

VEAR

ÉRTESÍTŐ

**A DUNÁNTÚL
TELEPÜLÉS TÖRTÉNETE I.**

1686 — 1768

1976.

II.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉRTESITŐJE
II.

A Dunántul településtörténete

1.
(1686-1768)

A
SZÉKESFEHÉRVÁRI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI
KONFERENCIA ANYAGA
(1975. május 26-27.)

VESZPRÉM

1976

Lektorok: Heckenast Gusztáv
Vörös Károly.

E számot szerkesztette: Farkas Gábor

Technikai szerkesztő: Kovács István

Felelős kiadó: dr. Belák Sándor

Készült: 600 példányban a Nehézvegyipari Kutató Intézet
házi sokszorosító tüzében

Eng. sz.: 54894

TARTALOMJEGYZÉK - INHALT

<u>ÉRI István</u> Bevezetés	5
<u>I. ÉRI</u> Einführung	6
<u>RUZSÁS Lajos</u> A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686-1767	7-21
<u>L. RUZSÁS</u> Die Grundzüge der gesellschaftlichen Entwicklung Transdanubiens 1686-1767	21-22
<u>SIMONNÉ TIGELMANN Ilona - SIMONFFY Emil</u> A földművelési rendszerek változása Zala és Somogy megyében a 17. sz. első felében	23-29
<u>I. TIGELMANN SIMON - E. SIMONFFY</u> Änderung der Agrikultursys- teme im Komitat Zala und Somogy im 18. Jh.	30
<u>T. MÉREY Klára</u> Néhány adat a Dunántúl népeinek 17. sz.-i éle- téhez	31-36
<u>K. T. MÉREY</u> Das Volk des Komitats Somogy nach dem Fall von Szigetvár	37
<u>ANDRÁSFALVY Bertalan</u> A Délkelet-Dunántúl török időköt átvészelt magyarsága sorsáról	38-40
<u>B. ANDRÁSFALVY</u> Das Schicksal der Bevölkerung SO-Transdanubiens zur Zeit des Freiheitskampfes Rákóczi	41
<u>MAKSAY Ferenc</u> A dunántúli településrendszer a 17.-18. sz. for- dulójáig	43-59
<u>F. MAKSAY</u> Das Siedlungssystem Transdanubiens bis zur 17-18. Jahrhundertwende	59-60
<u>MÜLLER Róbert</u> Régészeti adatok a hódoltság terület település- hálózatának megváltozásához	61-66
<u>R. MÜLLER</u> Archäologische Angaben über die Änderung des Sied- lungsnetzes des Türkenherrschaftgebietes	66
<u>HORVÁTH Ferenc</u> Nyugat-Dunántúl településszerkezetének válto- zásai a 16. sz-ban	67-72
<u>F. HORVÁTH</u> Änderungen des Siedlungsnetzes W-Transdanubiens im 16. Jh.	72
<u>HORVÁTH István</u> Esztergom és környéke pusztulása a 16-17. sz-ban	73-78
<u>I. HORVÁTH</u> Die Vernichtung von Esztergom und seiner Umgebung zur Zeit der Türkenkriege	78
<u>DEGRÉ Alajos</u> Zala megye betelepítése a 18. sz. elején	79-85
<u>A. DEGRÉ</u> Die Wiederbevölkerung des Komitats Zala zu Beginn des 18. Jhs	86
<u>KISASSZONDY Éva</u> Tolna megye telepítési problémái a 17. sz. végén és a 18. sz. első évtizedeiben	87-94
<u>É. KISASSZONDY</u> Siedlungsprobleme des Komitats Tolna am Ende des 17. und in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts	95
<u>VADÁSZ Géza</u> Fejér megye népesedési problémái 1692-1726 között	96-114
<u>G. VADÁSZ</u> Bevölkerungsprobleme des Komitats Fejér 1692-1726	115
<u>GECSÉNYI Lajos</u> Győr megye a 17-18. sz. fordulóján	116-122
<u>L. GECSÉNYI</u> Das Komitat Győr zur Wende des 17-18. Jh.	123
<u>WELLMANN Imre</u> Hozzászólás	124-126
<u>MUZSNAI Lászlóné</u> A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása 1686- 1773	127-149
<u>Fr. L. MUZSNAI</u> Die Ausbildung des vielnationalitätigen Trans- danubiens 1686-1773	149-150
<u>FATUSKA János</u> Tata környéki német betelepítések a 18. sz. el- ső felében	151-156
<u>J. FATUSKA</u> Deutsche Ansiedlungen in der Umgebung von Tata in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts	157
<u>TIRNITZ József</u> Sopron város urbéres falvainak lakossága a 18. sz. első felében	158-164
<u>J. TIRNITZ</u> Die Bewohnerschaft der Urbarialdörfer der Stadt Sopron /Ödenburg/ im 18. Jh.	164-165

<u>FARKAS Gábor</u> A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében	166-178
<u>G. FARKAS</u> Fragen der Ansiedlung der deutschen Bevölkerung im Komitat Fejér	179
<u>KÁLLAY István</u> Német betelepülők Székesfehérvárott 1688-1767	180-186
<u>I. KÁLLAY</u> Deutsche Ansiedler in Székesfehérvár 1688-1767	186
<u>JENEI Károly</u> A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében	187-198
<u>K. JENEI</u> Ansiedlungen im Komitat Fejér während der Türkenherrschaft	199
<u>SZITA László</u> Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében	200-210
<u>L. SZITA</u> Die Ansiedlung südslawischer Volksgruppen im Komitat Baranya nach der Türkenherrschaft	210
<u>BEZERÉDY Győző</u> A dunaszekcsői szerbek és németek betelepítése	211-220
<u>Gy. BEZERÉDY</u> Die Ansiedlung der Deutschen in Dunaszekcső	220
<u>MESZÁROS László</u> Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén	221-229
<u>L. MESZÁROS</u> Südslawen und Zigeuner im Gebiet der transdanubischen Türkenherrschaft	230
<u>HEICZINGER János</u> A cigányok letelepítésének kezdetei Fejér megyében	231-242
<u>J. HEICZINGER</u> Die Anfänge der Zigeunersiedlung im Komitat Fejér	243
<u>MADARÁSZ Lajos</u> Veszprém megye szlovák telepes községei	244-255
<u>L. MADARÁSZ</u> Die slowakischen Siedlungsdörfer des Komitats Veszprém nach der Türkenherrschaft	255
<u>KANYAR József</u> Népiskola és közművelődés Somogyban a 18. sz. második felében	256-272
<u>J. KANYAR</u> Einige Fragen der Kulturgeschichte des Komitats Somogy im 18. Jh.	273-274
<u>MÓRA Magda</u> Népoktatás Fejér megyében a 18. sz. első felében	274-279
<u>M. MÓRA</u> Volksunterricht im Komitat in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts	279
<u>SOMKUTI Éva</u> Székesfehérvár német polgárságának nyelvi sajátosságai a 17-18. sz. fordulóján	280-285
<u>É. SOMKUTI</u> Die Eigenartigkeiten der Sprache der deutschen Bevölkerung von Székesfehérvár zur Wende des 17-18. Jh.	286
<u>MAGYAR Zsuzsanna</u> A könyvkötészet és a könyvkereskedelem kezdetei a 18. sz.-i Székesfehérvárott	287-302
<u>Zs. MAGYAR</u> Die Anfänge der Buchbindung und des Buchhandels in Székesfehérvár im 18. Jh.	303
<u>URBÁN László</u> Sárvár és Csepreg mezővárosok szerepe a polgáriás művelődésben a 17. sz.-ban	304-308
<u>L. URBÁN</u> Die Rolle der Marktflecken Sárvár und Csepreg in der Verbürgerlichungsbildung im 17 Jh.	308
<u>HECKENAST Gusztáv</u> Szekcióvezetői beszámoló	309-311
<u>VÖRÖS Károly</u> Szekcióvezetői összefoglaló	312-314
The Settlement History of Transdanubia 1686-1768. Summary of the lectures read at the conference in Székesfehérvár	315-321
История поселений Задунайского края I. 1688-1768	
/Резюме докладов конференции, состоявшейся в Сегешфехерваре 26-27-го мая 1975 года/	322-328

ERI István:

Bevezető

A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Településtörténeti Szakbizottsága korábban megrendezett és főleg a középkor komplex szemléletű témáit napirendre tűző két korábbi településtörténeti konferenciája után látott hozzá egy, időben és térben jobban elhatárolt konferencia-sorozat megvalósításához. A VEAB működési területének figyelembevételével, a MTA Pécsi Akadémiai Bizottságának VII. sz. Szakbizottságával közösen tűztük ki célul a Dunántúl településtörténeti kérdéseinek vizsgálatát a XVI-XVII. sz. fordulójától napjainkig, öt, egy-másfél évenként egymást követő ülészakon, a megtárgyalásra kerülő témákat megszabott időrendi határok közé igazítva. - E konferencia-sorozat első, 1975 májusában Székesfehérvárott megtartott ülészakának anyagát adjuk közre az alábbiakban.

A kiadvány terjedelmi korlátai természetesen tömörítésre szorították a kéziratok szerzőit és a szerkesztőt, sőt, a művelődéstörténeti szekció aprólékos műgonddal elkészített, de részlettanulmányoknak tekinthető anyaga egy részének a közléstől a terjedelem csökkentése érdekében el kellett tekintenünk. Mint a szóbanforgó szekció vitavezetője, e helyen is hangsúlyozni szeretném, hogy a Dunántúl művelődéstörténetének kutatását - sok más kapcsolódó témával együtt - a Településtörténeti Szakbizottság továbbra is szorgalmazni kívánja, remélve egyidejűleg, hogy a helyi kutatások eredményeit múzeumi, levéltári szervezetek évkönyvei fogják közölni.

Különösen az oktatás, iskolázás története érdemli meg az alaposabb vizsgáldást. Kanyar József Somogy megye művelődési viszonyait áttekintő - kötetünkben közlésre kerülő - bevezető előadásának megállapításait a kisebb lélegzetű, helyi vonatkozásokat feltáró, de ugyanazon forrásanyagra támaszkodó kutatások következtetéseivel egyrészt alátámasztották, másrészt a számbavehető szempontok körét kibővítették.

Visszatérve a településtörténeti konferencia-sorozat első ülészaka eredményeinek elemzésére, joggal állapíthatjuk meg, hogy a főleg a Dunántúlon működő tudományos kutatók új forrásokhoz nyúló feltáró munkája számos tekintetben bővítette ismereteinket, vetett fel új szempontokat. Remélhetjük, hogy a helyi és a központi kutatóhelyeken tevékenykedő történészek együttműködéséből származó eredmények hasznosítása nemcsak helytörténeti vonatkozásokban, hanem a magyar történettudomány egészében is megtörténik. Ha erre sor kerül, Szakbizottságunk elérte kitűzött célját.

Ezúton fejezzük ki végül köszönetünket a Fejér megyei Tanácsnak, amely a konferencia lebonyolítása és a kiadvány megjelentetése költségeinek is az oroszlánrészét vállalta.

István ÉRI:

Einführung

Der Fachausschuss für Siedlungsgeschichte des Veszprémer Akademischen Komitee (VAK) unter der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (UAW) nach zwei Konferenzen im Bezug der komplexen Themen der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte, hat eine neue Tagung-Serie begonnen, welche zeitlich und räumlich mehr abgegrenzt wurde. Mit Rücksicht auf das Arbeitsgebiet des VAK haben wir gemeinsam mit dem Fachausschuss No. VII des Pécs (Fünfkirchen) Akademischen Komitee, unter der UAW beabsichtigt die Untersuchung der siedlungshistorischen Fragen Transdanubiens ab Wende des 16.-17. Jahrhunderts bis jetzt. Im Laufe von fünf Tagungen, in ein-anderthalb jährigen Intervallen werden die Themen chronologisch begrenzt und besprochen. In diesem Band veröffentlichen wir das Material der ersten Sitzung, welche in Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) im Mai 1975 abgehalten wurde.

Der beschränkte Umfang der Publikation hat die Autoren und den Redaktor zur Zusammendrängung gezwungen. Wir mussten sogar wegen den selben Gründen auf der Ausgabe einiger, mit minutiösen Kunstfleiss verfertigten Korreferaten der kulturhistorischen Sektion verzichten, welche jedoch als Detailstudien betrachtet wurden. Als Diskussionsleiter der erwähnten Sektion möchte ich auch hier betonen, dass der Fachausschuss der Siedlungsgeschichte gemeinsam mit vielen anderen betreffenden Themen die Forschung der Kulturgeschichte Transdanubiens weiterhin betreibt. Wir hoffen zur gleichen Zeit, dass die Ergebnisse der lokalen Forschungen die Organisationen der Museen und Archive in ihren Jahressbüchern publizieren werden.

Besonders die Geschichte des Unterrichts und der Schulung ist wert einer gründlichen Untersuchung. Die Feststellungen über die kulturellen Verhältnisse des Komitates Somogy von József Kanyar - welche in unserem Band veröffentlicht wurden - haben die Folgerungen der kurzgefassten, die lokalen Verhältnisse enthöllende, jedoch auf dasselbe Quellenmaterial basierende Forschungen einerseits unterstützt, andererseits den Kreis der in Betracht gezogenen Standpunkte erweitert.

Auf die Analysierung der Ergebnisse dieser Sitzung zurückkehrend können wir mit vollem Recht feststellen, dass die, besonders in Transdanubien tätigen Forscher mit ihren, die neuen Quellen erschliessenden Aktivität, in vieler Hinsicht unsere Kenntnisse erweiterten. Wir wollen es hoffen, dass die Resultate der Zusammenarbeit zwischen den Historikern in den lokalen und zentralen Forschungsstellen, nicht nur in der Ortsgeschichte, sondern auch in der Gesamtheit der ungarischen Geschichtskunde verwertet wird. Wenn das in Erfüllung geht, hat unser Fachausschuss sein Ziel erreicht.

RUZSÁS Lajos:

A Dunántul társadalmi fejlődésének fő vonásai

1686 - 1767.

A XVII-XVIII. század a nagybirtok gazdasági és politikai hatalmának növekedését hozta magával. A nagybirtok gazdasági ereje nemcsak Magyarországon, de az egész Habsburg birodalom területén megnőtt /1/; a nagybirtokosok felismerték a piac lehetőségeit, és igyekeztek bekapcsolódni az árutermelésbe. Kezdték kiépíteni allódiumaikat, és hogy azokat megművelhessék, fokozták jobbágyaik robotterhét.

1767-re oly hatalmassá vált a nagybirtok a Nyugat-Dunántulon, tehát Moson, Sopron, Vas és Győr megyében, hogy bár az 1000 holdon felüli urbéres birtokkal rendelkező nagybirtokosok a nemesség állományának csak 13 %-át alkották, mégis az urbéres földterület 85 %-át tartották kezükben.

A középnemesség anyagi ereje messze elmaradt a nagybirtokosokétól. A középbirtokosoknak, a bene possessionati birtokosoknak az a rétege, amelynek urbéres birtoka 500-1000 hold között mozgott, a nemesség állományának 5 %-át alkotta, az urbéres területnek csupán 4 %-át birtokolta. A középnemesség szegényebb rétege, a 100 és 500 hold közötti urbéri birtokkal rendelkező középbirtokosok az urbéri birtokkal rendelkező nemzeti birtokos osztály 21 %-át tették ki, de az urbéres földterületből alig 5 %-ot vallhattak a magukénak.

A kisnemesség a Nyugat-Dunántulon az urbéri birtokkal rendelkező birtokosállományban 60 %-kal részesedett. De csupán számában volt erős, hiszen az urbéres földterületnek 1767-re mindössze 2 %-ával rendelkezett. Ezek a kurialisták, egytelkes nemeselek szétszórtan, a nagybirtok közé beékelve őrizték kis birtokukat, vagy pedig egy-egy faluban mint közbirtokosok, compossessorok éltek együtt. A fölöttük elhelyezkedő középnemzeti réteg tagjainak még általában 30-50 jobbágya volt, a birtokos kisnemeselek jobbágyainak száma általában ez alatt mozgott, sőt sckuknak nem is volt jobbágya.

A nagybirtokosok, a középbirtokosok és a birtokos nemesség mellett vagy inkább alatt még egy réteg volt: az armalistaké vagy kutyabőrösöké, ill. a taksásoké, akik a birtokos nemesektől, elsősorban a nagybirtokosoktól kapták jobbágyi szolgáltatással terhelt telküket, és tőlük függtek.

Hasonló társadalmi kép fogad bennünket a Közép-Dunántulon, Veszprém és Zala megyében is. E két megye a XVI-XVII. században részben a királyi Magyarországhoz tartozott, és nem szenvedett a török megszállástól, másik része azonban a török hódoltsági terület része volt. 1767-re a Dunántul e sávján is hatalmas tulsulyra tett szert a nagybirtok. A nyugat-dunántuli nagybirtokosok részben átnyultak a Dunántul e középső sávjába, részben pedig a nyugat-dunántuli nagybirtokosok vásárlás útján megszerezték azokat az uradalmakat, amelyeket a török kiűzése után bécsi udvari méltóságok itt adományba nyertek. Az 1000 holdon felüli urbéri területtel rendelkező nagybirtokosok az urbé-

A Dunántul három sávja:

I. Nyugat-, II. Közép- és III. Kelet-Délkelet-Dunántul

(A három sáv határai csak megközelítőek, mert azokat pontosan nem a megyéknek, hanem az egyes sávokban fekvő nagybirtokoknak a határai adják meg.)

res birtokkal rendelkező nemességnek 7 %-át tették ki, de az urbéri területnek háromnegyedét, 76 %-át tartották kezükben. Az 500-1000 hold urbéres birtokkal rendelkező középnemesi réteg, amely az urbéres birtokkal rendelkező nemesség 5 %-át alkotta, az urbéri területnek 7 %-át mondhatta magáénak. A 100-500 hold urbéri földet birtokló középnemeseknek, az urbéres birtokkal rendelkező birtokos nemesség 15 %-ának birtokállománya az urbéres földterület 8 %-a volt, szintén 1767-ben. Valamivel erősebb volt tehát Közép-Dunántulon a középnemesség mindkét rétege, mint az ország nyugati sávjában. Ez valószínűleg azzal áll kapcsolatban, hogy a védvonal mentén, annak váraiban a középnemesség tisztségeket vállalva meg tudta tartani kapcsolatát birtokaival, esetleg még szerzett is hozzá, és igazolni tudta tulajdonjogát a török kiűzése után. Veszprém és Zala megyében volt a 100 hold alatti urbéres birtokkal rendelkező kisnemeselek aránya az egész Dunántulon a legnagyobb. 73 %-át tették ki az urbéri birtokos nemességnek, ugyanakkor az urbéri területek 2 %-ával rendelkeztek.

Ha végül tekintetünket a Dunántul harmadik sávjára, Kelet-Délkelet-Dunántulra irányítjuk, amely korábban török uralom alatt állott, tehát Fejér, Tolna, Somogy és Baranya megyére, itt is azt látjuk, hogy kialakult a nagybirtok tulsulya. 1767-ben az 1000 holdon felüli urbéri területtel rendelkező nagybirtokosok az urbéres birtokkal rendelkező nemesség 34 %-át tették ki, tehát számuk nagyobb volt, mint Nyugat- vagy Közép-Dunántulon. De az urbéri földterületből is többet, 90 %-ot szereztek meg.

Kelet-Délkelet-Dunántulon számbelileg jelentősebb volt a bene possessionati középnemesség, mint a Közép-Dunántulon; az 500-1000 hold urbéri földdel rendelkező középnemesek az urbéres birtokkal rendelkezők 14 %-át alkották. Gazdaságilag azonban gyengébb volt, mert az urbéres földterületnek csak 3 %-át tartotta kezében 1767-ben. A birtokos középnemesség második rétege, a 100-500 hold urbéri birtokkal rendelkezők az urbéres birtokkal rendelkező nemesség 18 %-át tették ki. E birtokos kategória 2 %-os részesedésével az urbéri területből itt volt a legszegényebb a Dunántulon.

Gazdaságilag még gyengébb volt a 100 hold alatti urbéres területtel bíró kisnemesség. Számuk az urbéres birtokkal rendelkező birtokosok állományában 34 %-ra rugott ugyan, de az urbéri földterület, amelyet magáénak vallhatott, nem érte el az 1 %-ot sem. /2/

Ezek után megérthetjük, hogy Közép-Délkelet-Dunántulon (Fejér, Tolna, Somogy és Baranya megyében) a Rákóczi-szabadságharcból az urbéri rendezésig a megyegyűléseken az uralkodóház felé többször is elhangzott az a kérelem, hogy a király a középnemességet is, mint a hazának hű fiait, részesítse donációkban, hogy helyzetük javuljon. /3/

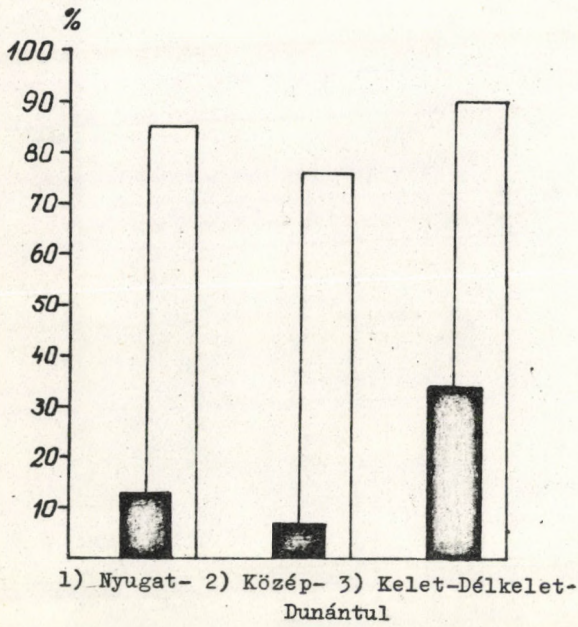
E kéréseknek nem sok fogamatja lett. A középnemesek donációkhoz, adományhoz nemigen jutottak. Ezért szolgálatába álltak egy-egy hatalmas urnak. Mint jószágigazgató, fiskális vagy urasági tiszt, intéző vagy kasznár, illetve alispán vagy szolgabíró, megyéjükben a nagybirtokosok érdekeit szolgálták. Egyben a magukét is, mert a donációkat szolgálataik fejében uraik

az 1000 holdnál nagyobb urbéri földterülettel rendelkező birtokok %-a az összes urbéri földdel rendelkező birtokok számához viszonyítva 1767-ben

az 1000 holdnál nagyobb urbéri földterülettel rendelkező birtokok földterületének %-a az egész urbéri földterülethez viszonyítva 1767-ben

járták ki nekik. Így jutottak például nagybirtokosi támogatáshoz és birtokhoz a Perczelek Tolna megyében, a Hoitsyak Somogy megyében. Az utóbbiak Batthyány Károly herceget, az előbbieket Eszterházy Miklós herceget szolgálták. /4/

A birtokos középnemességnek, a bene possessionatinak egy másik, a kisebb része viszont az ellenkező utat választotta. A dunántúli megyékben vezére lett annak az ellenállásnak, amely a nagybirtok tulajerejével szemben a XVIII. században kezdett kibontakozni. Ha a "herkulesi erejű" nagybirtokosok - hogy a pécsi káptalan egy 1761-ből származó jellemző kifejezésével éljünk - így szorongatták a középnemességet, akkor elgondolhatjuk, hogy bántották a kismemességgel, amikor arra törekedtek, hogy uradalmakat növeljék.

Erejüket, kegyetlenségüket megéreztek a közbirtokos, a compossor kismemesek és a kurialisták, az egytelkes kismemesek egyaránt.

Az új földesuri politikának nyitányához tartozott a Batthyány-uradalomnak az Alsó-Órség elleni támadása. Az Órség lakói Vas megye nyugati szélén (18 faluban) mint határőrök oly kiváltságokkal rendelkeztek, amely kiemelte őket a jobbágysorból. Kiváltságaikat utoljára a XVII. század elején Rudolf király erősítette meg. Mégis 1650-ben a Batthyányak azzal álltak elő, hogy az órségieknek nincsenek kiváltságaik. Törekvésüket siker koronázta: az 1681. évi soproni országgyűlés 50. törvény-cikke a Batthyányak jobbágyaivá fokozta le az egykori határőröket. A Rákóczi-szabadságharc alatt, 1706-ban sikerült ugyan az alsó-órségieknek kiváltságaikat visszaszerezni, a felkelés bukásával azonban megújult a Batthyányaknak a támadása, mégpedig most már kiváltságaik és vallásuk ellen egyaránt.

Az órségiek az egész XVIII. századon át vívták harcaikat különböző fórumok előtt a Batthyányakkal, jogaik azonban mind kisebb körre korlátozódtak. /5/ A Batthyányakéhoz hasonló földesuri törekvésekről majd minden dunántúli megye szolgálhat példával.

Az új uradalmi politika következményeképpen nem álltak helyre, nem éledtek újra mindenütt a török előtti idők prediális székei, az egyházi nemesek szervezetei sem. Az egyházi nemesek, a szekszárdi apátság predialistáinak kiváltságos helyzetéből az urbéri rendezés idejére már semmi sem maradt, adózó jobbágyokká süllyedtek le. Nem ilyen simán estek ki a prediálisok sorából a pécsi káptalan Bicsérd falujának egyházi nemesei. Az 1790-es évekig ellenálltak a földesuri hatalomnak: újra meg újra megindították pereiket, hogy régi szabadságjogaikat visszanyerjék. Az uradalom még attól sem riadt vissza, hogy fegyveresekkel a falura törve bizonyító okleveleiket - úgy mint a Batthyányak az órségiekkel tették - elrabolja, és ezzel bizonyítékaiktól megfosztva őket küzdelmüket kilátástalanná tegye. Az egyházi uradalmaknak ekkor már nem katonai, hanem robotszolgálat kellett. /6/

Ha földesuri hatalom így el tudott bánni a birtokos közép-nemességgel és a kismemességgel, akkor elképzelhetjük, hogy átrendező munkája milyen erővel nyilvánult meg a jobbágysággal szemben. A jobbágyságnak a XVII. század végére s a XVIII. szá-

zad elejére két rétege alakult ki. A menekültekből, akik a török hódoltsági területet hagyták el, a szökevényekből, azaz olyan jobbágyokból, akik földesuruktól akár személyi, akár anyagi okból megszöktek, a felszabadított jobbágyokból, azaz a mamumittáltakból, akik földesuraiktól pénzen vásárolták meg szabadságukat, továbbá az idegenből behozott telepesekből a jobbágyoknak új rétege alakult ki, a szabadköltöző jobbágyoké. A földesurak a XVI-XVII. század folyamán munkaerőhiánnyal küzdtek. Föld viszont nagy bőségben állt rendelkezésükre. Ilyen körülmények között kénytelenek voltak engedményeket tenni. Ezek a földesuraiktól elszakadt jobbágyok nem voltak hajlandók a többi jobbágygal azonos terheket vállalni. Rendszerint robotjuk volt kisebb a többi jobbágyokénál. Helyette pénzjáradékkal tartoztak földesuruknak, és szabadköltözési joggal rendelkeztek. Néha földesuraikkal írásban is rögzítették a jogokat. /7/

A Dunántulon a jobbágyoknak kb. 35 %-a tartozott 1767-ben a szabadon költöző jobbágyokhoz. /8/ A földesuri támadás korán megindult ellenük. A nagybirtokosok ugyanis arra törekedtek, hogy a jobbágyokat szolgáltatásaik tekintetében többi jobbágyokkal egy szintre kényszerítsék. Ezt diktálta egyrészt anyagi érdekük, másrészt pedig félelmük attól, hogy a szabadköltözésű jobbágyok arra serkentik a többieket, hogy ők is kedvezőbb helyzetet vívjanak ki maguknak.

Hogy a szabadköltözésű vagy szabadmenetelű jobbágyok helyzetét az örökös jobbágyokkal azonos szintre hozzák, volt lehetőségük: az elévülés jogán. Ha tudniillik egy jobbágy 32 évnél tovább tartózkodott valamely földesur birtokán, azt a földesur úgy tekinthette, hogy örökös jobbágy lett, s kiváltságait elvesztette. /9/ Ezért a szabadköltözésű jobbágyok soraiból a XVIII. század elejétől egyre erősebben hangzott fel a panasz, hogy a földesurak megszegve adott szavukat, megfosztják őket jogaiktól, s fokozzák terheiket. Ezzel a panasszal különösen azok a szabadköltözésű jobbágyok éltek, akiknek jogait írásos szerződések, kontraktusok biztosították.

A szabadmenetelű jobbágyok tekintélyes része már az 1760-as évekre elvesztette szabadköltözési jogát és többi kiváltságát. Így járt a dunántuli német telepések egy része is. /10/ A szabadköltözésűekből örökös jobbágyokká lesüllyedtek számát 1767-ben tovább növelte az urbéri rendelet. Így a szabadköltöző jobbágyok rétege meggyengült, és szabadságaikból legföljebb a szabadköltözés maradt meg, de nem az enyhébb járadékok. 1767-ben a Dunántulon nyugatról keletre haladva nő a szabadköltözésű jobbágyok száma. Nyugat-Dunántulon 20 %, Közép-Dunántulon 41 %, Kelet-Délkelet-Dunántulon pedig 47 %-át tették az egész jobbágyállománynak. A területsávok közti eltérésben a telepítettek különböző tömege mellett az is szerepet játszik, hogy a szabadon költözők lesüllyesztése kelet felé haladva egyre később indult meg.

A földesuri hatalom támadást indított a jobbágyok második rétege, az örökös jobbágyok ellen is. Az örökös jobbágyok abban különböztek a szabadköltözésű jobbágyoktól, hogy szabadköltözési joggal nem rendelkeztek, szolgáltatásaik mértékét pedig szóbeli megállapodás, vagy még inkább a szokásjog, az uzus szabályozta. Még ha volt is urbáriumuk, földesuruk akkor is tet-

szés szerint emelhetette terheiket. Az új földesuri politika következtében elsősorban a robotteher vált súlyosabbá az örökös jobbágyok vállán. Az örökös jobbágyok gazdaságilag földesuraik szemében többet értek, mert jobban kihasználhatták munkaerejüket, mint a szabadköltözőkódésű jobbágyokét. Földesurak közti perekben, osztózásokban ez kifejezésre is jutott. Több esetben az egyik fél felpanaszolta, hogy az osztózás nem egyenértékű, mert neki a másik féllel szemben több szabadköltöző és kevesebb örökös jobbágy jutott, márpedig az örökös jobbágyok értékeesebbek, mint a szabadköltözőkódésűek. Fonyó Sándor pécsi kanonok az 1750-es években látva azt a kiáltó különbséget, ami az örökös jobbágyok és a szabadköltözősük terhei között fennállott, védelmébe vette az örökös jobbágyokat azzal, hogy ők is emberek, őket sem szabad agyonterhelni. /11/

A földesuri hatalom, hogy bevételeit növelje, nemcsak a robotot növelte meg az örökös jobbágyokon, hanem életbe léptette a töröktől felszabadított Dunántúlon a földesuri jogokat. Az erdőhasználat, a halászat, a vadászat a XVIII. század közepétől kizárólag a földesurakat illette. Ezzel a nagybirtokosok az állattenyésztő és gyűjtögető gazdálkodást gátolták meg. Lépésük ugyan haladó vonást is tartalmazott, kegyetlenségével azonban éppen azoknak a jobbágyoknak a megélhetését kérdőjelezte meg, akiket a török világ alatt az állattenyésztő gazdálkodás és a gyűjtögetés, az erdőn, ingoványon élés mentett meg.

Jövedelmeik növelése érdekében a nagybirtokosok megtámadták az örökös jobbágyok faluközösségét. Hogy akarattuk a falvakra rákényszeríthessék, eszközükké igyekeztek tenni azok bíráit. /12/ Arra törekedtek tehát, hogy felszámolják a falvak szabad bíróválasztási jogát. Utána ahol élt még, a faluközösség földosztó jogát is. Az örökös jobbágyok falvaiban ugyanis a falu osztotta szét évenként egyenlő arányban, ill. az állatállományt figyelembe véve a határ megművelt részét. A faluközösség ugyanígy egyenlő arányban osztotta szét tagjai között a földesuri terheket is. A földesurak, hogy a jövedelmük emelkedjék, félretolták a földközösség földosztó jogát, és bevezették a falvakba a szilárd teletszervezetet, mert így arányosabban és főleg ellenőrizhetőbben tudták jövedelmeiket behajtani. /13/

A nagybirtokos osztály szerepet játszott abban a támadásban is, amely a faluközösséget vallási téren érte. A vallás ekkor közös ügye volt a falunak, aminek az uradalmak nem örültek, mert erősítette a nép egységét és ellenállását a földesurral szemben. A Batthyányak is felismerték, micsoda erőt jelent, hogy egy falu "... egy sorsu, egy vallásu és egy ügyben forgó emberekből áll." A XVII. század második felében, különösen pedig a török kiűzése után a Habsburg abszolútizmus a klérussal szövetkezve, a katonai és a kamarai igazgatás segítségével az ellenreformációt, a rekatolizációt akadálytalanul folytathatta. A nagybirtokosok csak addig támogatták az ellenreformációt, ameddig az anyagi érdekeikbe nem ütközött. Mihelyt attól kellett tartaniuk, hogy szabadköltözőkódésű jobbágyaik elvándorolnak, az örökös jobbágyok pedig megszöknek, a földesurak jól meggondolták állásfoglalásukat. A siklósi uradalomban például az 1700-as évek elején Radonay Mátyás pécsi püspök erőltette az ellenreformációt. Vele szemben a földbirtokos, Caprara Miklós nem engedte meg a protestánsok térítését, mert attól tar-

tott, hogy kevés számú kálvinista jobbágya ellenáll vagy megszökik.

A faluközösség autonómiája a nagybirtokosok támadásai következtében szűkült ugyan, de a jobbágytársadalom erkölcsi törvényeinek őrzése a kezében maradt. A falu büntette meg a család vagy a közösség ellen vétkezőket, a perlekedőket, a hazugokat, a részegeseket, a paráznákat és a tolvajokat. Az ítéletet protestáns falvakban az egyháztanácsban hozták, de ez rendszert azonos volt a községtanáccsal. Ha valakinek a megbüntetését a földesurra bízták, az egyben a faluközösségből való kiltást jelentette. A faluközösségnek ez a tevékenysége a katolikus falvakban nem alakult ki, mert a faluközösség helyett a kegyur-földesur, illetve tisztje és a plébános együtt ítékezett. /14/

A faluközösség tevékenysége további következménnyel is járt. Azokban a protestáns községekben, ahol jobbágyok és birtokos kisnemesek éltek együtt, az egyházkormányzatban részt vettek a birtokos kisnemesek is. Sok esetben a gondnok vagy az egyházközösségnek a világi vezetője a jobbágyok közül került ki, noha a tanácsban nemesek is helyet foglaltak. Így az egyháztanácsnók keresztül megindult a kisnemességnek és a jobbágyiságnak az összetartása a nagybirtokkal szemben. /15/

A hatalmas erejű nagybirtok a Dunántúlon végezetül a gazdasági életet és társadalmat átalakító munkája során megtámadta azt a közbülső réteget is, amely a XVI-XVII. század folyamán a nemesség és a jobbágyok köréből alakult ki, a katonai réteget. A kisnemességnek egy része ugyanis azokról a hódoltsági területekről, ahol a török a nemesség birtokjogát nem ismerte el, elmenekült. Ezek a birtokukat veszített kisnemesek a védvonalban katonai szolgálatba álltak, és zsoldból éltek. De ugyaníde, katonai szolgálatra kényszerültek a királyi Magyarországi területéről a tulnépesedett kuriális falvakban kisnemesei is. Főleg Veszprém és Zala megyében volt számos kuriális falu, ahonnan sok kisnemes áramlott végvári katonának. Végezetül a katonáskodó kisnemesei réteg legfiatalabb csoportját képezték azok a kisnemesek, akik fégyveres szolgálatuk alatt szerezték nemességüket, amelyhez természetesen birtokadományt nem kaptak, és ezért továbbra is katonai szolgálatban maradtak, zsoldból éltek. /16/

A királyi szolgálatban álló nem nemes és nemes zsoldos katonák, vagy ahogy akkor nevezték, iratos katonák mellett, akik tudniillik be voltak írva a királyi zsoldjegyzékbe, még egy katonai elem is élt a védvonalban, a hajduk. Azokat a földesurakat, akiknek a várai belekerültek a XVII. század folyamán a védvonalba, arra is kötelezték, hogy e várakban őrséget tartsanak. Csakhogy erre jövedelmük nem futotta. Nem találtak más megoldást, mint hogy jobbágyaikat katonai szolgálatra kötelezték, s e katonai szolgálat fejében járulékaikat részben vagy teljesen elengedték. Így e hajduk tulajdonképpen földesuri hajduk voltak. A földesuri hajduknak a Dunántúlon három válfaja alakult ki. Egyes földesurak a váraik mellett lévő mezővárosukat, néha falujukat fegyverrel szolgáló mezővárosi rangra emeltek, oppidum presidialevá tették, benne élő polgáraikat pedig hajduvá minősítették át. Az oppidum presidiale lakói szabadkül-

tözést élveztek. A járadékoktól, tehát a pénz-, a termény- és a munkajáradéktól teljesen vagy részben - ez helyenként változott - mentesítve voltak. Birtokukkal ugyan szabadon rendelkeztek, azt eladhatták, de a vevőnek, aki helyükre állt, a katonai szolgálatot szintén vállalnia kellett.

A földesuri hajduk második csoportját azok a hajduk alkoták, akik a földesur rendelkezése folytán a járadékoktól katonai szolgálatuk fejében mentesültek, de nem teljesen. A terményjáradéknak és a robotjáradéknak legalább egy része továbbra is terhelte őket. Egy faluban együtt laktak, de nem annyira végvári, mint inkább táborig és kísérel, általában a nagybirtokon belüli rendfenntartó szolgálatra voltak kötelezve.

A földesuri hajduknak harmadik csoportjába a "szabadlegények" tartoztak. Több jobbágyot a földesur falvaiból kiemelt, és végvárban katonai szolgálatra kötelezett. Többnyire bizonyos időre. Addig a faluban otthon maradt család nem tartozott földesuri szolgáltatással, vagy könnyebbitést élvezett a járadékok alól. Ezeket a hajdukat nevezték szabadlegényeknek.

A földesuri hajduk esetében olyan katonáskodó rétegről van tehát szó, amely ugyan jobb helyzetbe került, de kapcsolata földesurával nem szűnt meg. A török kiűzése után a katonák és a földesuri hajduk rétege a felszabadított Dunántul társadalmában is megjelent. A töröktől visszavett várakban zsoldos katonák és földesuri hajduk szolgáltak, s hamarosan megindult a földesurak támadása ellenük. A Rákóczi-szabadságharc befejeztével a dunántuli nagybirtokosoknak már nem volt szükségük katonai erőre. A Habsburg uralkodók pedig, okulva a történeteken, nem is túrték volna meg, hogy a földesurak katonai erőt tartanak fenn. Arra törekedtek tehát, hogy birtokaikon a katonákat és a hajdukat jobbágyi sorba szorítsák vissza, és földesuri adózásra kényszerítsék.

A küzdelem, amely a nagybirtokosok és a katonák, illetve a földesuri hajduk közt folyt, a század közepére, az urbérendezésig jórészt el is dőlt. Háromféle eredménnyel végződött. Néhol a katonák és a földesuri hajduk meg tudták védeni azokat a kedvezményeket, amelyeket fegyveres szolgálatuk fejében kaptak. Biztosítottak tehát maguknak valamiféle autonómiát, amely, ha kis körben is, a földesur igazgatási és bírósági hatalmától való közvetlen függés fonálát elvágta, és így jelentős szabadságot jelentett számukra. Elérték továbbá a földesuri járadékoknak pénzben és együttesen történő lerovását. Végezetül pedig kivívták a vagyonukkal való rendelkezésnek egy olyan szintjét, amelynek alapján földjeiket, szöleiket szabadon hagyományozhatták, adhatták, vehették, azaz a telekszervezet náluk megszűnt. Végeredményben egészen a közelébe jutottak a föld tulajdonjogának. Veszprém, Pápa, Keszthely esetében főként a katonák harcolták ki ezt a szabadságot, viszont Körmenden a földesuri hajduk. Az eddig ismert katonai és hajdutelepüléseknek mintegy egyharmada érte el ezt a jogi helyzetet. E jogállás a mezővárosi polgárok jogállása volt, amely személyes szabadságával és a majdnem teljes földtulajdonjoggal a legközelebb állott a szabadparaszti sorshoz. Azokat a városokat, amelyek ilyen jogokkal rendelkeztek, egy a XIX. század elején élt statisztikusunk "földesuri polgárvárosnak" nevezte. Helyzetüket nem ur-

bárium, hanem szerződés, kontraktus biztosította.

A katonák és a földesuri hajduk második csoportjának küzdelme nem járt ekkora szerencsével. Nem tudta megvédelmezni kiváltságait, amelyeket a katonai szolgálat fejében kapott. Ezek a katona- és hajdutelepülések is mezővárosokká váltak ugyan, de az előbbi csoporténál kisebb autonómiával. Földesuri járadékaikat pénzben, terményben és robotban rótták le, esetleg évről-évre megválthatták. A vagyonukkal való rendelkezés szabadságát nem érték el, és a telekszervezet náluk megmaradt. Légrád vagy Sümeg tartoztak például azok közé a földesuri hajdutelepülések közé, amelyeknek a küzdelme ilyen eredménnyel zárult. A máig ismert katona- és hajdutelepüléseknek szintén körülbelül harmada került a Dunántulon ebbe a kategóriába. Ez a jogállás tehát kedvezőtlenebb volt, mint az első csoporté, de az örökös jobbágyi sorhoz viszonyítva még mindig tartalmazott előnyöket. Az ilyen városokat nevezte előbb említett statisztikusunk, Bárándy János, "urbéres mezővárosoknak". Ezzel azt akarta kifejezni, hogy helyzetüket nagyrészt az urbárium rendelkezései szabályozták.

Ahol a földesur támadása teljes sikerrel járt, ott a katonák, illetve a földesuri hajduk minden kiváltságukat elvesztették, és jobbágyi sorba kényszerültek vissza. Ez esetben a települést falunak minősítették, amely járadékait az urbárium szerint szolgáltatta. Legfeljebb a szabadköltözés joga maradt meg. Ezek közé a visszaminősített, jobbágyosba szorított egykori hajdutelepülések közé tartozott Kiskomárom, Zalalövő vagy Nagydorog. A katona- és hajduszabadsággal rendelkező községeknek utolsó harmada vesztette el így szabadságát, és váltak lakói jobbágyá. /17/

Az egykori katonák és földesuri hajduk mezővárosai szervezetükben még sokáig őrizték a katonai multat. Légrádot, amely a Zrínyiek oppidum presidialéja volt, a vitézlő rend feje, a kapitány igazgatta. A város vezetőjét egészen 1868-ig nem bírónak, hanem kapitánynak nevezték, s csak két helyettesét titulálták bírónak. A városi igazgatás többi funkcionáriusai sem polgári, hanem még az egykori katonai multból származó címeket viselték. /18/

Általában valamennyi mezőváros helyzete nehezült a földesuri hatalom megerősödésével, a XVII. század végén és a XVIII. század első felében. Nyugat-Dunántulon a mezővárosi fejlődés a török háborúktól viszonylag a legkevesebbet szenvedett, és azokon az alapokon fejlődött tovább, ahogy Mohács előtt megindult.

A mezővárosok fejlődése kiváltságot, szerződéses állapotot kívánt. A földesurak azonban új jogokat nem osztogattak. Ellenkezőleg, a meglévő kiváltságokat is igyekeztek elvenni, és a mezővárosi polgárokat örökös jobbágyosra taszítani. Ha egy mezőváros erre a Helytartótanácshoz vagy a Kancelláriához futott utalomért, akkor az érdekelt földesur a nagybirtokosok közös véleményét kifejezve, óva intette a központi kormány-szerveket, hogy pártfogásukba vegyék a mezővárosokat, mert "... ha a városiak triumpfálhatnak edgyszer, több hasonló egyenetlenséget is elkövetnek az urak ellen." /19/ A mezővárosok polgárai pedig elszántan védekeztek a földesuri törekvésekkel szem-

ben. Ha valakit soraikba befogadtak, kikötötték, hogy az illető "... soha semmiuttal a méltóságos urasággal ne konvenialjon, és semmit a város ellen ne szóljon, jószága és pénze veszése alatt." /20/ Szerződéses mezőváros nem is volt a Dunántul e sávján több, mint öt. Közülük három helyzetének megvédésében közrejátzott, hogy hajduszabadságot is tudott felmutatni. A privilégiummal bíró mezővárosok szabadságát a XVIII. század első felében igen megkötötték a földesurak. Birót maguknak rendszerint a földesur három jelöltje közül választhattak. Számadataikat a földesur ellenőriztette, különösen az ingatlanok adás-vételét. Biráskodási gyakorlatukat is szűk körre szorította; amit a városi tanácsnak kellett volna elintézni, már első fokon az uriszék hatáskörébe vonta. A szabad biróválasztásnak, a szabad ingatlanforgalomnak a gyakorlatához a szerződéses mezővárosok többnyire a század végén jutottak. /21/

Ugyanez a földesuri politika érvényesült a Közép-Dunántulon is. Itt azonban 1767-ben tíz szerződéses mezőváros volt az urbárium szerint szolgálók mellett. Közülük hét volt olyan, amely hajduszabadsággal rendelkezett.

Végezetül Kelet-Délkelet-Dunántulon a sok urbárium szerint szolgáló mezővárossal szemben szintén kevés mezőváros, összesen nyolc jutott el a szerződéses állapotig. Közülük hármat hajduszabadsága segítette, hogy a szerződéses jogi állapotot 1767-ben biztosítani tudta magának.

A gazdasági fejlődést gazdaságon kívüli tényezők is befolyásolták. A mezőgazdaságban a termelés növekedése ujitásokat, az ujitások viszont bizonyos mértékű szabadságot kívántak meg. Ezt a szabadságot kapták meg - kis lépésekben - a mezővárosok polgárai azzal, hogy személyükben igazgatásilag és igazságszolgáltatási téren lazább függésbe kerültek földesuraiktól, anyagilag pedig azzal, hogy a robot- és a terményjáradékaikat pénzben róhatták le. Amikor pedig ingatlanaik szabad adás-vételéhez is hozzájutottak, lehetővé vált, hogy ne csak a szőlőművelésben, hanem a dülkényszer megszűntével a szántóföldi gazdálkodásban is kiterjeszthessék az új növénykultúrákat (dohány, takarmánynövények). Így jutottak előbbre az árutermelésben és az anyagi boldogulásban, és váltak vezetőivé gazdasági téren a jobbágytársadalomnak. /22/

Ahogy a XVI-XVIII. században a jobbágyság előtt ideálként, vágyai netovábbjaként a hajduszabadság lebegett, a XVIII. század végi jobbágyság számára a Dunántulon ugyanez volt a mezővárosi polgári jogállás.

A Dunántulon nem voltak szabad kerületek, mint az Alföldön a Hajdu vagy a Jász-Kun terület. A nagybirtokosok az Alföldön munkaerő hiányában nem építhették ki allódiumaikat. Mezővárosuktól csupán pénzjáradékot kívánhattak. Ezért engedték meg nekik a robotmegváltást, sőt azt, hogy bérbevegyék önmagukat, ami arra vezetett, hogy az Alföldön a mezővárosok könnyebb helyzetéhez jutottak. A Dunántulon a nagyobb népesség korábban tette lehetővé a földbirtokosok számára, hogy majorságokat hozzanak létre. Ennek a politikának az érdekében szaporították a robotoló jobbágyok számát, fogták rövid pórásra mezővárosaikat /23/, és kötötték kevés mezővárossal szerződést. A Dunán-

3. melléklet

A mezővárosok számának alakulása 1720-1767 között
a Dunántulon

Megye	1720 (köztük néhány ku- riális község)	1720-ban mezővá- ros, 1767-ben faluvá lefokoz- va	Összes me- zőváros 1767-ben	Az 1767-ben szerződéses mezővárosok- ból hajdu- szabadság- gal rendel- kezett
Moson	10	1	12	-
Sopron	25	-	29	-
Vas	25	3	24	3
Győr	2	1	1	-
Komárom	1	-	2	-
Nyugat- Dunántul	63	5	68	3
Veszprém	8	3	8	5
Zala	29	11	22	2
Közép-Du- nántul	37	14	30	7
Fejér	-	-	2	-
Tolna	12	-	17	-
Somogy	5	-	14	3
Baranya	4	-	5	1
Kelet-Dél- kelet-Du- nántul	21	-	38	4
Összesen	121	19	136	14

tulon keményebb feudális társadalom alakult így ki, mint az Alföld egyes részein.

A nagybirtok XVIII. századi átrétegző politikája ugyyszólván eltorlaszolta a szabadparaszti fejlődés előtt az utat. A kamarai és egyházi mezővárosok mellett a privilégiummal vagy örök-szerződéssel bíró földesuri polgárváros adta csak meg erre a lehetőséget a XVIII. században. A kamarai, egyházi mezővárosok, a privilégiummal és örökszerződéssel rendelkező, sőt az ideiglenes szerződésű és bérlői mezővárosok száma is csekély volt a XVIII. század első felében a Dunántulon. Számuk a piac hatására csak a század végén kezdett emelkedni.

Jegyzetek

- /1/ Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. = MTA Dunántúli Tudományos Intézete: Értekezések 1969. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. - Benda Kálmán: Abszolutizmus és rendi ellenállás az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. században. Valóság, 1974. 12.sz. 7-8. - Benda K.: Habsburg abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI-XVII. században. Tankönyvkiadó, Bp., 1975., 34, 36. (Történettudomány-történelemtanítás 6.)
- /2/ Az urbéres földdel rendelkező birtokosok, valamint urbéres birtokaik megoszlását a Dunántul három sávján. "Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában." Szerk.: Felhő Ibolya. Bp., 1970. című műnek A földesurak, az urbéresek és a telki föld megoszlása birtoknagyság-kategóriák között birtokos csoportonként jelzetű táblázataiból állítottuk össze. Esztergom megyét kihagytuk statisztikai számításunkból, mert az idézett mű nem vette fel e megyét a dunántúliak közé. Hogy a torzítást elkerüljük, mi még a Duna bal és jobb partján elterülő Komárom megyét is kihagytuk számításainkból.
- /3/ Ruzsás L.: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964., 31.
- /4/ Uo. 29.
- /5/ Vörös Károly: Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp., 1962., 16. (Történeti statisztikai kötetek) - Nagy Endre: A ke-menesaljai evangélikus egyházmege története I. Kézirat. 18, 223.
- /6/ Csizmadia Andor: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. = Tanulmányok Tolna megye történetéből III. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1972. 17, 24-25. A Duna bal partján, Esztergom megyében az esztergomi érsek prediálisainak érsekléli, valamint a Dunántulon a győri püspök prediálisainak Vecse-széke, továbbá a győri káptalan prediális falvai a török háborúk után feléledtek.
- /7/ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 260, 367.

- /8/ Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában i.m. alapján kiszámítva.
- /9/ Varga i.m. 509.
- /10/ Ruzsás L.: A baranyai parasztság küzdelme a nagybirtokkal. 43-44.
- /11/ Uo. 45.
- /12/ Iványi Emma: A földesurakat kiszolgáló parasztok. 104. = Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Szerk. Spira György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.
- /13/ Uo. 113.
- /14/ Galambos Ferenc: Winkler Mihály kanonok és esperes életrajza. 13. (Kézirat).
- /15/ Nagy E. i.m. 94.
- /16/ Ilyen kisnemesi család volt Veszprém, illetve Zala megyéből, hogy csak egy példát hozzunk, a Balassa család. E család úgy emelkedett a nemesek közé, hogy agilis (anyai ágon nemes) Balassa Benedek vajda Kiskomárom várában 1625-ben armálist szerzett. Utódai Sopron, Veszprém és Zala megyébe ágaztak szét. Csak kisbirtokokat tudtak szerezni, amelyek szétaprózódtak, és a család tagjai értelmiségi pályára kényszerültek. Így Balassa János a pesti egyetem orvosostanára, a magyar sebészet egyik uttörője. Az adatokat Balassa Bélának (Pompano Beach, Florida) köszönöm.
- /17/ Ruzsás L.: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI-XVII. században. = MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1968. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. Ua. Klny. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87. - Series Historica 49. - Ruzsás L.: Die Entwicklung der Markflecken Transdanubiens unter Türkenherrschaft im 17. Jahrhundert = Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas. Hrg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 1. - Ruzsás L.: Gazdaság és társadalom a pannon térség kisvárosaiban a 16-19. században. - Wirtschaft und Gesellschaft in den Kleinstädten des pannonischen Raumes vom 16-19. Jahrhundert. = Nemzetközi Kulturtörténeti szimpozium, Mogsersdorf 1972. Kőszegen. Szombathely, 1974. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogsersdorf Bd. 4.) - Ruzsás L.: Dunántúli mezővárosi fejlődés a kései feudalizmus korában. = Somogy megye multjából. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1974.
- /18/ Haller Jenő: Légrád története. Eszék, 1912. Szlavóniai Magyar Ujság ny. 86-90.
- /19/ Juhász Lajos: Sárvár vizsálya a Draskovichokkal. 288-289. = Emlékkönyv. Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1937.
- /2/ Uo. 293.

- /21/ Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században 107-119, 110-111, 113. = A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve. Szerk.: H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972.
- /22/ Rostow, W.W.: The Beginnings of Modern Growth in Europe; An Essay in Synthesis. 576. = The Journal of Economic History. Vol. XXXIII. No. 3. Sept. 1973.
- /23/ Kovács Ágnes: A földesuri joghatóság érvényesülésének néhány kérdése a Csongrád-Vásárhelyi uradalomban a XVIII-XIX. század fordulójára. 71. = Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században, II. Mezővárosok. (A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Szerk.: Hofer T. - Kisbán E. - Kaposvári Gy.K.: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest - Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1974.)

Lajos RUZSÁS:

Die Grundzüge der gesellschaftlichen Entwicklung Transdanubiens

1686-1767

Wir können im 17-18. Jahrhundert die wirtschaftliche und politische Erstarkung des Grossgrundbesitzes beobachten. Die wirtschaftliche Kraft der Latifundien war nicht nur in Ungarn, sondern im ganzen Habsburg-Reich auch bedeutender geworden, weil die Grossgrundbesitzer die Möglichkeiten des Marktes erkannten und sich der Warenproduktion anzuschliessen versuchten. Sie bauten ihre Allodien aus, forderten von ihren Untertanen mehr Fronarbeit, um die Allodien zu bebauen. Zur Durchleuchtung der Kraft des Grossgrundbesitzers hat der Verfasser das Gebiet Transdanubiens auf drei Regionen geteilt. In der ersten Region, in Westungarn (in den Komitaten Moson, Sopron und Vas) bildeten die Grossgrundbesitzer, die aus dem Urbarialgebiet über 1000 Joch besaßen, 13 % des Adeltums, sie hatten aber in 1767 85 % des Urbarialgebietes inne. Obwohl in der zweiten Region, in Mittel-Transdanubien (in den Komitaten Győr, Veszprém, Zala) nur 7 Prozent des Adeltums mit Urbarialbesitz Grossgrundbesitzer waren, hatten sie jedoch 76 Prozent des Urbarialgebietes in demselben Jahr im Besitz. Endlich repräsentierten die Grossgrundbesitzer, die über 1000 Joch Urbarialfläche verfügten, in der dritten Region, in Ost-Südost-Transdanubien (in den Komitaten Fejér, Tolna, Somogy und Baranya) 34 Prozent des Adeltums mit Urbarialbesitz, sie haben 90 % des Urbarialgebietes erworben.

Diese Schicht der Grossgrundbesitzer mit ihrer enormen wirtschaftlichen Kraft hat das Mittel- und Kleinadelum in vielen Fällen in abhängiges Verhältnis gezwungen. Viele Mitglieder des Mittel- und Kleinadelums haben ihre Dienste den Grossgrundbesitzern angeboten, andere wurden von dem Grossgrundbesitzer in Leibeigenschaft niedergedrängt.

Ende des 17., Anfang des 18. Jahrhunderts entfalteten sich zwei Schichten der Untertanen in Ungarn. Die erste war die der Freizügigen. Sie waren Flüchtlinge aus den Türkengebieten, aus anderen Domänen, oder Manumittierten und Neusiedler. Ihre Lage wich von der der anderen Untertanen ab: sie hatten weniger Fronarbeitsdienst zu leisten

Die zweite Schicht stellten die ewigen Leibeigenen dar. Sie hatten keine Freizügigkeit, ihre Leistungen wurden mündlich, durch die Praxis geregelt. Wirtschaftlich waren sie für die Grundbesitzer wertvoller, weil sie besser ausgenutzt werden konnten. Der Grundherr - um seine Einnahme zu vergrössern - verlangte von ihnen nicht nur mehr Fron, sondern setzte die herrschaftlichen Rechte auch in Kraft. Die Waldnützung, Fischerei, Jagd gehörte seit Mitte des 18. Jahrhunderts ausschliesslich dem Grundherrn.

Nicht nur das Schicksal des Mittel- und Kleinadels, nicht nur das der Untertanen wurde von dem Grossgrundbesitzer in Transdanubien umgeformt, sondern auch das einer anderen Schicht. Die Grossgrundbesitzer wurden vom König und den Landtag zur Ver-

teidigung der Grenze verpflichtet. Diese Magnaten hatten kein genügendes Geldmittel um Söldner zu halten, darum haben sie die Bürger ihrer Marktstellen von Renten befreit. Sie mussten anstatt in den Grenzfestungen Militärdienst leisten. Auf derselben Weise wurden Fronbauer aus den Untertanenpflichten erhoben, und als Soldaten in den Festungen angewendet. Während ihrem Dienst waren sie Heiducken der Grossgrundbesitzer.

Nach den Türkenkriegen bedarfen die Grossgrundbesitzer ihren Dienst nicht mehr und wollten ihre Heiducken in Untertanentum zurückdrängen. Die Heiducken wollten ihre Privilegien behalten und forderten unentwegt die Rechte der Marktstellen für sich. So entstand ein grosser, zäher Kampf zwischen Grossgrundbesitzer und ehemaligen Heiducken in Transdanubien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Nur ein Teil der Heiducken hat sein Ziel, den Zustand eines Marktstellens, bzw. die Rechtsstellung des Ackerbürgertums erreicht, der grössere Teil der Heiducken wurde in Untertanentum zurückgeworfen.

Der Autor stellt fest, dass für das Bauerntum in Transdanubien vom Grossgrundbesitzer im 18. Jahrhundert ein härteres Schicksal ausgestaltet wurde, als auf der ungarischen Tiefebene.

SIMONNÉ TIGELMANN Ilona - SIMONFFY Emil:

A földművelési rendszerek változása Zala és Somogy megyében
a XVIII. század első felében

A település a lakóhely és a munkahely egységét jelenti. Településtörténeti szempontból is lényeges, hogy a mezőgazdasági vidékeken megvizsgáljuk a szántóföldek művelési rendszerét, a határban való elosztását.

Az utóbbi években mezőgazdaság-történeti kutatásunk érdeklődésének homlokterébe került a földművelési rendszerek, a háttérhasználat történeti alakulásának kutatása. Wellmann Imre kitűnő tanulmányaiban /1/ az 1715-1720-as összeírások alapján felvázolta a XVIII. század eleji helyzet fő vonalait, a fejlődés perspektíváit. Orosz István /2/ az 1828-as országos összeírás alapján megállapította, hogy a háromnyomásos rendszer előtérbe került az ország gazdaságilag fejlettebb területein. Amíg a XVIII. század elején az akkori Magyarország egész területén a falvak 22 %-a tartozott csak a háromnyomású falvak közé, a XIX. század elején már 66 %-a. A Dunántúlon érvényesült erőteljesebben e fejlődés, úgyhogy a XIX. század első felében a Dunántúl falvaira a háromnyomású rendszer volt jellemző. Az egyetlen kivétel Zala megye, amely két- és háromnyomásos falvaival struktúráját tekintve az Északkeleti Kárpátok lejtőjén elterülő megyékhez (Máramaros, Bereg, Ung) hasonlított. Eppen ezért tartottuk szükségesnek, hogy ezt a fejlődési elágazást részleteiben is megvizsgáljuk két dunántúli vármegyében. Választásunk nem volt véletlen: Ruzsás Lajos /3/ bevezető előadásában már rámutatott arra, hogy a Dunántúl három övezete a török hódoltság elmúltával is megtartotta különbözőségeit.

Zala vármegye ahhoz a középső területhez tartozott, amelyen a XVII. században a végvár vonal húzódtott végig, részben török uralom alá is került, részben pedig a végvári harcok színtere volt. A megyének vizsgálat tárgyává tett nyugati része (a kapornaki nagyobb járás és a muraközi járás) teljesen sohasem került török hódoltság alá, a végvárak közvetlen környezetét alkotta. Ez a terület már a XVI-XVII. században is csak részben volt magyarlakta vidék; a muraközi járás teljes egészében horvát lakossága, a kapornaki nagyobb járás nyugati része (az alsólendvai uradalom nyugati falvai és a belatinci uradalom teljes egészében) szlovén lakossága.

Somogy megye Nagykanizsa eleste után jóformán teljes egészében török uralom alá került, így a Ruzsás által említett keleti zónához tartozott. Ennek északi felét vettük vizsgálat alá. Az utóbbi évtizedek kutatásai arra mutatnak, hogy Zala vármegyében a XVI. században jelentősebb és főleg tartós pusztulást nem feltételezhetünk, ez csak a XVII. században következett be. A XVIII. század első évtizedeinek összeírásai csak igen hozzávetőleges adatokat nyújtanak a terület lakosság számának alakulásáról. Nem érdektelen megvizsgálni a falvak számának és a háttérhasználatnak a kapcsolatát a terület fejlettsége és a lakosság sűrűsége szempontjából.

Vizsgálatunk alapját az 1728. évi országos adóösszeírás adja. /4/ Ennek a Somogy és a Zala megyei Levéltárban őrzött példányai nem terjednek ki az egész megyére, csak Somogy megye északi felére és Zala megye nyugati részére. 1728-ban Zala megye nyugati részén 271 falut számláltak. Egy pillantást vetve a mellékelte hasonló léptékben készült térképre, szembetűnik, hogy Zala megyében közel azonos területen sokkal sűrűbb település-hálózatot találunk, sok apró településsel. Ezek között 30 esetben az összeírók nem jelölték meg a gazdálkodási rendszer módját. Ezek túlnyomó többségükben kismesek által lakott falvak: Szentgyörgyvölgy és Nemesnép a megye nyugati részén, Külsősárd és Mikefa Lenti környékén, a tulajdonképpeni Göcsejt alkotó Milej, Becsvölgye, Petrikeresztur, Nagylengyel, Sárhida, a Zalaegerszeg melletti Ola stb. Ebbe a csoportba tartozik néhány olyan falu is, ahol a kismesek jobbágyokkal vegyesen laktak, például Zalaegerszeg környékén Bocfölde és Ságod, valamint néhány majorsági szellérek által lakott helysereket, például Szentlászló, a Letenye melletti Szentmargitfalva, a Zalaegerszeg melletti Neszele. Két mezővárosi kiváltsággal rendelkező települést is idesoroltak az összeírók. Alsólendva egyik részét (Belsőlendva) és a tőle nyugatra fekvő Szécsiszigetet. A még idetartozó néhány jobbágytelepülést általában középmesek alá tartozó kevés jobbágyot számláló falu volt.

A nemesi falvak közül Szentgyörgyvölgy, a göcseji Becsvölgye, Milej és Petrikeresztur igen jellegzetes szemes települési rendszerben alakultak ki. Valójában mindegyik több különálló törpe település csoportja. Feltételezhető, és erre a későbbi adatokból következtetni is lehet, hogy ezekben a szétszórt településekben minden rendszert nélkülöző szabad gazdálkodást folytattak, a nemesi birtokokok nem alkottak szervezetet a hátrahasználatára. Arról sincs forrásunk, hogy egy-egy apró település ("szeg") szabályozta volna hátrahasználatát. De miután a nemesi örökségek folytán már a XVIII. században - de valószínűleg korábban is - egy-egy családi gazdaság földterülete több hátrahasználatra fektetve feküdt, a szabályozásra nem is volt sok lehetőség.

Zala megye megvizsgált területén 1728-ban egynyomásosnak jeleztek 133 helységet. A térképen szembeötlő, hogy ez az egynyomásos terület szinte teljesen összefüggő övezetet alkot, a Muraköz, valamint a szlovén lakosságú Muravidék szinte kizárólagosan egynyomásos terület. Kivétel mindössze a Muraköz legkeletibb - és legjobb minőségű földdel rendelkező - része, ahol két mezőváros adatait nem ismerve (Légrád és Kotori) Dobrova mellett három kétnyomásos falut találunk. Az egynyomásos rendszerben gazdálkodó falvak övezete áthúzódott az alsólendvai uradalom szlovén falvaival határos magyar lakosságú falvakra is, valamint a Mura balpartján fekvő néhány horvát falura (Letenyétől nyugatra Molnári, Semjénháza, Petri). A megye megvizsgált magyar lakosságú területén az előbbiektől elkülönülve mindössze 3 faluban találunk egynyomásos rendszert (Lasztonya, Baküttös, és Felsőszenterzsébet). A többi falu - 108 - kétnyomásos rendszerben művelte meg 1728-ban határát, háromnyomásos falu a megyének ezen a részén nem volt.

Ha az 1728-as adatokat az 1720. évi adóösszeírással összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyolc év alatt csak

egy-két esetben változott meg a falu határhasználata. Ez is főképp arra vezethető vissza, hogy néhány újonnan települt faluban kialakították a második nyomást is (például Zalaegerszegtől nyugatra Boncodföldén).

Érdekes módon az 1728. évi adatokat a 100 évvel későbbiekkel összevetve sem állapíthatunk meg lényeges változást. Mindössze négy esetben történik 1828-ban határozott említés a háromnyomásos gazdálkodás kialakulásáról (Csörnyefölde, Herryék, Molnári, Tótszerdahely). Közülük Molnári 100 évvel korábban egy-nyomású rendszerben művelte határát, a többi kétnyomásos falu volt. Néhány esetben azt tapasztaltuk, hogy a korábbi egy-nyomásos terület kiterjedt. Az 1728-ban még kétnyomásúnak jelzett Lenti, Gáborjánháza és Gosztola 100 évvel később már egy-nyomásos gazdálkodást folytatott, és hasonlóképpen az előbbiektől északra fekvő Káváson is ezt tapasztaljuk. Egyes adatok arra mutatnak, hogy ez az egy-nyomású gazdálkodás a kétnyomásos rendszer ugarjának művelését jelentette. Erre utalnak olyan 1828. évi adatok, amelyek kétnyomásosnak tüntetik fel a község határát, de megemlíti, hogy ugar nincs, a második nyomást tavasszal vetik be (Kutfej, Lentikápolna). Az átmenetre utal az a jelenség is, amikor csak az ugarnyomás egy részét kezdik vetni. Például Kisbucsnán az egyik nyomást őszivel vetették be, a második nyomás 1/3-át tavasszal, 2/3-a pedig ugaron maradt.

Az 1828. évi adatokból arra következtethetünk, hogy a muraközi egy-nyomásos gazdálkodás is a kétnyomásos gazdálkodásból fejlődhetett ki. Több esetben említették meg, hogy a szántóföldek felét gabonával, másik felét pedig kukoricával vetették be. Viszont arra is találunk példát, hogy a határ 90 %-án kukoricát termeltek. A muraközi horvátoknál a kukorica kenyérnövénynek számított, itt tehát az ugar vetése nem takarmánynövény vagy ipari növény termesztését jelentette. Nem tekinthetjük a váltó-gazdálkodás valamilyen előfutárának, a később az Alföldön kibontakozó buza-kukorica váltásnak, hanem a földhiány miatt kialakuló kizsarló gazdálkodásnak. A zalai délszláv vidéken folyó gazdálkodás vizsgálata további kutatásokat igényel, mégis úgy véljük, hogy ezen a sűrű településhálózattal rendelkező és sűrű lakosságú területen az egy-nyomásos gazdálkodás földhiányból, kényszerűségből alakult ki, nem átmeneti forma és állapot volt, hanem tartós megoldást jelentett. Bár adatunk e területről a földek rendszeres trágyázására a XVIII. századból nincsen - a trágyát elsősorban a szőlőhegyekre hordták -, mégis feltételeznünk kell, hogy valamilyen formában gondoskodniuk kellett a talajerő utánpótlásáról; valószínűleg a tarlók legeltetése által. Mivel a Muraközben rövid tenészszerű kukoricafajta termesztéséről rendelkezünk adatokkal /5/, a kukoricával vetett terület tarlólegeltetése is lehetséges. Ugyanakkor azonban a föld fokozott kizsárolására mutatnak azok a muraközi adatok is, amelyek a rövid tenészszerű kukoricának másodveteményként való termesztésére utalnak - ismét nem takarmánynövényként, hanem kenyérnövényként.

Hasonlóképpen további vizsgálatok szükségesek annak megállapítására, hogy Zala vármegye magyar lakosságú területén miért konzerválódott a kétnyomásos gazdálkodás. Eddigi kutatásainkból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Zala megyei jobbágyok már a XVIII. század elején lényegében birtokába vet-

te a különleges munkabefektetést nem igénylő, szántóföldekként használható területeket, és azokat később csak irtás útján, ujonnan művelés alá vett területekkel tudta lényegesen bővíteni. Ezek az irtások nem minden esetben illeszkedtek be a falunyomásos rendszerébe, legtöbbször más jogi normák alá tartoztak, több esetben viszont a kétnyomásos rendszer bővítésére szolgáltak. A földhiány miatt arra, a Zala megyei falvaknak nem volt lehetőségük, hogy új földterületek bevonásával alakítsák ki a háromnyomásos rendszert.

Somogy megyei kutatásaink azt mutatják /6/, hogy már 1728-ban a megvizsgált 97 helység között csak kettő volt egynyomású, de ezek művelési rendszerét sem lehetett azonosítani a muraközi és muravidéki egynyomású rendszerrel. Ebben a két helységben az egynyomású gazdálkodás átmeneti formát jelentett, a második nyomás még nem alakult ki. 1728-ban megvizsgált területen 64 kétnyomású és 18 háromnyomású faluval találkozunk, 1720-hoz viszonyítva a háromnyomású falvak száma 5-ről növekedett 18-ra, tehát alig nyolc év alatt igen jelentősen előrehaladt a háromnyomású gazdálkodás kialakulása. A háromnyomású rendszerben gazdálkodó falvak két nagyobb tömbben helyezkedtek el. Az egyik csoport a Kaposvártól nyugatra és északra elterülő vidéken, Hentes környékén Kaposfő és Somogygeszti között található (10 helység). Ez a zóna nyugat felé tovább folytatódott az általunk nem vizsgált területen is. A második csoport a Balaton déli partján, a Nagyberek környékén lévő falvak, Szőlősgyőrök vidékén. Ettől elkülönülve találjuk a megye északkeleti csücskében Adándot. 1828-ra ezek a háromnyomásos területek tovább növekedtek, és Somogy megyében általánossá vált a háromnyomásos rendszer. Az áttérés útját nem tudjuk pontosan követni, az ismert adatok azonban egyértelműen arra utalnak, hogy az egynyomásos rendszerről kétnyomásos rendszerre, vagy a kétnyomásosról a háromnyomásos rendszerre való áttérés nem azt jelentette, hogy a korábban egynyomásban művelt szántóföldet osztották fel kétnyomásra, vagy a kétnyomásban művelt szántóföldet háromnyomásra, hanem minden esetben új területeket vontak be szántóföldi művelésre. Például Somogygeszti a szomszédos Kara prédiumban létesítette a harmadik calcaturát, Adánd a Kecse prédiumban, Somogytúr a Tard prédiumban, Tótszentpál pedig egy meg nem nevezett prédiumban. Ezekben a helyeken az egyes calcaturák területének nagysága megegyezett egymással. Egyes adatok arra mutatnak, hogy a ténylegesen művelt és vetett két calcatura nem is foglalta magában az egész szántóföld 2/3-át, mert a lakosok iga- és munkaerőhiánya miatt nem művelték meg az egészet, hanem legelőnek használták, mint például Fonóban. Elképzelhető, hogy itt a szabályozott talajváltó rendszerről a nyomásos gazdálkodásra való áttérés állapotát figyelhetjük meg. De a kétnyomásos falvaknál is több helyen előfordult, hogy a második nyomást nem a falu saját határában, hanem valamelyik prédiumban bírták. Például: Balatonkilitiben 1720-ban még megemlítették, hogy Tat prédiumban van a második nyomás, 8 év múlva Tat különálló pusztája jellege már elsorvadt, beolvadt a kiliti határba.

Somogy megyei vizsgálataink arra az eredményre vezettek, hogy a háromnyomásos gazdálkodási rendszer kialakulása nem földhiány miatt következett be. A háromnyomásos falvakban nagyobb

kiterjedésű a szántóföld, mint a kétnyomásúakban. Bőven vannak adataink arra, hogy a XVIII. század harmadik évtizedében Somogy megyében még megműveletlen szántóföldek is vannak, tehát a paraszti földművelésnek nem a földhiány szabott határt. Bár az állatállományra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre, nyilvánvalónak látszik, hogy elsősorban a jobbágyok igaereje határozta meg a szántóföldi termelés mértékét és lehetőségét. A zsellérállapot is az igaerő hiánya miatt jelentett földnélküliséget, a zsellérnek egyszerűen nem volt mivel a földet megművelni. Ahol a szükséges igaállat és munkaerő megvolt, ott a somogyi falu előre tudott lépni a szántóföldi termelés kiterjesztése irányában, és ez az esetek többségében nemcsak az extenzív irányú területnövelést (mint Zala megyében), hanem az intenzívebb háromnyomású gazdálkodásra való áttérést is jelentette. Az ujonnan művelés alá vont szántóföld területe tehát nem a korábbi két calcatúra bővítésére szolgált, hanem egy harmadik calcaturaként illeszkedett be a falu gazdálkodási rendszerébe, harmadik nyomásként tette lehetővé a háromnyomásos gazdálkodás bevezetését. Valójában tehát a szántóföld ösztönzésének 50 %-os növelése a tényleges vetésterület kétszeresére növelte. Mindezt az tette lehetővé, hogy Somogy megyében bőven állott rendelkezésre olyan földterület, amely a hagyományos gazdálkodás mellett szántóföldi művelésre alkalmas volt, és elegendő legeltető terület is állhatott rendelkezésre. Így elég volt, ha csak a szántóföld 1/3-át használták ugarlegelőként. A földbőségére utal az a tény is, hogy a XIX. században a kapitalizálódó nagybirtok jelentős pusztai területeket tudott kapitalista üzeme számára igénybe venni. Külön vizsgálat tárgyát képezi, hogy miért ezeken a csomópontokon kezdődött el az intenzívebb háromnyomásos gazdálkodás kialakulása. Ebben feltétlenül szerepet játszhattak azok a telepések is, akik ilyen termelési tapasztalatokkal érkeztek Somogy megye területére a Kisalföldről.

/7/

A két terület összevetéséből világosan kirajzolódik előttünk a lényeges különbség. Zala megye nyugati részében már a XVIII. század első harmadában kevés föld állott a hagyományos földművelő gazdálkodás rendelkezésére, és ennek jelentős bővítésére később is csak extenzív uton volt lehetőség. A megye csak fokozott földkiszarolással tudott előrelépni, konzerválódott a kétnyomásos rendszer, a második nyomás vetés alá fogása pedig a legelőterület csökkenését jelentette, ami az állatállományra volt káros hatással. Természetes, hogy a megye különböző adottságu területei között is különbségek mutatkoztak, mégis általánosítható az a kép, hogy Zalában a hagyományos földművelési rendszer a feudális időszak utolsó másfél századában nem tudott előrelépni, míg Somogy vármegyében a feudalizmus végére elérte a hagyományos rendszer legfejlettebb stádiumát, általánossá vált a háromnyomásos gazdálkodás. Több adatunk van arra, hogy a XIX. század közepén az urbéri birtokrendezések során elvett paraszti szántóföldeken a volt földesurak nem folytatták tovább a szántóföldi művelést, hanem újra erdősítették ezt a területet. /8/ Ez arra mutat, hogy Zala vármegyében a jobbágyok szántóföldi művelése már a feudális korban túllépte azt a határt, amely a tőkés gazdálkodás időszakában kifizetődően megművelhető volt. Ezzel szemben Somogy megyében a nagybirtok növelni tudta szántóföldi területét.

Távol áll tőlünk, hogy kutatásaink jelen stádiumában ebből az egy jelenségből messzeható következtetéseket vonjunk le. Nem tekinthetjük azonban a XVII. századi pusztulást leíró panaszokból forrásokat teljesen hitelt érdemlőnek. Kétségtelen tény, hogy a XVIII. század első évtizedeiben még jelentős volt a lakosság mobilitása, ez azonban Zala megye vonatkozásában nem csupán bevándorlást, hanem jelentős kivándorlást is jelentett. A szántóföldi terület kiterjedése - az adóösszeírásban szereplő csekély területi adatok ellenére - már a XVIII. század első felében területességre utal, amelyen éppen ezért nem tudtak túllépni. Ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy a terület lakosságának megélhetését nem kizárólag a földművelés biztosította. Feltétlenül számba kell venni az egyéb megélhetési forrásokat is, így elsősorban a nagy kiterjedésű erdőket, amelyek nemcsak legeltető területet jelentettek, hanem gyűjtögető foglalkozások alapját is képezték. Ugyancsak számolnunk kell a nagy kiterjedésű mocsaras területekkel, amelyek a hódoltság kori magasabb vízállás miatt még kiterjedtebbek lehettek. A földesuri és az állami hatalom elsősorban a földművelő lakosságot tudta elérni, így a földművelés pusztulása tükröződik forrásainkban. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált területen is megerősödött az alacsonyabb szintű gazdálkodás a hódoltság idején /9/, de ez véleményünk szerint Zala megye vizsgált nyugati részén nem öltött olyan nagy méreteket. Itt a szántóföldi termelés visszaszorulása a hódoltság korában kisebb volt, és éppen ezért a XVIII. század elejére visszanyerhette eredeti formáját, amelyen ezután nem tudott tovább lépni. Ez különben tükröződik a települések aprófalvas archaikus jellegű képeiben is. Tehát véleményünk szerint Zala megye XVII. századi pusztulásának mértékét nem szabad eltulozni, ugyanakkor a megye XIX. században megmutatkozó fejlődési lemaradásának kezdeteit már a XVIII. század elején is kitapinthatjuk.

1. melléklet

Gazdálkodási rendszer	1728-as adóösszeírás adatai					
	Somogy megye		Zala megye		ebből	
					mai magyar terület	mai jugoszláv terület
Egynyomásu helység	2	(2,06%)	133 (49,07%)	11 (7,91%)	121 (91,66%)	
Kétnyomásu helység	64	(65,91%)	108 (39,85%)	104 (74,82%)	5 (3,78%)	
Háromnyomásos helység	18	(18,55%)	-	-	-	
Nincs megjelölés	13	(13,48%)	30 (11,08%)	24 (17,27%)	6 (4,56%)	
Összesen:	97	(100%)	271 (100%)	139 (100%)	132 (100%)	

Jegyzetek

- /1/ Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 344-370. - Wellmann: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében Uo. 1967. 346-409.
- /2/ Orosz István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790-1849. Agrártörténeti Szemle, 1971. Supplementum. 1-24.
- /3/ Ruzsás Lajos: A Dunántul társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686-1767. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága monográfiái 2.
- /4/ A Zala megyére vonatkozó adatok: Zala megyei Levéltár 1728. évi összeírás, 1828. évi összeírás. - Somogy megyére vonatkozóan: Simonffy Emil: Földművelési rendszer Somogy megye északi részén 1828-ban. Somogy megye multjából Levéltári Évkönyv 3. Szerk.: Kanyar József, Kaposvár, 1972. 119-135. - Ezen kívül felhasználtuk a Zala megyei helytörténeti lexikon cédulagyűjteményét, a Zala megyei Levéltárban községenként csoportosítva.
- /5/ Mészáros Géza - Simonffy Emil: Száz éves kukoricaszem lelet a zalaegerszegi Állami Levéltárban. Agrártörténeti Szemle, 1968. 479-485.
- /6/ Simonffy i.m. 124.
- /7/ Simonffy Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti Szemle 1968. 136-142.
- /8/ T. Mérey Klára: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720-1848.) Agrártörténeti Szemle 1962. 187.
- /9/ Maksay Ferenc: A dunántuli településrendszer a XVII-XVIII. század fordulójáig. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága monográfiái 2.

Ilona TIGELMANN SIMON - EMIL SIMONFFY:

"Anderung der Agrikultursysteme im Komitat Zala und Somogy im
18. Jahrhundert

Die Entwicklung der Agrikultursysteme geriet in den letzten Jahren in den Vordergrund der Forschung. Imre Wellmann stellte in seinen ausgezeichneten Aufsätzen die Frage dar. Die Autoren untersuchten diese Frage auf dem Gebiet Transdanubiens, als Basis benützten sie die Konskriptionen aus den Jahren 1720 und 1728.

In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Komitat Zala: die Autoren kennen aus dem Jahre 1728 die Angaben von 271 Siedlungen. Von diesen waren 133 mit einer Fruchtfolge, 108 mit zwei und keine Dreifelderwirtschaft. Zwischen 1720-1728 gab es keine wichtige Änderung. Die Einfelderwirtschaftsdörfer lagen in Muraköz, in dem südwestlichen Gebiet. In den mit Ungarn besiedelten Gebieten des Komitats Zala war die Zweifelderwirtschaft allgemein, sie wurde bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts nicht geändert.

1728 wurden im Komitat Somogy 97 Siedlungen untersucht. Von denen gab es 2 Ein-, 64 Zwei- und 18 Dreifelderwirtschaften. Bis 1828 erhöhte sich die Zahl der Dreifelderwirtschaftsdörfer auf 71, Zweifelderwirtschaften gab es nur 41.

Die Autoren ziehen die Folgerung, dass das Komitat Zala im 18. Jahrhundert nicht vorwärts kam, er geriet unter die weniger entwickelten Komitaten Ungarns. Demgegenüber kam das Komitat Somogy, wo die Dreifelderwirtschaft bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts allgemein wurde, weiter vorwärts.

T. MÉREY Klára:

Néhány adat Dunántul népeinek XVII. századi életéhez^x

A XVII. századot joggal mondhatjuk elfelejtett évszázadnak, történelmünknek az az érája, amelyre nem szeretünk visszaemlékezni. S nemcsak azért, mert sulyos és komor kora volt népünk történetének, hanem azért is, mert forrása kevés, mélyre kell ásni, hogy előbukkanjanak a kontinuitásnak a jelei, amelyeknek meglétéről tudunk. Nagyon nehéz azonban megállapítani, különösen Dél-Dunántul földjén, amely több mint 150 éven át jóformán állandóan háborúknak és csatározásoknak a színtere volt, miként élt és dolgozott ott a termelő, az anyagi javakat előállító, a létet fenntartó és továbbvivő ember.

Történeti irodalmunk széles körképet festett már arról az óriási anyagi és kulturális pusztulásról, amely a XV. században még virágzó hazánkat másfél évszázad sulyos vérvesztésével és kegyetlen kifosztásával sujtott és kulturálisan is elmaradott területté változtatott.

A regionális kutatás újabb és újabb adatokat hoz felszínre a multból, s a kis körben végzett feltárások még szívbemerkölőbbá teszik a képet. Baranya megye területén 70 település életében bekövetkezett gazdasági változásokat próbáltam nyomon követni az 1542, 1551 és 1564. évi dicális conscriptiók adatainak egybevetésével. Olyan településeket vizsgáltam, amelyek közel feküdtek az igen fontos katonai szerepet betöltő Szigetvárhoz. A hetven településben 1542-ben még 8366 1/2 porta után fizettek adót. 1550-ben a török portyázó hadjáratot vezetett ez ellen a terület ellen, s ennek nyomán 1551-ben már csak 55, 1564-ben, 2 évvel Szigetvár eleste előtt pedig 58 1/2 portát találtak az adószedők ezen a területen. 1551-ben a 70 település közül 18 volt teljesen elhagyatott, "deserta", míg 31 település összeírása vagy hiányzott, vagy összevontan szerepel szomszédaival igen alacsonyra süllyedt portaszámmal. Négy településben megjegyezték, hogy nem jelenték meg a falu előljárói az adót bevallani 1/, nyilván mert nem volt miről vallomást tenniük.

Ugyancsak ebben az időszakban Somogy megye adóösszeírásaiból ugyanez a pusztulási folyamat kísérelhető nyomon. Abban a Somogyban, ahol a Hunyadiak korában még 939 virágzó település volt 2/, 1534-ben már csak 607 adózó helységet irtak össze, amelynek 5576 1/2 adózó portájából 121 égett le és 1044 állott pusztán. 3/ 1548-ban 255 település szerepel a megyei adóösszeírásban, míg 1564-ben, 2 évvel Szigetvár eleste előtt 268 töröknek adózó település (765 portával) és 64 töröknek nem adózó helység (183 portával) szerepel a megye adóösszeírásában. 1576-ban

^xAz előadás célja, hogy az egyéb irányú kutatások során fellelt és eddig nem hasznosított, nagyon szétszórt XVII. századi adatokat közölve további feltárássra és kutatásra adjon ösztönzést e korszak kutatóinak.

pedig mindössze 45 töröknek alávetett helység neve maradt fenn 79 ép és 29 1/2 elpusztult portával a megyei összeírásban. /4/

Az 1598-ban bevezetett új adózási rendszer, a házankénti adózás még nagyobb pusztulásra vet fényt. Egy összegezett ki-mutatás szerint a megye jobbágysai 1598-ban 1798 hódolt ház után fizettek adót, míg 1599-ben már csak 1353 1/2 adózó házat tűntettek fel. /5/

A XVII. századi - igen gyéren fentmaradt - források a dél-dunántúli terület gazdasági erejéről nagyon furcsa, ellentmondásokkal teli, kis fejlődésekből és visszaesésekből összetevődő irányvonalat adnak. /6/ A portaösszeírás összehasonlítása nem ad reális képet még akkor sem, ha a megváltozott porta fogalmát vesszük figyelembe. (Ez időben a porta már nem 2, hanem 12 zsellér- vagy 4 jobbágházat jelentett.) /7/ Éppen a gyéren fennmaradt családi levéltárak anyaga mutatja, hogy egy-egy portán olykor több telkesgazda és adózó zsellér található. /8/

A török defterek anyagai hasonlóképpen szakaszos fejlődésről és hanyatlásról adnak képet. Így például a XVI. század második felében a mezőgazdasági termelés lassu fejlődését mutatják a Szigetvár környéki területen, de ugyanezekből az összeírásokból az is kiviláglik, hogy e vidék lakossága 25 év alatt háromnegyedére csökkent. /9/ Ugyanakkor a források arról is hirt adnak, hogy e települések lakosságának összetétele megváltozott. Török források alapján tudjuk, hogy például Törökkoppány mezővárosban 1556-ban a lakosoknak mindössze egyharmadát alkotta a régi magyar lakosság, s 1580-ra a magyar családok száma 15-re csökkent. /10/

A gazdasági hanyatlás nagyságát azonban nemcsak a gyakran csalóka számokkal tudjuk illusztrálni. A középkor folyamán a dél-dunántúli területen jelentős bor-, marha- és gabonakereskedést folytató mezővárosok voltak. Ezek többsége 1566 és 1600 között faluvá vagy pusztává vált /11/, sőt például Somogy megyében még két évszázaddal később sem tudott város kialakulni, a megye egészen a kapitalizmus kibontakozásáig "várostalan" terület maradt.

A gazdaságtörténet e szomorú adatai mögött, a számok mögött emberek voltak, akik elpusztultak, vagy csak igen sok nehézség között vészelték át a nehéz időket. S noha a táj elvadult, mocsarassá, miazmákkal telivé, erdőkkkel, cserjékkel borítottá vált, ahol farkasok, medvék és hiuzok ütöttek tanyát, az erdők mélyén kis irtásfalvakban mégis dolgoztak emberek. A védekezés ösztöne azonban nagymértékben kifejlődött bennük. Erre legjobb példa herceg Esterházy kaposvári uradalmában 1691-ben készített felmérése, amely szerint a területen lévő 28 falu közül mindössze 11-ben élt egy-négy házas jobbágy egy-két marhával. 17 falu üresen állott. 1695-ben már 16 faluban lakott 7-14 jobbágygazda, akik 10-12 hold területet műveltek családonként. /12/ Ez a gyors regenerálódás, újratelepülés csak úgy képzelhető el, hogy a nádasban, erdőben bujdosók várták az alkalmat, hogy a régi falvakba visszatérhessenek, és folytathassák a termelő munkát.

Életükről ma már igen nehéz képet kapnunk, de a történelmi forrásanyag a mindennapi életek és sorsok útját követve olykor

egészen érdekes módon vet fényt egy-egy sötétnek, ismeretlennek látszó probléma megoldására. A határjárásai perek tanuvallomásaiban találjuk a legtöbb adalékot e korszak mindennapjainak történetéhez. Adataink Somogy megyére korlátozódnak, ahol e perek általában a XVIII. század közepén kezdődtek, de áthúzódtak a XIX. század első évtizedeire is. Így a régiek, az elődök életére már csak az emlékeken átszűrve, s néha többszörös áttétellel, ismerősök vagy rokonok szavait idéző, eskü alatt tett tanuvallomásokból ismerhető meg.

A tanuk, akiket a határok felől faggattak, általában a legszegényebbek közül voltak: pásztorok, kanászok, béresek, szolgák. Amikor a határok hollétéről tettek vallomást, olykor felidéződték emlékezetükben a korábbi időknek egy-egy jellemző mozzanata is.

1742-ben az Orczy család és Taszár új birtokosa, a székesfehérvári kusztódiátus között támadt vita Tömörke hollétét illetően. Ez a helység a középkorban jelentékeny falu volt, majd teljesen elpusztult, s ekkor már a Tömörke pusztája hajdani helye után érdeklődnek a tanukihallgatások alkalmával. Az egyik 54 éves tanu elmondta, hogy 30 éve, tehát 1710 körül, amikor "még ezen ország és tartomány körül belől jobbra pusztája volt, magam lakott egy falva sertéssel a Temerkei pusztán", - s akkor halottan egy nagyon idős embertől, aki bátyjával Tömörkén lakott, hogy "az említett bátyja a falu végén (a hol a házok voltak épen, de az emberek elszaladtak és elpusztultak volt már akkor) meg fogta fülit, jól meghuzván, annak utána az ostorral is jól megcsapdosta emlékezetnek okáért, hogy tudniillik minthogy akkor elpusztult az ország, ha valaki valamikor tudakozná, hogy hirt mondhasson, s reá emlékezhessen, hogy azt hijják Tömörkei falunak". Ez a tanu arra is emlékezett, hogy a herceg (Esterházy lehetett, akinek a közeli Toponáron volt ekkor még birtoka, amelyhez a Rákóczi-szabadságharc idején jutott) Nyitrai Ádám nevű tiszttartója rontotta le az akkor még álló templomfalakat is, és azután felszántotta az egykori Tömörke falu területét. /13/ A nép őrizte a határok és a régmúlt emlékét.

Ugyancsak e határperben nyilatkozott két tanu egybehangzóan arról, hogy a török világban az egyik uton megöltek két embert, s az akkori "török basa" kinyomoztatta, hogy melyik falu határában történt a gyilkosság. Ekkor Orczy falunak kellett sarcot fizetnie, tehát a kérdéses terület annak határába esett. /14/

Ugyanez a mozzanat egy 1768-ban Molvány és Várad közt folyó határper egyik tanuvallomásában is feltűnik. A vitás helyen egy halott törököt találtak, aki után "az Töröktől bevett szokás szerint a molványi helységbelieket 60 forintra büntette a szigetvári basa". /15/

A pusztává vált hajdani falvak határát a török időkben gyakorta a szomszédos falvak lakói használták, szántották, kaszálták, de a kilenczet a jogosnak ismert földesur ispánja szedte be tőlük, amint ezt egy gyöngyösmelléki öreg hajdu mondotta ugyancsak a molványi perben. Olykor hét szárra éltek kint a pusztákon, kaszáltak, szántottak. /16/ A tömörkei határ vizsgálatakor a tanuk egy határfát említettek, amelyen még akkor is (1742-ben) "nyilván kitéteztvén az oldalon a jegyzés". /17/

A falvak hajdani lakói tehát őrizték a határokat, amelyeket azonban az új birtokosok korántsem tartottak olyan tiszteletben, mint a föld népe, amely dolgozott rajta és termővé tette. Több adatunk van arra a XVIII. századból, hogy a falvak népét éjnek idején urasági katona hajtotta rá a szomszédos irtásterületre, ezzel szerevezve jogot annak használatára. S e harcnak is beillő "tumultusokban", "zene-bonákban" nemegyszer emberhalál is történt. /18/

Nehéz volt a sorsa tehát a Dél-Dunántul harcokkal teli földjén ott maradt őslakosoknak, de nem lehetett könnyebb azoknak élete sem, akik elmenekültek.

A Somogy megye történetéről készült monográfiát lapozva feltűnt, hogy e vastag kötet végén, több forrás adatai alapján összefoglalt családtörténeti rész szerint, Somogy megye jelentős nemesi családainak tulnyomó része a török után települt a megyébe; Zala, Vas, Veszprém, Trencsén, Sopron megyei családok voltak, vagy éppen - mint a Jankovichok - Horvátországból származtak. Mindössze két családnak volt a több mint 80 megemlített közül a mohácsi vész előtt is birtoka Somogy területén, és két további család örökölt leányágon a XVI. században is birtokos somogyi családtól területet. /19/

Vajon e családok és a hozzájuk tartozó jobbágyság hol vészelte át e nehéz időket?

A birtokosnak megmaradt családok közül háromnál megemlíti történetük kutatója, hogy Észak-Dunántulra, illetve a Felvidékre költöztek, s további - utóbb birtoktalanná vált - családoknál a hagyomány őrizte meg ugyanennek az elköltözésnek az emlékét. S valóban az Orczy család, továbbá a Lengyel és Perneszy családok levéltárainak töredékét a pozsonyi levéltárban őrzik, s e két utóbbiban rendkívül értékes adatok vannak a középkori Somogyról, telek- és adózószámokról, a népeességről, amely a XVI. század nehéz évtizedeiben is fizette a füstpénzt, kilencedet és tizedet a messze költözött földesuraknak.

További családi levéltárak után kutatva Pozsonyban több olyan csallóközi családi névre bukkantam, amelyeknek tagjai utóbb tekintélyes birtokosok lettek Somogy megyében. Róluk a monográfia csupán azt jegyzi fel, hogy a Csallóközből jöttek Somogyba. Nem képzelhető-e el azonban az, hogy eredetileg Somogyból menekültek a török elől a Csallóközbe? Ezt ma már nehéz megválaszolni, az viszont - elszórt adatokból következtethetően - valószínű, hogy e családoknak már a XVI. századtól megvolt a kapcsolatuk Dél-Dunántullal. E kapcsolatok fonalát követve érdekes fény vetődik a XVII. századi emberek életére.

A Lengyel család levéltára őrzött meg egy 1760-as években Komáromban tartott "tanuvallatási jegyzőkönyvet", amelyben Lengyel István nemességének megállapításáról volt szó. Ebből tudjuk meg, hogy e csallóközi családnak a sarja "e föll tájraul az all földre még ifjantan elszakadván annak maradéki most is ott laknak". Utóbb az egyik fia Kocsra (Komárom m.) költözött, szolgálta állt és "szolgálati után ott megházasodván, letette magát". Az apa azonban még sokáig emlékezett a hajdani nemességre, amint az egyik tanu megkapóan írja "a ki is régi öreg ember lévén, amidőn már Tavasztól szép verő fényes üdők és melegek

szoktak lennei, ollatin melegen több helységbeliekkel együtt az utcán az földre letelepedtek és régi dolgokruł folytatott beszédgyek között azt is beszéllette scaknak, és e tanunak is hallatára: hogy ő ifjantan innend Pozsony vármegyéből Csallóközöböl szakadott el az allföldre az atyafiaktul". Ez a visszaemlékezés 1730 körülre datálható, a családtól való elszakadása tehát a századforduló körül történhetett. Érdekes és megkapó kép ez a XVII. század életéből, s a hagyományörzésnek egyik figyelemreméltó formáját mutatja meg.

A Bogyay család levéltára egy másik érdekes mozzanatot örzött meg, amely ugyancsak jellemzője az akkori életnek. Az egyik Bogyay ugyancsak Csallóközből Szekszárdra jutott, s ebben a mezővárosban utóbb adóköteles polgár lett. 1830-ban Szekszárd tanácsüléséből adják ki azt a hivatalos iratot, amely szerint e város levelestárát felkutatva csupán 1723-tól kezdve szerepel a Bogyay név a dicális conscriptiookban, így "bizonyos, hogy nem lévén ide való születésű, s akkor tájban szakadhatván városunkba, mint jövevény könnyen conscriptio alá jöhetett". Bogyay Jánost házas zsellérként (inquilinus) irták össze. Utóbb fia, Bogyay Márton Kétyen már rendszeren nemtelenként adózott 1798/99-től 1804/5-ig. A nemességét kereső család tanuk kihallgatását kérte, és ezekből az 1805-ben Csallóközben tartott tanuvallomási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a Bogyay családnak ez a szóban forgó tagja katonaként került le a déli területre, ahol feleségül vett egy gazdaasszonyt, majd letelepedett Szekszárdra. A mezőváros törvényei - úgy látszik - lehetővé tették utóbb megadóztatását, de a város vezetői 1830-ben már nem tudták megállapítani, hogy - mint irták - "azon kérdésnek megfejtésére pediglen, hogy mi módon jöhetett az érintett Bogyay János a mondot Esztendőben adó alá, azt ugyan világosan meg nem magyarázhattuk". /20/ A XVIII. századi mezővárosokba települő szegény nemesek sorsának alakulását világítja meg ez az érdekes adat.

Átrétegződött, átváltozott a XVII. század nehéz, háborus évtizedei alatt nemcsak Dél-Dunántul lakossága, de a hajdani lakosoknak élete is gyökeresen más lett. Miként a táj, úgy változott meg, vált még keményebbé és nehezebbé az élet. Szinte magunk előtt látjuk a bátor utazókat, akik a XVIII. század elején végigkocsikázták az elvadult utakat, nehezen haladva az el-mocsarasodott, erdőkkel benőtt tájon. Megdőbbentő az a mondat, amelyet Bél Mátyás vetett papirra e terület lakosairól a XVIII. század harmadik évtizedében: "Oly nagy a szegénysége, hogy még nekünk idegeneknek is szívünk összeszorul a nagy szűkölködés láttán, mintha részesei lettünk volna nyomoruságuknak, velük együtt magunk is sokszor elszomorodtunk". /21/

Talán nem felesleges megismernie a történésznek ezt is, az ezekből a szétszórt, nagyrészt népi forrásokból kivehető adatokból kirajzolódó emberi arcát egy kornak, amely ma már a multba süllyedt, de nehéz, fáradságos munkával a jövőt építette.

Jegyzetek

- /1/ Horváth J. Gyula - Timár György: XVI. századi dikális konskriptiók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564) Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 1973. 7-127. Adatok alapján számítás.

- /2/ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyad-
diak korában. II. köt. Bp., 1894. 567-707.
- /3/ Országos Levéltár Kamarai Levéltár. Conscriptioes portarum. Somogy megye 1534. év.
- /4/ Uo. Somogy megye 1548, 1564, 1576.
- /5/ Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598-1604. Bp., 1906. 44-53.
- /6/ Vö. Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605-1648. Századok, 1929-1930. 726-727. - Juhász Lajos: A porta története 1526-1648. Bp., 1936. - Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovás adóösszeírás alapján (1531-1696). Veszprém, 1942.
- /7/ Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici 1608-1657. évi törvénycikkek Bp., 1900 (1609. 62. t.c. és 1647. 36. t.c.); Vö. Kállay István: Adalékok a nádori porta fogalmának változásához. Levéltári Közlemények 1972. 397-401.
- /8/ Vö. T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár el-
este után. Szigetvári Emlékkönyv. Szerk.: Ruzsás Lajos.
Bp., 1966. 175.
- /9/ Káldy Nagy Gyula: Török adórajstrom Baranyából a XVI. szá-
zadból. Szigetvári Emlékkönyv. 125.
- /10/ Vass Előd: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírá-
sa. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv. 3. Szerk.:
Kanyar József. Kaposvár, 1972. 67.
- /11/ Ruzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI-XVII. szá-
zadban. Szigetvári Emlékkönyv. 200-201.
- /12/ Országos Levéltár Esterházy hg. levéltár. Rep. 35. Fasc.
V. Nr. 592. Idézi: Hoss József: A kaposvári plébánia tör-
ténete. Veszprém, 1948. 215. jegyzete.
- /13/ Somogy megyei Levéltár. Metalia 1454-1820. Nr. 20. (1742).
- /14/ Uo. Nr. 49. I. és VI. tanu.
- /15/ Uo. Nr. 49. (1768.)
- /16/ Uo. Nr. 49. (1742). V. tanu.
- /17/ Uo. Nr. 20. (1742). V. tanu.
- /18/ Štátny Archiv v Nitre (Csehszlovákia). A Hunyady család
moimirovcei (ürményi) levéltára. Lad. 20. II. köt. 149-
150. 197., 423. - Kéthely oppidi juridica. Fasc. 4. Nr.
32, 128.
- /19/ Somogy vármegye. Szerk.: Csánki Dezső. (Magyarország vár-
megyéi és városai) Bp., é.n.
- /20/ Štátny Archiv v Bratislave (Csehszlovákia) Lengyel család
levéltár; Bogay levéltár.
- /21/ Minuta M. Belii Co(mi)t(a)tus Békés(iensem), Veszprém(ien-
sem), Ugocsa(iensem), Simig(iensem), Szala(diensem), Al-
bensem ac Tolnanssem concernentia. Cod. Sec. XVIII. Országos
Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 277., 255.

Klára T. MÉREY:

Das Volk des Komitats Somogy nach dem Fall von Szigetvár

Auf Grund der Quellen stellt die Autorin fest, dass die adeligen Familien aus dem Gebiet des zum Kampffeld, dann Besetzungsgebiet gewordenen Komitats Somogy nördlich der Donau flüchteten. Einige Familienarchive von ihnen wurden in Pressburg aufbewahrt und bedeuten eine wichtige Quelle für die Geschichte Süd-Transdanubiens. Diese Familien hielten schon im 16-17. Jahrhundert mit den südlichen Gebieten Verbindung aufrecht.

Das Schicksal einiger Leibeigenenfamilien können wir mit Hilfe einiger Besitzstreite verfolgen. Diese Prozesse wurden meistens wegen Grenzstreitigkeiten geführt, und im Laufe des Prozesses mehrere Zeugen verhört. Es war z.B. in einem Besitzstreit entscheidend, welche Siedlung - zur Zeit der Türkenherrschaft - nach den dort gefundenen Leichen die Brandschatzung zahlte. Die flüchtende Bevölkerung wollte die Grenzen der Siedlungen dadurch ewig erinnerlich machen, dass sie die Bäume mit Grenzzeichen versahen und einige Burschen bei den Grenzzeichen anständig verprügelten. Die haben dann dieses Ereignis und das Grenzzeichen nie vergessen.

Der grösste Teil des Komitats Somogy geriet zur Zeit der Neusiedlung in die Hand neuer Besitzer. Es gab nur wenig Familien, die das Besitzrecht beweisen konnten. Die neuen Besitzer führten mehrere Grenzprozesse. Es kam vor, dass die Einwohner verschiedener Dörfer gegeneinander ausgespielt wurden, was manchmal Menschentod mit sich brachte.

ANDRÁSFALVY Bertalan:

A Délkelet-Dunántul török időket átvészelt magyarsága sorsáról

(XVII-XVIII. század)

A felszabadító háborúk után, a XVII-XVIII. század fordulóján, a Délkelet-Dunántulon: Tolna és Baranya megyében, csupán a Duna mentén, a Dráva síkján, az Ormánságban és Sziget vidékén, a Mecsekháton, valamint a Kapos-Sió berkeiben maradtak meg nagyobb számban magyar települések. Ezek a területek ugyanis földművelésre kevésbé voltak alkalmasak, de az erdőkkel és bozóttal, mocsarakkal, vízfolyásokkal, ártéri, vagy a Mecsek esetében völgyekkel és hegyekkel tagolt rengeteg erdővel borított felszín jó buvóhelyet, rejteket biztosított a legnehezebb időkben. A megszakítatlanul helybenmaradt magyar lakosságnak ezek a rezervátumai még az 1910-ben készült, Magyarország nemzetiségeit bemutató színes térképen is jól kirajzolódnak, míg a közöttük lévő ármentes mezőkben és dombvidéken a nemzetiségek alkotnak nagyobb összefüggő település-tömböket. Az egyes falvakat feltüntető bármilyen térképet is veszünk kezünkbe, feltűnő, hogy éppen az Ormánság és Sziget-vidék, valamint a Mecsekhat vagy más nevén a Hegyhát lakossága sűrű, apró falvakban él. Ez a tagoltság a középkori településhálózat továbbélését, fennmaradását példázza. Nyilván ez is összefüggésben van a felszín rendkívüli tagoltságával, nehezen járhatóságával. A Duna mentén, a Sárközben, valamint a Kapos mentén is ehhez hasonlóan sűrű volt a településhálózat, de ennek megritkulása nemcsak a védelmet nyújtó erdőségek és mocsarak keskenyebb sávja miatt történt, hanem később, már a XVIII. század folyamán és a XIX. század első évtizedeiben ment végbe, az árterület általános feltöltődése, az ármentes szigetek számának és felületének rohamos csökkenése miatt. A XVIII. század végén megkezdett ármentesítési, folyamszabályozási munkák során egész sor olyan falut pusztított el az árvíz, melyek évszázadokon át árvízkiárt sohasem szenvedtek.

A török hódoltság korának küzdelmes 150 évét e magyar lakosságot megőrzött területek is megérezték: csökkent a lélekszám, a gazdasági műveltség. A középkor folyamán az e területeken kialakult tervszerű ártéri gazdálkodás és vízhaszonvétele idején kevesebb volt a terméketlen nádas és mocsár; e tájak el-mocsarasodását, járhatatlanná válását az ember már nem tudta megakadályozni, vagy talán nem is akarta, így annak emberelertető képessége is csökkent. Ennek ellenére messze környék elpusztult falvainak népéből sokat mentettek meg ezek a rezervátumok, olyan gyűjtőhelyeivé lettek ezek a Dél-Dunántul megmaradt magyarságának, mint Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös az Alföldnek. Főként a Duna mentén az is megtörtént, hogy a szomszédos elpusztult falvak területe is egy-egy ártérben települt falu határához csatolódtott. Ete, Almás, Ebes, Asszonyfalva például Decshez került, Felszekeső, Martinca, Monyóka pedig Szekcsőhöz. Az elpusztult falvak emlékeit sok családnév őrizte meg. A Dunamélték és Ormánság XVII. század végi pusztulása idején a lakosok nagy része továbbfutott az alföldi mezővárosokba, nagy százalékban éltek baranyaiak Kiskunhalason.

A néphagyományban - melyből sok lecsapódott már a XVIII. századi határpercek jegyzőkönyveibe is - kirajzolódik e területek sorsa, a lakosság megmaradásának módja is.

Nyilvánvaló, hogy a dunamelléki, ormánsági és hegyháti falvak népe török uralom alatt volt, török alattvaló lett, rendszeresen adózott török földesurainak. A föld népének életét és vagyonát nem is a török kormányzat és földesur veszélyeztette (akinek érdeke volt az adózó nép megtartása), hanem különösen a XVII. században elerőtlenedett török központi hatalom és meglazult katonai fegyelem következtében elszaporodott, zsold nélkül harcra kötelezett zsákmányéhes martalócok, haramiák. Ezeknek a falvak nem tudtak ellentállni, a nép házait elhagyva a közele, nehezen megközelíthető buvóhelyekre menekült. Ezek a buvóhelyek nem egyszer a mocsarak közt mesterségesen magasított, vízzel körülvevett kis váracskák, cölöpökre, fákra épített állások, úgynevezett görék voltak. Ilyen mocsárvárak voltak többek között a gerjéni Vetle vagy Kisvárád, a faddi határban a Buvár, a decsi határban a Pula vár, melyet a Hadászványi vize vett körül, a mohácsi szigetén Földvár és Riha. Cölöpökre épített buvóhelyek emléke maradt fenn a gyálai, a szeremei és bátai néphagyományban. Egy-egy bozótos, sűrű erdőt is biztonságos várként emlegettek az Ormánságban és Baranya megye középső részén.

Történelmi kutatásunk nem foglalkozott még méltóképpen azaz az ellenállással, amely főként a XVII. században a török hódoltság területén élő parasztnép soraiból bontakozott ki. Ez az ellenállás elsősorban önvédelemből fakadt, a felelőtlenül fosztogató martalócok és rablók ellen irányult, de ugyanakkor hozzákapcsolódott a végvárok törökellenes küzdelméhez is. Hofer Tamás hívta fel a figyelmet dél-dunántúli településtörténeti kutatásai kapcsán arra, hogy a török által megszállt területen a XVII. században kialakult egy paraszthajduság, elrejtett fegyvereit megragadó parasztokból álló önkéntes hadsereg, akiknek terepismerete nélkül a végekben élő vitézek és hajduk portyázásainak, hajdu-vállalkozásainak sikere elképzelhetetlen lett volna. Az eddig előkerült adatokból kitűnik, hogy a Dráva mentiek, az ormánságiak elsősorban a légrádiakkal, a Duna mentiek a komáromiakkal, a Sió-Sárviz mentén élők pedig a veszprémiekkel álltak kapcsolatban. A XVII. század végén, a felszabadító háborúk sikerében reménykedő Duna menti fiatalok tömegesen szöktek fel Komáromba, amint ennek emlékét nemcsak az erről szóló korabeli feljegyzések, hanem a későbbi házassági anyakönyvek és a még hosszú ideig fennálló komáromi kapcsolatok is bizonyítják.

Az egyik legmegdöbbentőbb dokumentumot erre vonatkozóan a szekszárdi levéltár őrzi. Ez a Seres család keresetlevele, melyet a vármegyéhez nyújtott be 1713 körül. Ebben három öcsényi testvér elpanaszolja, hogy a negyedik testvér, bizonyos Seres András még a török világban fegyvert fogott, és harcban éppen földesura, a szekszárdi bég fogságába esett. Az apjuk súlyos váltságdíjat fizetett András fia életéért, akit azzal a feltétellel bocsátott a bég szabadon, hogy többet fegyvert nem fog. Nem sokkal rá, hogy súlyos sebéből felgyógyult, újra fegyvert fogott, majd ismét a szekszárdi bég fogságába jutott. Az immár megsokszorozott vérdíjat csak úgy tudta a család kifizetni, hogy minden vagyonát elárverezte, és a falu népétől kölcsönöket vett

fel. Az apa kezesül maradt a bégnél, a fia pedig Veszprémbe ment, hogy a hiányzó váltságdíjat meghozza; valószínű azonban, hogy azt ismét fegyverrel kívánta megszerezni és egy hajdu-vállalkozás során elesett. Később az apa engedélyt kapott, hogy fiát Veszprémben felkeresse, ahol azonban már nem találta meg, és visszautjában rác martalócok felkoncolták. A megmaradt három testvér a vármegyétől kért felhatalmazást, hogy bárhol is találják elő elvesztett testvérüket, vagy maradványait, az őket koldusságra juttató nagy adósságot rajtuk megvehetik.

Ezek a részben helyben maradt, részben a XVII. század végén a végházakba felszökött hajduk, önkéntes katonák adták Rákóczi dunántúli hadseregét is. Ez a hadsereg pedig az egész XVII. század folyamán már harcban állt a betelepült rác martalócokkal is. E rácoknak - görögkeleti szerb alattvalóknak - csak egy része távozott a törökkel, másik részük itt maradt, és a felszabadító háborúk után Béctől kapott adómentességet biztosító katonai előjogokat. Az amugy is kirabolt, megfogyott lakosságú megyék megpróbálták őket megfélemezni, és adózásra szorítani, hogy a magyar jobbágyok terhein enyhítsenek, és hogy a meginduló ujjászpítést ne akadályozzák. Tolna megyében 1704-ben olyan feszült volt a helyzet, hogy a rác fegyveresek Bécs támogatásával szembeszálltak a vármegyével, és az erdőbe vonultak visszasa. A kuruc támadás első hulláma, melyben ott találjuk e vidék végvári és otthonmaradt hajduit, ezért fordult ellentük, majd viszont a rácok ellentámadása a határvidék hadseregének segítségével ezért irányult éppen a magyar falvak ellen, melyekből egész sor, a török időköt sikeresen átvészelt pusztult el véglegesen. De elpusztult a tolna-baranyai rác falvak többsége is, népük a Dráván tulra menekült, és a harcok elcsitulásával csak néhányan szállingóztak vissza szülőföldjükre. Az 1730-1740-es években lezajló határpererek fontos tanúi lettek. Az egykori rác falvak helyét a XVIII. század folyamán katolikus bosnyákok és német telepések szállták meg.

A magyar népi kultúra balkáni eredetű elemei, így a szőlőművelésben, azon belül pedig a vörösbortermelésben, azt bizonyítják, hogy a XVII-XVIII. században rácként emlegetett népesség tartósan együtt élt még a magyarsággal, és csak a XVII. század végén és a XVIII. század elején történt meg a két nép tragikus szembefordulása.

Bertalan ANDRÁSFALVY:

Das Schicksal der Bevölkerung Südost-Transdanubiens zur Zeit des
Freiheitskampfes Rákóczis

Im 17. Jahrhundert gab es eine grosse südslawische Einsiedlung in die Gebiete der Türkenherrschaft. Nach der Vertreibung der Türken blieben die Südslawen meistens zurück und die mit den Türken flüchteten, versuchten später zurückzukehren. Mit der Aufnahme der Flüchtlinge von Arzén Czernovics und mit den katholischen bosniakischen Siedlern gewann das Südslawentum in den Gebieten südöstlich vom Balaton die Oberhand. Der Wiener Hof und einige nichtungarische Grundherren bereiteten weitere südslawische Ansiedlungen vor. Der Adel vom Komitat Tolna - von den ungarischen Leibeigenen unterstützt - trat gegen die Raizen auf. In dieser gespannten Situation schlug der Kurutzenaufstand nach Transdanubien über.

Die Kurutzen wurden in erster Reihe von den freien Haiduken unterstützt, die aus dem Türkenherrschaftsgebiet stammten, bzw. im Komitat Baranya wohnten, genossen aber nicht überall die Haidukenfreiheit (sog. Balkanen-Haiduken). Zur Zeit der Kurutzenstreifzüge und der darauffolgenden Raizenzüge wurden ungarische und raizische Dörfer, die die Türkenherrschaft überlebten, verwüstet. Ein grosser Teil der südslawischen Bevölkerung flüchtete über die Drau.

Wir können das Schicksal der Kurutzenfeldzüge in Transdanubien nur auf Grund dieser ethnischen Angaben verstehen. Der Autor weist darauf hin, dass die Volksdichtungen, die Ortsnamen, die Metalia, die Zeugenaussagen eine wichtige Quelle bedeuten.

MAKSAY Ferenc:

A dunántúli településrendszer a XVII-XVIII. sz. fordulójáig

A településtörténet a történettudomány viszonylag fiatal ágai közé tartozik. Ez indokolja, hogy ma még sem fogalmi meghatározottsága nem olyan egyértelmű, mint más történeti részterületeké, sem a szomszédos tudományterületektől való elhatárolása nem annyira magától értetődő. Mindamellett mégsem gondolom, hogy bárki is az említett problémák megoldását vagy éppen definíciókat vár ettől a beszámólótól. Még két éve sincs, hogy egy, a mostanihoz hasonló ülészakon megvitattuk az elhatárolás bonyolult kérdéseit, sok fontos metodikai kérdéssel együtt. /1/

A példák azt tanúsítják, hogy egy tudomány szak mindezek teljesen megnyugtató megoldása nélkül is sikeresen haladhat előre a maga útján. Aligha tagadható tény, hogy a településtörténet is évek, évtizedek óta reneszánszát éli Magyarországon éppúgy, mint határainkon túl, ha úgy tetszik, kontinensünk határain túl is.

Az országhatáron belül egyszerűen arról van szó, hogy az utolsó évek hazai településtörténete alapján hasznossá tudta tenni magát egész történettudományunk, mellette néhány más tudományág s ezzel egész társadalmunk számára. Éspedig most már nem úgy, ahogyan néhány évtizeddel korábban, amikor előbb Tagányiék nemzedéke idején kinőve a kezdetek helytörténeti kereteiből, az ország társadalom- és igazgatástörténeti fejlődésének rekonstrukciójához segített hozzá, vagy mint a két háború közt, mikor legfőbb célját a magyar etnikum (nem utolsósorban a szomszéd országokban élő magyar lakosság) multjának feltárásában látta. A mai településtörténet mindenekelőtt az agrártörténet felé, másik ágával pedig a várostörténet felé orientálódik, és a mindenkori gazdasági-társadalmi szerkezet, szerkezetmódosulás egyik vetületét látja a települési jelenségekben, folyamatokban. A településrend szüntelen változása mögött gazdasági (üzem-szervezeti, agrotechnikai, építéstechnikai stb.) okokat, továbbá demográfiaiakat, társadalmiakat, politikaiakat keres (népszaporulat, pusztítások, átrétegződés, migráció, az etnikumok kicserélődése stb.).

A Dunántúl hódoltsági településviszonyainak vizsgálatánál a pusztítás előtti állapotból kell kiindulnunk. Az ország akkori (a XVI. század elején élt) népességét az eddigi kutatás 4 millióra teszi (ujabb számítások ennél is többre) /2/. Ha pedig a Dunántúlon 1720-ban kb. 20 %-a élt a lakosságnak /3/, akkor 200 évvel korábban, a kelet- és déldunántúli rész nagyarányú pusztítását megelőzően, ennek a százalékarányának szükségképp magasabbnak kellett lennie. Mohács ideje táján ezek szerint 1 millió dunántúli lakossággal számolhatunk, amelyik 5000 körüli számú településsel oszlott meg. A települések sűrűsége magától értetődően jóval egyenletesebb volt a mainál, hiszen napjaink településállománya lényegében a hódoltság alatt (meg nem sokkal utána) kialakultnak felel meg. A településsűrűség táji eltéréseit természeti és társadalmi-gazdasági tényezők szabták meg. Már Bátky Zsigmond felfigyelt a Kisalföldnek a környező dombvidékhez képest ritkábban fekvő, nagyobb határu falvaira (Ezü-

kebb területen belül a Fertő keleti és nyugati partjának falu-területei közti szembetűnő különbségre), valamint arra, hogy hasonló adottságu dunántúli települések egymástól több megyényi távolságra is hozzávetőleg azonos kiterjedésű határokon belül fekszenek. /4/ Közismert a nyugati és délnyugati országszél állattartó-irtáskultúrája, egykor jórészt hadakozók lakta helységeinek, akárcsak más kisnemes-településeknek szűk határa, egymáshoz való feltűnő közelsége. /5/

x x x

A Dunántul középkor végi településszerkezetére a kifejlett feudális viszonyai közé való teljes beilleszkedést lehet jellemzőnek tekinteni: a földművelés és állattartás egyensúlyára épülő paraszti háztartásokat a földesur nyilvántartásában jobbagytelkek illetve telekrészek, zselléreltelkek szerint vették számba, a beltelkek (rajtuk a házakkal és gazdasági épületekkel) többé-kevésbé szabályosan, utcaszerűen sorakoztak egymás mellett, a tartozék-szántóföldek pedig legtöbbszörre dülők szerint elszórt parcellákban feküdtek. A dülőkben sokhelyütt évente került sor újraosztásra, és kettő, esetleg három nyomásban művelték őket. Másutt - különösen a távolfekvő határrészekben - a lakók a parlagváltás hagyományát őrizték tovább. Különösen a Dunántul nyugati felének településein, közvetlenül a beltelkekhez csatlakozva tartozék-földek is találhatóak, melyeket örök-szántó rendszerben hasznosítottak. Minden kétséget kizáró bizonyítékok nélkül is kézenfekvőnek tűnik, hogy e soros-utcás formák nagy tömegét többfelé primitívebb szerkezetű, szabálytalan halmaztelepülések váltották fel, elsősorban az Alföldhöz csatlakozó mezőföldi tájon (ilyen forma következtethető például Csente 1369. évi felosztása alapján) /6/, továbbá a Kisalföldön vagy a kisnemesektől lakott faluk egy részében is. A halmaztelepülések határszerkezete belterületüknek megfelelően ugyancsak archaikusabb volt az utcásfalvakénál.

Az ország nyugati felének településforma-térképén eléggé világosan elkülönül minden mástól a Délnyugat-Dunántul már említett sűrűn fekvő településeinek - hasonlóképp egy régibb kor-szak emlékét őrző törpetelepüléseknek - a régiója.

De akármilyen alakváltozatok és művelési módok tarkították is a Dunától nyugatra eső országrészt, a sokszázezer holdas szántóterületen mindenfelé a közösen használt, úgynevezett "nyílt mezők" uralkodtak el. Az országjáró utazó, ha kitekintett kocsijából, erdőn, legelőn, réten és mocsáron-vizen kívül szinte csak ilyen mezőt látott; tengernyi kiterjedésüket csupán sziget-szerűen szakították meg az említett örökszántók, egy-egy elkerített allodiális földesuri birtok, vagy másutt - még ritkábban - a belterülettől távoli tisztásokon, vízjárta térségek szárazulatain, domboldalakon civisek, jobbágyok irtásföldjei, szőlői, buzakertjei, kenderesei, ménészgazdaságai, rajtuk gazdasági építményeken kívül néhol kuriával vagy paraszti szállással is. /7/

A Dunántul e szerény igényű, de nyugati szomszédaihoz viszonyítva egyáltalán nem elmaradott agrártájaiból a 6 királyi városon kívül csupán néhány mezőváros emelkedett ki messze láthatóan, szabályosabb belterületével, főterével, igényesebb épületeivel, tágasabb határával. A Csánki Dezsőtől számba vett

mintegy 170 dunántuli oppidumnak /8/ bizonyára csak kisebbik hányada tartozott közéjük. Az archaikusabb mezőföldi és kisalföldi tájon érthető módon jóval kevesebb mezőváros fejlődött ki, mint a dombvidékeken.

A Dunántul településhálózatára - akárcsak az ország legnagyobb részére - a hódoltságot megelőző évszázadokban a viszonylagos stabilitás volt jellemző. Nem csupán abban az értelemben, hogy a feudális településszerkezet XIV. századi megszilárdulása óta nem érték katasztrofális pusztítások, hanem olyan módon is, hogy többé nem sűrűn osztódó, számban folyton gyarapodó, jóideig még helyét is gyakorta változtató települések együtteséből állott (ahogyan a korábbi középkorban), hanem nagy többségükben véglegesen megszállott, életképesnek látszó falvakból, városokból, amelyek a népszaporulat során térben is lépésről-lépésre növekedtek. A XV-XVI. század fordulójától kezdve ebben a vonatkozásban is együtt haladtunk Európa nagy részének felfelé ivelő demográfiai lendületével, szilárd településhálózatának izmosodásával. Csak hogy amíg odaát ez a viszonylag nyugalmas körülmények között prosperáló korszak átnyult egészen a XVII. század elejéig, addig nálunk már a XVI. század közepén minden gyökeresen megváltozott: ami ettől kezdve az ország középső és déli részén mintegy másfélszáz éven át végbement, arra a települések szempontjából a szüntelen mozgás, a dinamizmus volt jellemző; ezt a mozgást azonban egyáltalán nem az organikus belső erők keltették, hanem csaknem mindenütt külső, erőszakos beavatkozás idézte elő.

A szomorú eseményeket, a pusztítás tényeit történettudományunk a bőséges egykoru források nyomán régóta számontartja, és színes leírásai segítségével sikerült is módfelett érzékelhetővé tennie; csupán következményeik pontos, tájankénti és együttes értékelésében nem jutott még kellő egyetértésre. Tudjuk, a legkegyetlenebb pusztulás a török seregek hadjáratjai (különösen a példát statuáló hadjáratok) alkalmával érte a lakosságot; a tömeges öldöklés, rabszedés, gyujtogatás hiteles mérlegét azonban még senki sem készítette el. Térképes ábrázolás világosan mutatja, hogy a szultán seregei legsűrűbben a Duna jobbpart nagy felvonulási területén, Eszék és Buda közt fordultak meg, ezt követően a Dráva-part, majd a Kelet-Dunántul belsőbb területei, valamint a Győr és Buda közti Duna-vonal szenvedett a legtöbbet. /9/ Minden felvonuló ut egyben a keresztény seregek becsapási területe is volt, a délnyugat-északkeleti irányu kettős végvár vonal széles sávja pedig mindkét fél zsákmányszerző terepévé vált. Császári és fejedelmi zsoldosok, hajdúk vonulása gyakran nem bizonyult kiméletesebbnek a törökénél, a talán valamennyi hadjáratnál keservesebb áldozatokat követelő felszabadító harcok idején sem.

De aligha az emberéletek közvetlen pusztulása hozta a legtöbb változást. Ismeretesek a többi tények is. A 15 éves háboru alatt a magyar hadvezetés több kelet-dunántuli megye területéről telepítette át messze északra számos község sokezernyi lakóját (egy részüket, igaz, csupán ideiglenesen) /10/, s ugyanilyen akcióval fenyegette meg Ferhát basa a koppányiakat 1589-ben /11/, hogy a sok példa közül csupán kettőt említsünk. Volt török földesur, aki jobban megtalálta számításait, ha pusztáit betelepíttetlennül hagyta. /12/ Valószínű mégis, hogy a legna-

gyobb arányú népességitkulást, népességcserélődést az "önkéntes" elköltözések okozták: mintha csak mindenki uton lett volna, a hódoltsági birtokosok hódolatlan területre igyekeztek, a szegénynemesek végvárakba, a polgárok, parasztok kevésbé veszélyeztetett tájakra, városokba vagy váraktól védett, máskor rejtettebb településekre, gyakran csak a közeli erdőségek, szőlők, nádasok, puszták nyomoruságos nádkunyhóiba, putrijaiba, hogy időlegesen vagy végleg ott foglaljanak szállást. Életük szüntelen veszélyeztetettsége, kiszolgáltatottságuk, állataik, termésük ismételt elvesztése, a kétféle földesurnak fizetendő szolgáltatások nehéz terhe kényszerítette őket (esetleg többszörös visszatérés és a szántóművelés helyett más, mozgékonyabb termelési ágakkal való kísérletezés után) távozásra. Ahogyan Pápa mezőváros széke előtt Kláris Péter, a győri gyalogsoldosok zászlósa 1636-ban bejelentette: Bánk község jobbágysai az év tavaszán ob metum et formidinem iteratamque Christiani nominis Turcarum comminationem kénytelenek voltak elhagyni a helységet, eltávozásuk és az ország különböző részeibe való szétszóródásuk után pedig Bánkot kóbor gonosztevők felgyújtották, és az mind ez ideig pusztán áll. /13/ A látrányiak 1676-ban, Fejér megyei jobbágyságok több ízben is terheik elviselhetetlensége miatt jelentették be távozásukat. A kajáriak 1662-ben, "mivel életük (= élelmük) és szőlejük elveszett", "életük" keresésére készültek elmenni, számolva azzal is, hogy a török miatt meg kell futniok, de még visszatérésüket ígérték. /14/

A nyugati határszél megyéiben, pontosabban inkább csak nyugati felükben nemcsak a hadjárás, az erőszakos pusztítás volt ritka jelenség, hanem a hódoltságban kisebb méretű munkaerőhiány is a konszolidáltabb viszonyok az elvándorlást is erősen korlátozták.

A pusztulás mérlegének felállításánál mindenekelőtt vizsgáznunk kell, nehogy az egykorúak néhány riasztó leírását (amelyeknek ugyan volt tárgyi alapjuk, de a célzatosságtól sem voltak mentesek) bármiként is általánosítsuk. Ha Somogy és Zala megye rendjei 1661-ben azt panaszták, hogy egyetlen év leforgása alatt több mint 100 falujuk pusztult el, vagy ha a Duna-Dráva közén utazó Dernschwam 1555 nyarán úgy találta, hogy "ez a szép termékeny táj Lajos király halála óta pusztává és elvadulttá vált, a bozótok és erdők rablók-martalócok buvóhelyeül szolgálnak, sok-sok elpusztult falu nyomai láthatók, a jó termőföldet alig művelik, s a táj nap mint nap pusztább lesz" - akkor ezek a szavak csak az adott helyhez és időhöz kötött valószínűséget takarják. /15/

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nagy pusztítás időszakait viszonylag békés évtizedek követték; az 1570-80-as években, akárcsak az 1608 vagy 1690 utániakban hamarosan visszazsárlingózás, gyors regenerálódás következett be. Nemcsak Fejér megyében fogtak össze több esetben a magyar és török földesurak a XVII. század derekán a megürült helységek újratelepítésére, akár nagy anyagi áldozatok árán is, nem csupán a bánkiakat várta vissza uruk (1636-ban) "in ita... nova cum Turcis... pactione super quieta... colonorum... permansione" /16/, s nemcsak ők mutatkoztak készeknek falujuk újjáépítésére, megszállására mindkét részről való földesuruk egyetértő akaratából. Ezek az esetek va-

lamennyien a korszak egyik fő demográfiai irányvonalába mutatnak.

Természetesen erősen volt ugyanebben az időszakban a népszaporulat a védett nyugati országszálon, amint ezt például a lékai uradalom területén a jobbágytelkek, sőt a községek számának emelkedésén meg lehetett figyelni. /17/ Nyugaton csupán a XVII. század második felében következett be pangás a megismétlődő járványok és a sorozatos rossz termés következtében. /18/

Meg kell továbbá gondolni, hogy a népességmozgás egy része nem lépte túl a Dunántul határait. A Kelet-Dunántulról elmene-külők helyére a XVI. századi török adóösszeírások tanúsága szerint akkor még részben magyarok (nyilvánvalóan délebből jött magyarok) érkeztek /19/, a védett nyugati határszél pedig kelet felől menekülő kismesekkel és jobbágyokkal töltődött fel /20/, és a szabad legények, hadakozó földesuri hajdunak, császári szoldosnak állott férfinép javarésze is megmaradt a Dunától nyugatra fekvő végvárakban vagy a köréjük telepített falvak katonai szolgálatba bevont, mégis termelő népessége között.

Végül a népességcsökkenést nem kis mértékben ellensúlyozta a déli országhatáron át a Balkánról beáramló idegen népesség. A török elől futó balkáni szerbek első rajai, tudjuk, már a XV. században beköltöztek Magyarországra, de a vonulás csak Mohács után öltött nagyobb méreteket, és akkor már bosnyák, dalmát, macedón, horvát, szlavón elemeket is magával sodort. Továbbra is volt közöttük menekülő, így a védett nyugati határszálon több hullámban fölfelé huzódó horvát parasztság, nagy többségük azonban már a hódítók engedélyével vagy éppen azok parancsára települt át, részben kétségbeejtő gazdasági helyzetéből keresve kiutat, ahogyan a grábóci dalmátok, részben most már a reguláris török seregeket kísérő katonai segédcsoportokhoz csatlakozva. Ennek megfelelően kaptak a horvátok helyet lakott parasztfalvak belterületén, a martalócok és más nem teljes értékű harcosok pedig, a hozzájuk csapódó pásztor-paraszt elemekkel vegyesen, főként erődített városokban, a nagyobb helységek kiépülő palánkjai mögött, vagy leginkább az erődök közelében, a korábbi magyar lakosság elhagyatott házaiban, kiüresedett falvaiban, néhol teljesen új településeken is. Baranyában főleg a völgyszegélyeket és a halmok lapos oldálát választották szállásul, kedvelték a löszterületeket. Dombháton, mendencékben népeesebb helységek kialakulására is alkalom nyílt. A városokban a török urakkal, a török és délszláv katonákkal együtt rövidesen a balkáni polgár-kereskedő-iparos réteg is megjelent. /21/

Legkorábban a Dunavölgy észak-déli nagyutjának pusztuló környéke, majd a Dráva melléke fogadott be délszlávokat, utóbb, jóval szórtabban, a Kelet-Dunántul többi tája is, Somogytól fel Komáromig. Ettől nyugatabbra csak az előbbiektől térben és életformában is nagy távolságra eső horvátok kerültek. Az Ausztria felől a nyugati határszélre beszivárgó németek vagy a néhány észak-dunántuli községet a XVII. században megtöltő szlovák bevándorlók száma, sulya nem volt jelentős. /22/

Térjünk most már át a hódoltság Dunántul népességszám-alakulásának általános problémáira. Kockázatos volna a korszak egészére reprezentatívoknak tekinteni azokat a számadatokat,

amelyeket a megye- és tájmonográfusok a legnagyobb méretű pusztulásnak, a helység- illetve a lakószám mélypontjának érzékeltetésére sorakoztattak föl; hiszen igaz ugyan, hogy a 15 éves és a felszabadító háború alatt, valamint közvetlenül utánuk néhány védett zóna kivételével alig volt dunántúli helység, amelynek lakói végesvéig helyben maradtak volna, ez azonban a fent mondottak értelmében korántsem lehetett egyértelmű a teljes pusztulással. Bizonyos, hogy Tolnában, Fejérben, Pilisben, Komáromban, Győrben, Veszprémben és Somogyban több alkalommal, szűkebb időhatárok között, a településállomány nagyobbik fele állt pusztán, s Baranya vagy Esztergom helyzete sem lehetett sokkal különb, de ugyanezeknek a megyéknek jelentős részében csak 1-2 évvel a mélypontok előtt vagy után is jóval tekintélyesebb népességet lehetett volna számba venni. Ugyanilyen minimumértékeknek tekinthetők az egy-egy megye teljes lakosságának leginkább becslésekre alapozott 10-40000 közt mozgó számadatai. /23/ Reálisabbnak csupán Tolna megye 50 ezres és Vas megye canonica visitatio nyomán számított 107 ezres lélekszáma tekinthető (de ez is csak legalsó értéknek, hiszen Zimányi Vera kutatásai arra mutatnak, hogy Vasban a XVII. század vége demográfiai mélypontot jelentett). /24/ Másfelől Somogy megye talán kissé túlságosan is magasra becsült, de mindenesetre az összeírások tényleges hiányainak számbavételével, az erdőknél, pusztákon tanyázó bujdosók, az adózók háta mögött meghúzódók be kalkulálásával fölvetett 60-80 ezres lakosságát fogadhatom el jó hipotetikus alapnak. /25/

Ugyancsak irreális számadatokat kapnánk, ha a különféle adóösszeírások községenkénti átlagos ház- vagy családfőszámaikat (gyakorta csak tíz- harmincát, vagy még annál is kevesebbet) a szokásos 5-ös családtagszámmal megszorozva becsülnék meg a helységek átlaglétszámát. Itt is Vas megye döntő többségükben 100-on felüli, de jelentős részükben 500-at is meghaladó átlaglétszámúhoz kell inkább igazodnunk /26/, anélkül természetesen, hogy e jóval kedvezőbb helyzetű nyugati megye népesedési viszonyait az egész Dunántultra érvényesnek tekintenénk. Magam részéről az egész Dunántulon - persze igen tekintélyes helyi eltérésekkel - 150-200-as településlélekszámot tekintek elfogadhatónak a hódoltság korára (persze nem annak átmeneti demográfiai mélypontjaira), amit majd éppen a jövő helyi településtörténeti kutatásainak kellene igazolniuk illetve helyesbíteniük, a megyék tényleges lélekszámainak megállapításával párhuzamosan.

Ami a mezővárosokat illeti, a régiók szerinti különbségek náluk érthető módon éppoly szembeesőek, mint a falutelepüléseknél: a legtöbbit szenvedett szélső keleti sáv oppidumaira XVI. századi viszonylagos virágkoruk - néhol többeszes népességszámuk - ellenére kevés kivétellel (Szentendre) a fokozatos faluvá süllyedés sorsa várt, mialatt a nyugati határszél városai tekintélyesen gyarapodhattak. A közbeeső megyék csaknem mindegyikében maradt közülük legalább 2-3 néhány százas lélekszámú városka. (A töröknek hódolt dunántúli mezővárosok számát együttesen mintegy 40-re becsülik). /27/ A népesebb települések nagyobb életképességét általában elég törvényszerűnek lehet tekinteni, ezért maradtak a városok s a nagyobb községek szomszédaik sorozatos pusztulása után nemegyszer teljesen magukban.

Van ugyanakkor példa virágzó mezővárosok teljes megsemmisülésére is (Ete). /28/

A hódoltságkori dunántúli településszerkezet demográfiai alapjainak áttekintését az egész táj valószínűsíthető népességszámának megállapításával kell lezárnunk. Itt a pusztítások előtti lakosságszám mellett a hódoltságkori megyék feltételezett népességszámát, a községek átlagos lélekszámát, valamint az egész országra vonatkozó számítások eredményét tanácsos még figyelembe vennünk. Az utolsó évek kritikai megállapításai után aligha kétséges, hogy a régebbi, szinte csak porták illetve adózó családfők számára alapozott becslések (Aczárdy I., Kalmár Gy., Bakács I. /29/) nem fogadhatók el. Az egykori források alapján közvetlenül megfogható lakossághoz a történeti demográfia minden józan kutatója hozzácsapott már bizonyos százalékot, hogy azokat a rétegeket se hagyja ki a számvetésből, amelyek semmiképp sem kerülhettek be az összeírásokba. Am olyan korszakban, amikor a lakosságnak példátlanul nagyarányú a fluktuációjára, s a nem földművelésből, nem urbéres telken élők aránya a békeállapotokhoz képest hatalmasan felszökik, vitathatatlan, hogy az említett "összeíráson kívüli" rétegek arányát is sokkal magasabbnak kell tenni.

A másik oldalon: a korábbi eredmények gyökeres revíziója (Kovács Z. számítási módszere) sem mentes minden irányzatos beállítástól. Ugy hisszük mégis, megfontolást érdemel a régészeti adatokkal is támogatott föltevés a kicsiny bujdosótelepekről, az adózók nevei mögé képzelendő nagyobb létszámú parasztfamiliákról, illetve a nagyarányú etnikai kicserélődés mellett a hódoltság alatt egészében többé-kevésbé változatlan létszámú országos népességállományról. /30/ Az utóbbi tétel mindamellett a Dunántulra közvetlenül nem alkalmazható, hiszen itt a pusztítás szükségképp nagyobb volt az országos átlagnál, az el- és bevándorlás egyenlege pedig mindenképp negatívabb. Valamennyi szempont mérlegelése után 7-800 ezres dunántúli népességszámot tartok elfogadhatónak hódoltságkori átlagként, azzal, hogy a folytonos hullámvás során a számnak hosszú éveken át ennél magasabbnak kellett lennie, alacsonyabbnak legfeljebb a "nagy futások" egy-két igen rövid periódusában.

A török uralom dunántúli felszámolása utáni demográfiai helyzetre még évtizedeken át a bizonytalanság és az erős fluktuáció maradt jellemző, többhelyütt további népességcsökkenést eredményezve. Az elvándorlás fő iránya mindamellett, szinte az ozmózis törvényei szerint, megváltozott. Nemcsak a közelmúltban eltávozottak tértek vissza elhagyott otthonukba nyugat és észak felől, hanem egyes túlnépesedett felvidéki és nyugat-dunántúli tájak magyarjai (néhol még a Duna-Tisza köziék is) pusztán maradt dunántúli tájakon kerestek maguknak jobb megéltetést, felosztott végvári őrségek zsoldosai új egzisztenciát. A délszláv lakosság egykor katonai szolgálatban álló része vagy elvonult a törökkel, vagy itt próbálkozott beilleszkedni, akár császári szolgálatban, akár letelepedésként keresve magának helyet. Az évről-évre szilárduló feudális renchez azonban a "rácóság" közül tartósan csak azok tudtak alkalmazkodni, akik erre már korábban is megtették a kezdeti lépéseket. Így azután a századforduló körül még a nagyobb tömbökben a magyarokkal szinte keveretlenül együttélő kelet-baranyai, tolnai szerbek egy

része is jobbnak látta visszaindulni balkáni őshazája felé; számuk, de legalábbis magyarokhoz viszonyított arányuk mindenütt fogyóban volt, méginkább a szórványoké, annak ellenére, hogy továbbra is érkeztek még hódoltságai földről magyar területre szökös és délszláv családok. A század utolsó éveiben a karlócai béke megkötése s a déli határőrvidékek rendszeresebb szervezése alakított ki azután, legalábbis a délkelet-dunántúli szögletben, konszolidáltabb állapotokat. Ugyanakkor jöttek meg távoli nyugati hazájukból az első német telepesrajok is, néhol az elvonuló szerbeknek vagy a katolikus restauráció elől továbbálló református magyaroknak a helyére. /31/-

X X X

A töröknek hódolt, valamint a rendszeres pusztításnak alávetett tájakon a XVI. század közepétől a lakosság megritkulásával, kicserélődésével, létesítményei és jószágai egy részének megsemmisülésével s a fokozódó létbizonytalansággal sok tekintetben megváltoztak a termelés feltételei. A több mint 90 %-ában agrártermelésből élő népességnek nemcsak magyar földesurai távoztak el, hanem azok tisztartó-garnitúrája is. Az idegenből jött új urak, egy másfajta gazdasági és társadalmi szervezet neveltjei, kezdetben igyekeztek ugyan legalább az addig kötelező szolgáltatásokat behajtani, s ehhez nem riadtak vissza mégoly kiméretlen eszközök igénybevételeitől sem, de részben a hagyományos európai termelési renddel, telekrendszerrel és urbéres viszonyokkal szemben való értetlenségük (ők maguk is csak időleges és sűrűn cserélődő haszonélvezői voltak földjeiknek) tovább lazította a telkesparasztságnak immár évszázados gazdálkodási formáit, üzemszervezetét. A csökkent népességszám nyomán és a nagyobbfokú fluktuáció következtében megnövekedett munkaerőhiány hasonlóképp a fellazítás irányában hatott.

A paraszti termelés átállásáról, "összeszűküléséről" mindenekelőtt a gabonatermesztés háttérbe szorulásával kapcsolatban lehet beszélni, ahogyan a táj színeváltozásának is a szántóterület nagyarányú csökkenése (Baranya, Somogy megye) /32/ volt a legfeltűnőbb jele - az allodiális szántóművelés központjainak, a határbeli majorságoknak a pusztulása mellett. Csernye-földén - mint a XVII. század végén írják - 54 quartale (telekegység) úgy elpusztult, hogy "még a földeit sem tudhattuk hol legyen, és még a föllýül említett censualis sessióknak a földjei is confundálva vagyon az pusztákkal". /33/ Másutt az elhalt jobbagy telkének tartozékai az erdőbe olvadtak bele.

Nyilvánvaló mindamellett, hogy az időszakosan vagy huzamosan helybenlakó népesség alapvető gondja mégis a bármennyire is szükséges önellátás maradt, s amíg valami is kötötte hazájához, aligha nélkülözhetette a kenyérmagvak és a takarmány előállításához szükséges szántóterületet. Innen van, hogy a parasztoktól megkövetelt szolgáltatások együttesében sokhelyütt ebben az időben is megmaradtak a gabonafélék. Ahol volt rá mód, mint a Kerkán tûli szegény ráják, salvagardíát szereztek a töröktől a szántás-vetés műveletének elvégzésére. /34/ Az elhagyott területek földjeit egy ideig a helybenmaradt szomszédság művelte. "Az kit 1687. bévetettek és kikeletben, anno 1688. mint hogy el kellett széledni... mind kiveszett, hanem a többi jobbagyság nagyjából meg aratta." /35/ Nyugalmi időszakokban többhelyütt

láthatólag megnőtt a gabonatermelés (így Baranyában a XVI. század közepén). /36/

Azok közül a mezőgazdasági termelőágak közül, amelyek az eladdig uralkodó földművelés helyére léphettek, a nagyállattartás kecségtetett a legtöbb sikerrel. A magyar marhák német- és olaszföldi vásárlóinak fölvevőképessége most sem csökkent, a rideg állattartás pedig jól összeegyeztethető volt az ellenség elől akár időlegesen a közeli erdőbe, mocsarakba, pusztaságokba húzódó, akár hosszabb időre biztonságosabb távoli tájakra vándorló gazdák kényszerű életformájával, de még az idejük egy részében katonai szolgálatot, segédszolgálatot teljesítőkével is. A marhatenyésztés pedig mindenekelőtt jól kamatoztatta a szántóvetők fogytával művelés nélkül maradt, pusztá legelővé vált szántóföldeket, akárcsak a megnövekedett erdőket vagy árterületeket. Az észak felé nyomuló délszlávok, teljes értékű jobbágyparaszti viszonyokhoz korábbi hazájukban sem szokva, magukkal menekített jószágaik birtokában hasonlóképp a ridegtartástól várhatták csak megélhetésüket. Ahol források állandó lakóhely nélküli, adót nem fizető rácokról beszélnek, ott hasznos bizonyítékait kapjuk ennek az életformának. Másutt a szerbek nagyszámu, a magyar lakosságát felülmúló állatállományáról értesülünk. Ha nem is ilyen mértékben és nem is a ridegtartás formái közt, de hangsúlyosan állattartók voltak a nyugati határszél horvát telepesei is. /37/

A török urak, ha már hasznothajtóbb adózókat nem szerezhettek, csakhogy valami jövedelemhez jussanak, viszonylag kedvező feltételek mellett - néhol 1-2 pár csizma beszolgáltatása fejében - bocsátották bérbe a pusztákat. Veszprém megyei mezővárosok és népesebb helységek az alföldi civisvárosokra emlékeztető módon bérelték szomszédos puszták tömegét hatalmas nyájuk eltartására. Várpalota 17, Pápa több mint 10, Kenese 2, Szentgál 3 pusztát bérelt állatai számára, és hasonló volt a helyzet Somogyban vagy más megyékben is. Ha nem akadt elég legelő, több falu osztozott egy-egy pusztá bérletén. /38/ A durántuli civisek, parasztok, hajduk exportmarháik éppúgy előzönlöttek a nyugat felé vezető utakat, ahogyan az alföldi óriásvárosokból elhajtott jószág. A bécsi udvar korlátozó rendszabályai csak a XVII. század huszas éveitől kezdtek éreztetni hatásukat, s nyirbálták meg számos marhatartó, hajcsár és kereskedő jövedelemforrásait. /39/

A nagyállattartás jelentősége mellett megnőtt a szegényember számára nélkülözhetetlen kisállatoké is: főként az ugyancsak könnyen rejthető és mozgatható, igénytelenebb juhoké, kecskéké, de a sertéseké is. Itt különösen nagy szerep jutott a birkatartó délszláv bevándorlók példájának.

Amint az elvadult területeken lenni szokott, ugyancsak nagyobb súlyt kaptak az élelemszerzés legősibb módszereit, főként a halászat, a vadászat, a vadmadárfogás. Nem egy helyen tekintélyes volt a halbeszolgáltatási kötelezettség, akárcsak az egykori, kiásott halászeszközök aránya. /40/

A lakosság helyhezkött része minden, mégoly rövidre szabott békeidőszakot felhasználó veteményeskertjei gondozására, gyümölcsösei fenntartására. Voltak helységek, ahol a török adóztatók a gabona- és bortermés tartós csökkenése miatt éppen a

fokozott mértékben termelt kerti vetemény meg gyümölcs adójával kárpótolták magukat. /41/ Nem egy helység lakói még a középkor nevezetes dunántúli szőlőit is sokáig művelték, városok közelében maguknak a törököknek a támogatásával. A beköltözők jóvoltából új balkáni szőlőfajták nososodtak meg. /42/

Annak a korábbihoz képest erősen visszaesett agrárszintnek, amelyet most bemutatni próbáltunk, hűséges tükre volt a hódoltsági Dunántul megfoghatkozott számu falujának képe, hűséges tükrei a terjeszkedő bozótól, erdőtől beszűkült, parlagosodó szántóföldek tulajdonviszonyai és használati rendje.

Az állattartás, halászat, vadászat térnyerésének és a földművelés háttérbe szorulásának (valamint a meg-megismétlődő pusztításoknak, futásoknak) az addig oly annyira szilárd telekszervezet meglazulása volt az egyik fontos következménye. Az újjáépítés egyre inkább az átmenetiség, az igények csökkentése jegyében ment végbe, s alig volt, aki a községek belső rendjére ügyelt volna. Magyar nemes hódoltsági területen legfeljebb parasztként, leginkább kuriális falvakban élhetett. A török földesurnak és végrehajtó közegeinek pedig a fent ismertetett okokból csupán a jövedelembehajtás nyers keresztülvitelére volt gondja és módja. Eképp terjedt egyre inkább - a meggyorsult lakosságcsereével párhuzamosan - a legkötetlenebb halmazos faluforma, a korábbi utcás-soros helyett, akár a korábbi utcák pusztulásával, új belterület alapítása útján, akár valamilyen régi mag megtartása mellett, szabálytalanul halmozódó épületek hozzácsatlatkozttatásával. Új megtelepülés esetén a telekrendhez való igazodás bizonyára kivételszámba ment; a török alól immár felszabadult Zala megyei Eszterházy birtokról ismerünk csak rá példát. /43/ Ugyancsak nem sok olyan falu maradt - bár még mélyen a hódoltsági terület belsejében (így Baranyában) is akadt belőlük - amelyik változatlanul őrizte régi, szabályosabb formáit.

Minden telekrend nélküli, szabálytalan s a magyarokénál is lazább halmaztelepülés érthető módon a jövevény "rác" pásztor-katonanépségre lett a legjellemzőbb; Fejér megye uradalmaiban még a XVII-XVIII. század fordulóján is csak a magyarokat irták össze telkek szerint, a szerbeket csupán családonként. Ahol csak számbavették őket, mindenütt megjegyezték róluk, hogy megtagadják az adófizetést. Mivel korábbi hazájukból kezdetlegesebb építkezési kultúrát hoztak magukkal, természetes, hogy itteni földbeásott kunyhóikat is könnyűszerrel hagyták el, s nem esett nehezükre másutt ujakat építeni helyettük. Tolnában maguk vallották magukat állandó lakóhely nélkülieknek. Előfordult azonban, hogy elhagyott régi magyar faluk házaiban foglaltak szállást, s ilyenkor azok településformája átöröklődött rájuk. /44/

Magános településeket a létbizonytalanságnak ebben a korszakában még a korábbinál is kevesebbet lehetett találni. Az elmenekült földesurak romladozó majorjai helyébe nem épültek ujak, legfeljebb - igen kis számban - néhány korszerűen gazdálkodó török uré a XVII. század nyugalmi időszakában. /45/ A mezőföldi tanyákat minden jel szerint csak a XVIII. század agrárfejlődése hozta létre, párhuzamosan a nagyalföldiekkel.

Logikusnak tűnik ezek után, hogy az elmaradottabbá vált agrárszerkezetnek, a kezdetlegesebb faluképnak a kiterjedt kö-

séghatárok szántóföldként hasznosított részein hasonlóképp többé-kevésbé idejétmúlt tulajdonviszonyok és használati módok feleltek meg. Korábban a Dunántul a maga fejlettebb agrárviszonyaival nem tartozott már a földközösség jellegzetes tájai közé /46/, most a hódoltsági falvak szinte korlátlanul rendelkezésre álló földjein, újra természetessé vált a közös földtulajdon, s annak is inkább primitív megjelenési formája, az úgynevezett "első foglalás". A használat módja ennek megfelelően leginkább a parlagváltás volt, telkek szerinti felosztás nélkül. Szinte törvényszerű mindez az újonnan települt községek esetében (ahogyan Szőnyön a Lengyel család uradalmában, itt két pusztát az 1630-as években "a rácok kezdtek el szántani"), de például a Zala megyei Bánokszentgyörgyön is úgy tudták 1688-ban, amikor mintegy 300 hold szántót regisztráltak, hogy "az mely gazda... szorgalmatosabb volt, lévén elégséges nagy határja és erdeje, erős erdőből több földet irtások által szerzet magának". Ugyanekkor vették ott csak tervbe a földek "quarta avagy hely számra" való felosztását, hiszen a zsellérek "annak előtte csak ákajjából (!) vetették a földeket". A keszthelyi uradalom pusztáit a közellakók bérelték legeltetés céljára (1667), de minden második, harmadik évben vetés is szokott lenni rajtuk. Szekszárdon 1690-ben (amikor 150 hold szántót tartottak számon) annyit foglalt mindenki, amennyit megművelhetett. Enyingen egy századdal utóbb sem voltak családok szerint kiosztott földek. A parlagváltó rendszeren kívül csak a pihentetés nélkül művelt (egy nyomásos) szántók rendje maradt még használatban (a belterület mellett vagy kishatáru helységek egész szántóterületén), s ritkábban a kétnyomásos rendszer. Ezekben a tájakon, mint a későbbi összeírások is mutatják, az 1710-20-as évekig sem léptek előbbre a termelési rendszerek modernizálása dolgában. /47/ Véglegesen egyéni használatra elkerített föld kevés akadáhatott (így a beltelkek melletti örökszántók, kevéske allodiális terület).

Abban a korszakban tehát, amikor Európa haladottabb agrár-civilizációjú részein már jó ideje telepítették a szabályosan kimért falvakat, míg a régiek - méretüket, külső megjelenésüket tekintve egyaránt - szinte a kisvárosok nyomába léptek, határszerkezetük pedig a differenciálódó árutermelés és a fejlődő monokulturák országaiban többfelé tuljutott már a háromnyomásos rendszer korlátain, a mi hódoltsági tájaink parasztsága még a nyugatihoz viszonyítva kedvezőtlenebb helyzetű, pusztán agrár-exportra szorított Kelet-Közép-Európán belül is a legmélyebbre süllyedt; szinte már az évszázados idegen uralom alatt sínylő délkelet-európai parasztság sorsára.

A balkáni viszonyokhoz való illeszkedést hűségezen tükröző hódolt városaink képeinek fokozatos átalakulása is. Ismertes: a nagyobb városokban (a tartományi fővároson kívül Esztergomban, Székesfehérvárott, Pécsen, Kanizsán) az új urak a várat és a belvárost vették igénybe, hogy ott katonai, egyházi, kulturális, kereskedelmi, egészségügyi létesítményeket és saját szállásaikat berendezzék illetve felépítsék; ezekben a városokban a mozlím jellegzetes építményei és a városberendezési formái uralkodtak el. A külvárosok, az oda kiszorított magyar, valamint nem-mohamedán szerb, görög stb. családok szegényes lakóházaival, sokszor csak viskóival s egy-egy szerényebb templomával még a közép-európai városképet idézték, de már csak ma-

radványokban és alacsonyabb szinten. /48/ A mezővárosok, néhol közvetlenül várak vagy erődtített épületek tövében, máshol csak palánkkal, árokkal körülveve, vegyes etnikumu (rendszerint külön-külön negyedekben szállást vett) lakóik igényeinek, hagyományainak megfelelően tarka, kevert stílusu külsővel fogadták a látogatót: belőlük sem hiányzott a mecset, a dzsámi, a fürdő, nem hiányoztak néhány emir keleti izlés szerint díszített házai, de a boltok, fogadók, vásárterek már nemcsak a törököket, hanem a délszláv és magyar gazda- (állattartó, bor- és gabonatermelő), zsellér-, iparos-, kereskedőréteget is kiszolgálták, többhelyütt pedig - mint pl. a XVI. században mégoly gazdag Tolnán, Kálmáncsehiben - a régi magyar lakosság megőrizte korábbi pozícióját; álltak még a jómóduak házai a rendezett utcákon, tereken, s a templomok mellett felsőfoku protestáns iskolák épületei adtak külső keretet e kulturcentrumoknak. /49/ Sok vonatkozásban hasonló funkciót láttak el, s hasonló képet mutattak - mindössze mozlím negyedek nélkül - a végvárvonal innenső oldalán fekvő kiváltságolt "praesidialis" oppidumok (Pápa, Körmenđ stb.), az őrség tisztjei és legénysége mellett mezőgazdaságból, iparból, kereskedelemből, értelmiségi foglalkozásból élő lakókkal. /50/ A Duna mentén ugyanakkor délszláv többségű, népes mezővárosok nőttek fel (Mohács, Szekcső, Szentendre), bennük a korábbi otthon szokásainak megfelelően rokonságok-nemzetiségek szerint elkülönülő halmazszerű negyedekben, de a jól prosperáló kereskedők pénzén felépült igényesebb épületeket sem nélkülözve. /51/

A végvárvonal két oldalán és a török államterület belsejében elhelyezkedő városok nagy többsége számára a másfélszázados hadiállapot jóval több nyomát hagyta a pusztításnak és sorvasztásnak, mint az építkezésnek. A 15 éves háború után az újjáépítés nagy áldozatok árán is csak szerényebb keretek között mehetett végbe - s még ugy sem mindenütt. Az anyagi lehetőségek további összeszűkülésével párhuzamosan egyre rusztikusabb külsőt öltöttek a kisvárosok; nem csupán nagy vásáraik néptelenedtek el, hanem mindinkább romlottak, ritkultak házaik is, s alig maradt más e degradálódó telepeken a napi létszükséglet biztosítására szükséges építményeken kívül. /52/

A Dunántul több ezer falutelepülése és ekkorra már jóval száz alá csökkent kisvárosa közül csak azok őrizhették meg korábbi fejlettségüket, amelyek a nyugati országhatár négy megyéjének nyugati részén, a szinte állandósult hadszíntértől távol feküdtek. Jóllehet a XVII. század elejének és második felének hadjáratai ezt a tájat sem kerülték el egészen, s - mint említettük - a hódoltsági kor utolsó évtizedei itt is gazdasági depressziót eredményeztek, a korszak egészét tekintve az agrár-gazdálkodás helyzete ezen a területen tükrözően alakult; s az európai prosperitáson, az iparra, állatkereskedelemlre, bortermelesre specializálódó nagyobb városok piaclehetőségein tul még a végvárvonal és a hadsereg élelmezési meg takarmányigényeit is kamatoztathatta.

Igy történhetett, hogy az ottani vetésterületek irtás után tekintélyesen megnövekedtek (például a sárvári, a rohoncszalónaki uradalmakban), és jó ideig az állatállomány szintje sem süllyedt. A majorsági gazdálkodás - kiterjedését és felszereltségét tekintve egyaránt - megerősödött, akárcsak a már ko-

rábban bontakozó monokulturák (elsősorban a szőlő). /53/ A középkor termelési szerkezete itteni szerves továbbfejlesztésének megfelelően a települések is szinte háborítatlanul terjeszkedhettek, épülhettek tovább, megtartva soros, vagy többszörösen bővített utcás formáikat. (A kötetlen halmazos formák - ahogyan országszerte - itt is leginkább a kuriális falukra maradtak jellemzőek.) A szántóföldeken fokozatosan korlátozták a szabad foglалás maradványait (Ruszt, Szombathely), felszámolták a földközösséget (Vitnyédén még a halászhóviz is osztott volt). /54/ A három és az egynyomásos földhasználat vált jellemzővé.

Ahhoz, hogy a XVII. század végén az idegen megszállás alól felszabadult területek településállománya, romladozó vagy éppen séggel felégetett, romokban álló épületeivel, elvadult faluhátáraival, a menekülésből épphogy visszatért, megfogyatkozott számu és nyomorgó lakóival lassan mégis felzárkózzék a szerencsésebb sorsú tájakhoz, s újból részesévé válják az európai agrárcivilizációnak, még hosszú évtizedekre volt szükség; a két zóna közti különbséget pedig az idő még azután sem, napjainkig sem törölte el teljesen.

A hódítók elvonulása utáni években eleinte alig történt változás. A hosszan elhúzódó felszabadító háború alatt az ország népe sehol sem állhatott még át a békés termelésre, állandó volt a seregjárás, a létbizonytalanság, sulyosak az adóterhek, és sokan maradtak - magyarok, rácok egyaránt - végvári víztézi szolgálatban, jónéhány újabb helység nyert katonai jellegű kiváltságot (Koppány, Ireg, Hidvég). /55/ Érthető, ha a parasztok új uraik alatt is sűrűn cserélték fel igénytelen hajlékaikat, lakóközösségeiket másokkal, hol kényszer hatására, hol csupán a jobb lehetőségek reményében. A 90-es évek vége felé regisztrálhattak az összeirók először nagyobb gabona- és szőlő-terméseredményeket, szaporodó állatállományt az immár tartósan helybenmaradó parasztság földjein, akkorra lett képes hosszú idő után először még a legjobban sujtott tájak néhány gazdája is eladható áruk termelésére, akkor nyilhattak csak meg újra a régi nagyvásárok. /56/. De a teljes konszolidációig még egy hosszú további évtized sulyos megpróbáltatásait kellett átveszelní. Dunántúli tájakra tévedt európai utazó pedig csak jóval ezt követően, a XVIII. század későbbi évtizedeitől kezdve mozoghatott valamennyire is otthonosan az immár megépült városok, falvak, tanyák, az újból kulturtájává változtatott határ viruló mező között.

Jegyzetek

- /1/ Hoffmann T.: A településtörténet határai és Müller R.: A középkori településhálózat kutatásának problémái = Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága településtörténeti szaktízettségének 1973. december 11-12-én rendezett tudományos ülészakán elhangzott vitaindító előadások, Veszprém 1973. - Továbbá a hozzászólások: Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága... tudományos ülészakához kapcsolódó korreferátumok és hozzászólások. Veszprém, 1974.
- /2/ I. Szabó: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449-1529:

- Études historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp., 1960. 361. - Bakács I.: A török hódoltság korának népessége: Magyarország történeti demográfiaja, Bp., 1963. 116. - Kováts Z.: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig = A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei I. 1971. 78-79.
- /3/ Acsády L.: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp., 1896. 46-47.
- /4/ Bátky Zs.: Telepek és eloszlásuk Dunántulon = Föld és ember 1926. 4., 7. s köv.
- /5/ Maksay F.: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971. 102-104.
- /6/ Uo. 99.
- /7/ A középkori magyar település- és határformákra: uo., passim.
- /8/ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (I-II-III.k.) Bp., 1890-97.
- /9/ Magyarország története a késői feudalizmus korszakában 1526-1790. (Egyetemi tankönyv I/2.) Szerk.: H. Balázs Éva, Makkai L. Bp., 1957. Térképmelléklet: 16., 72., 128., 200., 216., 224.
- /10/ Bakács I. id. m. 117.
- /11/ T. Mérey K.: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után (Dunántúli tud. gyűjt. 70.) Bp., 1966. 177.
- /12/ Uo. 176.
- /13/ Orsz. Levéltár, városi és kamarai iratok (E 554): Jankovich-gyűjtemény 1636.
- /14/ Látrányra: Kanyar J.: Harminc nemzedék vallomása Somgyról. Kaposvár, 1967. 78. - Fejér megyére: Jenei K.: Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez = Fejér megyei történeti évkönyv 6., Székesfehérvár 1972. 178., 182., 203. - Kajárra: Sörös P.: Egy falu a török időkben = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1902. 296.
- /15/ H. Dernschwam: Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. 1553-1555, kia. F. Babinger, München 1923. 266-269. - A megyei rendekre: T. Mérey K.: id.m. 183.
- /16/ L. a 13. jegyzetet. Fejér megyére: Jenei K. id.m. 172.
- /17/ Urbáriumok, XVI-XVII. század. Szerk.: Maksay F., Bp., 1959. 121.
- /18/ V. Zimányi: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert (Burgenländ. Forsch.. 46.), Eisenstadt, 1962. 52.
- /19/ Káldy-Nagy Gy.: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. 6-7.
- /20/ Horváth F.: A kanizsai határőrvidék nemzetiségei és a török veszély = Vasi Szemle 1971. 561.

- /21/ Ruzsás L.: Városi fejlődés a Dunántulon a XVI-XVII. században (Dunánt.tud.gyűjt. 71.) Bp., 1966. 213. s köv. - Mészáros L.-Hausfatter K.: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez (1546-1562) II. = Demográfia 1974. 2.sz. 221. - L. még: Taksonyi J.: Adatok Baranya megye és Pécs 16-17. századi történetéhez = Baranyai helytörténet-írás 1972. 136. - T. Mérey K. id.m. 180. - Baranyay T.: A rácok elterjedése és településformái Baranyában, Pécs, 1940. 35. |; 44-48. - V. Zimányi id.m. 20-21. - Káldy-Nagy Gy. id.m. 6-7. - Bakács I. id.m. 118. - Holub J.: Szekszárd a törökök kiűzése utáni első évtizedekben. Szekszárd, 1936. 8.
- /22/ Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a Mohácsi vésztől napjainkig = Magyar Statisztikai Szemle 1927. 24. - Bakács I. id.m. 118. - A délszlávokra: Baranyay T. id.m. 45.
- /23/ Holub J.: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703 = Tanulmányok Tolna megye történetéből V. 1974. 18-23. - Csorba Cs.: A Sárvízmente településtörténete a X-XVIII. században: u.ott III. 1972. 69-71., 75. - Farkas G.: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után = Fejér megyei történelmi évkönyv 5. 1971. 172. s köv. = Kosáry D.: Pest megye a kuruckorban = Pest megye multjából. Szerk.: Keleti F., Lakatos E., Makkai L., Bp., 1965. 18., 29. - Gyulai R.: Török világ Komárom megyében. Komárom, 1894. 13., 105. - Edelényi-Szabó D. id.m. 3-5. - Lengyel A.: Elpusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében. Győr, 1944. 15., 16., 19., 20. - Ila B.-Kovacsics J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 43., 47., 52., 54. - T. Mérey K. id.m. 118., 121. - Taba I.: Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs, 1941. 15., 22. s köv. - Eekete L.: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. passim.
- /24/ Szakály F.: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566) = Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk.: Puskás A. II. Szekszárd, 1969. 27. - Házi J.: Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/98. évben = Történeti Statisztikai Évkönyv 1957. 5. - Némethy A.: Vas megye népessége 1698-ban és 1720-ban: u.ott 1958. 80. - L. a 18. jegyzetet.
- /25/ Kováts Z.: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. 41.
- /26/ Házi J. id.m. 5.
- /27/ Erre és a hódoltsági városokra l.: Ruzsás L. id.m. 200., 213. s köv. Igen pontosan ismerjük Szigetvár 1551. évi lélekszámát: Szakály F.: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának "connumeratioja" 1551-ben (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez) = Tört. Stat. Évkönyv 1967-68. Bp., 1970. 75.
- /28/ Holub J.: Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez): Tört. Stat. Közl. 1958. 3-4.sz. 39.

- /29/ Acsády I. id.m. 32. s köv. - Kalmár G.: A török uralom hatása a Dunántúli népességére = Föld és ember 1929. 57. - Bakács I. id.m. 138.
- /30/ Kováts Z.: A magyar népesség... I. 78-80. és II. (1972.) 15-18. Kováts Z. eredményeit a "szorzószámok" vonatkozásában igazolni látszanak Mészáros L. és Hausfatter K. kutatásai = id.m. I. 113-120.
- /31/ Az ujonnan települőkre l.: Bakács I. id.m. 117., 119. - Taba I. id.m. 42. s köv. - Kosáry D. id.m. 32., 34. - Farkas G. id.m. 175. - Csorba Cs. id.m. 75. - Holub J.: Az ujjáépítés... 23., 24.
- /32/ Taba I. id.m. 15. - T. Mérey K. id.m. 179.
- /33/ Orsz. Levéltár, Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium (P. 108.) 38. M. 544. (1689.)
- /34/ Uo. (Csömödér)
- /35/ Uo. (Bánokszentgyörgy)
- /36/ Káldy-Nagy Gy.: Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból (Dunántúli tud. gyűjt. 69.) Bp., 1966. 119-121.
- /37/ V. Zimányi id.m. 88., 98. - A "rácokra": Holub J.: Az ujjáépítés... 25-27. - T. Mérey K. id.m. 180. - Farkas G. id.m. 174-75. - Baranyay R. id.m. 36. - Andrásfalvy B.: A mohácsiak állattartása 1686-1848. (Dunánt. tud. gyűjt. 90., 100.) Bp., 1968, 1970. I. 317. s köv. II. 190.
- /38/ A pusztabérletekre: Ila B.-Kovacsics I. id.m. 43. - T. Mérey K. id.m. 180-181.
- /39/ Takáts S.: A magyar tőzsérekés kereskedők pusztulása = Szegény magyarok. Bp., év nélk. 162. s köv.
- /40/ Csalogovits J.: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben = Néprajzi Értesítő 1935. - Holub J.: Ete város... 32-38.
- /41/ Káldy-Nagy Gy.: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a 16. században = Agrártörténeti Szemle 1962. 584.
- /42/ Andrásfalvy B.: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai = Néprajzi Értesítő 1957. 49-70. - Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664, ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson I. (Török-magyar kori tört. emlékek. Irók) I. Bp., 1904. 202.
- /43/ Esterházy csal. herc. lt. id. h. (Bánokszentgyörgy)
- /44/ Eperjessy K.: A települési rend bomlása = Magyar művelődéstörténet III. Budapest, év nélk. 155. - A többire: Baranyay T. id.m. 43., 47., 51., 52. - Farkas G. id.m. 174. - Holub J.: Az ujjáépítés... 25., 26. - T. Mérey K. id.m. 180.
- /45/ Purjesz I.: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében = Levéltári Közlemények 1958. 167. s köv.
- /46/ Belényesy M.: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században = Ethnographia 1955. 76., 77.

- /47/ Wellmann I.: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században = Agrártörténeti Szemle 1961. 357., 358. - A helyi adatok: T. Mérey K.: id.m. - 176. Esterházy csal. herc. lt. id. h. - Holub J.: Szekszárd... 13. - Ila B.-Kovacsics J. id.m. 43.
- /48/ Ruzsás L.: Városi fejlődés... 213., 215., 222. s köv.
- /49/ Uo. 200-219., 225-229.
- /50/ Ruzsás L.: A dunántúli védelmi vonal és a paraszti-polgári fejlődés a XVI-XVII. században (Dunántúli tud.gyűjt. 87.) Bp., 1968. 225-235.
- /51/ Andrásfalvy B. id.m. I. 317. - Baranyay T. id.m. 45-47. - Kosáry D. id.m. 30. (mellékl.) 33.
- /52/ Ruzsás L.: Városi fejlődés... 217-219., 225-229.
- /53/ Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540-1550-es számadásaiból. Sajtó alá rend. Belényesy M., közli Kumorovicz L. - M. Kállai E. I. Bp., 1959. 165., 169-171. - Tholt J.: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében, Bp., 1934. 41. - V. Zimányi id.m. 39., 41., 57., 88., 98.
- /54/ Corpus Statutorum Hungariae municipalium. Szerk. Kolosvári S., Óvári K. V/2. Bp., 1894. 117-18., 286. - Takáts S.: A magyar léhen és holden = Emlékezzünk eleinkről, Budapest év nélkül. 294.
- /55/ Ruzsás L.: Dunántúli mezővárosfejlődés a kései feudalizmus korában = Somogy megye multjából. Kaposvár, 1974. 51.
- /56/ Holub J.: Az ujjáépítés... 22., 28-31.

Ferenc MAKSAY:

Das Siedlungssystem Transdanubiens bis zur 17-18.
Jahrhundertwende

Die Siedlungsgeschichte gehört den jüngeren Zweigen der Geschichtswissenschaft an. Daraus folgt, dass ihre Grundzüge noch nicht so eindeutig abgegrenzt sind, wie jene anderer Wissenschaftszweige. Der Autor weist darauf hin, dass es nicht Aufgabe eines Vortrages sei, diese Grundzüge zu klären.

In den Gebieten der Türkenherrschaft änderten sich seit der Mitte des 16. Jahrhunderts die Bedingungen der Produktion durch die Entvölkerung, durch den Austausch der Bewohner und durch die teilweise Vernichtung der Bauernwirtschaft. Mehr als 90 % der Bevölkerung lebte von der Agrarproduktion, nicht nur die Grundherrschaft, sondern auch die Verwalter flüchteten in andere Produktionszweige. Die neuen, fremden Grundherrschaften - in einer anderen Wirtschafts- und Gesellschaftssystem erzogen - versuchten anfangs die bisherigen Leistungen zu fördern. Sie standen dem europäischen Produktionssystem verständnislos gegenüber, und dieser Umstand lockerte die jahrhundertealten Wirtschaftsformen und Betriebskultur der Grundbauern weiter. Infolge der Entvölkerung und des Bevölkerungsaustausches entstand ein Arbeitskraftmangel.

" Die Änderung der Bauernproduktion zeigte sich in der Zurückdrängung des Getreidebaues, in der bedeutenden Verminderung der Ackerfläche. An ihre Stelle trat in erster Reihe die Grossviehhaltung. Die Aufnahme der ungarischen Viehe verminderte sich nicht in den deutschen und italienischen Märkten. Ausserdem war die Herdenzucht mit der neuen Lebensform leicht vereinbar, insofern die Bauern selbst oft gezwungen waren, sich in die Wälder und Berge zu schlagen.

Für die ärmeren Schichten vergrösserte sich die Bedeutung der Kleinviehzucht (Schaf, Ziege). Hier dienten die einwandernden Südslawen als Beispiele. Die Lage verliess auch der Fischerei, Jagd, dem Vogelfang mehr Gewicht, an mehreren Orten erschien die Fischabgabepflicht.

All das brachte die weitere Auflockerung der bisherigen Wirtschaftskultur mit sich. Der Wiederaufbau wurde nur provisorisch und anspruchslos durchgeführt. Der ungarische Adel konnte in den türkischen Herrschaftsgebieten höchstens als Bauer - meistens in "kurialen" Dörfern - leben. Anstatt der früheren Strassen- und Reihenformen verbreitete sich rasch die ungebundene Haufensiedlungsform. Es gab sehr wenige Dörfer, die die früheren, regelmässigeren Formen aufbewahrten. Die Siedlungen ohne Grundordnung waren besonders für die "Raizen" (Serben) bezeichnend.

In der vom Autor umfassten Periode dominierte also die Anpassung an das balkanische Siedlungssystem. Es ist bekannt, dass die neuen Herren in den grösseren Städten (Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Kanizsa) die Burg und die Innenstadt in Anspruch nahmen, um ihre militärische, kirchliche, kulturelle, kommerzielle, sanitäre Einrichtung und Quartier einzuführen. Die Vorstädte - mit ungarischer, griechischer und südslawischer Bevölkerung - erinnerten noch ein wenig an das mitteleuropäische Stadtbild. Die Marktflecken waren hinsichtlich der Siedlungsformen auch gemischt. Das frühere Niveau hielten allein diejenigen Siedlungen, die in den westlichen Teilen der Grenzkomitate gegen Österreich lagen. Die Lage der Agrarwirtschaft in diesen Gebieten unterschied sich von derjenigen anderer transdanubischer Landschaften.

MÜLLER Róbert:

Régészeti adatok

a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához

A királyi Magyarország és a török fennhatóság alatt álló területek határvidékén nemcsak a nagyobb hadjáratok felvonuló egységei okoztak komoly károkat az itt élő népességnek, hanem a két szemben álló fél gyakori portyázásai is. Hatásukra átalakult illetve felbomlott a középkori településhálózat. A védekezés legegyszerűbb és leghatékonyabb módja a menekülés volt. Ezek a menekülések nagyon sokfélék lehettek. A "futások", tehát a hirtelen menekülések mellett idesorolhatjuk az elköltözéseket is. Ezek irányulhattak a királyi területekre kisebb rajokban, családonként, de egész falvak áttelepedéséről is tudunk. Emellett arról is tudósítanak a források, hogy az Alföldhöz hasonlóan a Dunántulon is gyakori volt az összeköltözés. /1/ Az így megnövekedett népesség hatékonyabban védekezhetett a portyázások ellen.

Korreferátumunk a menekülésnek, illetve az elköltözésnek egy másik módjával foglalkozik. Somogy, Zala és Veszprém megyei adatokat gyűjtöttünk össze olyan elköltözésekről, melyek nem távolabbi területre vagy közeli helységekre irányultak, hanem egy-egy település határára belül játszódtak le. Ennek egyik típusa, mikor az egész település költözött át. A legtöbb esetben a háborús veszély elmúltával is új helyükön maradtak. Eredeti, középkori helyük terepbejárással is tisztázható. Könnyen elkülöníthetők a XVIII. század elején áttelepedett, illetve újratelepített falvaktól, mert ezek a török korban kiválasztott településhelyek településföldrajzilag sokkal kedvezőtlenebb helyen találhatók, mint a középkori és a XVIII. században alapított falvak. A Somogy megyei Vörs, amely kisebb megszakításokkal folyamatosan lakott volt a török korban, a XVIII. század elején, vélhetően a magasabb balatoni vizállás miatt költözött át a Kis-Balatonba nyúló Máriaasszony szigetről a Kis-Balaton övező domb-ság szélére, Orda pedig a Nagy-Berek lápos széléről egy magasabb kiemelkedésre. Egészen más a helyzet Lengyel-tóival vagy a Zala megyei Zalaszabarral. Előbbi a dombság széléről, a Nagy-Berek déli nyulványának átkelője és a Somogyvárra vezető út mellől húzódtott több mint 1 km-rel beljebb, utóbbi a Zala völgyét nyugatról kísérő út mellől költözött egy szűk völgybe. A kedvezőtlenebb fekvés következménye, hogy a XVIII. századtól kezdődően mindkét település fokozatosan kiljebb húzódik. Zalaszabar központja éppen a XX. században helyeződött vissza a gótikus eredetű templom környékére. De hasonló a helyzet Csatárral, Bucsutával, Nemesszentandrással stb. is.

Ilyen átrendeződés figyelhető meg a Göcsej központját képező szegek vidékén is. De éppen ez a terület bizonyítja, hogy az áttelepüléseknek nemcsak földrajzi okai voltak, és az értékelésnél figyelembe kell venni a települések lakóinak társadalmi helyzetét is. A szegeket övező jobbágytelepülések a XVI. század 70-es éveitől gyakran menekültek el. Először csak ideiglenesen, de a XVII. században már véglegesen. /2/ Egyedül az új

helyre költözött Dobronhegy lakói tartottak ki végig. /3/ A szegeket lakó kismesek között is előfordult az áttelepedés a királyi területekre /4/, a többség azonban csak kiváltságai elvesztésének veszélye mellett hagyhatta volna el birtokát. A templomos helyekhez (például Milej, Keresztur) való összeköltözés mellett a legjellemzőbb a Kis - alig egy-két házból álló - szegek elköltözése a vízenyős völgyek szélén futó utak mellől a dombgerincek és platók erdővel sűrűn benőtt peremére. /5/ Az utak veszélyességére utal, hogy többször is említik a XVI. században, hogy a beláthatatlanság miatt irtják ki az utakat szegélyező erdőt. /6/ A vízhez való kötődés miatt a költözés legtöbbször alig néhány száz méter, de a sűrű erdőben már védve érezhették magukat a gyakori portyázásoktól. Határozott elköltözést állapíthattunk meg Barabásszeg, Egyházszeg, Gombosszeg, Kereseszeg, Pajzsszeg, Pálfiszeg esetében, de a település eltolódása figyelhető meg Győrőfiszeg, Vasszeg és Vörösszeg településeknél is. /7/ Az erdőkben létesült településekre utal, hogy Mária Terézia 1770-ben kelt rendeletére is azt irták, hogy itt fákat ültetni nem lehet, mert már amugyis fák veszik körbe a házakat. /8/ Persze a természet csak a kisebb portyázásoktól védhette meg őket, ezért behódoltak és adót fizettek a töröknek. 1646-ban is azt irták, hogy a megtorlástól való félelem miatt nem mernek az eger-szegieknek hirt vinni. /9/ 1656. január 8-án mégis végigdulja a török a vidéket. /10/

Az új településeken átalakult a gazdálkodás is. A malmok pusztulása és a végrendeletek az állattartás súlyának megnövekedéséről tanuskodnak. Szántóföldjeik a településektől távolabb, a kedvezőbb fekvésű jobbágyfalvak határában voltak, de talán szerepet játszott ebben a portyázók megtévesztése is. Míg a környék teljesen elnéptelenedett, a szegeket lakó kismesek száma - ha településenként változó számot mutatva is - egyenletesen nőtt: 1542-ben 82, 1600-ban 88, 1626 körül 96, 1690-ben 128 kismest irtak össze. A relatív túlnépesedés következménye, hogy a XVII. század közepétől kezdődően kisebb rajokban megszállták az elhagyott jobbágyfalvakat is. /11/

A háborúságok befejeződése után is a török korban kiválasztott helyen maradtak ezek a kis települések, és itt izmosodtak a XIX. századra önálló falvakká. Ezzel kapcsolatosan meg kell még említeni, hogy éppen a településhelyek megváltozásának következményeként a középkori uthálózat is teljesen átalakult a XVIII-XIX. században. Itt nem használható a középkori állapotok restaurálására a Josephinische Aufnahme.

A lakosság helyben maradása itt tehát elsősorban társadalmi helyzetével magyarázható. Hasonló jelenséget mutat a Kerka-menti Nemesnép és Szentgyörgyvölgy, a másik, sok kis résztelepülésből álló kismesesi terület. Környékükön elnéptelenedtek a jobbágyfalvak, a kismesek azonban kitartottak. Jellemző Nagy Ferenc egerszegi vicegenerális levele: "A szekerezés ügyében Nemesnépet és Szentgyörgyvölgyet emlegetik az itteni tiszték, de azok nemesek... kényszeríteni nem lehet, mert sokan vannak és feltámadnak a maguk szabadsága mellett." /12/

A terepbejárások során olyan lelőhelyeket is találtunk, melyek kevésbé voltak tartósak, és legkésőbb a török kort követően a XVIII. században meg is szűntek. Lényeges különbségük

az előbb tárgyalt falvakkal szemben, hogy nem egy-egy falu népessége telepedett meg rajtuk, hanem csak egy-két család. Ezért nemcsak az jellemző rájuk, hogy településföldrajzilag kedvezőtlen helyre települtek, hanem a középkori falvak kiterjedéséhez képest feltűnően kis méretűek, néha még az 50x100 métert sem érik el. Nemcsak a volt fonyódi járásban, a Nagy-Berek vízenyős, alig kiemelkedő félszigetein, partmenti dombjain találkoztunk velük /13/, a Magyarország Régészeti Topográfiája kötetei is több tucatot sorolnak fel. /14/ Jellemzőek a lelőhelyek meghatározásai: Pl.

3/4/1 Apácatorna. "A községtől DNy-ra, a Torna patak bal partján, az ott beletorkolló időszakos kis vizér K-i oldalán... kb. 50x20 m-es felületen szórványosan óskori és középkori cserepek hevernek a felszínen. A lelőhely települési jellege nem értékelhető."

3/10/2 Csabrendek. "A Sümeg-zalagyömrői ut és a Marcal találkozása alatti területen, vízfolyásoktól közrefogott domb Ny-i végében... néhány késő középkori edénytöredéket talált Torma I. XVI. századi jellegű edények töredékeiről lehet szó. Településtörténetileg az... anyag nem értékelhető."

3/13/6 Dabrony. "A község D-i szélé közelében... kb. 150x50 m-es területen eléggé szórványosan középkori cserepeket gyűjtöttünk... A felszíni anyag alapján legfeljebb átmeneti szálláshelyre gondolhatunk."

3/14/9 Devecser. "A Székpusztai-major épületeitől É-ra... eléggé jellegtelen^{késő} középkori edénydarabok hevernek a felszínen. Önálló értékelésük - további kutatás nélkül - nem lehetséges."

3/40/3 Nagypirit. "A Marcal ártere felé huzódó kisebb terephullám E-i lejtőjén kb. 100x50 m-es felületen... heverő kora római cserepek és késő középkori edénytöredékek településtörténetileg nem értékelhetők."

Gyakran XV-XVI. századnak határozták meg a leleteket, de részben a keltezési nehézségek miatt (kis töredékekről van szó), részben a kerámiák viszonylag hosszú életét figyelembe véve könnyen elképzelhető, hogy XVI. illetve XVI-XVII. századi településekről, szálláshelyekről származnak ezek a tárgyak. A volt fonyódi járásban felkutatott lelőhelyeken is jól korongolt, vékonyfalú, téglaszinű, mázas és mázatlan edények töredékeit találtuk, és a XVI-XVII. századra kelteztük azokat. További közös vonása ezeknek a Somogy és Veszprém megyei lelőhelyeknek, hogy kályhacsempéket - melyek komolyabb lakóházakra és tartósabb településre utalnának - nem találtunk rajtuk. E kis települések, szálláshelyek XV. századi létrejöttére nem tudnánk kellő magyarázatot adni, de a török korra már igen. Sőt közvetve írásos adatok is utalnak ilyen szállások létezésére.

Somogy megyével kapcsolatban is többen feltételezték, hogy a lakosság egy része a nádasokba és az erdőbe huzódva élt. /15/ Ilyen menekültek szálláshelyének tartotta Takáts Gyula a Nagy-Berek vár elnevezésű szigeteit. /16/ Pl. Kis- és Nagy-Drenyavár, Bugavár, Zardavár, Tatárvár stb. (Terepbejárásaink során felkerestük ezeket a helyeket is, de településnyomokat nem találhattunk, mert nem állnak művelés alatt.) Takáts feltételezte, hogy a hódoltság állandósulásával, egy idő után megszűntek a

berki szigetek halásztelepei, és lakói vagy visszaköltöztek elhagyott falvaikba vagy átmentek a királyi területekre. Az írásos forrásokban azonban az egész török koron át találkozunk ilyen adatokkal. A török kiűzése után 1691-ben készült Eszterházy-féle kimutatás Csokonyan négy házas embert emlit, és mind a négyről azt mondja, hogy erdőlakó. Az 1699-es összeírás már 27 jobbágyot és 2 zsellért ismer. Ez a gyors regenerálódás csak úgy képzelhető el, hogy előjöttek a nádasokból és erdőkből azok, akik addig ott éltek. /17/ 1694-ben említik Bárany György armálist Lelléről /18/, holott Lelle 1534-ben szerepel utoljára, és csak az 1720-as összeírás említi, mint ujonnan települt falut. /19/ Még Somogy és Zala megye 1710-es közös repartitóján is felvetődik a kérdés, és gróf Nádasdy Tamás inti a két megye rendeit, hogy ne hagyják a népet az erdőekben lakni. /20/ Nem oszthatjuk azt a nézetet, hogy ezek az erdőbe menekültek kizárólag rablók és utonállók voltak. Döntő többségük ingóságaival együtt menekülhetett el falujából. Veszprém megyéből is ismerünk adatokat. Nyárád lakóiról például azt írják, hogy többet élnek az erdőben, mint a saját tűzhelyeik mellett. /21/ Persze az elbujdosásnak nemcsak a török, a német vagy a magyar katonaság volt az oka. Gyakran az adószedők elől menekült a szegénység. Baranyától Győr megyéig, és Komárom megyétől Zala megyéig, sőt a Lajta-vidékről is ismerünk ilyen adatokat. /22/ A források néha utalnak a menekülők életmódjára is: a földművelők is csak állataikat vihették magukkal. Ez is magyarázata annak, hogy a török korban ezeken a területeken is megnőtt az állattartás szerepe.

Ezek a kis szállások többnyire valószínűleg csak ideiglenes menedékhelyül szolgáltak, hisz az adatok többsége is olyan menekülteket emlit, akik a közvetlen veszély elmúltával visszatértek falvaikba. A lelőhelyek többsége is olyan falvak határában található, melyek kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan lakottak voltak a XVI-XVIII. században. Gyakran egy falu határában több ilyen szálláshelyet is ismerünk. A Veszprém megyei Dabrony határában négy /23/, a már említett somogyi Vörs közelében pedig nyolc szálláshelyről tudunk. Természetesen nem kell valamennyi egyidejű használatára gondolni, a felszíni leletek sajnos nem teszik lehetővé a közelebbi keltezést. Emellett megtalálhatók olyan települések közelében is, melyek már a XVI. század közepén eltűntek az írásos forrásokból. Ezeket a kis településeket talán már tartósabban használták. Erre egyébként forrásaink is utalnak. Nem lehet véletlen az sem, hogy ezek a deserta-nak nevezett falvak a XVII. század legvégén, illetve a XVIII. század elején, tehát viszonylag korán tűnnek fel ismét lakott helyként, ugyanakkor amikor a kis lelőhelyeken végleg megszűnt az élet.

Ezeknek a kis településeknek, szálláshelyeknek a jelentőségét jól mutatja, hogy a volt fonyódi járásból 18, Veszprém megyéből pedig 90 ilyen lelőhelyet ismerünk, és ez távolról sem jelenti ezeken a területeken teljes számukat. Éppen azért, mert az utaktól távol, mély, mocsaras környezetben, vagy az erdőben eláugva létesültek, egy részüket ma is erdő borítja vagy legelőként szolgálnak, így szinte csak véletlenül akadhatunk rájuk terepbejárásaink során. További következtetéseket a felszíni leletanyag nem tesz lehetővé, csak ásások szolgálhat-

nának közelebbi adatokkal az itt megtelepedettek életmódjáról és a megszállás tartósságáról. A lelőhelyek nagy száma mindenképp jelentőségükre utal. Talán bennük találhatjuk meg az egyik magyarázatát annak, hogy Somogy megye négy legkorábbi anyakönyvéből (Andocs, Csurgó, Kéthely, Nagybajom) az 1720-ban összeírt háztartásokból kiszámítható népesség ötszörösére következtek. /24/

Jegyzetek

- /1/ Pl. Sinkovics I.: Élő és halott falvak. Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve 1934. 274-276.
- /2/ Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji "szegek" vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg, 1971. 85-87.
- /3/ I.m. 59-60.
- /4/ Pl. Vas megyei Levéltár, Szombathelyi Kpt. jkv. XVII. 500. 31.sz.; Uo. Vasvári Kpt. hh. jkv. XIII. 240-241. 117.
- /5/ Müller R.: 1971. 86-87.
- /6/ Pl. Vas megyei Levéltár, Szombathelyi Kpt. jkv. IX. 8. 5.sz.; Uo. XI. 196. 166.sz.
- /7/ Müller R.: 1971. 21-24., 29., 32-33. és 37.
- /8/ Zala megyei Levéltár. Conscr. univ. 1770. Ö. 46/71. Kapor-naki n.j. Becsvölgye és Milej.
- /9/ OL Bath. cs. lt. Missiles 11.326. 1646-ban.
- /10/ Uo. 26.116.
- /11/ Részletesebben ld. Müller R. 1971. 88.
- /12/ I.m. 90.
- /13/ A lelőhelyek rövid leírását ld. Müller R.: Adatok a fonyódi járás török kori településtörténetéhez. Studium.I. Debrecen, 1970. 78. 6. jegyzet.
- /14/ Magyarország Régészeti Topográfiája eddig megjelent Veszprém megyei köteteinek mindegyikében találunk ilyen lelőhelyeket, de eloszlásuk nem egyenletes. Az 1. és 2. kötetben még a tizet sem érik el, a 4. kötetben csaknem 20, a 3. kötetben (Sümegegyházi járás) több, mint 60 késő középkori kerámiával jellemezhető, írásos forrásból ismert falvaink egyikével sem azonosítható, kis kiterjedésű, kedvezőtlenebb földrajzi környezetben található lelőhely leírásával találkoztunk. Ezek a nagy különbségek elsősorban nem az eltérő természeti és történeti viszonyokban keresendők, hanem részben a terepbejárások alaposágában, részben pedig a begyűjtött anyag értékelésében lévő eltérésekre vezethetők vissza.
- /15/ Pl. T. Mérey K.: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Szigetvári Emlékkönyv. Pécs, 1966. 172-173.
- /16/ Takáts Gy.: A somogyi Nagy-Berek. Pécs, 1934. 18.

- /17/ T. Mérey K.: i.m. 184-185.
- /18/ Okányi P.: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. A kaposvári m. kir. főgimn. értesítője az 1891-1892. isk. évről. Kaposvár, 1892. 24.
- /19/ Somogy Vármegye. Magyarország vármegyéi és városai monográfiásorozat. Szerk.: Csánki D. h. és é.n. 39.
- /20/ Okányi P. i.m. 15.
- /21/ Ila B.-Kovacsics J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 301.
- /22/ Az irodalom részletesebb felsorolása Müller R. 1970. 82-83. 47-53. jegyzet.
- /23/ Magyarország Régészeti Topográfiája. 3.k. 75-77.: 13/2., 6., 8. és 11. lelőhely.
- /24/ Kováts Z.: Somogy vármegye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Somogyi Almanach. 12. Kaposvár, 1969.

Róbert MÜLLER:

Archäologische Angaben über die Änderung des Siedlungsnetzes
des Türkenherrschaftsgebietes

Das mittelalterliche Siedlungsnetz änderte sich im 16-17. Jahrhundert in den Türkenherrschaftsgebieten, besonders an der Grenze der Türkenherrschaft und des königlichen Ungarns, verschieden. Die Streifzüge und Feldzüge zwangen die Bevölkerung zur Flucht. Die Übersiedlung war - neben der Flucht - sehr häufig. Es kam vor, dass nicht nur einige Personen oder Familien, sondern auch ganze Dörfer übersiedelten. Der Autor weist darauf hin, dass die Angaben der archäologischen Geländeerkundungen noch nicht genügend als Quellen benützt werden. Er beruft sich auf seine eigenen Geländeerkundungen und auf die bisher erschienenen Bände der Archäologischen Topographie Ungarns. Diese Quellen beweisen, dass im 16-17. Jahrhundert in Transdanubien relativ kleinere Siedlungen entstanden. Es ist charakteristisch, dass die meisten von ihnen in ungünstigeren Gebieten zustande kamen, als das mittelalterliche Dorf, woraus die neue Siedlung stammte.

Bei der Bewertung der Angaben sind nicht nur die geographische Umgebung, sondern auch die gesellschaftliche Lage der Bevölkerung zu berücksichtigen. Es ist zu bemerken, dass die Kleinadeligen in Göcsej sich anders, als die Bauerndörfer in der Umgebung, verhielten.

Der Autor betont, dass die Mehrzahl der kleineren Siedlungen zu Beginn des 18. Jahrhunderts, nach dem Freiheitskampf Rákóczi's endgültig verschwand. Andere Dörfer kehrten stufenweise in die mittelalterliche Siedlung zurück.

HORVÁTH Ferenc:

Nyugat-Dunántul településszerkezetének változásai
a XVI. században

Nyugat-Dunántul területének a Radkersburg - Nagykanizsa - Győr és Kismarton közötti része a XVI. században mintegy száz éven keresztül - mint Kanizsai határőrvidék - egységes politikai, társadalmi, gazdasági, katonai és polgári igazgatási egység volt. Ez a közös történet, az alatta végbement településszerkezeti és népességi változások, amelyek a korabeli funkció megváltozásából adódtak, meghatározóan hatottak a mai településszerkezetre és népességi viszonyokra. /1/

Maga a szerepváltozás nem volt véletlen, fontos történelmi szükségyszerűség hozta létre. Ez a török hódítás volt, amely európai előrenyomulása során megmozgatta az utjába eső összes népeket, s legvégső lecsapódásai országunk területén jelentkeztek.

A kanizsai határőrvidék feladata a középkorban az ország nyugati határának védelme volt. Ennek megfelelően 1490-ig széles sávban gyeprendszerű, rendezett településektől mentes, megerősített katonai őrhelyekkel, ritkán lakott terület volt. Állandóan háborus események színtere volt, rossz volt a vagyon- és életbiztonság, lakóinak zöme királyi katoná, katonáskodási kötelezettséggel és köznemesi jogokkal. /2/

A terület általános gazdálkodási viszonyai kezdetlegeseek, de nem is nagyon fejlődhettek ki, hiszen a mezőgazdaság stratégiai, védelmi szempontoknak volt alárendelve.

A kanizsai határőrvidék szerepe gyökeresen megváltozik a XV. század végén, a törökök 1484-es hódításai, majd a Horvátországban 1493-tól urrá lett feudális anarchia, a török 1493. szeptember 18-án Utinánál aratott győzelme hatására.

A Murától Sopronig terjedő Alsó- és Felsőőrvidék funkciója ettől kezdve nem a Nyugattól való védelem, hanem várakkal és a folyók melletti őrhelyekkel erődítési és védőbástyavonal létesítése a keleti veszéllyel szemben. Ezt követi az ennek megfelelő települési rendszer kiépítése, új várak, új erődítmények alkotása vagy a régiéek megerősítése, a várak köré jobbágvyok telepítése, intenzív gazdálkodási formák létrehozása az eddig műveletlen gyepü-területeken az eddig szinte kizárólag katonáskodó, nomád életmódot folytató vidék gazdasági és társadalmi strukturájának teljes átalakítása. /3/

Mindez emeli az értékét az eddig műveletlen, puszta földeknek. Birtokadományozások sora indul meg nemes családok részére, amelyek között a magyar nemések mellett már régóta vannak német családok, de most először ad itt a király a Szlavóniából menekülő horvát neméseknek is szabad földeket, birtokokat. (A monyorókeréki uradalmat az Elderbachok, illetve Erdődi Péter révén a Zrinyieknek; a Héderváry család Rába menti birtokait /5 falu/ laki Bakith Pálnak, az előkelő tráciai nemzetség fejének, aki később magát Szombathelyt is megszerzi.) /4/ Az eddig általános felfogással ellentétben e területen a horvát betelepedés első korszaka az 1490-1520 közötti időre esik, amelyre, Sopron-

től Kanizsáig bőven találunk adatot. Az ehhez csatlakozó 1520-1525 közötti évek horvát betelepülésének okai elsősorban a török dalmáciai sikerei (Zengg, Knin, Osztrovica eleste 1522-ben).

E korszakra, tehát a Mohács előtti betelepülések korára esik még a zenggi származású horvát bán, Jurisich Miklós telepítési tevékenysége is, szemben az eddigi megállapításokkal. Szülőföldjéről hoz családokat, amelyeket elsősorban Zsidány és Peresznye községek vidékére telepíti. Ennek a telepítésnek tényét igazolja az a körülmény, hogy a horvátok ott vannak Kőszeg 1532. évi ostrománál, szemben azokkal a korábbi véleményekkel, amelyek Jurisich telepítéseit az ostrom utáni időre teszik. /5/

Mindezek az évek azonban csak a kezdeti forrongás esztendői, minden szervezettség és átgondolás nélkül. A változtató álló és egységes politikailag, gazdaságilag, társadalmilag és katonailag szervezett együttélése Mohács után kezdődik, Ferdinánd török politikájával. Ferdinándot 1562. december 16-án Pozsonyban választják királlyá, és 1577. november 3-án Székesfehérváron megkoronázzák. Magyar főúri hívei a politikai helyzet változásával ingadoznak ugyan, de lassan kialakul az a tábor, az a néhány család, amelyek viseltetésükkel fogva szervezői és irányítói lesznek a terület egységének, Kanizsai végvidék címen. /6/ Természetesen a Zrinyi, Batthyány, Nádasdy családokról van szó, s Jurisich Miklósról, Ferdinánd törökországi követéről, Kőszeg várkapitányáról.

Még Jurisich első török követsége után esik először szó arról, hogy a Mura vonalától északra egységes igazgatási, elsősorban katonai jellegű védelmi szervezetet kell létrehozni. Terv készül, amely megállapítja a védelmi terület bázisait és azokat a személyeket, akiknek az irányításban szerep jut. A főszerepet Batthyány Ferenc, Németújvár ura, Vas megye örökös főispánja kapja, közvetlen társai az akkor még Szapolyai párti Nádasdy Tamás apja, Ferenc és Jurisich Miklós. A védterület hármas mélységű tagolásban épül fel. A délről való betörések ellen a terület első, legdélibb védelmi határvonala a Mura, amelyet Kanizsától Radkersburgig 6 egységből álló védelmi lánc alkot (Kanizsa, Sziget, Dabronok, Lendva, Muraszombat, Radkersburg). A védendő területnek ez a része a Rába vonaláig képez egységet, benne Egervár megerősített helységgel és katonai központtal. /7/

A második védelmi vonal, a Rába vonala, amely Sárvártól Szentgotthárdig igen szervezetten épül ki és erősödik meg. Ennek egységei: Sárvár-Ikervár-Rum-Hídvég-Körmen-d-Vasvár-Csákány-Szentgotthárd.

A terület harmadik lépcsője a Németújvár és Kőszeg között fekvő terület, amelybe furcsa ékként nyomul be a Szapolyai párti Szombathely, egyelőre nem túl nagy jelentőséggel. A század folyamán a terület története két korszakra bontható. Az első periódus 1527-1541, a második 1541-től, Buda elestétől 1600-ig, Kanizsa elestéig tart, amely a terület szervezettségének végső szétesését és átszervezését is jelenti. /8/

Az első, 1527-1541 közötti periódust vizsgálva, az egész terület története szempontjából legtragikusabb időszakról kell szólnunk. Erre az időszakra esik ugyanis Szulejmán első, 1529.

évi bécsi hadjárata, valamint rá három esztendőre, 1532-ben a második Bécs elleni támadás, amely, mint tudjuk, Kőszeg alatt ért véget.

Szemben az eddigi közismert megállapításokkal, azt kell megjegyeznünk, hogy mind az első, mind a második súlyosan érintette a területet. Korabeli források adatai szerint 1529-ben, annak ellenére, hogy a török főszereg a Duna vonalát követte, élelemszerző kisebb egységei a Duna vonalától délre Sopron és Vas megyék északi és keleti részeit alaposan feldúlták. Ekkor pusztult el jórészt a Kemenesalja, de igen sokat szenvedett Kőszeg és Sopron környéke, s a két város közötti terület. Mintegy 45-50 település pusztult el teljesen, és jóval több részben. /9/

Számszerűleg sokkal súlyosabb volt az 1532. évi hadjárat következménye, amely éppen e területen vonult fel, s az eddigi becslések és felmérések szerint csupán Vas megye közel 125 településének teljes megsemmisülésével és felégetésével végződött, de kerültek bele bőven alsó-ausztriai és stájer területek is, utóbbiak a török sereg visszavonulása alkalmával.

A lakosság pusztulásának, elvándorlásának, részben a törökök által történt elhurcolásának mértékét megvizsgáltam az adott terület összeírási adatai alapján, 1490 és 1600 között.

A XVI. századi portális adóösszeírások vizsgálata Győr-Sopron-Moson-Vas és Zala megyék viszonylatában arra utal, hogy a porták száma meglehetősen ingadozó volt, s a század folyamán fokozatos csökkenést mutatott. Így 1546-ban 12 500, 1552-ben 11 000, 1559-ben 8200, 1564-ben 9200, 1574-ben 6000 volt az összeírások szerint a porták száma. Ha ehhez figyelembe is vesszük, hogy a XVI. század végén a porta már átlag 4 jobbágycsaládot, azaz 20 főt foglal magában, a XV. század végi 10 fővel szemben (2 család), akkor is azt a megállapítást szűrhetjük le az adatokból, hogy Nyugat-Dunántúl adózó népessége száz év leforgása alatt semmivel sem nőtt, 1574-ben ugyanannyi volt, mint 1494-ben. A következő évtizedekben a csökkenés tovább folytatódik, és 1608-ra nem éri el az 1494. évi népességszám 80 %-át. /10/

E tragikusnak mondható demográfiai szám adatok mögött csak látszólag jelent némi vigaszt az a körülmény, hogy a XVI. századi háborús pusztulások miatt leégett falvak újjáépítésük után 3 éves adókedvezményt kaptak, és így nem kerültek bele a portális összeírásokba. (1553-ban 3630 lakóház volt az említett megyékben az adózás alól felmentve.) /11/

A félelmetes csökkenés arra utal, hogy kiveszésnek és nagymérvű elvándorlásnak kellett bekövetkeznie. Nem szabad természetesen azt hinnünk, hogy a terület pusztulásának oka csupán a két nagy szultáni hadjárat volt. Zala és Vas megye a Rába vonaláig az egész század folyamán ki volt téve a török zaklatásnak. Jó példa erre az 1573. évi Kanizsa elleni támadás és az 1583. évi Körmend elleni, amelyek igen súlyos károkat okoztak. 1577-ben Vas megye területén 1512 szabad és 64 hódoltsági portát találunk, 1578-ban 1178 a szabad és 250 a hódoltsági porták száma, míg 1583-ban, az említett Körmend elleni támadás évében, 1044 a szabad porták száma, míg a hódoltságiaké 336.1/2. /12/

A korábbinál is sulyosabbá válik a helyzet 1594-ben, Pápa elestével, aminek pótlására Sárvárt megyei költségen megerősítik, s 1597-ben a Kőszegen tartózkodó megyei őrséget Sárvárra irányítják. Sulyos kárt jelent a most már délről és keletről egyaránt fenyegetett vidéknek 1599-ben Szerdár basa Veszprém és Pápa környéki pusztító támadása, a kegyelemdőfést pedig 1600. október 22-én Kanizsa eleste, Vas és Zala megye jelentős pusztulása adja meg. /13/

Ha területi elosztásban vizsgáljuk a falvak pusztulásának méreteit, kiderül, hogy az elpusztult Vas megyei falvak 75 %-a a Rába vonalától délre és keletre fekszik. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a népességszám ezen a területen 1500 és 1600 között egyharmadával csökken. Ugyanezen idő alatt a Rábától északra és nyugatra eső területeken, különösen pedig Güssing és Kőszeg vonalától nyugatra e száz év alatt a települések és a népesség száma közel megkétszereződött.

A jelenség oka, hogy főleg 1532 után itt bőven volt pusztta és szabad föld, ez a földterület kevéssé volt háborgatott és a török támadásoktól, s végül a pusztta és szabad földek betelepítése egyaránt érdeke volt a királynak, a földbirtokosoknak, de magának a menekülő lakosságnak is. /14/

Nyugat-Magyarország (a mai Burgenland) területére a már korábban meglevő német őslakosság mellé kis mértékben érkezett a század folyamán nyugatról még kevés számú német népelem. Körülbelül ugyanilyen számban települt a katonáskodásból földművelésre áttért őshonos magyat lakosság mellé keletről menekültek egy-egy csoportja. Délre szlovének, Pozsony vidékére horvátok települtek még.

A szlavóniai horvátok északra huzódásáról Mohács után maguk a horvát rendek tudósítanak. 1533-ban Frangepán és a horvát rendek arról panaszkodnak, hogy a nép elhagyja hazáját. Aból, hogy országgyűlést nem tartottak minden évben, arra lehet következtetnünk, hogy éveken keresztül jelentős volt a kivándorlás. Ugyanerről számolt be 1526. május elején Tomori Pál királyi fővezér Ferdinándnak. /15/

A nyugat-magyarországi horvát menekülők részben a régi Horvátországból (Száva-Kulpa és az Adriai-tenger közötti terület), részben pedig a történeti Szlavóniából származnak. A horvát nemesi családok - Keglevich, Blagay, Zrinyi, Frangepán - és az ott birtokokkal rendelkező magyar főnemesek - Nádasdy, Kerecsényi stb. - átadták váraikat, amelyeket tartani nem tudtak Ferdinándnak, akitől a Dráva vidékén és északabbra kaptak új birtokokat. A nagybirtokokkal települtek át egész horvát falvak is. Zrinyi Miklós 1563-ban 13 várat adott át Ferdinándnak az Unna és a Kulpa vidékén. /16/

A Kanizsayak birtokáról, a Sjenicak (Zágráb megye) és Velike (Belovár-Kőrös megye) várához tartozó vidékekről is jöttek menekültek, illetve innen is hozott horvátokat Nádasdy Tamás horvát bán, később nádor, aki Kanizsay Orsolya kezével 1534-ben vette át a Kanizsay birtokokat.

Hogy a Kanizsayak, illetve örököseik, a Nádasdyak, különösen pedig Nádasdy Tamás horvát bán és nádor, a horvátok telepítésében nagy szerepet játszottak, az világosan kitűnik ab-

ből, hogy a jelenlegi vagy volt Sopron megyei horvát községek Kanizsai-, illetve Nádasdy-birtokok, birtokrészek voltak. Szarvas-13, Darufalva, Oszlop - törzsbirtokok -, Fűles, Vulkapordány, Büdöskút stb. és Szentpéterfa Vas megyében. /17/

A legnagyobb valószínűség szerint mindezekben a községekben a horvátok még 1558 előtt telepedtek meg. Ez Szabadbáránd, Ligvánd és Udvard esetében oklevelesen bizonyítható is. Mikor a Vasvári Káptalan I. Ferdinánd új adománylevele következtében Nádasdy Tamást Kapuvár, Léka és az azokhoz tartozó három mezőváros, valamint 32 falu és 25 pusztai birtokába 1558-ban beiktatja, a Szabadbárándból kirendelt 5 jobbágy tanu közül kettő német, három pedig horvát nevű, Udvard négy jobbágy tanuja közül 1 magyar, 2 horvát nevű, Nebersdorfból pedig mind az öt jobbágy horvát nevű. /18/

A Nádasdy családon kívül ugyancsak fontos szerep jutott a Batthyányoknak a horvátok letelepítésében. Elsősorban a már említett Batthyány Ferencnek, aki 1524-től 1566-ig volt Németújvár ura, és egy ideig horvát bán. A menekülők több ízben fordultak hozzá letelepedés ügyében. /19/

Batthyány Ferenc horvát bán 1530-ban hívének, Zaychichnak hűségéért birtokot adományozott Németújvár mellett. Vasryufalu horvát neve ma is Zaic, így valószínű az adományozottal többen jöttek annak idején. /20/

1539-ben Sanko Miklós de Ragusio kapja ugyancsak Batthyánytól Sósikutat. Miként Zaychich, Sanko is nemes ember volt. 1545-ben husz tót, tehát szlavóniai kért engedélyt Batthyánytól Németújvárothoz való letelepedésre. Ugyanott 1553-ban 21 menekült horvát nemes és tíz jobbágy volt. /21/

Ugyancsak Batthyány-birtokon - Németújvár mellett - elkezdett egy egészen új helység Punitz, Pónic 1552-ben. Új településnek számítható az említettek kivül Kroatisch Tschanschendorf, Tuderndorf és Neuberg, amelyek 1608 előtt még nem szerepelnek. /22/

A sort még sokáig lehetne folytatni, de nem ez a cél. További átgondolt kutatásokra van szükség, hogy a mai település-és népességrend alapjait meghatározó tényeket feltárva összegezni lehessen a királyi Magyarország e nagyon fontos részének történetét.

Jegyzetek

- /1/ Horváth Ferenc: A kanizsai határőrvidék nemzetiségei és a török veszély. Vasi Szemle, 1971. 4.sz. 555.
- /2/ Uo. 556.
- /3/ Uo. 556.
- /4/ Polány István: A nyugat-magyarországi horvát települések. Vasi Szemle, 1938. 241.
- /5/ Horváth F. i.m. 558.
- /6/ Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp., 1898. 196.
- /7/ Horváth F. i.m. 558.
- /8/ Kőszeg város Levéltára. Acta miscellanea 1537.

- /9/ Horváth Ferenc: Népeesség- és gazdaságtörténeti adatok a XVI. századból. Vasi Szemle, 1964. 2.sz. 274.
- /10/ Uo. 273.
- /11/ Uo.
- /12/ Vasvármegye i.m. 197.
- /13/ Uo. 198.
- /14/ Horváth F.: A kanizsai határőrvidék... 56l.
- /15/ Polány I. i.m. 240.
- /16/ Uo. 236.
- /17/ Uo. 237.
- /18/ Uo. 236-237.
- /19/ Uo. 240.
- /20/ Uo.
- /21/ Uo. 237-238.
- /22/ Uo.
- Lásd még: Zimáryi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI-XVII. században. Bp., 1968. 16-17.

Ferenc HORVÁTH:

"
Anderungen des Siedlungsnetzes West-Transdanubiens im
16. Jahrhundert

Ein Teil West-Transdanubiens - zwischen Radkersburg-Nagykanizsa-Győr und Eisenstadt - fungierte im 16. Jahrhundert fast 100 Jahre lang als Militärgrenzgebiet und als eine politische, gesellschaftliche, wirtschaftliche, militärische und zivile Verwaltungseinheit. Die zu dieser Zeit vorgehenden Siedlungsstruktur- und Bevölkerungsumwandlungen wirken sogar bis auf den heutigen Tag.

Dieses Gebiet bekam eine neue Funktion: bis dorthin diente das Grenzland der Verteidigung gegen den Westen, seit dem 16. Jahrhundert aber gegen die Türken. Die Gebiete westlich und nördlich der Raab - das frühere Grenzland - bevölkerten sich; es flüchteten aber die Leute aus den südlichen und östlichen Raabengebieten.

Die Umwandlung des Siedlungsnetzes brachte eine Änderung der Bevölkerung mit sich. Es bedeutete in erster Reihe, dass das Grenzland von den aus dem Osten flüchtenden Ungarn und von dem Westen und Süden kommenden Deutschen und Kroaten besiedelt wurde.

Es änderte sich auch das Wirtschaftssystem. Die westlichen und nördlichen Raabengebiete - die bisher einem strategischen Zwecke dienten, wurden systematisch und intensiv bebaut. Als Hinterland versorgte die Bevölkerung dieser Umgebung die Militärrkräfte. Das bedeutete ein neues Leben für das Grenzland. Zu dieser Zeit wurden die Grundsteine des heutigen Siedlungssystems, der heutigen Bevölkerungs- und Wirtschaftsverhältnisse gelegt.

HORVÁTH István:

Esztergom és környéke pusztulása a XVI-XVII. században

A középkori Esztergom vármegye - mint az ország központi területei általában - sűrűn lakott kulturtáj volt az Arpád-kortól kezdve. Központja - Esztergom - Magyarország legjelentősebb városainak egyike, a kézműipar, kereskedelem és kulturális élet fontos gócpontja volt. A megye déli felén, a mai dorogi járás területén a XVI. század elején Esztergom városa mellett 45 falu létezett.

Maga Esztergom a királyi, 1256-tól az érsek tulajdonába került várból, a X-XI. századi eredetű királyi városból, a IV. Béla által alapított (1239) érseki vizivárosból, illetve az ezekhez csatlakozó városrészekből, peremfalvakból (Szent-György, Petény, Libár, Tapolca, Örmény, Szent-Anna kerület, Ujfalu, Kovácsai, Szent-Pál, Szent-Király) tevődött össze. /1/ A középkori források tanúsága szerint a városban élő lakosságon belül az idegen eredetű (latinus - vallon, francia, spanyol, olasz, illetve örmény, zsidó és német) polgárok jelentős szerepet játszottak ugyan - azonban mindig a magyar elem volt túlsúlyban. A környék lakosságában a középkorban idegen nemzetiség nem mutatható ki.

A terület sorsa a török háborúk idején szoros kapcsolatban állt az esztergomi vár sorsával. Mint a Bécs, illetve Buda elleni támadások egyik kulcspontja s a környék legfontosabb erődítménye - birtoklásáért a XVI-XVII. században súlyos harcokat vívtak. Csak a mohácsi csatavesztés és Esztergom eleste (1543) között hat alkalommal ostromolták. Ezek az ostromok nemcsak Esztergom lakosságát és épületállományát tizedelték meg, de a környező falusi településeket is.

Egykoru források beszámolnak a tizenhét év mérhetetlen pusztításáról: 1526 - a mohácsi csata (Buda elfoglalása) után török csapatok dulják, rabolják végig a környező megyéket, köztük Pilis és Esztergom vármegyét is. Ennek során csak a pálos rendnek 11 monostorát égetik fel az ottmaradt szerzetesekkel együtt /2/, köztük nyilván a pilisszentléleki és a Szt. Keresztről elnevezett (klastrompusztai) /3/ monostort, de hasonló sorsra jut a többi pilisi egyházi épület is. /4/

Az esztergomi várat - bár parancsnoka Orbánczi András például hagyva elmenekült - Nagy Máté vezetésével sikeresen megvédték ugyan /5/, a várost azonban már ekkor jelentős veszteségek érték. /6/

A környező falvak mellett nagyobb pusztulásról értesülünk Bajna térségében, illetve a Gerecse hegység délkeleti lábánál: az esztergomi érsek Marót nevű falujához (ma Pusztamarót a Gerecsében) - ahol az érseknek vadászkastélya is volt /7/ "... igen sok halandó a szomszédos vidékekről feleségestől és gyermekes-től odamenekült, s azt sánccal és árok-al körülvették." /8/ A nagyszámu menekült (Brodarics szerint kb. 25 ezer fő!) napokig védekezett, végül a törökök - ágyuk bevetésével - megtörték ellenállásukat, és mintegy tizenkétezer embert felkoncoltak vagy

rabul ejtettek. /9/ A fenti hadjárat pusztításával hozható kapcsolatba marót, valamint a közeli Sárás, Nyék, Berce és Csizaszombatja falvak végleges elnéptelenedése. /10/ Az utóbbi két falu helyén végzett régészeti feltárásunk is igazolta e pusztítást. /11/ 1527-ben Ferdinánd ostromolja Esztergomot, 1529-ben ismét Ferdinánd spanyol zsoldosai garázdálkodnak a városban, majd Szulejmán serege a várost érintve halad Bécs ostromára. /12/ Az 1531. évi adólajstrom szerint az esztergomi járásban csupán a városhoz tartozó Szt. Anna-kerület és Csolnok falu adózik. Az előző (Zenth Anna azzon eleje) portáinak száma 10, az utóbbié 11 - a többi elégett. A járás többi falvai nem adóztathatók, mert a török mind felégette. /13/ A lakosságnak az öldökléstől, rabszija füzéstől megmenekült része a megye Dunán inneni, északi részében keres menedéket. /14/

1532-ben Gritti ostroma alkalmával a fallal védett királyi városban is nagyobb károk keletkeznek: leég egyebek közt a ferencések temploma (IV. Béla király és családja temetkezési helye) és kolostora, harangjai is elpusztulnak. /15/ Az ez évi ostrom során a Szt. Anna kerületben rombadőlt, egykor díszes kanonoki házakról megemlékezik 1536-ban Oláh Miklós is. /16/

Nemcsak a török pusztit azonban: az érsekség és a főkapitálan elmenekülése (1530) után a várba helyezett császári katonaság erődítési munkái a művészeti emlékek jelentős romlásával járnak. Medici János Farnese bibornokhoz írott leveléből pedig megtudjuk, hogy 1542. októberében a Buda alól Esztergomba visszavonuló keresztény seregek felgyújtották Vácot és az utjukba eső falvakat. /17/

Szulejmán 1543. évi ostroma során végleg elpusztulnak Esztergom külvárosai, a királyi várost felégetik, a Szt. Adalbert templom szentélye összedől. /18/ A templomok berendezése is ekkor pusztul el: - "a templomokban álló bálványokat ledöntötték, a hitetlenség és tévelygés emlékeit megsemmisítették, a művészi bálványokat, a csodálatos festményekkel együtt összetörték" - írja a szentanu Dszelalzade Musztafa török történetíró 1543-ban. /19/ Esztergom elfoglalása után a török sereg Tatáig mindent elpusztított, ami az utjába akadt. /20/ Az 1543. évi adólajstrom már a Szt. Anna kerületet is teljesen lakatlannak mondja /21/ Oláh Miklós érsek (1550-1556) urbáriuma szerint Nyergesujfalunak azelőtt 50 egész-telkes jobbágya volt, most 7 fél-telkes lakja. Lakott helyként említi még a közeli Lábatlant. /22/ Hamarosan újabb csapás éri azonban ezt a területet is: a királyi naszádosok felégetik Nyergesujfalut. /23/ Az 1564. évi királyi adóösszeírás szerint Bajna, Csolnok és Kesztléc 43 és fél porta után fizet adót, a járás többi faluja pusztult hely, melyeket nem lehet megadóztatni. /24/

A békésebb időszakban lassan visszaszívárog a nép a hódoltsági területre. Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása alkalmával Bajnán 10, Csolnokon 8, Dömösön 5, Kesztlécön 12, Kirván 6, Lábatlanon 7, Kis- és Nagy-Maróton (Pillismarót) 17, Nyergesujfalun 10, Táton 10 (a járás területén összesen 85) házat irnak össze. A lakott helyek név szerint felsorolt férfi lakossága magyar. A fenti kilenc lakott hely mellett felsorolt Tokod, Mogyorós, Szentkereszt, Bitóc, Uny, Dág, Ebszóny, Bajót, Bobál, Valmód, Csév, Dorog, Bayon, Szent-

király, Zsidó, Szent Miklós, Marót (ma: Pusztamarót), Piszke, Bikol, Sárás és Csima egykori falvak most lakatlan puszták, a többi elpusztult falunak már a nevét sem jegyzik fel. /25/ Esztergomban ugyanakkor a Várban és Vizivárosban törökök, a Királyi városban, Szentgyörgymezőn és a Szt. Tamás-hegyen törökök, rácok, magyarok és cigányok laktak. Számukról pontos adatokkal azonban nem rendelkezünk. /26/

A környék újabb elnéptelenedésére és Esztergom legnagyobb mérvű pusztulására az 1594-95. évi ostromok, a város visszafoglalása idején került sor. /27/ Illésházy István feljegyzése szerint a keresztény seregek "... öt hat mérföldig, mindenfelé a falukat, városokat, mind elpusztították. A szegénységnek minden marhájokat, lovakat elhordták pénz nélkül. A mezőn a vetéseket lekaszálták és a lovaknak adták. Annak utána a kévétet is szabadon hordták mint ellenségét és a lovak alját is abból vetették meg." /28/

1595-1605 között a keresztények kezén volt Esztergom. E tiz év alatt jelentős számú lakosság szivárgott vissza a megye, illetve az ország északi feléből a városba és környékére. Igen jelentős volt Pálffy Miklós telepítése (1596-1598) is, aki Óbuda és Pócsamegyer teljes lakosságát (magyarokat), illetve a Buda és Tolna közti terület magyar és rác lakosainak nagy részét telepítette fel - igaz, főleg a Dunától északra eső, szintén kipusztított területre, de Esztergomba is. /29/

Az 1604-1605. évi török ostromok és Esztergom második török megszállása (1605-1683) ismét a lakosság és az anyagi javak pusztulásával jár. /30/

A XVII. században Esztergom mellett a járás 6-8 falujában mutatható ki a folyamatos élet. Más falvakban - de ezekben is - a kisszámú lakosság állandó mozgásban van, ide-oda áramlik. Közülük Pázmány Péter urbáriuma szerint 1617-22. között Nyergesujfalun 8 egész és 9 féltelkes zsellér, Süttőn 10 jobbágy lakik (utóbbiak öt telken), ugyanitt a házas zsellérek száma 7. Bajót és Marót (a Gerecsében) ekkor is lakatlan puszták. /31/ 1630-ban Nyergesujfalu és Tát, 1647-ben Nyergesujfalu, Tát, Bajót, Bajna, 1656-ban Nyergesujfalu, Tát, Bajna, Ebszöny és Kesz-tölc katolikus lelkészeit említi, ami egyúttal e helyek lakosságát bizonyítja. /32/

1663-ban az Esztergomban lakó rácok és magyarok újabb magyar lakossággal szaporodnak: Érsekújvár elfoglalása után ugyan is annak megbízhatatlan magyar lakosságát a török részben Esztergomba telepíti át. /33/ 1665-ben a városban lakó protestáns magyarokról és zsidó lakosokról hallunk. /34/

A XVII. század második felében a hadjárásoktól függően, többé-kevésbé lakott falvak: Bajna, Bajót, Csolnok, Dömös, Kesz-tölc, Lábatlan, Nagysáp, Nyergesujfalu, (Pilis-)Marót, Sárísáp, Süttő, Tát, Tokod, Ebszöny és Uny. /35/ A felszabadító háborúk során azonban jó részük ismét elnéptelenedik, és az 1696. évi adóösszeírás szerint csak Bajna, Bajót, Csolnok, Dömös, Kesz-tölc, Lábatlan, Nagysáp, (Pilis-)Marót és Ebszöny lakottak, a többi lakatlan, pusztá hely. /36/

Az adójegyzékek névsorai tanúsítják, hogy a környék XVI-XVII. századi, ide-oda hullámzó, folyamatosan pusztuló s a fen-

ti néhány faluban a felszabadulást is megérző lakossága mindvégig magyar volt. /37/ A XVII. század végén, a XVIII. század elején a teljesen lakatlan, illetve gyér magyar lakosságú falvakat magyar, német és szlovák telepésekkel telepítik be. Hasonló a sorsa Esztergom városának is.

Az egykori 45 falu helyett azonban csak 21 éled ujjá, közülük 16 a réginek a helyén és nevén, 5 pedig a régi faluhelytől kisebb-nagyobb (1-4 km) távolságra. /38/

Az egykori népességen túl örökre elpusztult 24 falu. A középkori monumentális épületállományból - Esztergomot nem számítva - csupán két templom (Bajna, Bajót) maradt meg a romokból újjáépíthető állapotban, rommá vált, s megsemmisült 38 templom, 4 kolostor és 3 érseki kastély.

Legnagyobb veszteségünk Esztergom építészeti, művészeti és kulturális értékeinek pusztulása: az egyetlen Bakócz-kápolnát kivéve a bel- és külvárosokban elpusztult 34 templom, kb. 15 kápolna, 9 kolostor és konvent (köztük az ágostonrendiek főiskolája, a ferencesek és domonkosok, valamint a főkáptalan iskolái, hiteles helyek), az egykori királyi majd érseki palota, 3 prépostság, 4 ispotály, s a gazdag polgárság, kereskedők, iparosok és kanonokok palotái, lakóházai... /39/

Az 1683. évi visszafoglaláskor egyetlen lakható ház nincs a városban, az új telepések pedig a romokat is széthordják. Jól illusztrálja a helyzetet - még 1730 táján is - Bél Mátyás leírása a királyi városról: "A mostani város a réginek a romjaira telepedett rá, de sokkal kisebb kiterjedésben. A hosszúsága ugyanis alig ezer lépés, az egykori város többi részén szántóföldek vannak. Falak sem övezik a mostani várost. A törökök által szétvert városfalnak csak romjai vannak meg, a csekély mélységű városárok is csak nyomokban van... a várostól délre fekvő terület szántóföld ugyan, de egy negyed mérföldnyi kiterjedésben csupa épületrom". /40/

Jegyzetek

- /1/ Horváth István: Esztergom és a dorogi járás középkori topográfiaja i=: Magyarország Régészeti topográfiaja V. - Nyomdában. Kézirat 1972.
- /2/ Gyöngyösi Gergely: Vitae Fratrum... Egyetemi Könyvtár: Ab. 151/c. Cap.83., 236-239.
- /3/ A klastrompusztai romnak a pálosok Szt. Kereszt monostorával való azonosságához lásd: Horváth István. Klastrompuszta a pálos rend bölcsője. Vigilia 1974. szeptember 611-615.
- /4/ Békefi Remig: A pilisi apátság története I. Pécs, 1891. 275-276.
- /5/ Nicolai Isthvanfii Pannonii Historiarum de Rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae 1622. 132.
- /6/ Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon I. Bp., 1922. II. Bp., 1924. I.386.

- /7/ Zolnay László: Az esztergomi érsekek palotái és házai a középkorban. Művészettörténeti Tanulmányok. Bp., 1961. 201-228.
- /8/ Istvánffy 1622. 132-133.
- /9/ Szentpétery Imre: Brodarics históriája a mohácsi vészről. Bp., é.n. 52-53. - Horváth 1972. 15/13. sz. lelőhely.
- /10/ Horváth István: Középkori régészeti kutatások Esztergom környékén. Műemlékvédelem 1971. (2.) 86-91.
- /11/ Régészeti Füzetek Bp., 1973. 90-91. - Horváth 1971. 86-91.
- /12/ Némethy Lajos: Miként jutott 1543-ban Esztergom áruházzal török kézre. Esztergom, 1898. 55. - Istvánffy 1622. 156.
- /13/ Villányi Szaniszló: Három évtized Esztergom megye és város multjából (1684-1714) Esztergom, 1892. 53-54.
- /14/ Sinkovics István: Élő és holt falvak. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Bp., 1934. 275.
- /15/ Karácsonyi, 1924. 45.
- /16/ Némethy 1898. 8.
- /17/ Bártfay Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp., 1938. 368.
- /18/ Istvánffy 1622. 263-266.
- /19/ Zolnay László: Az esztergomi vár. Bp., 1960. 35.
- /20/ Némethy 1898. 58.
- /21/ Villányi 1892. 27.
- /22/ Villányi 1892. 86-87.
- /23/ Sinkovics 1934, 273.
- /24/ Villányi 1892, 27.
- /25/ Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. 38-148. - Sinkovics 1934, 277.
- /26/ Fekete, 1943, 19-33. - Fehér Géza-Parádi Nándor: Esztergom Szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. Esztergom Évlapjai Bp., 1960. 35-43.
- /27/ Istvánffy 1622, 627-629., 656., 664. - Némethy Lajos: Emleklapok Esztergom multjából. Esztergom, 1900. 97-111.
- /28/ Némethy 1900, 101.
- /29/ Takáts Sándor: Telepitések Esztergom vidékére a XVI. század végén, Századok, 1903. 534-536. - Némethy 1900, 118.
- /30/ Istvánffy 1622. 807-808., 833-835. - Némethy 1900, 194-217.
- /31/ Villányi 1892, 92-93.
- /32/ Némethy Lajos: Egyházi vizsgálat Esztergom vármegyében 1701-ben. Esztergom, 1896. 27-29.
- /33/ Némethy 1900, 341.
- /34/ Némethy, 1900, 356-358.

- /35/ Reiszig Ede: Esztergom vármegye községei 1-4 Esztergom vármegye (Borovszky). Bp., é.n. 6-38. - Villányi 1892, 156. - Sinkovics 1934, 271.
- /36/ Villányi 1892, 48-50. - Sinkovics 1934, 271. - Megjegyzendő, hogy Ebszóny a XVII. század végén - a felszabadító háborúk után - néptelenedik el véglegesen.
- /37/ Sinkovics 1934, 277.
- /38/ Horváth 1972.
- /39/ Horváth 1972.
- /40/ Prokopp Gyula-Zolnay László: Bél Mátyás Esztergom vármegyérdl. Tatabánya, 1957. 12-13.

István HORVÁTH:

Die Vernichtung von Esztergom und seiner Umgebung zur Zeit der
Türkenkriege

Das mittelalterliche Komitat Esztergom - wie die Zentralgebiete des Landes überhaupt - war dicht bevölkert. Nach den Quellen spielten die Fremden (Lateiner, Franzosen, Spanier, Italiener, Deutschen, Juden und Armenier) eine wichtige Rolle. Die Ungarn waren aber jederzeit in Übergewicht. Im Mittelalter gab es keine Nationalitäten in den Dörfern um Esztergom.

Die Burg Esztergom wurde nach Mohács sechsmal belagert (1526, 1527, 1529, 1530, 1532, 1543), und fiel im Jahre 1543. Die schwersten Vernichtungen brachten aber die Belagerungen 1594-1595, 1604-1605 und 1683. Die Bevölkerung wurde getötet, verschleppt, bzw. vertrieben. Im Bezirk - wo es früher 45 Siedlungen gab - kamen nicht mehr als 6-7 Dörfer vor, in denen die Siedlung ununterbrochen war. Nach einer türkischen Konskription aus dem Jahre 1570 gab es in 9 Dörfern bei Esztergom nur wenig Bevölkerung, die anderen 35 Siedlungen wurden als öde bezeichnet.

Im Laufe der 140 Jahren wurden die Dörfer immer wieder neu besiedelt, aber erneut verwüstet. Die Bevölkerung war immer ungarisch. Zur Zeit der Vertreibung der Türken wurde aber nur in einigen Dörfern Bevölkerung gefunden.

Am Ende des 17., zu Beginn des 18. Jahrhunderts wurde das Gebiet mit Ungarn, Slowaken und Deutschen besiedelt. Ähnlich war der Fall hinsichtlich der Stadt Esztergom. Anstelle der 45 Dörfer wurden aber nur 21 wiederaufgebaut.

DEGRÉ Alajos:

Zala megye betelepítése a XVIII. század elején

I.

Zala megye a mohácsi vész előtt rendkívül sűrűn települt, bár túlnyomórészt apró falvas terület volt. Holub József 1227 zalai település írásbeli adatairól számol be. A legtöbb falu 5-10 jobbágycsaládból állott. Például 1524-ben Kerkapéntekfalun mindössze 5 telkes jobbágy és 5 zsellér élt. De ugyanekkor a rég mezővárosi privilegiumot élvező Nován is mindössze 33 jobbágycsaládot találtak. Fő gazdasága az állattenyésztés volt, például amikor az említett Novát kirabolták Lenti várának vitézei, onnan 515 marhát hajtottak el. /1/

Ez a virágzó gazdaság és sűrű településhálózat szinte teljesen tönkrement a török háborúk két évszázada alatt. Az első évtizedekben nem is annyira a török háború, hanem a belső rend felborulása, a megtorlás nélküli rablások pusztították a gazdaságot, 1540-ben Gersei Pethő János teljesen kifosztotta Zalaegerszeget is, Novát is. /2/ 1566, Szigetvár eleste után sűrűbbek lesznek a török "élelemszerző" csapatok látogatásai, és egyre több faluról jegyzik fel, hogy leégett, vagy lakói elhagyták. Az élelműktől megfosztott lakosok ugyanis, ha élve és szabadon maradtak is, éhenhaltak volna, ha a kifosztott területen maradnak. Az egyik legnagyobb helységben, Kapornakon 1569-ben még van 6 egésztelkes, 12 féltelkes jobbágy és egy libertinus. Leégett 16 egész és 22 féltelkes háza, de már azelőtt is üres volt 19 egész és 30 féltelkes. /3/

Nem lehet azonban az egész pusztulást a török nyakába varrni. 1592-ben is, 1595-ben is panaszkodnak "őfelsége katonáinak", a kanizsai és kiskomáromi várórségnek pusztításai miatt, akik Apátit ugyyszólván teljesen feldúlták. /4/

Kanizsa 1600-ban történt eleste után a töröknek teljesen szabad utja volt a megye közepéig. Az a hosszú várlánc, mely Csáktornyától Lentin, Lövön, Egerszegen, Szentgróton, Zalaváron át Komárig tartott, olyan gyengén felszerelt hitvány kis mo-csárvárákból állt, hogy a váraktól délre fekvő falvakkal alig nyújthatott segítséget.

Az országos adófizetés enyhítését célozza és tuloz az az állítás, hogy "a megye nagy része lakatlanná vált, szinte teljesen alá van vetve a töröknek, csak az véghelyeken vagynak valami kevesen, akik fizetnek". /5/ Tény azonban, hogy az Egerszegtől délre fekvő helységek majd mindegyikéről feljegyzik az adóösszeírások a XVI. század végén, hogy elpusztultak, üresen maradtak, a XVII. századi összeírások pedig már nem is említik őket. A részleteket erről a Helytörténeti Lexikon fogja tartalmazni. Általános jellemzésül elég megemlíteni azt, hogy 1647-ben az adókvetésnél az egész megyében 72 és fél szabad s 218 és fél hódoltsági portával számoltak. /6/ Vagy az 1658. évi rectificatio portarum, mely a tapolcai járásban 14 teljesen elpusztult falut sorolt fel, 3-ban csak egy gyalog, azaz igaerő

nélkül sinylődő jobbágyot, a többiben 1-3 ekés jobbágyot talál; egyedül Tapolcán és Monostorapátin volt 7, illetve 8 ökrös jobbágy, Tapolcán továbbá 25 gyalog és 41 szabad hajdu, minthogy erődítménye is volt. /7/

A pusztulás nem volt olyan mértékű, mint azt az adóösszeírások feltüntetik. 1640-ben elrendelték, hogy Rajkról, Gelséről, Ujlakról, Pölöskefőről, Hahótról, Zalaszentbalázsról is minden portától 1 szekér szénát kell a pölöskei vár őrségének ellátására beszállítani. /8/ Tehát, ha sokat nem is, ezekből a falvakból is reméltek valamit, tehát éltek és gazdálkodtak ott. Igaz, nehezen hozzáférhető, mocsaras területen, ahol nem vezetett hadi ut. 1651-ben a baki és tófeji lakosok jelentéstételi (hirhozási) kötelezettségéről hallunk /9/, noha ezek a faluk Egerszegtől délre, a Kanizsa felé vezető ut mentén fekszenek, a török által hozzáférhetőek. Még inkább megmaradtak, ha csökkent képességgel is, a fontosabb utaktól távolabb eső, erdők, dombok közé megbúvó faluk, mint (Nemes)Sándorháza és (Nemes)Ketés, noha a török olykor ezek környékén is megfordult. /10/

A legnagyobb pusztítást azonban az 1683-ban megindult fel-szabadító háború okozta, amikor Kanizsa ostromára készültek. Kanizsa ugyanis akkora mocsár közepén feküdt, hogy 1600 előtt a törökök, 1600 után a magyarok sokszor eredménytelenül ostromolták. 1600-ban a törökök kiéheztetéssel vették be, s erre készültek ezután a magyarok is. A zalai várak kapitányai parancsot kaptak, hogy a Zalától délre eső falvakból költöztessenek el minden lakost, ha nem mennek, pusztítsák el. /11/ Ha ezt szó szerint nem is hajtották végre, nagyjából mégis megtörtént, 1689-ben már Kanizsa éhezéséről jöttek hírek /12/, végül is 1690-ben a törökök éhségükben adták fel a várat.

Tehát Zalában is lényegileg az történt, hogy nem pusztán a török hódoltság, a zsákmány- és élelemszerző vállalkozások pusztították el a falukat, hanem a török ellen indított hadjáratok, melyek során a felvonuló seregek a népet kiettek mindeneiből. /13/ Erre érdekes, bár kissé közvetett példánk akad a megyében is. Turnische (a magyarosítás korában Bántornya) a Murától északra fekvő részek legnyugatibb sarkában, a szécsiszigeti, lenti váraktól nyugatra, tehát aránylag eléggé védett helyen. Az e plébániához tartozó 17 faluban 1669-ben név szerint összeírtak 707 családot, 3349 fővel. A számok valódiságában nincs okunk kételkedni, hiszen egyházi célra, nem pedig adózásira készültek. /14/

Ugyanennek a plébániának 1698-ból is van egy összeírása. Ugyanezek a falvak akkor is léteznek, de csupán 344 családot találtak bennük. /15/ Az apadás tehát 51 %-os. Pedig ezen a területen 1669 óta csak egy jelentékeny katonai felvonulás volt, amely 1690-ben Kanizsa ostromára irányult. Igaz, az eltűnt 363 családból 94-et frissen elköltözöttnek minősítettek, még a nevüket is feljegyezték, az egyházi szolgáltatásaikat is. Ezek alkalmasint 1690 után költöztek onnan el, az újonnan felszabadult, lakatlan területekre, ahol kedvezőbb feltételeket reméltek. Ez az 1669-ben itt talált családok 14 %-a. Az effektív veszteség tehát 37 %, és ennyi tulajdonítható egyetlen hadjáratnak is.

Ezzel szemben a Muraköz nyugati részén fekvő strigói (magyarosítva Stridóvár, ma Strigova) plébánián 1665-ben összesen 32 településen (ebből 14 falu, 18 hegyközség, de némelyik hegyközség, például Globoka 46 családjával számos falunál nagyobb), 481 családot irtak össze, s ebből mindössze 46 hagyta el lakóhelyét. /16/ A plébánia tehát szétszórt, apró településekből állt (helységenként átlag 15 család), mégis egészében sűrűn lakott volt. Ugyane plébánián 1698-ban összesen 44 helységben 483 családot irtak össze /17/ A települések száma tehát gyarapodott. 15 falu és 29 szőlőhegy. A lakosság még szétszórtabban él, helységenként átlag csak 11 család élt, de Globoka szőlőhegyen már 56 család. A népesség száma nem változott. Az 1669. évi lakosság azért igen nagy számú, mert a Zrinyiek közismerten erős hadsereget tartottak és kitűnően megszervezték a védelmet. /18/ A lakosság a közelben zajló nagy háború ellenére nyilvánvalóan ezért nem fogyott, mert a Muraközön keresztül nem vonultak jelentékeny hadseregek, sem törökök, sem császáriak, és a Zrinyieknek Zrinyi Péter kivégzése ellenére Zrinyi Ádám haláláig (1691) a Muraközben részben fennmaradt a földesurasága, s a Zrinyi hagyományok (hajdu telepítések, végvárok fenntartása) is továbbéltek. Ez után néhány esztendőig Torinetti de Prye érgróf birtokolta a Muraközt, majd kamarai kezelésbe került, 1720-tól kezdve pedig Althan Mihály gróf lett a földesura. /19/ Ők már nem törődtek a katonai védelemmel, hajdu szabadsággal, a sűrűn lakott területből nagyobb urbéri jövedelmet akartak kipréselni. Innen is sokan felkerekedtek, hogy eddig nem lakott területen kedvezőbb gazdálkodási feltételekhez jussanak.

II.

Kanizsa visszafoglalása (1690) után tüstént megindult az addig lakatlan területek betelepítése. Természetesen elsősorban azokban a falukban, amik a török időkben már működő, nagy uradalmakhoz (például az alsólendvai Eszterházy) tartoztak. Így Pákan és Bánokszentgyörgyön, bár a török mindkettőt teljesen elpusztította, 1698-ban már szükség volt licenciatusra, mert több ember élt ott. De az évtizedeken át pusztán álló Tótszentmártonban már a romos templomot is helyreállították, bár a lakosság még fluktuált. /20/

Természetesen legnagyobb számú a lakosság a török időkben is magyar kézen maradt várak körüli helységeken volt, ahol 1701-ben és 1703-ban a gazdákat és a várőrséget együtt irták össze. Ez évben Kapornakon 57, Zalabéren 73, Kemenden 57, Alsólendván 109, Lentin 63, Légrádon 77 embert számoltak össze. /21/ Ez a jelentékeny szám azonban nem csupán az egykori szoldos "vitézli rend"-ből, és az urbéri szolgálat alóli mentességet, "várszabadságot" élvező polgárokból került ki. Az ilyen "szabadságot" élvező helyekre máshonnan is szívesen, és egyre nagyobb számban költöztek, mert természetesen ott látták legreményteljesebbnek a gazdálkodást. /22/

Valószínűleg a török alatt is nagy lélekszámmal maradtak fenn a forgalmas utaktól távol eső, eldugott völgyekben, erdőkben rejtőző helységek. Például ugyanezen összeírásokban Sándorházán 22, (Nemes)Hetésben 17, Szilvágyon 19 gazdát találunk. De a közhasználatu utakhoz közel fekvő helységekre csak újonnan és

kevesen jöttek. Így Szentmihályon 9, Rajkon csak 5, Letenyén 18 gazdát irtak össze.

A nagy uradalmakhoz tartozó, ujonnan benépesített faluk ügye "uradalmon belüli" ügy volt, oda a földesurak szállítottak embereket. Máshová azonban egyenként, szökve jöttek új jobbágyok, jelentős szabad legelőt remélve. Erre mutat egyfelől a megye irataiban az 1710-es, 1720-as években keletkezett nagyszámú jobbágy-visszakövetelési per. /23/ Vannak azonban erre vonatkozó közvetlen adataink is. 1703-ban a zalavári jobbágyok azzal az indokolással kérik a rájuk rótt katonai portio leszállítását, hogy "a mult évben 40 ember ment el közülünk, idén is többen elmentek a pusztákra lakni". /24/ 1710-ben Nádasdy Ferenc főkapitány Heister parancsára hivatkozva rendeli el azoknak üldözését, akik "házaikat pusztán hagyván az erdőre vették lakásukat". /25/ A jelentősebb helyeken állandó a fluktuáció. Kanizsán 1711-ben 84, 1715-ben 265, 1720-ban 138 gazdát találtak. /26/ Egerszegen 1717-re 9 család, 1720-ra további 36 család tűnik el az 1715-ben összeirtakból, de 1717-ben 60, 1720-ban további 36 új családot is látunk. /27/ Tehát még a nagy helységekben is jönnek-mennek az emberek. Nyilván rengeteg üres hely lévén, ha megkísérelték az urbéri terhek emelését, mint Kanizsán, a lakosok egy része tüstént máshol keresett lakóhelyet. De enélkül is elmentek, ha számításaikban csatlakoztak. Például az addig pusztán álló Csácsot 1697-ben a zalavári apát - egyben pécsi püspök - 8 zalaegerszegi "püspöki embernek" adja bérbe, nagyon szerény szolgáltatásért (évi 3-3 Forint census és 4-4 napi robot), de közülük az 1701-es összeírás csak négyet talál már ott, utóbb megint teljesen pusztán hagyják, és csak 1723-ban hoz az új apát német telepeseket. /28/ Az ő urbéri szerződésük már havi 2 napi robotot kíván.

Hogy többnyire szökött jobbágyok, kis csoportokban érkezők népesítették be az addig lakatlan helységeket, arra mutat az is, hogy nagyon kis számban maradt fenn telepítési szerződés, bár az is bizonyos, hogy az 1767. évi urbérrendezés során sok ilyen szerződést eltüntettek az uradalmak. De ahol szabályos urbéri contractust találunk is, mint Kallós 1731. évi betelepítésénél, a szerződés gondosan mellőz minden arra vonatkozó utalást, hogy honnan jöttek a telepések. /29/ Nyilván a visszakövetelések elkerülésére.

Az 1720-as évek végén a Szapáry uradalom telepít be 3 pusztát falut németekkel (Homokkomárom, Hosszuvölgy, Füzvölgy). Ezek még 1730-ban csak 8, 8 illetve 19 német családból állnak. /30/ Viszont Szepetnek, amely a XVIII. század végétől németnek számít, már 1701-ben is lakott hely, 2/3 részben horvát, 1/3 részben magyar nyelvű lakossággal. /31/ Ide csak 1740 után, a Battányák földesurasága idején kerülnek németek. Kiskanizsára is nyilván a földesur Szapáry szervezte meg 1711 és 1720 között egy aránylag egységes német földműves csoport betelepítését. /32/ Nagykanizsára azonban több mint egy évszázadon át apránként, családonként költöztek be az emberek. Tervszerűség csak a teljes jogú polgárrá felvételben volt, amiben tudatosan erősítették a német elemet, ami által az eredetileg még a lakosság 23 %-át sem elérő német iparosság 1755-ig a város vezetését szilárdan a kezében tartotta. Az 1745-től 1825-ig polgárrá felvett 426 bevándorlóból ugyan csak 139-en jöttek közvetlenül Ausztriá-

ból vagy a Német Birodalom egyéb tájairól, de a Magyarországról vagy Horvátországból bevándoroltak közül is sokan viseltek német nevet. /33/

Nagykanizsa első adóösszeírásában 1711-ben az összeírt lakosok közül 25 %, azaz 21 gazda visel kifejezetten délszláv nevet. /34/ Ez az alacsony szám nyilván az 1711. évi pestis következménye. 1715-ben a 265 gazda közül már 47-en. /35/ Igaz, ez akkor a lakosságnak csak 18 %-a, de 4 év alatt mégiscsak 26 új horvát nevű gazda érkezett, tehát ezalatt is erőteljes horvát bevándorlás folyt. 1745-től 1825-ig polgárrá felvettek 40 Muraközéből jött, 64 Horvátországból bevándorolt személyt. Tehát legalábbis Nagykanizsára a horvát bevándorlás folyamatos volt. /36/ Nem látszik valószínűnek, hogy az 1711-ben Nagykanizsán talált 21 horvát gazda a vár visszavétele alkalmából állítólag visszamaradt 200 "török" lakos /37/, vagy azok leszármazója volna, bár a visszamaradt törökök alkalmasint nagyobbrészt a török uralom alatt meghuzódó délszlávok lehettek. Alig néhány évvel a vár visszafoglalása után a zágrábi püspök, aki akkor Kanizsa felett is a joghatóságot gyakorolta, feljegyzi, hogy Kanizsán a prédikációt a jezsuiták mondják, éspedig mindig magyarul. /38/ Ha jelentékenyebb számú délszláv anyanyelvű lakos lett volna, a plébánost oda disponáló püspök gondoskodott volna horvát nyelvű prédikációról is. Tehát Kanizsára a horvátok a vár felszabadítása után vándoroltak be, nem tömegesen, egyenként, de állandó ütemben.

Pontosabb adataink vannak a horvát bevándorlásról egy másik Mura balparti faluból, Tótszerdahelyről. Ez a török időkben teljesen elpusztult, 1711-ben még nem vették adó alá. 1715-ben egyszer 11, egyszer 7 gazdát tüntetnek fel benne, közülük 7 illetve 3 magyar nevű. 1720-ban 10 gazda közül már csak 4, 1730-ban 35 gazda közül 13, 1775-ben 96 gazda közül 40 magyar nevű. Ez utóbbi évben már a magyar nevek is sorozatosan délszláv formájú utónevet (Pável, Gyura, Márkó stb.) használnak. Neve 1720 óta állandó jelleggel Tótszerdahely, ami délszláv lakosokra utal (addig csak Szerdahely), Bél Mátyás már 1737-ben horvátok által lakottnak nevezi. /39/ A magyar nevek horvát anyanyelvére vonatkozóan még monda is született a faluban.

De nemcsak a Mura mentén fekvő falvakba jutottak el horvátok. Az alsó Zala völgyben 1725 táján ujonnan benépesült Gyülevész és Udvarnok első lakosai is horvátok voltak, csak kicsi sziget lévén tiszta magyar környezetben hamarosan magyarosodtak.

III.

A török pusztította területek benépesítését erősen visszavetette az 1708-1710-ben dult pestisjárvány, melynek méreteiről az 1711. évi adóösszeírásból szereshetünk fogalmat. Lentin meghalt 57 gazda, maradt 20; Szentmiklóson meghalt 12, maradt 10; Alsólendván meghalt 65, maradt 49. /40/ Valószínűleg ennek következménye az is, hogy Kanizsán 1711-ben mindössze 84 gazdát találtak. Egyed Ferenc számításai szerint a megye egyik legépebben maradt részén, a Göcsejben 1703-ban összeírt 1542 családból 1711-re mindössze 799 maradt. /41/ Az üresen maradt, illetve gyéren lakott területek betelepítését tehát szinte elöl-

ről kellett kezdeni. Mindez nem teszi valószínűvé Egyednek azt a számítást, hogy 1720 és 1787 között mindössze kb. 70 000 ember vándorolt be Zala megyébe, ami az 1787-ben összeírt 226 240 léleknek csak 31 %-a.

Az egyenként vagy kisebb csoportokban szökve érkező jobbágyok azonban csak kevés igavonó állatot hozhattak magukkal, így csak kis parcellák megművelésére voltak képesek. Ezért olyan sok a XVIII. század eleji összeírásokban a negyedtelkes gazda, holott megművelésre váró föld bőven volt. Emellett a szökve érkező új telepes nem nagyon verhetette dobra letelepülését. Így bár nagy kedvezményeket adtak a földesurak az új települőknek, hogy akár szerény urbéri szolgáltatásokkal is, de egyáltalán munkaerőt szerezzenek, ezek a szerződések mégis ritkán kerültek írásba - valóban igen kevés urbéri contractus maradt ránk. Vagy ha készült is szerződés, nem helyezték el nyilvános levéltárban. Emiatt a század közepén, a megerősödött falvak urbéri szolgáltatásait felemelni kívánó földesurakkal szemben a jobbágyok kiszolgáltatott helyzetben voltak. Így lett általános és hosszú életű a zalai szegénység.

Jegyzetek

- /1/ Holub József: Zala megye története a középkorban III. köt. A helységek története. Kézirat a Zala megyei levéltárban (az alábbiakban ZmL.)
- /2/ Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg, 1961. 28.
- /3/ ZmL. XII. 3. fondsz. Kapornaki Apátság levéltára. 7.cs. 26.sz.
- /4/ ZmL. IV. 1.a.fondsz. Közgyűlési jegyzőkönyv 1592, 1595.
- /5/ Uo. 1600, 1608, 1613. Országgyűlési követutasítás.
- /6/ ZmL. IV.1.b. Közgyűlési iratok 1682.
- /7/ ZmL. Közgyűlési jkv. I.köt. (1555-1632) 368.
- /8/ Uo. II.köt. 1640.
- /9/ Országos Levéltár. P.27. Batthyány cs. levéltára, Missilisok 11372.sz.
- /10/ Uo. 33071.sz. (1686), ZmL. Közgyűlési jkv. 1647. nov. 16., ZmL. IV.1.aa.fond. Inquisitiones fasc. 3.nr. 14, 15.
- /11/ OL. P.27. Batthyány cs.lt. Missiles 33081, 33118 (1686, 1687)
- /12/ Uo. 33195.sz.
- /13/ Ezt kitűnően bizonyítja Somogy megyére nézve T. Mérey Klára. Szigetvári emlékkönyv. MTA Dunántúli Tudományos Intézet évkönyve. Pécs, 1966. 167-183.
- /14/ Zágrábi érseki levéltár. Protocoli. Canonica Visitatiok (Az alábbiakban: Zágrábi protocolla) 3/III. 495.
- /15/ Zágrábi protocolla 71/II.köt.
- /16/ Zágrábi protocolla 3/III. 269-274.

- /17/ Zágrábi protocolla 71/II. 60-69.
- /18/ Perjés Géza: Zrinyi Miklós és kora. Bp., 1965. 37-49, 88-92.
- /19/ Zrinyi Károly: Csáktornya monográfiája. Csáktornya, 1905. 59-62, 92.
- /20/ Zágrábi protocolla 71/II. 177., 181., 185.
- /21/ ZmL. IV. 9.a. fondsz. Conscriptioes univ. 1.cs. 0.1,3.
- /22/ Veszprém megyei Muzeumok közleményei 2.köt. Veszprém 1964. 260-261.
- /23/ ZmL. IV.1.aa. Inquisitiones 1711-1730 években.
- /24/ ZmL. IV.1.b. Közgyűlési iratok 1703.
- /25/ ZmL. IV.1.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1710. márc. 1.
- /26/ Thury György Muzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 104.
- /27/ Fejezetek Zalaegerszeg történetéből. Zalaegerszeg, 1970. 18-19.
- /28/ ZmL. XII.2.fondsz. Zalavári apátság házi lt. loc.1.fasc.12, n. 39, 40.
- /29/ ZmL. XII.3. Kapornaki apátság gazdasági lt. 6.2.
- /30/ ZmL. IV.9.a. Conscriptioes univ. 4.cs. 1730.
- /31/ Uo. 1.cs. Ö.3, 12, 14, 17. (1701, 1711, 1714, 1717).
- /32/ Pländer Ferenc: Göcsejről. Göcseji Muzeum kiadv. 29.sz. Zalaegerszeg, 1970. 41.
- /33/ Thury György Muzeum jubileumi évkönyve 104-106.
- /34/ ZmL. IV.9.a. Conscr. univ. Ö.11.
- /35/ Uo. Ö.19.
- /36/ Ld. 33. jegyzet.
- /37/ Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Bp., 1929. 21.
- /38/ Zágrábi protocolla 70/I. 756.
- /39/ Ethnographia. 1965. 1.sz. 98-9.
- /40/ ZmL. Conscriptioes univ. Ö.11.
- /41/ Dunántuli Szemle. 1944. 114.

Alajos DEGRÉ:

Die Wiederbevölkerung des Komitats Zala zu Beginn des 18.
Jahrhunderts

Das Komitat Zala hat zur Zeit der Türkenkriege, besonders nach dem Fall von Nagykanizsa (1600), viel gelitten. Rundherum lagen aber ungarische Festungen, mit dem Zentrum Egerszeg. Die meisten Dörfer zwischen Kanizsa und den ungarischen Festungen wurden verwüstet, aber nicht ganz entvölkert. Das Gebiet wurde zur Zeit des Befreiungsfeldzuges (1683-1690) absichtlich verheert, um Kanizsa auszuhungern.

Nach der Zurückoberung Kanizsas begann bald die Wiederbevölkerung des Gebietes. Natürlich strömten die neuen Siedler in erster Reihe in die befestigten Ortschaften, weil sie in diesen Begünstigungen von den urbarialen Leistungen genossen. Die an einige Domänen gehörigen Ortschaften wurden rasch besiedelt. Es gab sehr viele Einwanderer aus dem Gebiet jenseits der Mura, aus den stark bevölkerten Dörfern von Muraköz, wo die Haidukenfreiheit aufgehoben und die urbarialen Leistungen erhöht wurden. In der Hoffnung urbarialer Begünstigungen kamen einzeln oder gruppenweise, geflüchtete Leibeigenen aus anderen Gebieten des Landes. In drei Jahrzehnten gab es viele Übersiedler aus den ungünstigeren Teilen des Landes. In den grösseren Ortschaften gab es eine ständige Fluktuation der Bevölkerung. Es kam vor, dass die Zahl der Bevölkerung rasch stieg, dann bald sank.

Die grosse Pestepidemie in den Jahren 1708-1711 vernichtete in einigen Teilen des Komitats sogar 49 Prozent der Bevölkerung. Das brachte mit sich, dass es 1730 noch immer von der Wiederbevölkerung die Rede war. Die neuen Siedler waren geflüchtete Leibeigenen, die den neuen Grundherren gänzlich ausgeliefert waren.

KISASSZONDY Éva:

Tolna megye telepítési problémái a XVII. század végén
és a XVIII. század első évtizedeiben

Tolna megyének a Hunyadiak korában 13 vára, 21 mezővárosa és 540 egyéb helysége volt. /1/ Területnagyság szempontjából a török hódoltság előtt a megyék között a nyolcadik helyen állt. A megye pusztulása már a XVI. század második harmadában megkezdődött. Különösen a keleti részek, amelyek a Budától Eszék-re vezető főut mellett feküdtek, sinylették meg a seregek átvonulását. A romlás folyamata a XVII. században meggyorsult. A felszabadító harcok, az ezzel együttjáró hatalmas népmozgás, a nemzetiségi és vallási problémák, majd a kuruc és labanc seregek többszöri átvonulása megpecsételte az itt élők sorsát, teljessé tette a pusztulást.

A megye területe néhány hét alatt felszabadult a török megszállás alól, de ez a rövid idő is elég volt a török csapatoknak, hogy visszavonulás közben szinte mindent felduljanak és felégessenek, ami utjukba akadt. Amikor a Budát felszabadító sereg 1686. szeptember 6-án megindult a visszavonuló törökök után, kénytelen volt a Duna mellett haladni, mert az egész vidék annyira néptelen és kifosztott volt, hogy a hajókon szállított élelmet kellett igénybe venni. A lakosság elpusztult, fogságba esett, elrejtőzött, vagy elmenekült. Leégve találták Bölcskét, jórészt Madocsát, ez lett a sorsa Tolnának, Ujpalánkának és Szekszárdnak is. /2/

Szinte a semmiből kellett újra előteremteni az élethez szükséges feltételeket. A vármegye szervezete csak tíz évvel a felszabadítás után kezdett működni, az 1696. február 12-én Ujpalánkán tartott alakuló gyűlés után. Az egyik legfontosabb feladata volt számba venni a lakott településeket. A felszabadítás utáni első összeírásokban alig van lakott helység. A régi falvak mind, mint "locus desertus"-ok és "desolatus"-ok szerepelnek. Az 1696-ban készített nagy országos összeírás szerint 28 lakott helység volt Tolna megyében, ahol 488 magyar és 459 rác család élt. /3/

Az 1690-es években, amikor mind több birtok ment át magánkézbe és a birtokviszonyok kezdtek tisztázódni, megindult a megye benépesítése. A telepítést a földesurak végezték, akik igyekeztek minél több munkás kezét biztosítani birtokaikon, és ezért igen kedvező ígéretekkel hívogatták az embereket földjeikre. Az első telepítők ekkor még általában magyar lakosokat igyekeztek birtokaikra hívni. Viczay Ádám például 1691-ben Takács János hadtiszt által telepítette be Ireget hédervári örökös jobbágyaival és jövevényekkel. Takács János parancsnoksága és felügyelete alatt osztották ki a telkeket és a házhelyeket. /4/. Viczay Ádám 1696-ban a megyétől mentességet kért iregi jobbágyai számára a porció fizetése alól, és ezt két évre meg is kapta. /5/

Tolna vármegyében ennek az időszaknak a fő telepítője az egyik legnagyobb birtokos, Esterházy Pál nádor volt, aki a megyében egyre több földet kaparintott meg. A telepeseinek három

évre minden szolgáltatás alól mentességet adott. A vármegyénél is közbenjárt, hogy a porció kirovásánál telepeseire legyenek tekintettel, mert - mint 1695-ben írta ozorai és pincehelyi embereiről, - "csak mostanában kezdenek lassanként gyarapodni s az helységet szállogatni". /6/ Esterházy birtoka volt például Bedeg. A község 1701-ben települt újra. Tóth György bedegi lakos volt megbizva a telepítéssel. A lakosokat három évig minden tehertől mentesítették, ennek lejártá után kilencedet fizettek, és a terheket pénzben válthatták meg. A telepések főleg Sopron megyei magyarok voltak. /7/

Tolna megyében 1699-ben egy megyei felterjesztés szerint 42 kis falu és 1 mezőváros volt. Jobbágygazda és valamennyire is birtokos zsellér 1389, férjes asszony 1252, özvegy 12, nőtlen ifju 108, hajadon leány 15, nő zsellér, "akiknek a feleségükön kívül alig volt valamijük" 131, olyan jobbágyfiu és a gazdáknak olyan testvére, akik náluk szolgáltak 139-en voltak. /8/

A vármegye benépesítése tehát a 90-es években megindult. Az élet megindulásának ezt a folyamatát két tényező teljesen visszavetette: a megye nemzetiségi problémája és a kuruc harcok itteni lefolyása.

A felszabeditás idején Tolna megye lakosságának nagyobbik része rác volt. Az eredeti magyar őslakosság elpusztult, elmenekült, vagy a Sárközben, az ártéri területen rejtőzködött. /9/ A rácok részben a török elől menekülve, részben török telepítés során kerültek ide, és a XVI. század vége óta lakták ezt a vidéket. Zsoldosok voltak, vagy pedig jobbágyi kötelékben éltek. /10/ Katonai szolgálataik fejében a töröktől adómentességet élveztek. Éppen ez az adómentesség volt az egyik oka az itt élő őslakosság és a betelepült, katonai szolgálatot teljesítő rácok közötti konfliktusnak. A másik oka az ellentétnek az volt, hogy a rácok, mint a török hadak segédcapatai pusztították és rabolták a vidéket. /11/

Buda felszabeditása után a rácok addigi életmódjukat a megváltozott viszonyok között is meg akarták őrizni. Ezért felajánlották I. Lipót császárnak fegyveres szolgálataikat, adómentesség fejében. Ezt a császár hadászati megfontolásból elfogadta, és kivonta a fegyveres rácokat a megyei és a földesuri fennhatóság alól. /12/ Fokozta az ellentéteket az is, hogy míg a protestáns magyarokat üldözték, addig kezdetben a rácokkal szemben a Habsburgok messzemenő vallási türelmet tanúsítottak. /13/

A rácok főleg állattenyésztéssel foglalkoztak, szüntelenül barangoltak nyájaikkal, állandó lakhelyük nem volt. Amikor a visszafoglalt területek még kincstáriak voltak, a legelő állatokkal való kőbor életmódnak nem volt akadálya. Amint a régi illetve új tulajdonosok jelentkeztek birtokaikért, meg akarták szüntetni földjeik szabad legelőkénti használatát, újra művelés alá akarták vonni területeiket, hogy minél több jövedelmet biztosítsanak maguknak. A rácok viszont nem ismerték el a földesuri hatalmat. Azt hangoztatták, hogy a töröktől visszafoglalt terület mind a császáré, ők pedig, mint a császár katonái tekintet nélkül a határookra, arra legeltethetnek, amerre nekik tetszik. /14/ A földbirtokosok ellenezték, hogy földjeiken olyan rácok éljenek, akik semmilyen földesuri fennhatóságot nem is-

mernek el. Esterházy nádor például Nagykőnyi telepítésével kapcsolatban feltételül szabta: csak magyarok telepedhetnek le, rác-ságot maguk közé nem vehetnek be. /15/

A rácok a vármegyével is éles összeütközésbe kerültek. A megyei rendszer megszilárdulásakor minél több adózót akartak biztosítani, ugyanis az adót egy összegben vetették ki, s ezt a megye reparciálta a falvak között. Mivel 1696-ban majdnem annyi rác élt Tolna megyében, mint magyar, ha ők kihúzták magukat az adófizetés alól, a magyarok az elviselhetetlen terhek elől elvándoroltak. /16/ A rácok a megye előtt is azt hangoztatták, hogy a felségnek vannak alávetve, s nem tartoznak sem porcióadással, sem elszállásolással. Az élet biztonságossá tétele szempontjából is érdeke volt a megyének a rácok megfélemezése. Radonay Mátyás pécsi püspök, tolnai főispán 1699-ben a következőket írta: "A rác helységekben mindennemű gonoszság, lopás, rablás, emberölés nem megy ujságszámba. A rác faluk tele vannak rablott holmikkal, marhákkal, biztonságban azoknak tájára menni nem lehet." /17/

A megye vezetői várták az alkalmat, hogy rajtaütessenek a rácokon és fennhatóságuk alá vonhassák őket. Ez a rajtaütés 1699-ben történt meg, amikor a vármegye Esterházy jószágkormányzójának sürgetésére megpróbálta a fegyveres végrehajtást a döbröközi rácokon. Az eredmény az lett, hogy Döbröközt teljesen feldúlták és elpusztították. Az élve elmenekült rácok bosszút esküdtek, elégtételt követeltek, mondván, ha száz évig kell is várniuk, utódaikkal érvényesítik jogaikat. /18/

A rácok bosszujára 1704-ben nyílt alkalom. Miután Sándor László kurucai feldúlták a rác lakosságu Pécsét, kirabolták Szlavóniát, a rácok ellentámadásba lendültek. Dultak, égettek, Tolna megyét sem kímélve, nyomukban pusztaság maradt. 1704. augusztus 31-én készült az Esterházy uradalomhoz tartozó Tolna megyei községekről egy összeírás. Itt szinte minden községnél az a megjegyzés áll, hogy a rácok feldúlták, felégették, kirabolták. Például Kocsolánál a következőt jegyezték fel: "Ezen helység a rác miatt egészen elégett, a marhájukat mind elhajtotta, a népe széjjel oszlott." Tamásiról ez áll az összeírásban: "Ezen helység a rácság miatt teljességgel elégett mindenestől." /19/

A rácdulás, a kuruc és a labanc csapatok átvonulása következtében elpusztultak azok a községek is, melyek lakói a török hódoltságot átvészelték. Ilyen település volt például Kánya. /20/ Nemcsak a magyar lakosság pusztult, nem maradtak meg a rác lakók sem. Páriban például az itt lakó rácokat kardélre hányták, részint pedig elűzettek. /21/ Az elmenekült rác lakosság a Dráván túlra, délre húzódott.

Az állandó harci cselekmények, a különböző csapatok megjelenése és fosztogatása miatt a lakosság örökös rettegésben élt. Sok helység igyekezett kétfelé biztosítani magát: nem kis anyagi áldozatok árán védelelet szereztek mind a kuruc, mind a labanc katonai parancsnoktól. A rácok támadása azonban kiszámíthatatlan veszélyként fenyegette Tolna megye lakosságát. Nem csoda, hogy a falvak lakói állandóan futófélpben voltak. 1709. április 5-én Esterházy Antal keményen megrögtta a dunántúli vár-

megyéket, mert a helységek "szekér láttán minden órában elfutófélben" vannak, "sőt némelyek az erdőt nyakokban vévén, ottan lappanganak, sőt méltán tarthatok attul, hogy az erdőnek megszöndülésével többeket is el ne nyeljen." /22/

Rákóczi megpróbálta megvédeni a Dunántulon mellette harcoló katonák hozzátartozóit. Bánkúti Imre dolgozta fel azoknak a Tolna megyéből eltelepítetteknek a névsorát, akiknek a család-fő Rákóczi táborában küzdöttek. A Nógrád, Heves, Gömör és Kishont megyékbe telepített tolnaiak száma 1210 fő volt. A lakosság ezzel az eltelepítéssel is gyérült. /23/

Amikor a Dunántúlt véglegesen elfoglalták a császári csapatok, a megye 1710. május 26-án a következőket írta Nádasdy Ferenc tábornoknak: "éppenséggel az egész Tolna vármegye mostan nem több, hanem huszonegy nyomorult falubul álló, annak is ötét, amelyik jobbacskák volnának nem a Nemes Vármegye, hanem a pestis birja ..." /24/

A szatmári béke után ismét megindult a megye újjáépítése. A legfontosabb feladat az elpusztult és elfutott lakosság helyett új telepéseket hozni, és ezeket megkötni. Tolna megye új birtokosai, nagyrészt német származású császári tisztek, ekkor fordultak a német telepések felé, akik mentesek voltak mindenfajta kuruc hagyományoktól. A megyében már a Rákóczi-szabadságharc előtt is voltak németek, de ezek valószínűleg nem szervezett telepítés során kerültek ide. Az 1703-as összeírás szerint Földváron, Tengődön és Szekszárdon voltak németek. /25/ Valószínűleg egyénileg vándoroltak be, vagy pedig a felszabadító háború során ittmaradt katonák lehettek. A kuruc háborúk viharában ezek a németek elsodrótak.

Tolna megyében a legkorábbi német telepítő Dóry László volt, aki 1712-ben Biberach vidékére küldte Felbinger Ferenc nevű ügynökét, hogy sváb telepéseket toborozzon teveli birtokára. Ezer családra volna szüksége - írja 1712. július 25-én kelt levelében - akiknek három évi szabadságot adna, mely idő alatt a jobbágyi szolgáltatások alól fel lennének mentve. /26/ Felbinger működése eredménnyel járt, és már a következő évben száz, 1714-ben további 27 család jelentkezett Bécsben utlevélért, hogy Tevelen lételepedjen. Ezek az első német telepések az itt talált viszonyokkal nem voltak megelégedve. Sokan dél felé húzódtak, sokan pedig visszatértek Németországba. /27/

1720-ig a német betelepülés Tolna megyében nem volt nagymérvű. Az 1715-ös összeírásban 48 német nevű család szerepelt, ebből 43 család Tevelen. /28/ Az 1720-ból származó adatok szerint a megye nemzetiségi megoszlása a következőket tükrözi: 1777 magyar, 178 német, 12 szlovák és 68 szerb-horvát háztartás volt. /29/ A német telepítés tehát éppen csak megindult.

Ugrásszerűen 1720 után nőtt meg a német betelepítés, amikor a Tolna megye közepén lévő apár-hőgyészi uradalom gróf Mercy Claudius Florimund császári tábornagy kezébe került. Mercy a délvidéki telepítések főintézője volt, és a Bánát felé törekvő németek egy részét saját Tolna megyei birtokaira irányította. Sikerült is kedvező szerződésekkel pusztán fekvő falvait 2-3 helység kivételével 1724-ig benépesíteni. A telepítés során Mercy vegyes lakosú falvakat nem tűrt meg. Mind nemzetiség-

gi, mind felekezeti szempontból szigoruan elkülönítette embereit. /30/

A kisebb birtokos nemesek telepesei is nagyrészt a Mercy által Tolna megyébe irányított emberek közül kerültek ki, akiket jobb ígéretekkel el lehetett csábítani.

A telepítés legfőbb problémája éppen a munkások megkötése volt. Ugyanis, amikor a telepések kedvezményei lejártak, továbbmentek olyan helyre, ahol ismét szabadságot élveztek. A vándorlás nemcsak a földesurat érintette, hanem súlyosan veszélyeztette a vármegye érdekeit. Tolna megye 1701. januári közgyűlése már úgy határozott, hogy valamennyi falusi bíró esküdjék meg, amint tudomást szerez valakinek a távozási szándékáról, rögtön letartóztatja, és az alispán vagy a földesura elé viszi. Ha ezt elmulasztaná, rá róják ki azokat a terheket, amelyek a szokott jobbágy után maradtak, s azonfelül súlyosan meg is büntetik. /31/ Egy 1713-ban keletkezett megyei statutum kimondja: "az ujra benépesült helységek lakosai két évig nem fizetnek adót, azaz kivétetnek a porció fizetéséből. Ha azonban valaki a két év lejárta előtt más helyre akar menni, annak a javait a községi bírónak zár alá kell vennie, és addig elbocsátást nem szabad neki adni, míg a juttatott javakat és kedvezményeket meg nem térítik." /32/

Az elvándorlásnak a legfőbb oka az volt, hogy sok földesur csak addig várt, míg a telepések az új helyükön megmelegedtek, házat építettek, megkezdték a földek művelését. Amikor azt hitték, hogy már végképp megtelepedtek, akkor új szerződés aláírására kényszerítették a település vezetőit. Apponyi Lázár például kálodába záratta a kakasdi és belaci előljárókat, ahol két napig étlen-szomjan gondolkozhattak az új szerződésről, melyben az eddigi évi 4 napi robottal szemben már évi 12 napi robotot és 4 forint fizetést kellett vállalniuk, sőt még a kerti zöldség után is kilencedet kellett fizetniük. A földesur "az kálodában való szenvedésnek ereivel" megtörte az előljárókat. /33/

Esterházy Pál herceg már eleve kikötötte a szerződésekben a terhek esetleges emelését. Pincehely község lakói és a herceg közötti szerződésben például a következő áll: ha az isten az időket jobbra és békességesebbre fordítja, úgy tartoznak az árendát jobbitani. /34/ Évtizedekkel később, az urbéri perek idején a földesurak kijelentették, hogy a telepítési szerződések nem lehetnek örökérvényűek, mert azokat kizárólag a telepítés minél gyorsabb és sikeresebb lebonyolítása érdekében kötötték meg. A viszonyok változásával eredeti céljukat és értelmüket veszítették. A jobbágyok viszont görcsösen ragaszkodtak a kevesebb terhet jelentő, nagyobb szabadságot biztosító szerződésekhez.

A paraszti szolgáltatások egységesítésére Tolna megye 1725-ben komoly lépést tett. Az országban először az egész megyére érvényes urbéri szabályozást állított össze, melyben a kötöttségeket szorosan meghatározta. Daróczy Ferenc első alispán 1725. november 5-i közgyűlési előterjesztése szerint azért hozták ezt a szabályozást, hogy az urbéri viszonyok a vármegye egész területén egységesen legyenek rendezve és állandósítva. Az urbéri szerződés-szabályzat szerint "minden gazda, az kinek vonyós marhája vagyon, egy pár vonyós marhátul tartozik esztendőnkint

egy tallért fizetni a földesurnak, akár ló akár ökör van a gazda tulajdonában a fizetés 6 darabig legyen; marhátlan gazda pedig, aki ti. a maga házában lakik egy forintot, zsellér, vagyis rideg ember, ki másnál lakik, 50 dénárt, idest ötvet pénzt." A robotot évi 12 napban állapította meg a vármegye: "Minden gazda, kinek saját ekéje jár, tartozni fog az urnak esztendő által szekerivel szolgálni tizenkét nap, akinek pedig csak két marhája volna, az olyatin öszve fogván hasonló szolgálatot tenni tartoznak; ugyan a marhátlan emberek is, az kik tudni illik már föllebb megnevezettek, hasonlóképpen az tizenkét napiszámra köteleztetnek." A szabályzat előírta a kilencedet, a kisebb földesuri jövedelmeket, meghatározta a kocsmá és mészárszék tartását, szántáskor és kaszáláskor is kimondott egy-egy nap robotot. /35/

Az urbéri szerződések kötésének egységesítését a földesurak kétféleképpen fogadták: ahol az urbéri kötelezettségeket korábban semmilyen szerződés nem szabályozta, ott igyekeztek elszabotálni. Ahol viszont már a jobbágyok számára kedvezőbb szerződések voltak, ott a földesurak megpróbálták az újat bevezetni. A telepések viszont ragaszkodtak a régihez, és az új szolgáltatások ellen egyre hevesebben tiltakoztak. Különösen a megyei urbéri szabályzatnak az a pontja váltott ki a parasztság körében éles ellenkezést, amely előírta, hogy "minden gazda egy hosszabb utat maga ura akarattya szerint tartozni fog tenni olyat, vagy tudniillik mint Paks Budához, vagy Győrhez tenni." /36/ A pinchehelyi jobbágyoktól például a hercegi uradalom ez alapján fúvart is követelt, és a többi terheket is emelte az urbéri szabályozás szerint. Ezt a pinchehelyiek megtagadták. Az összeütközés 1745-re már olyan méretet öltött, hogy az uradalmi intéző vármegyei végrehajtást kért a pinchehelyi jobbágyok ellen. A végrehajtásnak a pinchehelyiek nemcsak szóval, hanem tettel is ellenálltak. Ezért a vármegye büntetőpért indított az előljárók és a község lakói ellen. Ez az eset már egyik előzménye volt a későbbi Tolna megyei jobbágymozgásnak. /37/

Tolna megye lakói és települései számának ugrásszerű növekedése az 1720-1767 közötti időre tehető. 47 év alatt 41 új község keletkezett, a lélekszám pedig 80 %-kal nőtt. Teljesen megváltozott a vármegye etnikai képe. 1767-ben a megye területén létező 101 község közül feltétlenül magyar jellegű 44 volt. Kimondottan német település 43, magyar-német 4, német-rác 1, magyar-német-rác vegyesen 5, szerb 2, tót 1, magyar-tót 1. /38/

Ez az új nemzetiségi összetétel az évszázadok során sajátosan befolyásolta Tolna megye történetét, és igen sok problémát okozott, különösen századunkban.

Jegyzetek

- /1/ Csányk Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1897. III.k. 397-481.
- /2/ Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből V. 21. Szekszárd, 1974.
- /3/ U.o.

- /4/ Tolna megyei Levéltár (a továbbiakban TmL) Papp István hagyatéka 47. (Kézirat)
- /5/ Holub i.m. 23.
- /6/ U.o.
- /7/ TmL Papp István hagyatéka 30.
- /8/ Holub i.m. 22.
- /9/ Az őslakosság főként a XVII. század elejétől futott el nagyobb számban, amikor a török a lakosság számára való tekintet nélkül kezdte megállapítani és kiróni a terheket, s mivel a számban egyre fogyó jobbágyok nem bírták teljesíteni az adókat és a robotot, máshova költöztek. Lásd: Holub i.m. 20-21.
- /10/ Ujpalánkán például a törökkel együtt palánkon belül laktak, míg a magyarokat csak a palánkon kívül tűrték meg. Földváron viszont a törökök rácot maguk közé nem engedtek. Lásd: Holub i.m. 25.
- /11/ Már 1660-ban Edward Brown angol utazó a következőket írta Tolna mezővárossal kapcsolatban: "a magyarok és rácok, kik ezt az utóbbi helységet közösen lakják, nem jó egyetértésben élnek egymással, hanem örökösen viszálykodnak." Közli: Daróczy Aladár: Tolna vármegye közigazdasági leírása I. Történelmi rész. Bp., 1909. 10.
- /12/ 1697-ben Kesler főhadbiztos listát adott azokról a rác katonákról, akik részolgáltak az adómentességre. Tanácsban például 11 lovas és 23 gyalogos rác katona és kapitányuk kapott adómentességet. Lásd: Papp István hagyatéka 15.
- /13/ I. Lipót és Diakovics Ézsaiás jencei püspök megállapodása 1690-ben: a délszláv népek vallásszabadságot élveznek, egyházi és világi vezetőket maguk közül választhatnak = Sarcosác György: Magyarország délszláv nemzetiségei. Népi kultúra - népi társadalom Akadémiai Bp., 1973. 381.
- /14/ Kammerer Ernő: A döbröközi eset. Szekszárd, 1909. 8.
- /15/ TmL Papp István hagyatéka 62.
- /16/ Holub i.m. 26.
- /17/ Kammerer i.m. Szintén Kammerer közli Hägl János Gáspár Hochenberg-ezredbeli tiszt döbröközi híradását: "soha ott vagy vidékén biztos ut vagy közlekedés nem volt a rablások, gyilkosságok miatt. De nem jobbak a többi rác helyek sem, mint Apar, Grábóc, vagy Mekényes. Ott is csak annyi gonoszság történik. Döbröközön a házaknál német birodalmi katonák öltözete, fegyverei található, bizonyosságul annak, hogy még a császári katonák kifosztásától, legyilkolásától sem riadnak vissza." Uo.
- /18/ Döbröközön kb. 200 ház volt, a végrehajtás után 34 maradt. A lakosság Aparra, Tevelre, Kétyre, Görcsönybe, Janyára és Mohácsra huzódott. Lásd részletesen Kammerer idézett művét.
- /19/ TmL Kammerer hagyatéka. Adatfeltáró cédulák.

- /20/ TmL Papp István hagyatéka 54.
- /21/ TmL Papp István hagyatéka 90-91.
- /22/ Bánkuti Imre: Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703-1711) = Tanulmányok Tolna megye történetéből II. 133. Szekszárd, 1969.
- /23/ Bánkuti i.m. 117-127.
- /24/ Bánkuti i.m. 133.
- /25/ Már 1701-ben összeütközések is vannak az itteni magyarok és németek között. A májusi megyei közgyűlés átír a kamarai igazgatóságnak, hogy Földváron felváltva válasszák a bírót. De ez sem volt jó, mert ha magyar bíró van - panaszták a földvári németek - elnyomja őket, ha pedig német, akkor a magyarok nem engedelmessé válnak neki. Holub i.m. 24.
- /26/ Weidlein János: A tolnamegyei német telepítések. Kiadja Tolna vármegye közönsége 1937. 18.
- /27/ Uo.
- /28/ Daróczy i.m. 26.
- /29/ Uo.
- /30/ Már Dóry László 1718-ban kelt toborzócéduláján a következő feltétel állt: "Magyarok és nem katolikusok nem telepedhetnek le." Általában a telepítés során az azonos nemzetiségűeket lakosságcsere útján össztelepítették. Például a szekszárdi és bátaszéki apátság területén élő rácoakat Grábócra és Alsónánára telepítették.
- /31/ Holub i.m. 24.
- /32/ Horváth Árpád: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703-1740) = Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd, 1974. 160.
- /33/ A kakasdiak az első contractusukat 1718. március 31-én kötötték meg földesurukkal. Ebben a következő áll: "Sind sie schuldig nach verflossenen frei Jahren der hohen Herrschaft jährlich vier Tage zu robothen sowohl Zug als Handrobot zu versehen ist." TmL 10:913. Apponyi Lázár az új szerződésben a következőt írta elő: "Minden gazdátul akár szegény, akár gazdag legyen az négy forintokat, tizenkét napi robotot, kinek vonyós marhája vagyon 6 napot marhával, 6-ot gyalog kíván." TmL 10:709.
- /34/ Hadnagy Albert: Tanulmányok Tolna megye parasztságának XVIII. századi történetéből. "Sárköz" Babits Mihály Irodalmi Társaság folyóirata. Szekszárd, 1956. II. 32.
- /35/ TmL Közgyűlési jkv. 1725. november 5. 596-600.
- /36/ Uo.
- /37/ Hadnagy i.m. 35.
- /38/ Daróczy i.m. 45-46.

Éva KISSASSZONDY:

Siedlungsprobleme des Komitats Tolna am Ende des 17. und in
den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts

Tolna war ein florierendes Komitat vor der Türkenherrschaft. Sein Verfall begann aber schon unter den Türken. Zur Zeit der Befreiungskriege verheerten die durchmarschierenden Heerschaaren das Gebiet gewaltig. Im Vergleich mit den 500 Ortschaften des Mittelalters gab es in 1696 nicht mehr als 28 bewohnte Ortschaften. Nach der Neuorganisierung des Komitats und der Besitzverhältnisse begann die Wiederbesiedlung. Es gab zwei nachteilig wirkende Faktoren:

- die an eine freie Lebensart gewohnte raizische Bevölkerung konnte sich nicht an die neuorganisierten Komitatsverhältnisse anpassen. 1704 verwüsteten sie das Komitat Tolna, sie verbrannten alles, was ihnen im Wege lag.
- Während des Freiheitskampfes Rákóczis wechselte das Komitat mehrmals seinen Herrn. Einmal marschierten die Kurutzen, dann die Kaiserlichen durch.

Nach dem Freiheitskampf Rákóczis warben die kaisertreuen Grundherren deutsche Siedler an. Nach 1720 erhöhte sich besonders die deutsche Besiedlung, als die Familie Mercy als Grundherr in dem Komitat erschien. Es war sehr wichtig, die neu angesiedelte Bevölkerung zu ortfestigen. Um die Wanderung zu verhindern traf das Komitat deshalb einige Anordnungen. 1752 wurde eine einheitliche Regelung der urbarialen Verträge eingeführt.

Die endgültige Ansiedlung des Komitats erfolgte in 1720-1767. In dieser Periode bekam das Komitat ein neues ethnisches Bild. Von 101 Ortschaften gab es 44 ungarische und 43 deutsche.

VADÁSZ Géza:

Fejér megye népesedési problémái 1692-1726 között

I. A török megszállás alól felszabadult megye állapota

"Annus agitur quartus": csak négy év telt el azóta, hogy "Alba Regalis, memorabile Fortalitium Hungariae Christianitatis": Magyarország és a kereszténység e jeles erőssége felszabadult a török alól, és a Fehérvári kerület községeinek: Balatonfőkajárnak, Fülének, Polgárdinak, Enyingnek, Lepsénynek és Tácsnak máris azért kell a császárhoz irt drámai hangú kérvényében esdekelnie, hogy: "... in hac parte Glebae Hungaricae permansio concedatur", azaz hogy hazájukban megmaradhassanak. Hiszen, mint a továbbiakban kifejtik, a császári csapatok által okozott felmérhetetlen károk arra kényszerítik őket, hogy a környéket elhagyják és így az, művelőtől megfosztva, üressé, pusztává válják. /1/

Kissé részletesebb jellemzést ad a török alól éppen felszabadult megye állapotáról az a jelentés, amelyet a nemesi közgyűlés terjesztett a nádor elé, és amely két, egymástól kissé eltérő megfogalmazásban is fennmaradt. /2/ A közelmultra visszatekintve elmondja, hogy a törökök - miután a megye kezükre került - felégették az erődítményeket, falvakat, majorságokat, részint megcsonkították a bennük lakók apraja-nagyját, részint pedig foglyul ejtették, illetőleg különböző részekre elszélesztették őket. A menekülők által pusztán hagyott járásokat Komárom, a megye más részeit Veszprém, Zala és Győr megyéhez kapcsolták. A továbbiakban a járásokat némely részben benépesítették /3/, de az újra fellángoló háborús cselekmények nyugtalan és veszedelmes körülményei között ismét feldultak és kimerítették a megyét. A jelentés a felszabadító háborura utal, Fehérvár ostromának idejére és lényegében egyenlőség-jelet tesz a császári csapatok és az ellenség pusztításai közé a "tam-quam" hasonlító köztösző-pár használatával. /4/ Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a megye bizonyos helyein egy ideig alig találtak lakosokat. /5/

A konszolidáció első elemét jelentette ugyan, hogy I. Lipót a nádorral, Esterházy Pállal együttműködve a megyei főispáni széket - Eszterházy Ferencet kinevezve - ismét betöltötte, valamint az a tény, hogy a megye közgyűlése 1692. július 10-én óta újra ülészik és határozatokat hoz, a régi problémák helyébe azonban új és nem kevésbé súlyos nehézségek léptek. Bár a katonai terhek a legnagyobb mértékben igénybe veszik a megye összes járását, mégis hiába kérik a könnyítéseket. A jelentés sürgeti a megyehatárok pontos kijelölését és a többi megyétől való elkülönítést, mert a határok ismerete nélkül nem lehet megtalálni a terhek helyes arányát. Erre pedig igen nagy szükség van, mert: "... a nyomorult nép, és akik az új falvakat megszállják és lakni akarják, szétszóratik és szorongattatik a császári katonaság mindennapos járás-kelésével". /6/

Igen érzékletes képet nyújt a megyei jelentés a korabeli településviszonyokról, amikor leírja, hogy: "a falvakban, fa-

lucskákban, az elpusztult puszták helyén alig valahol áll három-négy lakóház, és a szerencsétlen lakosok újra kijavított kalyibáktan tévelyegve élnek". /7/

Mint riadt nyájat terelték őket egyik helyről a másikra marháikkal és szekerekkel együtt, Fejér megye határain túl, le egészen Pécsváradig, sőt Eszékig - a megye első, még Cseszeken megfogalmazott követutasítása szerint. /8/ Azokat, akik nem tudják kívánságaikat kielégíteni, a legdurvább verésekkel illetik, halállal fenyegetik; az asszonyokat megbotozzák, ruháiktól megfosztják, a házakat béke idején, tehát jogtalan hatalmaskodással kifosztják: a lisztet, búzát, házi felszerelést elviszik, a marhákat leölik. Ha valaki az igen súlyos visszaélések miatt panaszt tesz a tiszteknek, maguk a tisztek - beosztott katonáikkal együtt - leverik a derekát és puskák elsütésével futamítják meg őket. Mindezt semmi büntetést sem kaptak, sőt még zabolatlanabban követhették el zaklatásaikat Sukorón, Válban és Tácott.

Súlyos terhet jelentett a nép számára az is, hogy a budai commissio egyetlen járásra 500 portiót rótt ki. A fehérvári német lakosság számára 700 öl fát kellett kivágni és messziről beszállítani, jóllehet a fele is elég lett volna, mivel a fehérvári helyőrség létszáma időközben 500-ról 300-ra apadt.

Végül kéri a nádort, hogy tegyen foganasos intézkedéseket, mert ha a nyomorult népet - amely újra meg akarja szállni a megyét - szétszórják és elszélesztik, a terület isnét a rókák, farkasok és más vadállatok rejtekhelyévé válik. Bár ez a mondat /9/ közismert, a történeti irodalomban gyakran fellelhető stílári fordulat, mégis megsejteti velünk a megye akkori állapotát, amelyről kevés irásos dokumentum maradt fenn. Ugyancsak kéri a jelentés befejező részében a megye terheinek könnyítését, tekintettel annak bizonytalan, hányatott állapotára /10/; könnyítsenek a számtalan fuvaron, mignem a járások rendje vissza nem állva, mind jobban és jobban benépesítik majd a jövevény telepesek. /11/

Kissé részletesebben idéztem Fejér megye XVII. század végi történetének e három alapvető dokumentumából, hogy kirajzolódjék előttünk, milyen társadalmi-gazdasági-közigazgatási-népességi viszonyok alapján indulhatnak meg a telepítések a következő, 1693-as esztendőttől fogva.

II. Népmozgások 1693-1711 között

Az első népmozgásra utaló hivatást az ercsi és érdi rócok folyamodványából /12/ kapjuk: "Érdet és Ercsitt megh szállottuk a Budai Urak engedelmükül." A területre azonban Szapári Péter is igényt tartott, és háromszor hivatta levélben a leteleplőkké képviselőit. Hívásának nem tettek eleget először a pestis miatt, később pedig azért, mert "a budai urak és nagyságok" megtiltották nekik, hogy elmenjenek, és kijelentették, hogy megoltalmazzák őket. Szapári Péter azonban lovasokat küldött és 600 marhájukat elhajttatta.

A csókaködi nép panaszából már a gyakori népmozgások egyik okát és a megye vezetőinek állásfoglalását is megismerhetjük. Az instantia elmondja, hogy Hochburg földesur rendkívüli murákra és adókra kényszeríti őket, amelyeknek nem képesek ele-

get tenni, és "arra kényszerítettünk, hogy elmeneküljünk". Az ügyet megyei közgyűlésen is tárgyalták, ahol a fő- és alispán kifejtette, hogy ha a terhek tulságosan megnőnek, szükségessé válik majd, hogy magára a földesurra háruljon hasonló teher. Ezért minden földesur könnyítsen a nyomorult nép terhein. /13/

A népeesség szüntelenül folyó mozgásáról, jobbágyszökeések-ről értesülünk a megyei közgyűlés 1695. április 28-i ülésén hozott határozatból: "A különböző részekről érkező parasztokat, valamint a szökevényeket külön, elkülönítve (seorsim) kell észszeírni abból a megfontolásból, hogy ha történetesen vissza kell térniük előbbi állásukba, vagy önként akarnak visszatérni, ne-hogy közülük egy is a továbbiakban ott maradjon". /14/

Ugyanezen a napon egy másik benépesítési ügyről is szó volt a közgyűlésen. Csernovicz Arsen rác patriarka azért folyamodik, hogy Sóskut, Tárnok, Százhalom és Berki falvakban - amelyeket rációk laknak és művelnek - görög rítus szerint szolgálhasson. A határozat szerint a földesurak megengedték a benépesítést, és tartalmazni fogják őket, ha közös, arányosan rájuk eső terheiket viselik. /15/ A tárnokiak említésével az 1720-as összeírás "Meg-jegyzések" rovatában ismét találkozunk. Az összeíró megemlíti, hogy 1717-ben eddigi lakói elhagyták, és 1720-ig pusztán állt a község. /16/ A sóskuti szegénység pedig hamarosan a vármegyéhez folyamodik: "Mint hogy szegény nem régen letelepedett új jobbá-gyokra igen súlyos quantum az vármegyétől repartíáltatott, kö-zülük máris Koronczi Ferencz, Tábori András, Tábori János ell szöktenek, az e szegénység pedig, hogy helettek fizessen, igen nagy terhükre válnék". /17/ Az 1720-as összeírás megjegyzi ró-luk, hogy egy Barátháza nevű pusztát is árendálnak, ahonnan évi bevételük 40 rénes forint, és itt található a szőlőhegyük is.

Kolozsváry Mihály főszolgabíró jegyzőkönyvet készít az adók kivetéséről, hogy - mint maga írja - az utódok számára is-mertté tegye a megye akkori állapotát. Az 1697. évről szóló fe-jezet 8. pontjában megjegyzi, hogy a legutóbbi pozsonyi ország-gyűlés határozata szerint könnyítenek a sóskuti és százhalmi rációk terhein, mivel új lakosoknak számítanak.

I. Lipót már korábban, több rendeletben értesítette a me-gyét, hogy a pusztá helyeket benépesítő és újraalapító lakosok három évi mentességet kapjanak. Mégis Zichy Istvánnak 1699. ok-tóber 3-án kelt levelében, amelyet Miskey István viceispán cí-mére küld, még mindig küzdenie kell a rendelet végrehajtásá-ért: "Csudálkozom a tekintetes vármegyén, hogy az ujonnan szál-lott falubélieknek (Inota) difficultál szabadságot egy darab üdögh adni, noha minden vármegyében szokás volt, és actuali-ter elkövetik. Mert adtam szarvas marhát, lovakat és többi fa-cultást nékiek, azoknak - Isten ugytartsen - egy pénzárú mar-hájok most sincsen más. Minek előtte reá vesse a vármegye a por-tiot, elveszem tüleket, azután azt tehet a T. N. Vármegye vélek, amit akar, de talán könnyebb volna a T. N. Vármegyének is, ha több faluk volnának a N. Vármegyében. Valamennyire az én hasz-nom volna meg annyi lehetne jövedőben a T. N. Vármegyének. Ta-val is pusztán volt; ha az idén is ugy marad, semmit sem godo-lok véle". A megye válasza így hangzott: "Majd meglátjuk, hiszen amennyi a gróf haszna, megannyi léssen a vármegyéé." A gróf test-vére, Zichy Imre pedig 1699. december 5-én kelt. Miskey István

viceispánhoz írt levelében hasonlóan érvel: "Kérem kegyelmedet, hogy az mennyire lehet szegény pusztasággal lévő faluimat tekintse, az inotaiak csak az idén szállották meg az hélt, az mennyire lehet, az idegen népet, szegény pór németeket, az ki vármegyénket népesíti, ne idegenítsük". /18/ A Csór és Inota között, kissé délre fekvő Réti pusztát később a földesur engedélyével művelni kezdték az inotaiak, és 1714-ben az ottani új ültetésű szőlőjük három évre mentesült a nona és decima terhe alól. 34 1/2 fossor szőlőterületről van szó, ahonnan egy kapálja szőlő megmunkálása után általában 1 akó (urna) bortermés várható. Csór és Inota lakói, mivel községi legelőik nem elegendők a közös használatra, Réti pusztán legelőt is árendálnak barbak számára. /19/

Rendelete negligálásáról I. Lipót is értesült, amint ez az 1700. évi közgyűlésen felolvasott rendeletéből kiderül: "Mivel pedig úgy informáltak Bennünket, hogy ennek a rendeletnek végrehajtása nem történt meg, sőt ellenkezőleg, az ilyen újonnan benépesített helyeket a többi helyekkel azonos módon terhelik meg; tehát újlag és határozottan (iterato et firmiter) megparancsoljuk nektek, hogy az ilyen elhagyott helyekre először helyezetteknek és átvitteknek a fent deklarált háromévi időtartamu lélegzetvételi szünetet (susprium) úgy adják meg, hogy minden tehertől mentesek legyenek. Akik pedig írásban rögzített ideig már kiváltságnak örvendettek, de a nehéz körülmények folytán nem alkalmasak arra, hogy a megye többi lakosaival együtt viseljék a terheket, szelidebben (mitius) és valanivel előzőben (indulgentius) kell velük bánni egy ideig. Ugyanigy ne kényszerítsék az erejükre és képességeikre nézve még gyengébbeket végül is arra, hogy újra elhagyják házaikat és művelt földjeiket. Később, amikor a három év letelt, különleges elbánásban részesüljenek, mivel állapotuk még nem szilárdult meg, nehogy elborítsák őket egyszerre és egyidőben (simul et semel) a megyék, vagy a mi commissáriusaink (hadbiztosaink) mértéktelen terhekkel és adókkal". /20/

A megyei közgyűlés határozat formájában csak 1718-ban reagál késői visszhangként a rendeletre: "Mivel a puszták benépesítésekor a parasztok nem egyszerre és egyidőben (simul et semel) ütnek tanyát és készítik el házacskáikat, ezért az ilyen újonnan benépesített helyeknek egy év a benépesítésre, három pedig a mentességre rendeltetik, azoknak a parasztoknak, akik más, külső megyékből jöttek, nem pedig a megyebelieknek a megsegítésére". /21/

Az új felfogás azonban már korábban kezd a gyakorlatban tért hódítani, amint az a megye 1701. július 14-én tartott közgyűlésének határozatából kitűnik: "Mivel a móri németek és a bodajkiak kétségkívül először kezdték megszállni, lakni ezeket a helyeket, más megyékben is alkalmazott statutum szerint semiféle könnyítésben sem részesültek, sőt ellenkezőleg, minden vagyonukat - éppugy, mint a régóta lakott falvak lakóit - szeszeirták; azért a közgyűlés engedélyezi, hogy csupán erre az esztendőre, a rájuk eső portiókat felére csökkentvén, csak a felét fizessék. Ugyanigy a gyuróiak is, akik ezt a Gyuró nevű elhagyott községet lakni kezdték - csupán erre az esztendőre - ugyanebben a kiváltságban részesülnek". /22/ A bodajki betelepülőről azt is megtudjuk az 1700-ból való katonai visszaélé-

sekről szóló jegyzékből, hogy 12 név szerint felsorolt személy fizet katonai adót, a 12-ből 10 magyar, neve után ítélve. A bíró "ex Communitatis pecunia", azaz közpénzből fizette Joannes és David közlegényeknek élelmiszer- és takarmány-fejadag címén (pro orali et equili) 5-5 napra a 45-45 dénárt. /23/

A Fejér megye területén birtokkal rendelkező bárók, grófok és nemesek számát megtudhatjuk abból a kimutatásból, amely az 1699. évre kivetett quantum portionale, a 2037 forint és 46 dénár felosztását regisztrálja. Eszerint 56 fő között oszlik meg a fizetendő összeg. /24/

Kolozsváry Mihály 1700. november 28-án kelt leveléből arról értesülünk, hogy "Radó Pál ur által való falunak megh szállítása ügyében alig hiszem, hogy vármegyénkben olyan találtassék. Hanem valami Fad nevű pusztát, mely Tolna megyében vagon, hallottam fülhegygel hogy szállítottak volna megh, a kihez Radó Pál ur is társ volna". /25/

Annak a bizottságnak a jelentéséből, amely a megye rendeletére kivizsgálta a Flódtér kapitány vezette compania által okozott sérelmeket, képet nyerhetünk a megye 12 községének népességi viszonyairól. /26/ Pákozd községben 68-an járultak hozzá a katonaság eltartásához, akiket a jegyzék "hospes"-ként, illetőleg "hospitissa" megjelöléssel emleget, vagyis jövevényekről, betelepültekről van szó. A lakosság magyar, kivéve talán a Rácz, Cseh és Tót nevű három hospest. A község lakói az 1720-as összeírás szerint árendálják Dinnyés pusztát és az innen származó évi jövedelmük összesen 268 forint, amiből 50 forint a nyereség. Perkátán 7 rác és 1 német hospes gondoskodott a katonák élelmezéséről. Seregélyesen csak Borsos György hospest és Boros Ivánt említi név szerint a signatura. Rácalmáson 5 rác hospest sorol fel és beszél még általánosságban "diversi pauperes hospites"-ről, különböző szegényebb jövevényekről is. Pentelén 8 rác és 1 magyar hospest. Csór községben 12 főt irt össze a bizottság, akik az egy Volfgangus hospes kivételével, magyarok. Gregorius Farkas szintén "hospes"-ként emlegeti a lajstrom. Csórral kapcsolatban 1724. augusztus 21-én hoz újra határozatot a megyei közgyűlés, amikor elhatározza, hogy a csóri ujonnan betelepült lakosok panaszukodó folyamodványával kapcsolatban kiküldi a járásbeli szolgabirákat, hogy a közöttük és földesurukjuk között támadt nézeteltéréseket igazságos és méltányos módon eloszlássák. Iszkaszentgyörgy faluban 27 fő járult hozzá a katonai terhek viseléséhez, Benedictus Pénzest is hospesként említik. Leirják, hogy mihelyt megérkezett a kvártélyba Flódtér kapitány ur, hoztak neki ajándékként egy özet, hogy katonáival jó rendben intézze a szolgálatot. /27/ Csurgón 18 magyar adózott, Moha 25 fővel szerepel a signaturában, színmagyar lakossággal. A bíró itt is külön megemlíti, mint aki 36 dénárt fizet. A Tűskevári nevű adózó neve mellett a hospes megjelölés szerepel. Kezresztesen 40 magyar lakos fizette a reárott katonai terhet. Az 1720-as összeírás szerint már Szent Borbála pusztát is megkapták földesuruktól, ahol 155 köből nagyságu földet vetettek be.

A megye népességének szüntelen mozgása miatt ismét határozatot kellett hoznia a közgyűlésnek, 1801. július 14-i ülésén: "A csikvári ügy kapcsán elhatározottat, hogy ha akadnak olyanok valamely községben, akik el akarnak menni egy másik

helyre, mindenekelőtt fizessék meg a fizetendőket, és ha valaki titokban távozik, annak javait és vetését tartsák vissza, foglalják le és senkinek sem szabad azokat megvásárolnia, a szökévényekre kirótt portiók kifizetésének terhe alatt". /28/

Ezután 1712-ig, tehát 10 esztendőn át egyetlen telepítési adatunk sincs, világosan és egyértelműen utalva arra a tényre, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt szünetelt a benépesítési tevékenység.

III. Telepítési tevékenység 1712-1725 között

Csak 1712. január 4-i ülésén hoz ismét a megye olyan határozatot, amely telepítésre utal: "Amennyiben Zichy Imre az ujonnan telepített Ráckeresztur község mentesítése ügyében praeiudicál (azaz elébe vágó ítéletet hoz), a legünnepélyesebben tiltakoznak. /29/ Négy év múlva, 1716. október 13-án a ráckereszturiak már azért folyamodnak, hogy - mivel csak két éves mentességet nyertek - ők is kaphassanak három évet, mint a többiek. A megye elfogadva érvelésüket, egy évvel meghosszabbítja immunitásukat. /30/

1713. november 7-én Soponya és Csikvár ujonnan települt községeket részesíti a megye kétévi mentességben minden rendes és rendkívüli adó és szolgáltatás alól. /31/ A csikváriak (a későbbi Szabadbattán falu lakói) a kiváltságolás idejének lejártá után hamarosan "térdet s fejet hajtván" folyamodnak a megyéhez terheik növekedése miatt, melynek következtében megkezdődnek a szökések is: "Kovács István Soponyára ment, dicáját nyakunkon hagyván", Kovács Mihály pedig nemességét publikálta. /32/

Ha átnézzük Fejér megye 1715. évi összeírását, kiderül, hogy Velence nem szerepel a megye 47 községe között. Ennek okát Fejér megye 1715-ben történt vizsgálatáról szóló jegyzőkönyvből tudjuk meg: csak egy éve kezdett benépesülni, vagyis 1714-ben, és mivel házai még nincsenek, nem irták össze. /33/ Julius 4-én azután megszületett a megyei közgyűlés határozata is, amelyből megtudjuk, hogy Kajászószentpéterrel együtt háromévi mentességet nyer minden teher alól Szent György folyó évi ünnepétől számítva. Az 1720-as összeírás szerint szőlőhegyüket 1718-ban kezdték ültetni és művelni 24 fössor nagyságu területen. A földesur az utána járó nona szolgáltatása alól tízéves időtartamra felmentette őket. 1720-ban már a földesur engedélyével - mivel a községben a terület szűkössége miatt a szántóföldek csak egy dűlőre korlátozódnak /34/ - a 43 jobbágycsaládból álló közösség a másik dűlő helyett Gárdony pusztán művel 99 köböl nagyságu földet. Hogy miként alakult a másik, Velencével egyidőben települt község, Kajászószentpéter népesedése a későbbiekben, arra a kajászóiak 1722. május 19-én kelt folyamodványából értesülünk: "Naponként fogyunk, nem szaporodunk". Ezzel a mondattal jellemezni lehet a megye népességi állapotát az elkövetkezendő évtized tartamára. Ugyancsak jellemző az ok is, amelyet az instancia megfogalmaz: "Sok terhünk közül csak egyiket is vegye le rólunk" - kéri a megyét, majd felsorolják, miféle terhekről van szó: "forspontozás gyakran van rajtunk, mert igen utas helyen lakunk és a dica szerint három orális és két equilis vagy rajtunk quartélyban". /35/

Az imént jellemzett, szüntelenül alakuló, változó népességi állapot jól lemérhető Tordas példáján. Az 1715-ös összeírás megjegyzések rovatának reá vonatkozó adata így szól: "Ez az ujonnan telepített község bir: 10 jobbágyot, 11 zsellért és 3 házatlan zsellért". A 24 összeírt adózó közül a nevek tanúsága szerint hat szlovák található, a többi rác és magyar. 1716. május 8-án megszületik a megyei határozat is, amely Sajnovich Mátyás kérelmére Tordas nevű betelepített faluja lakóinak - mivel azok más megyékből jöttek volt ide - és egy éve adatott meg számukra a letelepedési engedély, mentességet ad minden rendes és rendkívüli teher és megyei adók alól. 1720-ra az összeírás tanúsága szerint a 24 család száma 18-ra apad le, és a nevek részben kicserélődnek. Gróf Pálffy János horvát bán leveléből, amelyben visszakéri szökevény jobbágyságot, akiket Sajnovich földesur Tordas nevű birtokára befogadott, pedig azt is megtudjuk, hogy honnan érkeztek az új jövevények. /36/

Igen tanulságos összehasonlítani a megye 1715. és 1720. évi összeírásainak adatait gazdasági-népességi viszonyok, társadalmi rétegek, valamint a községek lélekszámának alakulása szempontjából.

Az 1715-ös összeírás extractusában három rövid megjegyzés tudósít arról, hogy Magyaralmáson 44 fossor, Rácalmáson 14 ka-paalja, Gyurón pedig 29 kapás ujonnan ültetett szőlőhegy van, amely alig vagy egyáltalán nem terem még bort. Összesen tehát 87 fossor szőlőt telepítettek 1714-ben a megye területén. Az 1720-as összeírás extractusa már csak 40 fossor ujonnan ültetni kezdett szőlőről tud. /37/ Mórrott 16, Velencén pedig 24 ka-paalja szőlőt telepítettek 1719-ben.

A gazdasági fejlődés ütemének megtorpanásával egybevág, hogy a megye lakossága szintén csökkent ezen idő alatt 147 összeírt adózóval, annak ellenére, hogy 1720-ban öt ujonnan telepített községet irtak össze, amelyek közül az 1715-ös összeírásban egyik sem szerepel. Ezek a következők: Cece, Ladány, Pázmánd, Vajta, Velence. Ha ezt öttel beszorozzuk, akkor kiderül, hogy 1715 és 1720 között 6-700 fővel csökkent a vármegye jobbágylakossága. 1715-ben az összeírt adózók száma a megye 47 községében összesen: 1767; 1720-ban pedig 1620 összeírt adózó lakik a megye 52 községében.

Az előbbieken már céloztam a gazdasági-népességi visszaesés, elvándorlás okaira. Az 1720-ban kelt irat, amely Fejér megye általános összeírására vonatkozó megfontolásokat tartalmaz, pontosan meg is fogalmazza az adatok mögött meghúzódó okokat: "A megye lakosságának nagyobb része zsellér (inquilini) vagy még inkább ideiglenes lakos (interimistae), nem lehet megakadályozni, hogy amikor nekik tetszik, szabadon távozhassanak az erejüket meghaladó, aránytalanul nagy terhek és katonai beszállásolások miatti félelmükben. A katonai portiók, vonulások "in ultimam miseram plebis excidium", azaz végső pusztulásba vitték a nyomorult népet. /38/

Érdeemes összevetni a megye adózó lakosságának társadalmi rétegek szerinti megoszlását az 1715-ös és 1720-as összeírás alapján:

	1715	1720
Egésztelkes jobbágyok (sessiones integrae colonicales):	643	513
Féltelekkel rendelkező zsellérek (inquilini; inquilinariae mediae):	869	627
Negyedtelekkel rendelkező házatlan zsellérek (subinquilini; unius quartae):	243	466

Amíg tehát öt év alatt az egész telekkel rendelkezők száma 130-cal csökkent, a negyedtelkes zselléréké 223-mal nőtt. Igaz ugyan, hogy az utóbbi, harmadik kategóriába tartozók túlnyomó többsége 1715-ben még nem rendelkezik szántóval, tehát házatlan zsellér, subinquilinus; 1720-ra pedig már negyedtelkessé vált (unius quartae). Az aránytalanul nagy terheken és katonai beosztásokon kívül ennek okát a rendelkezésre álló emberi munkaerő és igaerő elégtelenségében kell keresnünk.

Az 1715-ös összeírás Bottyán és Káloz esetében ki is mondja, hogy van elegendő földjük a három nyomás kialakítására, de az igaerő hiánya és a jobbágyok elmenetele, számuk apadása miatt csak 230 pozsonyi köből nagyságu szántót vetettek be, tetzés szerint választva ki a területet. A harmadik calcaturát, vagyis az ugart "ob defectum jugalium pecorum et decessum colorum" nem alakították ki, és így a nagyobb rész felosztatlan maradt. Polgárdin is van a két használt calcaturán kívül még 400 cubulus nagyságu műveletlen föld, Iszkaszentgyörgyön pedig 30 köből nagyságu telkeken kívül használt föld.

Két nyomásra oszlanak a szántók a megye 41 községe esetében; három falu határában pedig csak egy campus található: Tordasnál az ujonnan történt betelepülés miatt, Keresztes és Bodajk esetében azonban az összeírás kifejezetten a terület szükösségével (ob angustiam territorii) magyarázza, hogy mindig ugyanazokat a földeket kénytelenek bevetni.

Lássuk ezután, hogy milyen kép tárul elénk a megye gazdasági viszonyairól az 1720-as összeírás alapján. Az 1719/20-as években betelepülő Vajta és Cece példáján megfigyelhetjük a gazdasági élet szerkezetének kialakulását. Rendezetlen viszonyaik folytán (propter suum inordinatum statum) földjeiket még nem calcaturákra elkülönítve és telkekre felosztva birtokolják, hanem mindenki ott és annyit művel meg, ahol neki tetszik, és amennyit gazdasági ereje és lehetőségei szerint elszántani képes. A megmunkálás könnyűsége miatt ugyanazokat a földeket használják fel az őszi vetés számára is. Amikor pedig a község jobban benépesedik, képessé válnak arra, hogy másik calcaturát is használjanak "juxta facultatum suarum possibilitatem", azaz gazdasági erejük, jövedelmük megszabta lehetőségeik szerint. Ezt a kifejezést jelentéssel tölti meg az összeírásnak ama megjegyzése, miszerint legelőik elegendők a közös használatra barmaik csekély száma miatt, és semmi jövedelmük sem származik még onnan, mivel ujonnan érkeztek. A terményeik eladásából származó hasznot szintén azért nem tudják még meghatározni, mivel nemrégén települtek le. Kifejezetten kereskedésből származó jövedelmet mindössze nyolc községben mutat ki az 1720-as összeírás. Hizott ökörrrel kereskedik Etyeken és Keresztesen 1-1 fő, Pátkán kettő. Sárkeresztúron némelyek uzsorára adott pénzzel üzletel-

nek, évi 100 rénes forint jövedelmet vallva be. Zámolyon és Adonyban 1-1, Csákváron és Szentmihályon többen foglalkoznak kereskedéssel.

Az 1720-as összeírás egyébként igen szükséges "Observationes" rovata tizenegy esetben beszél a barmok csekély számáról. Csikvár, Battyán, Vajta és Vereb esetében ezzel magyarázza, hogy legelőjük elegendők a közös használatra. Adony, Perkáta, Bodajk, Ladány, Polgárdi és Magyaralmás vonatkozásában megjegyzi, hogy "ob paucitatem suorum pecorum", tehát marháik csekély száma miatt a házi szükségleten kívül semmi hasznuk sem származik a legelőkről, tehát nem gondolhatnak barmaik eladására.

Keresztesen és Velencén még 1720-ban is csak egy nyomásra korlátozódnak a szántók a rendelkezésre álló terület szűkössége miatt, ezért a földesur a keresztesieknek egy másik, 155 cubulus nagyságu calcaturát ad hozzá Szent Borbála pusztán; a velenceiek számára pedig Gárdony pusztán engedélyez második calcaturaként 99 cubulus nagyságu földet, amit házi szükségleteik kielégítésére fordítanak.

A megye 45 községének határában két nyomásra osztották fel a szántókat, ezek közül tizenegyben a dülöket nem osztották fel telkekre, hanem a lakók tetszés szerint (pro lubitu et qui melius placet) használják, és gazdasági erejük szerint teszik művelhetővé a földeket. Ezek a községek a következők: Polgárdi, Csikvár, Battyán, Sárkeresztur, Aba, Seregélyes, Perkáta, Pentele, Rácalmás, Sóskut és Lovasberény.

A 45 - két campusra osztott határu - falu közül tizenkettő földesura engedélyével árendál 1-1 pusztát, ahol szántani, kaszálni szoktak és amelyet általában szőlőhegyként is használtak, vagy ott legeltetik marháikat. Ezek a következők: Ladány - Erdébakanya puszta; Polgárdi - Somlyó; Kiskeszi - Nagykeszzi; Szentmihály - Szentmihály puszta; Sárkeresztur - Szent Ágota; Magyar Moor és Német Moor - Dobos; Sóskut - Barátháza; Mány - Órs; Bicske - Vasztély és Csapdi puszták; Csákvár - Boglár; Zámoly - Szent Tamás; Pákozdi - Dinnyés puszta.

Sukoró 1715-ben kimutatott 14 falcatura rétje 1720-ra eltűnik. Okát az összeírásból tudjuk meg: részben a tavaszi vetés számára, részben pedig legeltetésre használták fel, de legelőik még így sem elegendők arra, hogy nagyobb számú barmot tartssanak el rajta.

A megye négy községében harmadik calcatura is található, ezek: Füle, Tác, Káloz és Egres. Mind a négy esetben az történt, hogy a lakosok eddig művelt egyik calcaturájukat legeltetés számára hátrahagyták (tertia calcatura seu ugar) és szomszédos pusztai földet műveltek helyette; a táciak Föveny pusztán, az egresiek Fancsy pusztán választották ki tetszés szerint földjeiket.

Nem érdektelen, hogy miként alakult a megye területén a művelt földterület nagysága 1715- és 1720 között. Az összeírások tanúsága szerint Velence, Zámoly, Pátka és Sárkeresztur esetében változatlan maradt, 14 községben pedig csökkent, összesen 2084 cubulussal. Ezek a falvak a következők: Lovasberény, Tabajd, Gyuró, Ráckeresztur, Tárnok, Moha, Csór, Füle, Kiskeszzi, Tác, Egres, Perkáta, Rácalmás és Székesfehérvár. A többi 30 községben viszont nőtt a művelés alá fogott földterület, összesen

4564 cubulussal. Ha ehhez hozzászámítjuk a négy ujjátelepített és összeirt község: Ladány, Vajta, Cece és Pázmánd mintegy 700 cubulusnyi földjét és az így nyert 5264 cubulusból leszámítjuk a fent kimutatott csökkenést, akkor megtudjuk, hogy mintegy 3180 cubulussal nőtt a megye területén a művelés alá fogott földterület nagysága öt év alatt. (Nem számítva az összeírásban nem szereplő 5 curialis helyet.)

Ami a rendelkezésre álló földterület minőségét illeti, figyelembe kell vennünk, hogy az 1715-ös és 1720-as összeírás 13 község határával kapcsolatban említi, hogy a kiáradó vizek tetemes kárt okoznak a rétekben, legelőkben és szántótkban. Bodajk, Csurgó, Keresztes, Pátka, Iszkaszentgyörgy, Moha, Csőr, Kiskezsi, Szentmihály és Ladány szénája sással, náddal kevert, zombékos, hitvány minőségű a mocsár folytonos kiöntése miatt. A Duna áradása viszont az adonyiakat fosztja meg néha legelőjüktől. Mór egyik calculurájáról is megtudjuk, hogy vízenyős. A fehérváriak arra kényszerülnek, hogy drága áron más területeket áréndéljanak, mert a vizek mindennapos kiöntése miatt kevés legelővel rendelkeznek. A város területét részben állóvíz veszi körül, ennek folytán nehezen művelhető. Mindez annál fontosabb, mivel a mocsarak kiszáritásához csak Mária Terézia szorgalmazására fogtak hozzá az 1772-es esztendőktől fogva. Zichy Ferenc gróf királyi biztos 1825-ben irt tanulmányában /39/ így jellemzi a megye délnyugati részének állapotát: "Azon tavak és mocsarak, melyeket a Sárviz okozott Fejér megyében, mint egy tenger kiterjedve (maris instar diffusa) századoktól fogva a föld színét elborították, tulajdonosainak más hasznot nem adva, mint az imitt-amott nád jövedelmét. Emellett pedig ártalmas kigőzölgései által különféle betegségeket szülvén, a környék számos lakosának egészségére nézve a legszomorubb következményekkel jártak". Hogy mekkora területről van szó, arról ugyan csak az idézett mű tudósít, amikor elmondja, hogy csak 1825-ig 69 805 holdnyi területet száritottak ki, és tettek művelhetővé a Sárreuten. Így az emberemlékezet óta vízzel elborított, haszontalan terület, ha a földbirtokos a kiszáritás után megmaradt nád-gyökereket kiirtatta, gazdagon visszafizette a ráfordított költségeket, mivel bőven termette a szénát, vagy ahol szántották, mindenféle gabonát: "Egy szem magról 20-tól 40-ig nyertek ezen esztendőben, a többek között egy fehérvári polgár, aki 6 1/2 hold nádas hely kiszáritásáért 14 esztendő alatt összesen 102 forintot fizetett váltó cédulában, az idén azt legelőször kaszálván, a rajta termett szénát 140 forintért adta el".

Folytatva a megye adózó lakosságának társadalmi rétegek szerinti megoszlását, az említett három kategórián kívül még kettőről kell megemlékeznünk: a nemesek és libertinusok rétegéről. Az 1720-as összeírásban két összeirt adózó neve mellett a "nobilis" megjelölést találjuk, és mindkét név megtalálható már az 1715-ös conscriptioiban is. Az egyik Hangyás Pál etyeki lakos, aki 1715-ben még colonusként szerepel, és 16 1/2 cubulus nagyságú szántójával, 1 falcatura rétvjével és 1 fossor szőléjével a közép nagyságú egésztelekkel rendelkező jobbágy gazdasági szintjén él. (Ekkor Etyeken az egésztelek nagysága 1034 cubulusig terjedt.) Az 1720-as összeírásban már nobilisként tartják számon, pedig időközben telke 14 cubulus nagyságúra csök-

kent és nem rendelkezett már az 1 falcatura kaszálóval sem. Ezzel a teleknagsysággal - a korabeli terminológiát használva - már csak a "sessiones inquilinariae mediae", tehát a féltelkesek kategóriájába tartozhatott. (Ekkor Etyeken a féltelkesek nagysága 11-18 cubulus között ingadozott.)

A másik "nobilis" Torma István, akit az 1715-ös összeírás mint inquilinust vesz számba, gyurói lakos. Ekkor 12 1/4 cubulus nagyságu szántójával, 1 1/2 falcatura réttel és 1 1/2 fossor szőlőjével valóban a 6-12 cubulus között ingadozó féltelkes szellérek között a helye. 1720-ban viszont 11 cubulus nagyságu szántójával, 1 falcatura réttel és 1 fossor szőlőjével már csak a féltelkesek legalacsonyabb szintjét éri el. (Ekkor Gyurón a "sessiones inquilinariae mediae" kategória 11-18 cubulus között ingadozott.)

Népeesebb a libertinusok rétege, 1715-ben 12 főből áll, 1720-ban 11 szabadost írtak össze. Mórrott 2, Battyánban, Perkátán, Pentelén, Rácalmásán, Adonyban, Pátkán, Csákváron, Ercsiben, Tárnokon, Cecén, Pázmádon, Velencén, Vajtán és Százhalmon találunk egyet-egyet. A pátkai Szabados András, a tárnoki Szabados Ferenc és a pázmádi Szabados Márton esetében nevük is kifejezi társadalmi állásukat. A név kialakulását is nyomon követhetjük annak a pentelei libertinusnak az esetében, aki az 1715-ös összeírásban még Michael Rác néven szerepel, neve mellett a "libertinus" megjelölés. Az 1720-asban viszont már Michael Szabados néven regisztrálja az összeíró és a név mellett ismét ott találjuk a "libertinus" meghatározást. Időközben nemcsak a neve, hanem gazdasági helyzete is változott: az öt esztendő alatt 18-ról 32 cubulus nagyságúra nőtt a telke, és ezzel a pentelei egésztelkesek alsó rétegéből a középső rétegébe küzdötte fel magát. Szerzett közben 5 falcatura rétet és 2 fossor szőlőt is. Ez egyébként a libertinusok gazdasági fejlődésének fő iránya: az öt év elteltével öten tehetősebbek lettek, egynek változatlan maradt a negyedtelke, hárman pedig elszegényedtek. Általában elmondhatjuk róluk, hogy a falu tehetősebb rétegéhez tartoznak: nyolc esetben az egésztelkesek felsőbb rétegéhez, közülük öt a község legnagyobb telekkel rendelkező ösziert embere; két libertinus féltelkes és kettő subinquilinus nívóján él.

A megye területén - Fehérvárt nem számítva - egyedül Mórrott írtak össze 1715-ben kézműves mesterembereket. A nyolc "advenae opifices" nevük tanúsága szerint német. Négy ácsról, két vargáról, és két kádarról van szó, akiknek évi jövedelme 100 rénes forint. /40/ A két bognáron kívül nem üzik állandó jelleggel mesterségüket. A megyei vizsgálat szerint céhen kívüliek. /41/ Az 1720-as összeírásban a nyolc közül egyedül Tobias Kleczl ács neve szerepel, de ekkor már inquilinusként írták össze, aki 4 cubulus szántóval és 2 falcatura réttel rendelkezik. Igaz ugyan, hogy Bodnár és Herdós nevű összeírtakra találunk a nevek között, ami a "vietor" magyar fordítása. Móra a németek - mint már utaltam rá - 1700-ban telepedtek le. Az 1715-ös összeírás név szerint felsorolja a 9, fejenként 18 köböl nagyságu szántóval rendelkező egésztelkes colonust, az 5 féltelkes inquilinust, valamint a még teljesen nincstelen 19 subinquilinust és 2 libertinust. A nyolc mesterember szintén név szerint szerepel a conscriptioiban, és nem lehet véletlen, hogy az egyik vietor-

nak éppen Bognár József a neve. A 14 földdel rendelkező és a 2 libertinus magyar, a többi 27 német. Az 1720-as összeírás már különbséget tesz magyar és német Moor között. Magyar Móron 15 főt irtak össze; a 41 német pedig már 4-8 köből nagyságu földet művel.

Nem érdektelen kérdés, hogy milyen típusu községekben lakott a megye népessége az adózó háztartások száma szerint. Ha összehasonlítjuk az 1715. és az 1720. évi összeírást, a fejlődés iránya ilyen szempontból is elének tárul. 1715-ben Bicske a megye legnagyobb lélekszámu községe, Fehérvárt nem számítva: 103 összeírt adózóval, utána Csákvár következik 81 háztartással. 1720-ban Bicskének 84, Csákvárnak pedig 82 adózó háztartása van.

	1715-ben	1720-ban
10-20 összeírt adózó lakik:	8	14 községben
20-30 " " " :	12	17 "
30-40 " " " :	9	9 "
40-50 " " " :	6	4 "
50-60 " " " :	5	4 "
60-70 " " " :	3	2 "
70-80 " " " :	2	0 "
80-felett " " " :	2	2 "

Az adatok vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy az öt év folyamán a kevesebb (10-30) adózó háztartással rendelkező falvak tért hódítottak a több lakosu községek rovására.

Fölcsut 1716-os betelepítésének története már arról tanuskodik, hogy a megye magáéva tette I. Lipót betelepítésre vonatkozó rendelkezéseit, a korabeli általános gyakorlatot, amit eleinte nem tartott tiszteletben. A május 8-án tartott közgyűlés megadja a három éves immunitást az éppen most betelepülni kezdő község lakóinak azzal az indoklással, hogy szívvel-lélekkel törekedni kell a benépesítésre, mert így annak idején a megyének terhek hordozására alkalmasabb lakói lesznek. /42/ Az 1720-as összeírás már ugy emlékezik meg Felcsutról, mint nemesi helyről, ezért röviden ki kell térnünk a curialis helyek problémájára is.

A megyei vizsgálatról készült jelentés /43/ 1715-ben még csak Acsáról és Alcsutról állapítja meg, hogy nem irták össze, mert nemesi helyek, "loca curialia". A megyei közgyűlés 1720-ban kiadott jelentésében megjegyzi, hogy Felcsut, Alcsut, Acsa, Kajászószentpéter és Kuldó elegendő és autentikus dokumentumokkal igazolták az összeírók előtt, miszerint: "ex meris curiis constant", vagyis ezek a falvak tiszta nemesi művelésű föld állanak, ennek következtében az összeírás alól felmentést nyertek. /44/ Kuldóra vonatkozólag az 1720-as összeírásból még azt is megtudjuk, hogy Gyurót a régi összeírásban Kuldóval együtt irták össze, egyenlőképpen birták a felosztott területüket, de már azelőtt is Gyurónak hívták Kuldót, ugyanis nemesi kiváltsága miatt /45/ kimaradt területe az összeírásból.

A Pázmánd nevű pusztát 1717-ben kezdi megszállni a nép. Figyelemre méltó a megyei közgyűlés határozata, amellyel a három éves engedményt: "... juxta modum et consuetudinem jam in

hoc Comitatu practicatam", azaz a már ebben a megyében is gyakorolt mód és szokás szerint adja meg az ujonnan telepített község lakóinak. /46/ Pázmánd 1720-ban összeírta 35 lakosából 6 - neve után ítélve - szlovák, a többi magyar.

Az 1719-es esztendőben kétszer is kellett a megyei közgyűlésnek szökött jobbágyok ügyeivel foglalkoznia, ami mutatja a kérdés további aktualitását. A március 21-i ülésen határozat született a tulajdonos földesúr által történő visszahozataluk ügyében: "Amennyiben eleve kitudódik a szökést fontolgató jobbágy szándéka, tegyen eleget az igazságos számvetéssel reá kirott tehernek, akár javainak lefoglalása útján is, Igy - megismételve - akár közteherről van szó, akár arról a kötelező szolgáltatásról, amivel az ideiglenes földesurnak tartozik, mindenek eligazittassanak, és minden pontosan és tökéletesen kiegyenlítették". /47/ A szeptemberi ülésen pedig elrendelik, hogy a tárnokiak folyamodványával kapcsolatban vizsgálatot kell tartani, vajon az új jövevények a korábbi házakat lakják-e, vagy pedig arra kényszerülnek, hogy alapjában újakat emeljenek? A következő közgyűlésre pedig el kell készülnie a ráckereszturiak ügyét illető jelentésnek is. Az 1720-as összeírásból azután megtudjuk, hogy Tárnok 1717-től pusztán állt, lakói elhagyták. Az új lakók 1720-ban kezdték megszállni és a földesúr, valamint a megye által minden adó alól 2 évi időszakra mentesültek. Kereskedni könnyen tudnak Buda közelsége miatt, abból némi hasznot is huznak már, de kereskedelem pontos mennyiségét még nem tudták meghatározni a conscriptorok, mivel az új lakók nem régen érkeztek Tárnokba. /48/ Az 1720. január 9-i közgyűlés azután a ráckereszturiaknak is megadja a terhektől való mentességet. Folyamodványukból fény derül arra is, amit fentebb a közgyűlési határozat "ráckereszturi ügy"-ként emlegetett. Közli az instantia, hogy ezelőtt három évvel a községből "ennehány számú jobbágyok elmentek", és szeretnék megszállni azok pusztán hagyott helyeit. /49/ Az 1720-as összeírásban is azt találjuk Ráckereszturra vonatkozólag, hogy 11 lakos elköltözött más helyekre, így azok szántói műveletlenek maradtak.

Az ilyen esetek inspirálták a közgyűlést, hogy az általa előterjesztett jelentésben /50/ így jellemezze a megye népességi helyzetét: "Vajtát, Cecét felvették az összeírandók sorába. Ezek puszták, amelyek ujonnan kezdtek benépesedni és Tárnok községet is összeírták. Ezeknek a községeknek a lakói, miután elmúlik a nekik adott szabadság terminusa, a megmaradás semmi reményét sem adják, sőt inkább az ellenkezőjéről lehetünk csalhatatlanul meggyőződve. A megye szerencsétlen helyzetét elsősorban az okozza, hogy a következő községek: Ercsi, Erd, Adony, Perkáta, Száshalom, Rácalmás, Pentele, Ráckeresztur tiszttára rácokból állnak, akik inkább vándorolnak és kóborolnak, mint állhatatosan egy helyben maradnak, úgyhogy alig lehet őket számba venni. Elég, ha a lakosok közül csak egy azt tanácsolja, és az egész falu utnak ered, pusztává változtatva a községet. A megye fájdalmasan tapasztalja, hogy ez neki és az ottmaradóknak, akikre a terhek áthárulnak, milyen kárára van. Mit ér ugyanis a föld művelés nélkül?" Vörös János már 1700. március 19-én kelt levelében azt írja Miskey István viceispánnak, hogy "... az rác faluk mind üressen maradnak, tegnap előtt is 13 rakodott szekérent el Adonbul". A megyei közgyűlés 1720-ban kiadott jelenté-

se is megjegyzi Perkátáról és Sóskuttról, hogy azok tisztára vándorló rációkból álló községek; lakói inkább kóborolnak, semmint helyben maradnak. /51/

E vélemény megalapozottságát a megyéhez beadott instantiák bizonyítják. A battai bírák és a község folyamodik a nyakukon maradt 7 dica miatt: "... térdeinkett fejünkett meg hajtván, mivel az elmúlt esztendőben vármegyei adókiivetés volt, Sóskuttról jött Battára 5 szegény gazda ember és 2 gyalog ember. Battaról is azon esztendőben nagy portio és szegénység miatt Sz. Endrére és Pomázra transmigrált 6 szegény gazda; ki is holtak heten, s halálok után a creditorok el vették, a kinél mit talál-tak; melly Soóskuthi emberek látván, hogy nálunk nem subsistál-hatnak, transmigráltak, kik Tabányba, kik máshova". /52/ Miután lejárt az immunitás ideje, az ercsi és rácalmási lakosok is "utolsó romlásukat" jelentik a megyének. Három év alatt a sok teher növekedése miatt annyira jutottak, hogy közülük sokan elmentek. Kérik, hogy a panaszukat vegyék tekintetbe az új quantum megállapításánál, mert ha nem könyörülnek rajtuk: "... bizony kéntelenek leszünk mink is az helységeket pusztán hadni és a többik után menni". /53/

Tolna megye erőszakosan magához kapcsolta az éppen benépesedni kezdő Vajtát. /54/ A közgyűlés az 1719. január 26-án és május 9-én hozott határozataiban kifejti: Vajta már régtől fogva ehhez a megyéhez tartozik, amint ez a Zichy grófok adományleveléből kitűnik, valamint abból is, hogy a Jus armorumot az említett pusztá után ők fizették ki. A meszlény Meszlény család velencei magánlevéltárában lévő eredeti után készült másolat /55/ valóban közli, hogy Zichy Imre gróf földesur 51 forintot fizetett Vajtáért. Az immunitást megadó határozat a megye 1720. augusztus 19-i ülésén született: "Mivel egyébként is az volt ennek a megyének a rendelése, hogy a helyeket vagy pusztákat más, szomszédos megyékből, nem pedig ebből a megyéből kell benépesíteni /56/, hogy gyökeret tudjanak eresztetni és a gazdálkodásba belekezdhessenek, következésképpen az eljövendő években képesek legyenek a megye támaszáivá válni - ezért Vajta négy évi időtartamra mentesnek nyilváníttatik mindenféle katonai beszállásolástól, adók fizetésétől és másfajta terhek alól".

Minden korábbi tiltó rendelet ellenére tovább folyt a szökött jobbágyok befogadása. Ezért III. Károlynak az 1720. január 9-i közgyűlésen publicált parancsolata a szökött jobbágyok befogadását azon büntetés terhe mellett tiltja, hogy az őket befogadó megyének kell a szökevényekre kirott terheket hordoznia.

1721-ben arra is találunk példát, hogy két jobbágyot visszahozattak eredeti helyére. A június 20-i megyei közgyűlésen Fiáth János földesur folyamodványt nyújtott be avégett, hogy Boor István és János Seregélyes községből Abára visszahozott ("reducti") jobbágyok 1 évi időtartamra mentesíttessenek. A megye hozzájárul azzal a megjegyzéssel, hogy ha már az idei közterhet hordozzák, jövőre élhessenek az immunitással.

Amíg az 1723. évi április 26-i közgyűlés határozatából csak arról értesülünk, hogy a 11 Adonyba érkezett jobbágyoknak 3 évi mentességet adnak, a következő év március 8-i üléséről készült

jegyzőkönyv már azt is közli, hogy német nemzetiségű betelepülők közül van szó, akik Nadappal együtt részesültek a mentességben. A betelepülők terhek alóli mentesítésének eljárási mechanizmusát is megismerhetjük Nadap példáján. Flaision Fülöp földesur beadta a megyéhez a folyamódványát, amelyben községe kiváltságosságát kérte. Az ügygel az 1724. január 22-i ülés foglalkozott, és az instantiást az illetékes járási szolgabíróhoz utalta. Szintén a járási szolgabírakat bizza meg a közgyűlési határozat azzal, hogy a csőri ujonnan betelepült lakosok és földesurnójuk között támadt nézeteltéréseket igazságos és méltányos módon eloszlassák. A népesség változása szempontjából Nadappal 1758-ban találkozunk ismét, amikor a község lakói panaszkodtak a megyének határuk csekélységét, minek következtében szomszédos uraságok földjeire szorulnak. Nagy portiójuk máris két contribuens lakosukat szökésre készítette. Kéri, hogy azok terheit vegyék le róluk, különben kénytelenek lesznek többen is pusztán hagyni házaikat. /57/

A mentesség idejének kiterjesztéséről rendelkezik III. Károly 1723. évi 103. tc., amelyben megengedi, hogy: "bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hívhassanak, és hogy e szabadságot országoszerre kihirdessék". /58/ A Helytartótanács 1726. január 28-án kelt leirata ehhez hozzáfűzi: a családok betelepítése a magyar királyságba "exclusis A Catholicis", vagyis a nemkatolikusok kizárásával történjék. /59/

Az 1720-as évek népességi viszonyainak találó általános jellemzését adja a Helytartótanács Pozsonyban, 1725. június 1-én kelt leirata. Eszerint: "Megtörtént, hogy egyesek azok közül, akiket az elmúlt esztendőkből a földesurak más külső tartományokból Magyarországra behívtak, vagy saját hajlandóságukból inultak utnak, és itt hosszasabban tartózkodtak, inségre jutottak, ismét eltávoztak tartózkodási helyükről, vagy elküldték őket. Így végül - mivel nem nyílt lehetőség arra, hogy hazájukba visszatérjenek - arra kényszerültek, hogy kőbrcöljanak a királyság területén". Elszegényedésük okait a következőkben látja a leirat: vagy saját hibájukból, vagy a földesur kemény szigora, vagy gondatlanság folytán szegényedtek el és váltak képtelenné a munkára. /60/ A Helytartótanács kéri ennek kivizsgálásáról a jelentést.

IV. 1726.: A tervszerű, szervezett benépesítés kezdete

Fejér megye közgyűlése 1726. május 2-án igen fontos határozatot hozott a benépesítésre alkalmas pusztákról. A megelőző vizsgálat alapján a következő helyeket kell benépesíteni telepesekkel, a szokott háromévi mentesség megadásával:

Buda felé - Szent Mihály puszta

Tolna és Paks felé - Mindszent és Szent Miklós puszta

Földvár felé - Hantos és Karácsonyszállása

Écs felé - Sárkány

Simonornya felé - Hatvan

Gróf Zichy János kijelentette, hogy annyiban, amennyiben a Mindszent és Szentmiklós pusztákra vonatkozó szerződésének kérésére lenne ez a határozat, ellentmond, és bizonyító írásbeli jelentést kíván.

Önként kínálkozik a téma lezárására az 1726-os év, amikor Fejér megye területén először szabályozták a földesurak a megye közreműködésével kilenc újonnan benépesített hely urbéri szolgáztatásait. Ezek a községek - betelepülésük évszámával együtt - a következők: Velence - 1715; Perkáta - 1720; Szentpéter - 1715; Cece - 1719/20; Vajta - 1720; Nadap - 1724; Pázmánd - 1717; Tordas - 1715; Felcsut - 1716.

Az urbéri regulatio úgy ment végbe, hogy a felsorolt helyek birtokosainak ajánlatára kivizsgáltatta a megye a földesurak panaszait. A közgyűlési határozat ünnepélyes elvi bevezetőjéből kitűnik, hogy az eljárást a földesurak kezdeményezték, mivel az eddigi, számukra előnytelennek talált helyzetet változtatni kívántak. Az előzetes vizsgálat megállapította: a rendezetlen helyzet lehetővé tette, hogy a jobbágyok a legnagyobb mértékben ellenszegüljenek földesuraiknak /61/, mivel a földesuri vizsgálatok és bizonyosságlevelek nem voltak megfelelők és erőtlennek bizonyultak a földesur abbéli törekvéseinek megvalósításában, hogy nagyobb haszonnal birtokolhassák, műveljék és használják a betelepülő jövedvényeket, a szántókat és a hozzájuk tartozó beneficiumokat.

A nyíltan kimondott cél tehát: megregulálni a földesuraknak ellenszegülő jobbágyokat az illetékes urbéri normával és a megyei közgyűlés hivatali tekintélyének erejével kényszeríteni őket a földesurak számára kedvezőbb helyzet elfogadására.

Ezután kölcsönös tárgyalások, konzultációk következtek, majd teljes egyetértésre jutva meghozták határozatukat. A továbbiakban szintén maguknak a földesuraknak az egyetértő határozata szükséges az urbárium csökkentéséhez, megcsonkításához, vagy pedig - amennyiben jövedvényekről van szó - az 1715. évi 101. tc. értelmében kell meghozni az intézkedést. A közgyűlési határozat itt III. Károly decretumára utal, amely bővebben kifejti a szökevény jobbágyok visszakövetelése és visszaadása ügyében hozott törvényeket. A rendelkezés kimondja: ki kell nyomozni, honnét származtak oda az ilyen új lakók vagy zsellérek, majd annak a megyének tudtára kell adni, amelyben előbb jobbágyi alattvalóságban éltek és laktak. A hátralékokat, amelyeket a földesur még nem hajtott be, csak fele részben, s nem is együttesen és egyszerre (nec simul et semel), hanem időről-időre kell kifizetniük és átadniuk a földesur számára. Erről a decretumról maga III. Károly állapítja meg az 1723. évi 60. tc.-ben, hogy: "... vix aliquem progressum experti", tehát alig tapasztaltak valami eredményt a szökött jobbágyaikat visszakövetelők, és még szigorubb büntetéseket helyezett kilátásba.

Befejezésül teljes egészében közlöm a török utáni idők első urbéri normáját, amely a közgyűlési határozat szavai szerint: "pure et precise", vagyis tisztán és pontosan szabályozta kilenc újratelepített hely lakóinak a földesurukhoz fűződő gazdasági viszonyát:

Először

Az egész helyes jobbágy tartozik kisz pénz adót fizetni esztendő által 4. forintot. Fél helyes pedig két forintot, fertályos egy forintot, sellér fél forintot, ennek felét Szent György napra, felét pedig Szent Mihály napjára tartoznak letenni.

Másodszor

Minden marhás gazda szekerekével, vagyis ekéjével esztendő által minden héten egy napot tartozik szolgálni, marhátlan gazda és sellér gyalogul egy napot, ha pedig valamely héten ell mutatnák vagy földős ura akarattyaibul restantiában maradna, tartoznak aztott le szolgálni.

Harmadszor

Minden féle procreatiobul kilenczedet in natura tartoznak adni és ahova kívántatik oda vinni.

Negyedszer

Az mészár szék, és a kovácsnak állapottya az uraségh rendelésin állyon.

Ötödször

Minden marhás gazda tartozik egy szekér karácsonyi fával.

Hatodszor

Minden gazda egy tyukot, egy kappantott, tisz tyukmonyot, és egy icze vaját is.

Hetedszer

Az korcsma Szent György naptul foghvást Szent Mihály napigh az uraséghé, Szent Mihály naptul foghvást Szent György napigh az falué, ott tudniillik a mely falunak szálló hegye vagon, holot pedig szálló hegye nem volna, országhunk törvénye szerint nem tovább hanem Szent Mihály naptul foghvást Karácson napigh korcsmájok engettetik.

Nyolcadszor és utoljára

Ha marhával az ura nem kívánna némely héten őket szolgálatni, gyalogh tartoznak minden héten két két napot szolgálni helette.

Jegyzetek

- /1/ Eszterházy főispán leveleskönyve, amely 1692-ben kelt iratok egybekötött gyűjteménye. "Nordine et consensu totius districtus Albae Regalensis... hanc regionem... cogamur deserere, et cultoribus suis evacuare". Valóban kétségbeesett könyörgés: "... per viscera misericordiae Dei, per preciosa quinque Vulnera Jesu Christi". (A jegyzetekben minden levéltári hivatkozás a Fejér megyei Levéltár anyagára történik.)
- /2/ Uo. 1692. szeptember 30.
- /3/ Uo.: "Deinceps in populositatem in aliqua parte redacti".
- /4/ Uo.: "... tam per arma Suae Maiestatis, quam vero per inimicos depopulati exhausti".
- /5/ Uo.: "... vix aliquantispirare quibusdam in locis aliqui incolae reperirentur et haberentur".

- /6/ Uo.: "... misera plebs, neopagos incolare volentes, militia Suae Maiestatis per quotidianam ascensionem et condescensionem premeretur et distraheretur".
- /7/ Uo.: "In pagis, pagiolis, loco desolatorum praediorum, vix alicubi tria, quattuor extarent domicilia et tuguriolis neoreparatis miseri incolae hallucinanter spirarent".
- /8/ Uo.: 1692. szeptember 21.
- /9/ Uo.: "... si dissipata misera plebe, recenter incolare volente, rursus in vulpium et luporum, aliarumque ferarum latubula redigitur".
- /10/ Uo.: "Comitatus in simili fluctuoso statu esset...".
- /11/ Uo.: "... per miseram adventitiam plebem".
- /12/ Instantiae variae I., 13/1693. szeptember 15.
- /13/ Nemesi közgyűlések jegyzőkönyvei, I. kötet, 1694. április 15.
- /14/ Közgyűlési jegyzőkönyv, 1695.
- /15/ Uo.
- /16/ Conscriptiones ignobilium, 1720.
- /17/ Instantiae variae I.
- /18/ Acta politica, F. 2. No. 286.
- /19/ Conscriptiones ignobilium, 1720.
- /20/ Acta politica, 1700/54.
- /21/ Közgyűlési jegyzőkönyv, 1718. január 21.
- /22/ Közgyűlési jegyzőkönyv, 1701.
- /23/ Signatura excessuum militiae de anno 1700. Acta juridica et instrumenta publica. (A továbbiakban: Signatura)
- /24/ Acta politica, 157/1699.
- /25/ Acta politica, 115/1700.
- /26/ Signatura, 1700. IV-A-1-e.
- /27/ Uo.: "Ut bonos ordines per suos servari faceret, tulerunt ei nomine discretionis unam damam".
- /28/ Közgyűlési jegyzőkönyv, 1701. (A továbbiakban K. j.)
- /29/ K. j. 1712.
- /30/ K. j. 1716.
- /31/ K. j. 1713.
- /32/ Instantiae variae I.
- /33/ Investigatio I. Comitatus Albensis, 1715., az összeírások gyűjteményében. "Velence ab uno dumtaxat anno populari coepit, quae possessio nec domicilia quidem habens, conscripta non est".
- /34/ Conscriptio ignobilium, 1720. "Ad unum campum, seu ad unam calcaturam restricti agri": azaz nyomásra.

- /35/ Instantiae variae I.
- /36/ K. j. Az 1722. június 12-i közgyűlésen olvasták fel.
- /37/ Extractus conscriptionis I. Comitatus Albensis, 1720.: "40 fossiores vinearum noviter excoli coeptae".
- /38/ Considerationes circa universalem I. Comitatus Albensis conscriptionem observatae - az összeírások gyűjteményében, 1720.
- /39/ Historica enarratio; Acta politica, 2. köt. 56. szám, 1825.
- /40/ Conscriptiones ignobilium, 1715. Observationes.
- /41/ Investigatio Comitatus Albensis, 1715.: "In possessione Moor opifices etiam extra caehales connotati reperiuntur".
- /42/ K. j. 1716.: "... ut eo alacriori animo vetera praedia populari, suoque tempore ad supportanda I. Comitatus onera habiliores reddi contingat".
- /43/ Investigatio I. Comitatus Albensis, 1715.
- /44/ Az Ányos György jegyző által megfogalmazott jelentés Meszlényi János főispánhelyettes rendeletére közli a curialis helyek, a falvak és benépesített községek neveit. Conscriptiones ignobilium, 1160.
- /45/ Observationes: "... ex ratione curialis sui privilegii".
- /46/ K. j. 1717. április 7.
- /47/ K. j. 1719. március 21.
- /48/ Observationes: "... ob neo advenatum suum". Conscrip-tio ignobilium, 1720.
- /49/ Instantiae variae, I.
- /50/ Fejér megye általános összeírására vonatkozó meggondolások, 1720. Conscriptiones ignobilium, No.: 1160. (A továbbiakban: Considerationes)
- /51/ Considerationes: "Possessiones ut essent Percata et Sós-kut, meris Rascianis peregrinis et vagis potius quam perseverantibus constantes".
- /52/ Instantiae variae, I.
- /53/ Instantiae variae, I.
- /54/ K. j.: "... respectu praedii populari coepti Vajta".
- /55/ 1702. Perceptio Juris Armorum-Acta juridica et instrumenta publica, No. 38.
- /56/ K. j.: "... loca seu praedia ex aliis vicinis comitatibus non vero ex hocce comitatu populanda".
- /57/ Instantiae variae, I.
- /58/ Magyar törvénytár, 1723.: "De impopulatione regni".
- /59/ Acta politica, 1726. F. 9. No. 73.
- /60/ Acta politica, 1725. F. 9. No. 32.: "... propria sua, vel domini terrestris culpa et saevitia aut incuria vel casu quopiam depauperati, et ad laborandum inhabiles redditi".

/61/ K. j. 1726. május 2.: "... cum exili ac plane incompetenti dominali recognitione... alias etiam dominis terrestribus summe refractarios... competentibus datis universitas isthaec ex vi autoritatis suae magistratualis regularet, adigeretque".

Géza VADÁSZ:

Bevölkerungsprobleme des Komitats Fejér 1692-1726

Der Aufsatz folgt auf der Spur dem Vorgang der Besiedlung auf Grund der Quellen des Komitatsarchives Fejér. Er stellt fest, dass es in den Protokollbüchern vom Jahre 1702-1712 gar keine Erwähnung über die Ansiedlung zu finden war. Das weist darauf hin, dass diese Tätigkeit während des Rákóczi-Aufstandes stecken blieb.

Die Konskriptionen aus den Jahren 1715-1720 bieten eine Möglichkeit zum Vergleich von wirtschaftlichem und siedlungsgeschichtlichem Standpunkt aus. Der Aufsatz spricht über die loca curalia und über die Expansion des Grossgrundbesitzes auf Schaden der Praedialisten (Adeligen der Kirche).

In den 1720-er Jahren kamen die Flüchte der Leibeigenen, die ständige Wanderung der in neun Dörfern ansässigen Raitzen, die wirtschaftliche Einrichtung der neubesiedelten Ortschaften, der neue Weinbau, die Verarmung der neuen Siedler und die deutsche Ansiedlung in den Vordergrund. Die 1726 aufgesetzte Urbarnorm regulierte die Wirtschaftsbeziehung der Bevölkerung in neun neubesiedelten Dörfern zu dem Grundherrn. Der Aufsatz bringt zum Schluss die acht Punkte des Urbarii.

GECSÉNYI Lajos:

Győr megye a 17-18. század fordulóján
(Település-történeti vázlat)

1.

A XI-XV. század folyamán az egykori Győr vármegye területén a földrajzi adottságoknak megfelelő szilárd településhálózat alakult ki. /1/ A Duna vonalától délre eső sokorói halomvidéken és a Rába-Rábca folyók menti síkságon egymáshoz közel fekvő, szántó-vető falvak jöttek létre. A Duna ágai által közrezárt Szigetközben és Csilizközben elsősorban a halászat s a szántóművelés birt jelentőséggel. Gazdaságilag a Szent István által alapított pannonhegyi bencés monostor, a győri püspökség, a győri székeskáptalan (de mellettük más egyházi testületek is), valamint a Szigetközben, a Hédervályak nagy kiterjedésű birtokai jellemezték a területet. Társadalmilag a kiváltsági maradványaiba kapaszkodó, jobbágy sorba süllyedt királyi népek (szőlőművesek, udvarnokok, vadászok), a kisbirtokos egyházi nemések (predialisták) és az ugyancsak elszegényedett középnemesség határozta meg a megye arculatát. /2/ E viszonyokat törték szét a XVI. század első felében végbement változások, a török hódítás és a főúri anarchia évtizedei.

A mohácsi ütközetet követően a szultáni hadak 1529. évi Bécs elleni felvonulása során a nagy Duna-menti országot mentén érte az első török pusztítás a megye területét: Gönyű-Szentiván-Győr vonalában. /3/ Ezt 1530-ban és 1542-ben újabb, kisebb becsapások követték, amelyek 1543 (Székesfehérvár eleste) után - a hódoltsági viszonyokkal - állandósultak. Az 1561. évi egyházlátogatási feljegyzések már a megye legvédehetőbb részein, a Sziget- és Csallóközben is a török által elpusztított plébániák sorát regisztrálták. /4/

A pusztítás 150 éven át több hullámban csapott át a vidéken. Ezek között is a legsúlyosabb károk 1566-1567-ben; a tizenöt éves háború első évtizedében, Győr elfoglalását (1594) követően; a XVII. század negyvenes éveiben s az utolsó nagy Bécs elleni hadjárat (1683) idején keletkeztek a megyében.

2.

A települések egy része - a hódoltságba eső Fehérvár-Kisbér-Mezőörs, illetve a Veszprém-Győr és Pápa-Győr utak mentén - már a XVI. század első felében teljesen elpusztult, s többé fel sem épült. /5/ Másik része többszörös pusztuláson-ujjratelepülésen esett át, de kevés kivétellel mindvégig fennmaradt. A XVI-XVII. század folyamán a sokorói halomvidék egy-egy települése négy-öt alkalommal pusztult el, s népesedett be újra. Ez történt Szentmárton mezőváros (elneptelenedett: 1568, 1594, 1662, 1683; ujjatelepült: 1569, 1609, 1666, 1689), a közelében fekvő Ravazd (elneptelenedett: 1555, 1594, 1641; ujjatelepült: 1572, 1608, 1653), vagy a Győr melletti Koroncó (elneptelenedett: 1594, 1619, 1683; ujjatelepült: 1609, 1650, 1717) esetében. /6/ Az 1608-1609-es évek a megye Győr visszafoglalását követő nagy újratelepítésének esztendői. Ez a folyamat azonban még az 1610-

es évtizedben is tart, amint azt négy község (Mezőörs, Pátka, Kerek(Rába)szentmiklós, Ujfalu) visszatelepülése is igazolja. /7/

Az elnéptelenedés-ujjatelepülés folyamatát általában nem a teljes, hanem a részleges pusztulás jellemezte. A lakosság egyes csoportjai a földrajzi viszonyok (erdő vagy szőlőborította dombvidék, árterület, nádas) adta lehetőségekkel élve a török támadások idején is visszamaradtak településeiken vagy környékükön. Mások elhagyták a falut, s a megye védettebb részein (Szigetköz, Csilizköz) vagy a szomszédos Moson és Sopron megyék határos vidékein (a hódoltság határát jelentő Rábán túl) kerestek menedéket, majd a veszély elmúltával visszatértek lakóhelyükre. A folyamatos települési viszonyokat - egyebek mellett - a szőlőművelés fennmaradása is bizonyítja. Az ezzel kapcsolatos adásvételi ügyletekből nyomon követhető egy-egy hódoltsági lakos utja lakóhelyéről más falvakba és vissza. /8/

Ezt az "ingázást" több különböző eredetű tényező segítette elő. Ezek közül csak néhányat emelek ki, amelyek hosszabb távon hatottak.

- A helységek településföldrajzi stabilitása, amely zömmel a XI-XII. századi eredetű templomokra alapozódott (Nyul, Écs, Nagy- és Kisbaráti, Pázmánd, Csanak, Szentmárton stb.) /9/;

- Az azonos tulajdonu birtoktestek szétszórtsága, ami lehetőséget adott arra, hogy a jobbágyok a megyén belül saját földesuruk birtokaira meneküljenek el. Így történt, hogy a XVII. század közepén a Héderváryak hódoltsági területen lévő kisbaráti birtokáról a jobbágyok egy része a család szigetközi falvaiba húzódott. A veszedelmek elmúltával Héderváryné Eszterházy Erzsébet kedvezményekkel segítette elő visszatérésüket lakóhelyükre /10/;

- A török birtokosok által különösen a XVII. század második felében biztosított visszatelepítési kedvezmények. /11/

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a vidék népessége a hódoltsági viszonyok közepette, a pusztulások során nem csökkent volna. A vándorlások, a váratlan becsapások formájában jelentkező török rablóhadjáratok következtében anyagi javakban, termelészközökben s emberéletben jelentős veszteség keletkezett. Csökkent a lakosság száma, de változott a népesség összetétele is.

Egyelőre csupán e cserélődés, átalakulás egyedi forrásai ismeretesek, de ezek áttekintése is tanulságos. 1604-ben Győr vármegye hatóságai előtt tanukat hallgattak ki a tíz évvel előtte Bölcse, Földvár és Madocsa környékén történt hajdútamadásokról. Ennek során több mint 30 (győr-)révfalui és győri lakost hallgattak ki, akik Bölcskéről és Madocsáról menekültek e vidékre. /12/ 1637-38-ban Győr város jegyzőkönyveiben találjuk nyomait a Ráckevéről, Ekecsről, Bottyánról és Enyingről Győrbe menekült lakosoknak. /13/

3.

A XVII. század második felében a pusztulás ismét nagyobb méreteket öltött, s különösen betetőzte ezt az 1683. évi Bécs elleni török felvonulás, majd a felszabadító háborúk seregeinek átvonulása.

A Bécs elleni hadjárat során a török főszereg segédcsapatjai, köztük a Teleki Mihály parancsnoksága alatt állt erdélyi egységek, Győr környékén ütöttek táborn. A főszereg átvonulása és a segédcsapatok portyázásai során a Győr környéki falvak többségét (Gyirmót, Koroncó, Szemere, Kis-Megyer, Csanak, Gönyű, Szentiván, Cakóháza, Enese, Markota-Bödöge) felégették, a lakosságot elűzték. Nem kisebb pusztulást okoztak azonban a sikertelen ostrom után Bécs alól visszavonuló török csapatok nyomában megjelenő császári csapatok sem. A megyei közgyűléshez sora érkeztek a lakosság panaszai. Különösen sokat szenvedtek a bécsi hadiut mellett fekvő Abda és Öttevény lakói. 1683-ban s a következő években 20 település időlegesen, 6 település véglegesen elnéptelenedett, zömükben a Győrtől délre eső területen.

A súlyos pusztulás ellenére az újjáépítés, betelepítés már az évtized folyamán megindult. Szentmárton mezőváros "megszállására" 1689 áprilisában adott ki levelet a pannonhegyi főpát. Ennek hatására Németországból érkezett néhány család, de a lakosság többsége a visszamerészkedő magyarokból került ki. /14/ Zömében németek szállták meg viszont a megye egyik legdélibb falvát, Gyarmatot.

A győri székesegyházi főesperesség (amely Győr megye területének több mint 50 %-át: a tóközi és a pusztai járásokat foglalta magába) 1698. évi Canonica Visitatioja már kiegyensúlyozottabb képet tár elénk e terület falvairól. /15/ A jelentés 42 lakott és 7 elpusztult helységet regisztrált. A birtokosok között az egyházi személyek és testületek (a győri káptalan, a szentmártoni főpátság, a győri püspök, a győri jezsuiták, a csornai prépost, a nagyszombati klarisszák és a veszprémi püspök) játszották a döntő szerepet. Nem érdektelen azonban a további fejlődés szempontjából az sem, hogy a katolikus földesurak ellenére 21 helyütt talált a látogató főesperes protestáns lelkeszt vagy tanítót.

A jelentés lélekszámban gyarapodó településekről számolt be, amelyek demográfiai fellelülését a külön is kimutatott gyermeklélekszámok is mutatták. A lakosság száma 39 településen 8663 fő volt, noha ebben nem szerepel Szentmárton mezőváros és két népes déli falu. /16/ A legnépesebb települések, a kutatók által eddig teljesen "pusztult" vidéknek ábrázolt szentmártoni körzetben találhatók. Mező-Örs 627, Táp 442, Kajár 389, Nagy-, Kis-, Káptalan-Nyul 383 fővel szerepel, de említhetnénk a Tóközéből Kónyt is 442 lakosával. A másfél évtizede lerombolt falvak közül Gyirmót (291 fő), Markota-Bödöge (180 fő) már ekkor teljesen újjátelepült, majd a következő évben (1699) Szentivánt, Gönyüt, Koroncót és Enesét is megszállották, 1701-ben pedig Csanak népesedett újra. /17/ A telepítések régebben elpusztult falvakra is kiterjedtek. 1701-ben Keresztély Agost győri püspök a XVII. század elején romba dőlő Rábaszentmiklóstra hozat új lakosokat. A tárgyalt Canonica Visitatio falvankénti átlaglélekszámából (216 fő), majd a Szigetköz és Csilliköz 1714. évi egyházlátogatásának hasonló átlagából (199 fő) kiindulva a századfordulón a megye népességét - Győr városa nélkül - 20-25 000 főre becsüljük. /18/

A török kiűzése utáni időszak települési helyzetképének áttekintésekor nem mulaszthatjuk el, hogy utaljunk a népességmozgásnak és a vallási viszonyok változásának összefüggéseire. Mint az 1698. évi egyházlátogatási jelentésből kiderül, a székesegyházi főesperesség területén lévő falvak 50 %-a zömmel protestáns lakosságu volt. Alaposan megváltozott azonban a helyzet a következő években, amikor Keresztély Agost püspök és vikáriusai erőteljes ellenreformációs tevékenységbe kezdtek. Fellépésük nyomán a katolikus földesurak elűzték birtokaikról a protestáns prédikátorokat és tanítókat. 1700-ban községek egész sorában (Gyömöre, Kajár, Mindszent, Nyalka, Pázmánd, Táp, Tápszentmiklós, Mezőörs) távolították el a lelkészeket. /19/ Az elűzött prédikátorok egy része a Rákóczi-szabadságharc idején visszatért, majd 1714-ben a Keresztély Agost által kieszközölt királyi parancs alapján ismét eltávolították őket. Az önmálló pannonhegyi főapátsági egyházmegyébe tartozó Szentivánon, ahol a telepesek a helység megszállásakor engedélyt kaptak a protestáns vallás gyakorlására, szintén a püspök követelésére távolították el a prédikátort és a tanítót. Velük együtt a falu református magyar lakosságának egy része is távozott. /20/ Noha a protestáns lakosság elvándorlására - Szentivánon kívül - nincs több adatunk, e vallási tényezőket is minden bizonnyal hozzásorolhatjuk a népességmozgás okai közé.

4.

Az 1690-es években kezdődő konszolidációs, nyugalmi helyzetben a XVIII. század első éveiben a Rákóczi-szabadságharcnak a megyére is átterjedő csatározásai okoztak újabb törést. Az 1704 júniusában lezajlott koronói csatát követően gróf Heister császári tábornok hadai felégették a környező falvakat: Gyirmótot, Szemerét, Csanakot és magát Koroncot, majd a Szigetközbe is átcsaptak, ahol Ladamér esett áldozatul pusztításuknak. A Tóközben Sövényháza lakói menekültek el s hagyták pusztán falujukat. Ebben az időszakban semmisült meg teljesen Mindszent és Ság is. Előbbi falu fel sem épült többé, míg Ság csak a legújabbkorban nyerte vissza falujellegét. A többi sokoró-vidéki községet is tetemes károk érték. A kisnyuliaktól 37 ökröt, az öttevényiektől 150 ökröt és tehenet, 130 lovat, 360 juhot, a tétiektől 36 ökröt hajtottak el a német és rác csapatok. /21/

A szabadságharc következő éveiben a portyázó labanc, de nem különben a kuruc csapatok is, állandóan sanyargatták a megye lakosságát. Tizenöt-husz esztendőnek kellett eltelnie, hogy a megye a pusztításokat kiheverje. 1714-ben, Gyirmót benépesítésével kezdődtek meg az újratelepítések. 1715-ben Sövényháza és Tényő, 1717-ben Koronóc, 1719-ben Ladamér, 1725-29 között Csanak települt újjá. /22/ Sövényházára a győri jezsuiták, Csanakra a pannonhegyi bencések hozták Pfalzból németeket, s Szentiván lakóinak gyarapítására ugyancsak a bencések telepítették 1718-ban több horvát családot Moson megyéből. /23/

Az ismert, szervezett telepítések mellett történtek még kisebb - néhány családnyi - betelepülések is, amelyek nyomát a családnévek őrizték meg, Pinyéden és Öttevény-Szigeten.

A háborus viszonyoknak a településszerkezetet átalakító hatása mellett, ha csak utalásszerűen is, de említést kell tennünk azokról a természeti erőkről, amelyek a Dura mentén a Szi-

get- és Csilizközben jelentékenyen befolyásolták a falvak sor-sának alakulását. A folyó és mellékágainak állandóan visszatérő áradásai nemegyszer a régi falujuk elhagyására és új hely keresésére kényszerítették a lakosokat. Így történt a XVIII. század elején Asvány esetében. Előfordult azonban az is, hogy a település az árvíz pusztításaiból fel sem épült többé, mint az ugyancsak szigetközi Oltva. /24/

Ha a fenti településtörténeti vázlat záróképeként szemügyre vesszük a XVIII. század tizes éveinek végén Győr megyét, megállapíthatjuk, hogy a településhálózat ez időre stabilizálódik. A vidék a több évtizedes háborús károkat kiheverte. A népesség alapfeltöltődése megtörtént. A lakosság zöme, a kisebb nemzetiségi szigeteket leszámítva, magyar maradt.

Gazdaságilag a természeti adottságoknak megfelelően a vidék mentén a halászat, a dombvidéken a szőlőtermelés, a gyérebbe települési síkságon az állattartás játszott jelentősebb szerepet. Mellettük - talán a Csilizköz hat települése kivételével - kiegészítő jelleggel foglalkoztak szántóműveléssel. A Csilizközben a halászat jelentett kizárólagos foglalkozási ágat, a megművelt szántóföldek összmenyisége falvanként nem érte el a 10-15 pozsonyi mérőnyit. A sokorói dombvidéken, a korábbi évszázadokhoz hasonlóan, a szőlőművelés folyt változatlan intenzitással. A 14 település közül, ahol szőlők voltak, 5 helyütt monokultúrás jelleggel bírt a művelési ág. Az állattartás szerepét huzza alá az elterjedt pusztabérleti rendszer, melynek gyökerei még a hódoltság korára nyulnak vissza. A szentmártoni konvent falvainak jobbágysai a sokorói domboktól keletre fekvő síkság valamennyi pusztult településének (Szent-Imre, Csák-Néma, Szent-Lőrinc, Kis-Tarján, Ficsord, Söptér, Tötös-tava, Dörög, Gugh) határát kaszálnak bérelték. A Győr környéki Kis-Magyar, Hecse, Gyüdszentpéter határát pedig a győri marhakereskedők vették bérbé állataik pihentetésére, legeltetésére. /25/

Jegyzetek

- /1/ A településtörténet egyes kérdéseinek kimunkálásánál a kutató óhatatlanul szembe találja magát a téma időben és térben szerteágazó, gyökereiben visszamutatató problematikájával. Így van ez a hajdani Győr vármegye esetében is. A megye történetéről általános tájékozódásul Borovszky Samu ismert sorozatának győri kötete mellett Győr megye és város egyetemes leírása Szerk. Fehér Ipoly Bp. - 1874; Villányi Szaniszló: Győr megye és város anyagi miveltségtörténete kiváló tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére 1000-1301. Győr, 1881. - Bedy Virce: A Győri Székes-képtalan története. Győr-egyházmegye Multjából III. Győr, 1938. - Lengyel Alfréd: Pusztult falvak és helynevek Győr megyében (1000-1711). Győr, 1944. művekre kell a figyelmet felhívunk.
- /2/ A sági, nyuli, tarjáni és écsi királyi szőlőművesek privilégiumát IV. Béla király 1240-ben adta ki, majd Károly Róbert 1318-ban megerősítette. (Győri Káptalan Magánlevéltára Pápóci Prépostság iratai Cinelio-theca I. 3/8). - A Nagy-écsen és Pázmádon lakó királyi udvarnokokat Károly Róbert

- 1323-ban Köcski Sándornak adományozta. (Uo. 3/10) - Királyi udvarnokok és szőlőművesek említése Nagybarátin és Nyulcon: Villányi i.m. 67-69. - A győri püspökség predialistái Száván, Nagy- és Kisbajcson; a győri káptalan predialistái Bácsán éltek. - A középnemesség, XVI. század végéig fennmaradt tősgyökeres megyei családjai (Koronczói, Bónyi, Crkényi, némai Kolos, mérgesi v. tėti Poky, Csaty, Esztergetői, felpéci Jármán, Haly stb. a Rába menti illetve a sokorói dombok és a Duna közti síkságon voltak törzsbirtokosok.
- /3/ A pusztítás mértékét tükröző 1518. és 1531. évi dikális összeírásokat Bakács István elemezte "A dicális összeírások" c. tanulmányában. (Ld. A történeti statisztika forrásai szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. c. kötetben 66-67.)
- /4/ Esztergomi Érseki Levéltár Canonicae Visitaciones fasc. I. liber 1.: Vámos, Zámoly, Szent-Pál, Hédervár, Asvány, Bajcs, Szent-Vid plébániája volt üres.
- /5/ A további kutatások feladata, hogy megnyugtató módon tisztázza az első hullámban elpusztult települések körét s jellegét. E munkához Lengyel Alfréd már idézett munkájában foglalt adatok - Szabó István kutatásainak fényében (A falurendszer kialakulása Magyarországon - X-XV. század Bp., 1966. 36-54. és 119-132.) kiindulási alapot biztosítanak.
- /6/ Szentmártonra: A pannonthalmi Szent Benedek rend története (PRT IV. kötet szerk. Sörös Pongrác) 294.; Ravazdra: uo. 308-309. Koronczóra: Bedy V. i.m. 151.
- /7/ Az 1608-1609-es nagy újjátelepítés problematikájára Sály István főlevéltáros volt szíves figyelmem felhívni, amit ez uton is köszönök. - Az 1619. évi portaösszeírást idézi Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságáról. Magyar Történelmi Tár VII. (1860) 11. skl.
- /8/ A hiteleshelyi felvallási jegyzőkönyv néhány adata: "Joannes Kis de Naghbaráti nunc in Leeben residens" (1548), "Johannes pellifex de Nywl nunc in oppido Pápa commorans" (1549), "Johannes Toth de Saagh nunc in Darno commorans" (1551). Győr-Sopron megyei 1.sz. Levéltár, Győr (GySML:1) Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára Felvallási jegyzőkönyvek 1.köt. A szőlőhegybe menekült lakosság buvóhelye a XVII. század végén sajátos formában jelenik meg a forrásokban; mint a "hegyben" épült falu. 1694-ben a szentmártoni főapát által a csanaki szőlőhegy számára kiadott statutumok - a veszedelmek elmúltával, a földesuri konszolidáció idején - nyomatékosan tilalmazzák, hogy valaki a hegyen maradjon. Kimondják, hogy aki télre a hegyen marad, annak a házáat le kell rombolni. Negyedszázaddal később - 1720-ban - az összeírók a csanaki, a nagy- és kisbaráti, a káptalan-nyuli szőlőhegyekben valóban nagyobb számú családfőt találtak, mint az eredeti faluhelyen. GySML:1 Összeírások: 153.
- /9/ E kőtemplomok, melyek írásos emlékeinkben a XIII-XV. századok folyamán tűnnek fel, romjait, mint falucentrumokat még az 1698. évi egyháziátogatási jelentés is rögzíti. A jelentés magyar fordításban közölve "Arrabona" A győri Xantus János Múzeum évkönyve. 13.kötet (1971) 179. skl.

- /10/ Héderváry család oklevéltára (szerk. Závodszy L./II.köt. 266.)
- /11/ Ráth K. i.m. passim és PRT IV.köt. 324., 356.
- /12/ GySmL:l Győri kpt. Hiteleshelyi lt. Theca 1. N° 24691.
- /13/ Ráth K. i.m. 55.
- /14/ PRT IV.köt. 305. skl.
- /15/ "Arrabona" 13. (1971) Canonica Visitatio
- /16/ Szentmártonban az egyházmegyei joghatósággal bíró főpát képviselője, Mórvidékén és Csikvándon a protestánsok nem engedték meg a vizitációt. Kajárról a vizitációs jelentés 1594 fős lélekszámot közöl. Ez minden bizonnyal tollhibából fakad, miután 1701-ben 81 családfőt - 389 lakost irtak itt össze. (Ld. PRT IV.köt. 477.)
- /17/ Bedy V. i.m. és a PRT IV.kötete alapján.
- /18/ Az 1714. évi Canonica Visitation tizenkét szigetközi településen (Hédervár 225, Ásvány 444, Zámoly 448, Dunaszeg 208, Ujfalu 145, Vámos 268, Szabadi 54, Nagybjacs 240, Kisbjacs 90, Egyházas-Medve 125, Vének 72, Szegye 66) összesen 2385 lakost talált. Esztergomi Érseki Levéltár CV fasc. III. libri 18. Az átlagnépesség alapul vételénél úgy véltük, hogy Szentmárton mezőváros és a másik két helység átlagon felüli (de ismeretlen) lélekszáma kiegyenlíti a Csilliköz öt átlagon aluli (de ugyancsak ismeretlen) népességű helységét.
- /19/ Keresztély Ágost győri püspök ellenreformációs tevékenységéről Kelemen Atanáz: Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében (Pannonhalma, 1931.) c. munkája tájékoztat.
- /20/ PRT IV.köt. 197.
- /21/ A Rákóczi-szabadságharc megyebeli eseményeiről Sárközy Zoltán: II. Rákóczi Ferenc kora Győr és Moson megyékben (Győr, 1954) c. munkája ad áttekintést. A pusztításokról lásd 14-15. - Ladamér elnéptelenedésére 1714. évi Canonica Visitationo. Gyirmótról és Koroncóról Bedy V. i.m. 156., 161.
- /22/ Az újjátelepítésekre: Gyirmót Bedy V. i.m. 156. (Érdekes kísérő jelensége Gyirmót megtelepítésének, hogy a Győri Káptalan az eredetileg Sebesre 1712-ben letelepült jobbágyokat helyezte át ide, s így Sebest hagyta pusztán.) Koroncó Bedy V. i.m. 161.; Sövényháza: GySmL:l Összeírások 145. 1715. évi orsz. ö. Ladamér és Tényő: uo. Csanak: PRT V.köt. 255.
- /23/ PRT IV.köt. 371.l. Fehér I. i.m. 530. és 558.
- /24/ Oltva pusztulásáról az 1714. évi Canonica Visitationo tesz említést. (EEL CV fasc. III. libri 18.) Ásvány helyének változásáról Fehér I. i.m. 510.
- /25/ A gazdasági kép alapja az 1715. és 1720. évi összeírások. GySmL:l Ö 145 és Ö 153.

Lajos GECSÉNYI:

Das Komitat Győr zur Wende des 17-18. Jahrhunderts

Im 11-15. Jahrhundert bildete sich auf dem Gebiet des Komitats ein den geographischen Gegebenheiten anpassendes Siedlungsnetz aus. Es wurde durch das Übergewicht des Grossgrundbesitzes, gesellschaftlich durch die zum Leibeigenen niedergesunkenen königlichen Völker und durch die Schichten des aus dem 11-12. Jahrhundert stammenden Mittel- und Kirchenadels gekennzeichnet. Von den Produktionszweigen waren der Acker- und Weinbau, bzw. die Fischerei zu finden.

Diese Verhältnisse wurden durch die Türkenherrschaft zerstört. Nach der Schlacht von Mohács marschierten die türkischen Truppen mehrmals durch das Komitat und richteten arge Verheerungen an. Seit der Mitte des 16. Jahrhunderts wurden die sog. türkischen Herrschaftsverhältnisse ständig.

Ein Teil des alten Siedlungsnetzes wurde schon zur Zeit der ersten Feldzüge vernichtet. Der andere Teil wurde im 16-17. Jahrhundert nur teilweise zerstört und dann wiederbesiedelt. Einige Gruppen der Einwohner überlebten die Kriegszüge in der Umgebung der Siedlungen.

In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts wurden die übriggebliebenen Siedlungen und die Bevölkerung zuerst von den gegen Wien marschierenden Türken und später von den Kaiserlichen verheert. Die Dörfer fielen in der Umgebung der Stadt Győr den Kriegereignissen zum Opfer. 1683-1686 wurden 20 Siedlungen vorübergehend, sechs jedoch ganz zerstört.

Der Wiederaufbau und die neue Besiedlung begann in den nächsten Jahrzehnten. Der Autor schätzt - auf Grund der *canonicarum visitationum* aus den Jahren 1698 und 1714 - die Bevölkerung auf 20000-25000 Seelen. Die Leute waren bis zur Jahrhundertwende protestantisch, später aber durch die Gegenreformation katholisch.

Die Konsolidation wurde von den Ereignissen des Rákóczi-Freiheitskampfes unterbrochen. 1704 wurde eine Reihe der Dörfer entvölkert. Dieselben wurden 1714-1730 wieder besiedelt. Ein kleiner Teil der Siedler war fremd (deutsch, kroatisch), sie kamen aber mit den Ungarn gemischt.

WELLMANN Imre hozzászólása

A konferencia plenáris ülése és első szekciója - a másodikban folyó vitáról csupán futó benyomáson lehetett - megítélésem szerint jó munkát végzett.

Időrendben haladva, Maksay Ferenc előadása példaadónak tekinthető megalapozásban, módszerben egyaránt. A Dunántul településeinek török kori sorsát nyomon kísérve, nem elégedett meg a külső kép: a településhálózat és a népesség vizsgálatával. Mélyebbre is hatolt, az egyes települések belső összetevőinek: a faluformának és a határszerkezetnek földerítéséig. (Ehhez csupán annyit jegyezni meg, hogy bár világosan utal a nyomásos rendszer eluralkodására, a beltelekhez közvetlenül kapcsolódó szántófölddel rendelkező délnyugati sűrű települések viszonylagos sulya nem jut kifejezésre egyértelműen, s általában nem ártott volna a "szeres" települések kérdését közelebbről megvilágítani.) Igen plasztikusan ábrázolja, hogy a korábbi, viszonylag stabil - hozzátéhető, mintegy növényyszerűen fejlődött - településrend hogyan torzult el a török idők időszakos behatásai következtében. Józanul állítja fel a pusztulás mérlegét; valóban, vigyáznunk kell: a források "elpusztult", "puszta" megjelölései magukban véve pusztán elnéptelenedésre utalnak, az esetek nagy részében nem jelentik egyúttal a lakosság teljes megsemmisülését. Keserves leckék árán bár, a föld népe megtanulta, hol található bátorságosabb, új otthont magának, vagy pedig, ha csak időlegesen is, közvetlenül fenyegető veszedelmek elől hogyan huzza meg valami védettebb helyen magát. A nyílt síkságon csupán folyók kiöntései, lápok, ingoványok adtak módot erre (kemény tél kivételével, amikor - szerencsére nem a hadak járásának évadján - ezek rejtett zugai is hozzáférhetővé váltak); ahol ezek is hiányoztak, a veszélyeket leginkább még az összebujás, a nagyobb közösségekbe való egybefogódás csökkentette. Ebben a vonatkozásban a Dunántul dombos-erdős tájai jelentős előnyben voltak. A közvetlen háborus pusztítások idejét leszámítva, a hadak utjától távolabb a népesség nagy része, ha veszteségekkel is, nyilvánvalóan át tudta menteni magát a török uralommal járó viszontagságokon, sőt, legalább is a veszedelmeknek kevésbé kitett nyugati széleken, időszakonként a természetes szaporodás népességtöbbletével is számolhatunk.

A településrendre ható külső erők nemcsak a településhálózat sűrűségében, egy-egy összetevőjének elhelyezkedésében és népességszámában okoztak jelentős változásokat: faluforma, határszerkezet és -használat korábban megállapodott viszonyait is felbolygatták. A birtokos urak török területről való elmeneküléséből önként következett, hogy ott esetleg már kialakult majsorságaik további működésére nem adódott további lehetőség, annál kevésbé újak létesítésére. Ez annyit jelentett, hogy a megmaradt s helyén kitartó parasztság szabad kezét nyert a faluhatár s a csatlakozó, számban növekvő puszták hasznosításában. Másik fontos tényező a török világgal együttjáró folytonos létezés bizonytalanság. A meg-megújuló veszedelmek ellen csupán a fenyegetések elől kitérni tudó, mozgékony életmód nyújthatott valamelyes védelmet. A helyhez kötő földművelés a legszükségesebbre szorítkozott, nagyobb szerepet engedve a mozgé-

konyabb állattartásnak, kezdetlegesebb halász-vadász, gyűjtő-
foglatatosságnak. A bujkálásra berendezkedő életmóddal együtt
ősibb gazdálkodási formák keltek új életre, s a szántófölddel
szemben nagyobb jelentőségre tettek szert. Bomlásnak indult az
előző korszakból örökölt jobbágytelek-rendszer, mely eredetileg
szorosan kötődött a földesurasághoz és a szántóföld kidomborodó
jelentőségéhez. Most nemcsak hogy megállt az eke térhódítása:
sokhelyütt meg kellett hátrálnia az őstermészet ellentámadása
elől, sőt gyakran a maga szűkebb területén is primitívebb, kö-
tetlenebb rendszernek engedett teret.

Amint a paraszt otthona is el-elmozdult eredeti helyéről,
biztonságosabb fedezéket keresve, úgy tevődött át a hétköznap-
jait kitöltő gazdálkodás súlypontja is a rejtettebb határré-
szekre. A település két összetevőjének ebben a párhuzamos, exten-
zív irányú mozgásában teljeseedett ki a dunántúli táj átalakulá-
sa.

Ruzsás Lajos előadása széleskörű elemzés alapján új bizony-
ságát szolgáltatotta annak, amit magam is évtizedek óta hangozta-
tok: hogy milyen mélyreható, területileg kiugró nyomokat hagyott
a török uralom az ország gazdasági-társadalmi fejlődésében. Az
előadás kimutatta, hogy még az 1760-as években is határozottan
elkülönülnek a korábban "királyi Magyarországhoz" tartozott nyug-
gati megyék a török uralmat végigszenvedett délkeletiektől s köz-
bül a végvárok övezetéhez számítható Zala és Veszprém megyétől
mind a nemesség egyes rétegeinek az urbéres birtokokban való ré-
szesedése, mind az örökös és a szabad költözésű jobbágyok ará-
nya tekintetében. Még szembeötlőbben kitűnne a nagybirtok erő-
sebb túlsúlya a nyugati részekben, ha az ott jóval kiterjedtebb
s elsősorban a nagy uradalmakhoz kötődött majorsági földeket is
számba lehetne venni. S ugyancsak növelné a kép realitását, ha
megyékek szerinti elhatárolás helyett - ami a forrásanyag létre-
jöttéből többnyire önként adódik ugyan, de ezuttal áthidalható
lett volna - megpróbálnánk legkésőbbi kiterjedéséhez képest a
török uralom alatt szynlődött részek és a tulajdonképpeni hódolt-
ság területét megyehatároktól függetlenül körvonalaizni, s esze-
rint tenni összehasonlítást. Ilyen aprólékosabb vizsgálat hoz-
zásegíthetne a Dunántul agrártájanak az adott fejlődési foknak
megfelelő szerves körülhatárolásához.

A XVIII. századi települési kép belső összetevőinek megis-
meréséhez, Zala és Somogy megyei falvak művelési rendszerét vizs-
gálva, Simonné Tigelmann Ilona és Simonffy Emil hozzászólása vitt
közelebb, Tóth Tibor kapcsolódó megjegyzéseivel együtt. Helyesen
utalnak arra, hogy az 1720-as és az 1728-as országos összeírás-
ban olvasható "egynyomású rendszer" megjelölés nem értelmezhető
egységesen, és Somogyban többnyire nyilvánvalóan más jelent, mint
Zalában. A helyes megfejtés nem könnyű feladat. Az összeírók,
kivált ha fejlettebb mezőgazdasági kulturájú tájról jöttek, nem
mindig ismerték fel a primitívebb rendszerek lényegét, s hajla-
mosak voltak az adott vetésterületet közelebbi vizsgálat nélkül
az adózás szempontjából egy-kettő-hárommal megszorozni, hogy a
szántóföld egész területét megkapják. Egy-egy helység természeti
adottságai, megművelhető határának kiterjedése, népessége,
piaci lehetőségei, az állattartás súlya mind számítáiba jönnek
a megfelelő értelmezés során. Ha valóban az ugar bevetése - ta-
karmány- vagy kapásnövényvel - vezetett a kétnyomású rendszer-

től az egynyomású gazdálkodáshoz, ez kétségtelenül fontos előrelépésnek tekinthető. Egyébként azonban nem lenne helyes a két-, három- és "egy"nyomású rendszert a fejlődés egymásra következő, mind magasabb lépcsőfokaiként rangsorolni. A kétnyomású gazdálkodásnak vannak előnyei is a háromnyomásúval szemben: tartósabb pihentetés, kiterjedtebb ugarlegelő, őszi és tavaszi gabona arányának rugalmasabb alakítása. Ha szántóföld a lakosság számára képest bőven állt rendelkezésre, érthető módon hiányzott az ösztönzés háromnyomású gazdálkodásra való áttérésre.

Egészben véve a konferencia hasznosan járult hozzá a Dunántul XVI-XVIII. századi településtörténetének jobb megismeréséhez. Több örvendetes tényre utalhatok ebben a vonatkozásban. Igen megnyugtató a jövőre nézve, hogy jó felkészültségű fiatal kutatók kapcsolódtak a fontos munkába, nem riadva vissza a nem csekély követelményektől. Eddig nem értékesített forrásanyag bevonására került sor; demográfiai vonatkozásban hasznos módszertani megjegyzéseket is hallottunk. A jó megalapozásból többségükben figyelemreméltó eredmények születtek, olyanok, amelyek feltétlenül kívánatosak a kutatómunka folytatását és támogatását. Ha ennek feltételei biztosítva lesznek, nem hiú reménység, hogy konkrét forrásanyagra építve, a múltból ismert felfogásokkal szemben, melyek az egyik oldalon a török, másikon a Habsburgok felé mutattak részrehajlást, belátható időn belül realisabb képet alkothatunk a Dunántul népének török kori és XVIII. századi életéről.

MUZSNAI Lászlóné:

A soknemzetiségű Dunántul kialakulása

1686-1773

A másfél százados török uralom romlásba döntötte az országot. A fejlődés abbamaradt, nyomor, szenvedés követte a háboruskodásokat. Sokan elpusztultak, másokat rabságba hurcoltak. Gond volt a pusztá létfenntartás. A jobbágnak adót kellett fizetnie, és különféle szolgáltatásokat kellett teljesítenie, sokszor két urnak, két hatóságnak is. Ha elviselhetetlenné vált a helyzete, elhagyta otthonát, a védelmet adó erdőbe, nádasokba bujt, hogy megmentse pusztá életét. Egész vidékek váltak néptelenné, pusztákká a hadiutak mentén, ostromlott várak környékén s a végvári katonák, martalóccok, kóbor csapatok portyázásai területén. A XVI. századból fennmaradt összeírások szomorú képet festenek az akkori Magyarországról. De nem javult a helyzet a következő évszázadban sem: átmeneti, viszonylag békés időszakok után újra fellángoltak a harcok.

A török fennhatóság alá nem került területeken a XVI. században a földesurak allodiumaik kiépítésére törekednek, hogy jóvedelmüket gyarapítsák, s hogy a háborus konjunkturát kihasználva vagyonaikat növeljék. A major kiépítéséhez szükségük van a jobbágy földjére, a robotját egyre inkább emelik, egymás után tiltják el a haszonvételektől. A 15 éves háboru vége ennek a folyamatnak véget vetett. A háboru befejezésével megszűnt a konjunktura is, a majorok jóvedelme visszaesett, a robot helyett a pénzzolgáltatás lett fontosabb. A jobbágyi pénzterheket egyre magasabbra emelik, s megint csak nem marad más megoldás a jobbágy számára, mint a szökés. A Bécs ellen intézett sikertelen török támadás nyomán megindult a Budát, majd az ország többi részét felszabadító háboru. A török végleg elhagyja az ország területét.

A háboruban érdemeket szerzett tábornokok - főképpen németek - elmaradt zsoldjuk fejében megkapják a kihalt vagy eltávozott magyar birtokosok uradalmait. A visszatérőknek körülményes eljárások során kell birtokjogukat igazolni, s akinek rincsenek meg az ehhez szükséges oklevelei, annak birtokát a kincstár sajátítja ki. Hamarosan belebonyolódik az ország a spanyol örökösödési háboruba, minden érdeke és meggyőződése nélkül. Az elkészeredett nép jogainak megvédésére Rákóczi fegyvert fog, de a szabadságharc elbukik.

A szatmári béke után a mocsarakból, erdőkből előmereszkedő lakosságnak mindent elölről kell kezdeni. Sokan vándorutra kelve mennek új otthon keresni. A szomszédos falvakba áttelepülőköt követi a kenyér és foglalkozás nélkül maradt katonák, a szabadlegények serege és a súlyos terhek miatt földönfutóvá vált jobbágyok éradata. Valóságos népvándorlás indul meg. az ország határain belül szinte teljesen kicserélődik a lakosság. És a meggyötört, kifosztott jobbágy elesettségéből új erőre kapott, csodákat művelt. Erdőket irtott, mocsarakat csapolt le, a pusztákat termővé tette, és hőiesen viselte a rárótt terheket. A nagy embervesztéséget azonban a saját erejéből nem pótolhatta.

Nagyszámu telepes jött az országba, főképpen a nagybirtokos, s gyakran az idegen földesurak kezdeményezésére és szervezésében. A Dunántul a XV. században - leszámítva a városokat és a nyugati és déli határsávok néhány területét - túlnyomóan magyar lakosságu volt. A török kiűzése után válik a terület nemzetiségi-leg igen vegyes összetételűvé.

A nagybirtokosokon kívül sok közép-, sőt kisbirtokos is részt vállalt az elnéptelenedett területek, elpusztult falvak benépesítéséből. Munkaerőre nagy szükség volt, de költséges és nagyszabásu telepítési akciókba nem kezdhettek. Felhasználták tehát a rendelkezésre álló tartalékot. Letelepítették a vallásuk miatt üldözött jobbágyokat, szélnek eresztett katonákat, így biztosítva a magyarság tulsúlyát az egyre szaporodó idegen telepések felett.

Már a török uralom idején telepednek meg szerbek, főképpen a Dunántul déli részein. Ők a XVIII. század elején átadják helyüket az osztrák örökös tartományokból és a német birodalom különböző részeiből érkező németeknek. A hegyekből és az északi megyékből szlovákok húzódtak le. A horvátok már 1520-1530. között elhagyták a török hadaktól feldult hazájukat. Vándorlásuk során a Kulpa folyó mögötti területeket, Szlavóniát Horvátországna kezdtek tekinteni, míg a Szlavónia fogalom lassan az et-től keletre lévő régi magyar vármegyékre szállt át. Az 1529. és 1532. évi háborúk során elnéptelenedett Zala, Vas, Somogy, Sopron és Moson megyei faluk közül sokat horvátok szálltak meg.

Igy alakult ki a XVIII. század végére a Dunántulnak a XVI. századhoz képest meglehetősen változatos nemzetiségi képe, amelynek felvázolását a következőkben kíséreljük meg. Alapul az 1773. évi hivatalos helységnevjegyzéknek /1/ és az 1715. és 1720. évi országos összeírásnak Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában /2/ című történeti statisztikai feldolgozásában közölt adatait vettük.

A Lexicon locorum megyénként és járásonként felsorolja a helységeket, és mindegyik mellett feltünteti az ott leginkább használatos nyelvet. Ezt tekintettük kiindulópontul az egyes helységek nemzetiségi összetételének a meghatározásához. Ahol ugyanis nem magyar az általánosan beszélt nyelv, az a helység olyan nemzetiségűnek tekinthető, amilyen nyelv ott leginkább használatos. Általában a nagyobb települések, mindenekelőtt a városok, mezővárosok és a nagyobb községek lakossága gyarapodik idegen nyelvű elemekkel, s így lesz bennük használatos két, esetleg három nyelv is. Ezt a Lexikon is érzékelteti, ami feljogosít bennünket arra, hogy az egynyelvieknek jelölt helységeket homogén lakosságuaknak tekintsük.

Megyéenként haladva kíséreljük meg sorra venni az összeírás nemzetiségi adatait, mintegy keretül szánva egy későbbi részletes feldolgozáshoz, helyenként kiegészítve egyéb forrásokból meritett adatokkal. Acsády statisztikájából főleg a nem homogén nemzetiségű helységekből előforduló, különböző nemzetiségű lakosok jelenlétére és arányára vonhattunk le - közvetlen következtetéseket. Az összeírás hasznos adatokat tartalmaz sok település keletkezési idejére vonatkozólag is. Dávid Zoltán megjegyzően fejtette ki /3/, hogy az összeírás Acsády által feldolgozott nemzetiségi adatai nem megbízhatóak. Ennek tudatában hasz-

náltuk a statisztikai kimutatásokat, úgy, hogy az adatokat összevetettük az 1773. évi helységösszeírás, az urbéri tabella és esetenként Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára ilyen természetű adataival.

Baranya vármegye

Baranya vármegye a török uralom idején igen sokat szenvedett. Területén vonultak át a török hadak, utjukban pusztítva, mindent felégetve. A lakosság jelentős része elpusztult a háboruban, sokakat hurcoltak rabszolgaságba, a legtöbben pedig elmenekültek. Az elhagyott falvakba a török már a XVI. században telepített délszlávokat, elsősorban szerbeket. A földművelésre, állandó megtelepedésre alkalmatlanná vált terület félnomád, állattenyésztő életmódjuknak jobban megfelelt. Velük együtt jelentek meg, s vonultak újabb, kevésbé kihasznált, legeltetésre és szerényebb földművelésre is módot adó területekre az oláhoknak nevezett vlach délszláv pásztorok is. A jobbágy munkától idegenkedtek, a fegyverforgatáshoz viszont jól értettek, szivesebben is katonáskodtak, cserébe adómentességet követeltek. Állandóbb lakóknak ígérkeztek, s életmódjuktan is közelebb álltak a régebben megtelepült lakossághoz a török elől menekülő, ugyancsak délszláv sokácok, bosnyákok, bunyevácok. Dél felől az utánpótlás biztosítva volt, a délszlávok meg is maradtak Baranyában a török kiűzéséig.

A nagy pusztítás, a tömeges szökés és elvándorlás ellenére a magyarság sem pusztult el vagy tűnt el véglegesen. Az elbujdosottak közül sokan merészkedtek vissza elhagyott lakhelyükre, de igen nagy volt azok száma is, akik föld nélkül maradtak, és szökés is, akik régi lakhelyüket újjal akarták felcserélni. A felszabadító hadjárat során felégetett, elhagyott helyek benépesítését elsősorban a háboruban részt vett magyar és szerb katonaság kezdte meg. A többi új megtelepülő főképpen a felszabadító hadjárat vidékéről és az ettől nyugatra eső részekből került ki. Baranyában a XVII. század végén 89 szerb település volt, amelyek közül 21-nek a lakosai már a török időkben is itt laktak. A legnagyobb csoport valószínűleg 1690 végén érkezett Csernovics Arzén pátriárkával.

Németek a XVII. század végéig a megyében csak elvétve fordulnak elő. Első rajaik 1694-1698 között jelennek meg. Az 1715. és 1720. évi összeírások idején már egyre több helységből szorítják ki a szerb lakosságot. Az összeírás megjegyzései azt bizonyítják, hogy az abban az időben bevándorolt németek igen szegényen indultak el lakóhelyeikről, és érkeztek meg új hazájukba. Elnyomatás, kizsákmányolás, járvány kényszerítette a heseni protestánsokat kivándorlásra a XVIII. század elején. 1715-ben azt állapítja meg az összeíró, hogy valódi jobbágyoknak csak a magyarok és szerbek tekinthetők, a horvátok és a svábok nem, legfeljebb zselléreknek, az 1720. évi összeírás viszont már jelzi a német betelepülés egyre növekvő lendületét.

A telepítések a XVIII. század közepére nagyjából befejeződtek. Baranya megyében az 1773. évi helységösszeírás adatai szerint 349 helység van, ebből egy város: Pécs; 5 mezőváros: Bóly, Mohács, Pécsvár, Siklós és Szekcső. A többi 343 község. Az egész megyében 209 magyar és 123 idegen lakosu helység van. Utóbbiak közül 70 német, 31 szerb, 15 horvát és 7 szláv (so-

kác). Mohácson, Siklóson, Szekcsőn, Lencsokon, Pécssett és Pécsváradon (1 város, 4 mezőváros, 1 falu) magyar-német-szerb a lakosság összetétele; magyar és szerb nyelven beszélnek Szentersébeten, Hercegszőlősen; magyarul és németül Babarcon, Geresden, Nagypálban, Bellyén, Karáncson, Mágocsan és Orfűn. Német-szerb vegyes lakosságú Fazekasboda, Bozsók, Liptód, Vémend, Dárda, Vörösmart, Monostor és Ráckozár; magyar-szlovén nemzetiségű Monyoród, német-szlovén lakossága van Maráza és Versend falvaknak. Csekély számú görög kereskedő lakott Hercegszőlős, Szekcső, Lucs, Kisfalud, Siklós, Beremend, Nagyharsány, Villány, Kémes, Vajszló és Pécsvárad helységeiben.

A legnagyobb pusztítás a megye keleti felén elterülő baranyavári járást érte, amely a török-német hadak országutjául szolgált. Ennek következtében itt telepedtek meg a legnagyobb számban a délszláv beköltözők, s ez a járás fogadta be a legtöbb német telepet is. Nagyobb arányú telepítés történt még a megye északnyugati részén fekvő hegyháti járásban. Sok magyar huzódott ide, és talált védelmet az erdős, dombos vidéken a török és zsoldos csapatok támadásai elől, de itt talált új otthonra, a hazaiakhoz leginkább hasonló feltételekre sok német bevándorló is. A síkságon a földművelés mellett állattenyésztéssel, szőlőtermesztéssel, a hegyháti járásban pedig erdőirtással gyarapították jövedelmüket, illetőleg biztosították maguknak újabb adómentes - földterületeket.

A telepek általában szabad költözési joggal rendelkeztek, miután azonban ez a jog 32 évi egy helyben lakás után elévült, továbbá a helyzet megszilárdulása után a földesurak többé nem annyira a jobbággy megnyerését, mint inkább saját jövedelmük növelését helyezték előtérbe, örökös jobbággyokká igyekeztek leszorítani a szerződés szerint szabadmenetelűeket is. Törékvésüket sok esetben siker koronázta. Baranya megyében is feltűnően megnőtt az örökös jobbággyok száma a szabad költözési joggal rendelkezőkéhez képest.

A német telepeselek, akiknek kiváltságait és költözési szabadságát intézményesen biztosították, megmaradtak szabadmenetelűeknek. A magyar jobbággy viszont csak ritkán részesült az újonnan betelepítettekkel azonos kedvezményben.

Esztergom vármegye

Esztergom vára 1543-ban török kézre került. Elestével maga a vármegye is fokozatosan hódoltsági területté vált. A megyei hatóság ugyan a magáénak tekintette, tevékenysége azonban csupán az adóbehajtásra szorítkozott. Amikor Érsekújvár, amelyet 1545-ben a székhely nélkül maradt esztergomi érsek építtetett és látott el saját őrségével, 1663-ban elesett, s a hódoltsági falvak többé nem voltak megközelíthetők, a vármegyei élet egészen megszűnt. Esztergom a török végvára lett, ezért igyekezett jól megerősíteni, nagy létszámú őrséget helyezett el benne. A zsoldos katonaság portyázásaival a környéket állandó rettegésben tartotta, a súlyos adó- és egyéb terhek tömegesen készítették mekkülésre a lakosságot, falvak egész sora néptelenedett el, lett pusztává, különösen a megye dunántúli részén. Bucs, Mócs, Kéty, Süttő, Nyergesujfalu a XVI. század folyamán elvesztette lakói jelentős hányadát. Két évtizedes viszonylagos nyugalom után a harcok ismét fellángoltak. 1594-ben a császári sereg visszafog-

lalta a várat, de tíz év múlva a török újra bevette, s a zsitvatoroki béke értelmében török uralom alatt maradt. A félhold újból kiterjesztette uralmát szinte az egész megye területére. Csak Bécs felmentése után szabadult fel Esztergom is a török iga alól.

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc alatt a vármegye súlyos pusztulásokat szenvedett. A település lassan indult meg, az 1715. és az 1720. évi összeírások adatai lépcsőzetes fejlődő folyamatot tárnak elénk. Az erdős, lakatlan, nehezen megközelíthető rejtkehelyekre bujdosott lakosság fokozatosan visszatért, mellettük német, majd szlovák telepesek is megjelentek, hogy birtokba, művelés alá vegyék az elvadult, kipusztult területet. A lakosság még sokáig bizonytalanságban, nyugtalanságban élt, nehéz küzdelmet víva a természet erőivel, a mostoha viszonyokkal. Csolnokról a súlyos robot miatt 18 család máshová költözött, Dorog 1715-ben összeirt sváb lakói - bizonyosan a kedvezőtlen körülmények miatt - részben ugyancsak eltávoztak. Ebeden, Mocson, Sárkányban Hont, Nyitra megyéből vagy ismeretlen helyről szökött, Nánán Kovarcból telepített jobbágyok próbáltak új életet kezdeni. A megye lakosságának túlnyomó többsége magyar. Németek laktak 1715-ben Csolnokon, Dorogon, Esztergom-Vizivárosban, Farnadon, Magyarországgyénben, Mogyorócon, Németországgyénben, Nyergesujfaluban, Süttön, Szentgyörgy mezővárosban és Táton. Szlovákok az összeirt 46 helységből 15-ben.

1720-ra jelentősen megszaporodott Dorog, Magyarországyén és Süttő összeirt német telepéseinek a száma, a szlovákok viszont csak Mogyorócsban szaporodtak 1715-höz képest; 15 helyett 5 évvel később már csak 3 helységben fordulnak elő.

Az 1773. évi Helységnévtár kimutatása szerint Esztergom megyében 51 helység közül Esztergom-Viziváros várcs, Párkány, Szentgyörgy és Szentttamás mezőváros, 43 a faluk száma és négy a lakott pusztaké. Ezekből 33 magyar, 6 német és 12 szlovák lakosságu. A magyarok általában a földművelésre, állattenyésztésre alkalmasabb sík területeket, a folyók mellékét népesítették be, a szlávok a megye keleti és északi részében, főképpen a hegyes, erdős vidékeken telepedtek meg, a német települések a megye középső részén alakultak ki, az ott elnéptelenedett falvakba költöztek. A legnagyobb birtokkal az esztergomi érsek rendelkezett, valamint az esztergomi káptalan. A telepítés jórészt az érsek nevéhez fűződik, de például Sárísápot Sándor Kenyherth középirtokos telepítette be.

Fejér vármegye.

A XVIII. század végi vármegye kevés eltéréssel a mostani megyével egyezik. ÉK-i része, Százhalombatta, Érd, Sóskut, Tárnok Pest megyéhez került, Ny-i részén viszont a megyéhez csatolták Veszprém megyéből az enyingi járást és Bakonycsernyét. Osztozott a törökudalástól, s a felszabadító hadjárattól, s a Rákóczi-szabadságharc idején leginkább pusztított dunántúli vármegyék sorsában. A vármegye teljes egészében török uralom alá került Székesfehérvár 1543-ban bekövetkezett eleste után. Az 1526., 1529., 1532. és 1541. években felvonuló török hadak nagy pusztítást végeztek utjukban. Néhány évtized alatt a török hadiútjául szolgáló Dunamente és a folyótól keletre és nyugatra elterülő vidék elnéptelenedett, elpusztásodott, vizenyős, mocsaras területté vált. A biztos halált jelentő kegyetlen hadjá-

ratok, katonadulások, rabszolgaszedések elől a nemesség északra menekült. A török fennhatóság alá jutott területen csak parasztság és polgárok maradtak. A megye északi része sűrűbb lakosságú volt, a déli részen az ismétlődő hadjáratok és portyázások következtében egész sor, a középkorban még virágzó falu nyomtalanul eltűnt. Fejér megye a nagyhatarú községek megyéje lett. A töröktől leginkább látogatott Fejér, Tolna és Somogy vármegyékben a XV. századi 19,5-os népsűrűség helyett a XVII. században 1 négyzetkilométerre mindössze 4-5 személy jutott. Területén 1685-ben 65 helységet irtak össze, de ebből lakott csak 26 volt, 1696-ban, miután a háború befejeztével megindult az elmenekült lakosság visszaszivárgása, s a rácok is nagy számban telepedtek meg az 1690-es években, a lakott helységek száma 49-re növekedett, 1773-ban pedig 73 lakott helység szerepel a helységnévtárban.

Az 1696-os összeírás szerint /4/ Sóskut, Tárnok, Törökbálint, Érd, Százhalom, Ercsi, Adony, Rácalmás, Pentele és Perkáta szerb lakosú. Majdnem mindegyik helység esetében megemlítik, hogy lakosai földbevált kunyhókban laknak. Az 1715. és 1720. évi összeírásban Fejér megyében 8, illetve 10 szerb (rác) helység szerepel. 1715-ben Batta, Ercsi, Érd, Pentele, Rácalmás, Ráckeresztúr, Sóskut és Tárnok lakói teljesen vagy nagyrésztben rácok. Az 1720. évi összeírás a szerbeket úgy jellemzi, mint akik állandó lakással nem rendelkeznek. Németek nagyobb számban 1715-ben és 1720-ban még csak Mórton vannak, Tárnokból 1717-ben elköltöztek, Bodajk 1701-ben német telepéseket kapott, erőteljesebben azonban a németek betelepítése 1720 körül, még inkább 1740 után indult meg. Így jöttek a szerbek helyére Adonyba 1723-ban; Nadap, Lovasberény 1719-ben, Vértesacsa 1724-ben, Szár 1728-ban, Kozma, Omód, Isztimér, Kuti, Szentmiklós, Balirka, Boglár, Gut a század közepe táján települt be németekkel. A németeken kívül Sóskutra, Bicskére, Adonyba és Kutira szlovák telepések költöztek. Sobieski János 1683-ban Bécsből visszajövő törököket telepített Fehérvár-Csurgóra. Egyidejűleg nagyarányú magyar betelepülés is történt. Erről tanuskodnak az urbéri tabellákon feltüntetett magyar falunévek.

A németek Ausztriából, Stájerországból, Sziléziából, Frankonból, Bajorországból, Württembergből, a szlovákok Esztergom, Komárom, Hont, Nyitra, Pozsony, Trencsén vármegyékből, a szerbek Pozsega megyéből és a közeli Pusztazámor, Sóskut helységekből érkeztek.

Acsa története jellemző példája az egykor szinmagyar lakosú községek elnémetesedésének. A pálosok egy szükségből megkötött 1667-es szerződésre hivatkozva hosszú harcot vívtak a helységre fondorlatos uton adománylevelet kieszközölő Ujvári családdal a kúriális község birtoklásáért. Miután Acsa lakosai elkeseredésükben, hogy jobbágyorsba akarják taszítani őket, megölték Ujvárit, örökös jobbágyosságra ítéltettek. Többeket kivégeztek, mire a lakosság egy része a környező falvakba menekült. Ujvári özvegye helyükre németeket telepít. A református magyarok templomát a katolikus németek kapják, iskolájukat bezárják. Vallás-szabadságukat csak 1807-ben nyerik vissza. /5/

A telepítéseket az Esterházy és Zichy nagybirtokosokon kívül kisebb birtokosok is végzik, sőt Tordason 1713-ban Sajno-

vics Mátyás földesur felhatalmazza Varga Lőrinc és Juhász István jobbágyokat, hogy ők telepítsenek.

Az 1775. évi helységösszeírás Fejér megyének 74 helységéről tesz említést. Ezek közül 1 szabad királyi város: Székesfehérvár; 5 mezőváros: Adony, Érd, Lovasterény, Mór, Sárosd, 68 falu. Magyar lakosságú Sárosd mezőváros, és 49 falu, német 14; szlovák 6; szerb illetőleg sokác 5 helység.

A magyar helységek az egész vármegye területén elosznak, a németek főképpen a megye északnyugati sarkában és Székesfehérvártól északra, a szerbek a megye keleti szélén, a Duna mellett, a szlovákok pedig a vármegye északkeleti részén helyezkednek el. Görög kereskedők tevékenykedtek Székesfehérvár, Perkáta, Adony, Csákvár, Alcsut, Ráckeresztur, Bicske, Érd, Batta, Ercsi, Sárosd, Pentele, Rácalmás, Seregélyes és Vál helységek területén.

Győr vármegye

A XVIII. század végi Győr megye a mai Győr-Sopron megye csornai, győri és mosonmagyaróvári járására terjedt ki. Az akkori megye délnyugati sarkát legujabban Veszprém megyéhez csatolták, a Duna balpartján elterülő Csilizkőz pedig Csehszlovákia része lett. Az ország belsejét Pozsonnyal és Béccsel összekötő szárazföldi és víziutak Győr városán haladnak át. A főútvonal közelségében, illetve útjában fekvő városok békés időkben tekapcsolódnak az áruforgalomba, ipari, kereskedelmi központokká válnak, anyagi jólétük általános fellendülést eredményez; háború, hosszú évekig tartó hadiállapot esetében éppen ez a kedvező fekvés válik szerencsétlenségüké. A felvonuló, romboló, gyujtó hadseregek nem egy települést változtattak hadszínterré, s vetették vissza évtizedekkel, esetleg évszázadokkal is fejlődésében. Így volt ez Győrrel is. Török hadak, császári seregek ismételtén átvonultak rajta, pusztává változtatták az egész megyét. A legtöbbit maga Győr szenvedett. Buda eleste után jelentős végvárrá vált. 1594-ben a város török megszállás alá került, és 1598. évi visszafoglalásáig csak kevesen vészték át a három és fél évig tartó rabságot. Sokan menekültek el a megye határain is tulra, a biztonságosabbnak vélt nyugati városokba. Az egész megye a török kézre jutott, s Győr visszafoglalása után is a megújuló csatározások tartották bizonytalanságban a lakosságot. A Bécs felszabadítását követő háborusok Győr megye területét újból hadszínterré változtatták, s bár több elpusztult helység már a török uralom alatt újra benépesült és idegen telepések is kezdtek megjelenni a török kiűzése után, tartós rendezésre csak a XVIII. században került sor. Az ország különböző vidékeiről érkeztek magyarok a Győr megyei falvakba, német telepések szállták meg Csanak, Gyarmat, Gyirmót, Kisbaráti, Koroncó, Medve, Öttevény, Sövényháza, Tét és Váms községeket; Szentiványba horvátok telepedtek. Az 1715. és 1720. évi összeírás ujonnan telepített falvakként tünteti fel Gyirmót, Sövényháza, Táp, Tényő, Ladomér, Malomsok és Kursziget helységeket. A német telepések nem egy tömbben települtek, egy részük elmagyarosodott. Az 1775-as helységösszeírás már csak 4 német többségű helységet sorol fel, ezek: Csanak, Pinyéd, Sövényháza, Öttevénytziget. A megye 84 helysége közül szabad királyi város: Győr, mezőváros: Szentmárton, a többi 82 - falu.

A helységek túlnyomó többsége, 78 magyar anyanyelvű. Abda, Börcs, Ötvevény, Fehértó, Kapi és Szentkut, a megye tóközi járásában lévő magyarnak jelölt helységek, párhuzamosan feltüntetett német neve arra enged következtetni, hogy ezekben a magyarokon kívül jelentősebb számú németiség is lakhatott, amely azonban a számbeli fölényben lévő magyarságtól körülvéve elmagyarsodott.

Horvát lakosu község volt Győrtől északkeletre Szentivány, s szlovákok lakták az ugyancsak Győr szomszédságában, tőle dél-nyugatra fekvő Ikrényt. A XVIII. század második felében Győrben, Győrszentmárton mezővárosban, Kóny és Felpéc községekben ezenkívül görög kereskedők laktak, elenyésző számban.

Komárom vármegye

A XVIII. századi Komárom megye a Duna két oldalán terült el, a mostani Komárom megye keleti része akkor Esztergom megyéhez tartozott. Helyzete, főképpen a dunai hajóforgalomban való részvétele, azonkívül a Vág folyó által a Felvidékkel való összeköttetése jelentős kereskedelmi központtá tette. Háboruban azonban e jó fekvés nagy veszedelmet jelent. A török már 1526-ban is járt Komáromban. A vár és város első nagyobb pusztulása 1529-ben következett be. 1543-ban még nagyobb erővel támadta az ellenség, s bár a német zsoldosok gyávan megszöktek, nem vette be. Buda elfoglalása után, amikor Esztergom és Székesfehérvár török kézre jutott, Győr, Komárom és Érsekújvár magyar végvárrakká lettek. Végvárként szüntelen csatározás szinterévé vált Komárom is, a csapatok mindkét részről raboltak, pusztítottak, sanyargatták a lakosságot, s határvidék lévén, a török és magyar is behajtotta rajta a tetemes adóterhet. Tata a török megszállás másfél százada alatt kilencszer került a török kezére. A XVI. században bekövetkezett pusztulásáig Gesztes, Tata elővára is hasonló viharokat élt át. A zaklatások elől a lakosság az ország különböző vidékeire széledt el. Legtöbbször a kevésbé veszélyeztetett Csallóközben találtak átmeneti vagy végleges otthonra. Győr város 1638. évi jegyzőkönyvében említés történik az Ekecs, Bottyán és Mocska helységekből jött menekültekről. Sok helység részben vagy egészben elnéptelenedett, mint Ács, Csep, Füzitő, Kisigmánd, Gyermeley, Hetény, Kömlőd, Lovad, Mocska, Monostor, Szák, Szend, Szőny, Tömörd, Vas, Vasdinnye, s közülük nem egy, mint például Füzitő, Lovad, Tömörd, Vas, Vasdinnye stb. örökre pusztá maradt. A dunántúli rész újratelepítése csak a XVII. század közepén kezdődhetett meg. A földesurak igyekeztek az elpusztult falvakat, főképpen a töröküléstől megkímélt északi megyékből, a környező falvakból, de távolabbi vidékekről is új lakókkal benépesíteni. Az új települők túlnyomórészt református magyarok voltak Bars és Nyitra megyéből, valamint a Duna-Tisza közéről. 1610 körül Szákot és Bokodot szlovákok szállták meg. A XVII. században főképpen belső vándorlással, magyar menekült jobbágyok, szélnek eresztett katonák betelepítésével próbálták a hiányzó munkaerőt pótolni. Ekkor kezdődött meg az északi megyék szlovák lakosainak az elnéptelenedett Baj, Baromlak, Bogya, Csehi, Csuz, Izsa, Jászfalu, Kolta, Kurtakeszi, Kürt, Oroszlány, Perbete, Szemere, Szend, Szentpéter, Turiszakállas, Udvard, Ujgyalla, Aszár, Bagota, Bánhida, Ekecs, Imely, Környe, Martos, Szimő, Szöllős, Tóváros helységekbe való beköltözése. De maradtak itt beházasodott, vagy a le-

telepedett életformát a katonáskodás helyett választó török alattvalók is, bár a török a magyarral ritkán házasodott. 1666-1695 között a komáromi plébános 41 törököt - köztük egy nőt - keresztelt meg. /6/ Szerbekről is történik említés.

A földesurak munkaerőszükséglete, telepítési törekvése azonban mégsem volt olyan nagy, hogy ne kényszerítettek volna egész falvakat kivándorlásra protestáns vallásuk miatt. A protestánsok üldözése különösen azután harapózott el, miután Esterházy József 1727-ben megvásárolta a megye jelentős részét elfoglaló tatai uradalmat. A Rákóczi-szabadságharcban részt vett Esterházy Antaltól hűtlenség címén elkobzott gesztesi uradalmat fivérei, Ferenc és József 1732-ben szerezték meg. Az Esterházyak, Zichyek, Csuzyak és az esztergomi érsek protestánsüldöző politikája következtében egész falvak lakossága vált földönfutóvá. Az elkeseredett protestánsok helyére német telepeseket hívtak be. 1733-ban Esterházy kiáltványokkal toborozta a túlnépesedett német tartományokból a katolikus lakosokat, földjuttatást, 6 éves adó- és robotmentességet ígérve. Megkezdődött a szegény parasztok kivándorlása főképpen a tatai uradalom falvaiba Elzászból, a Rajna vidékéről, Württembergből, Bajorországból. Csatlakoztak hozzájuk Moson megyei németek is. Így lettek német lakcsu falvakká Alsó- és Felsőgalla, Baj, Környe és Szomor. Új falvak épültek: Tolna, Kecskéd, Szentmiklós. Sok német telepedett meg Tarjában, Szomódban, Tatán és Tóvárosban is. Nyitra és Trencsén megyéből beköltöző szlovákok szállták meg a reformátusoktól elhagyott Bánhidát; Orcsúly, Ekecs, Ujfalú, Tardos, s az udvardi járás több faluja is szlovák telepeseket kapott.

Az 1773. évi helységnévjegyzék 90 helységet sorol fel. Eből szabad királyi város: Komárom, mezőváros: Tata, Tóváros, Guta és Nagymegyér, a többi falu. 55 helység, köztük a 4 mezőváros is magyar, 16 szlovák és 13 német nemzetiségű. A magyar helységek az egész megye területén helyezkednek el, kivéve a megye délkeleti részét, a tatai uradalmat. A szlovák helységek leginkább a Duna balpartján, a gesztesi járásban, másrészt a Duna jobbpartján, a megye délkeleti részében kisebb szigetként vagy elszórtan találhatók, a német helységek a megye délkeleti részén, a tatai uradalom területén. Szomód és Kisbér magyar és német, Bokod pedig magyar-szlovák lakosságú helységek. A XVIII. század folyamán görög kereskedők telepedtek meg Komáromban, Tata és Tóváros mezővárosokban, továbbá Ács, Császár, Kisbér, Kocs, Neszmély és Tárkány falvakban.

Moson vármegye

Moson vármegye a XVIII. században magában foglalta az első világháború utáni határrendezés során Ausztriához csatolt 27, és Csehszlovákiához csatolt 3 helységet is. A török támadásoktól Moson sem menekült meg egészen. Szoliman szultán 1529-ben Bécs alá vonultában felégeti Óvárat. Az 1683. évi bécsi hadjárat alkalmával a vár ismét a lángok martaléka lett, Gálosal és más helységekkel együtt. A Rákóczi-szabadságharc idején az átvonuló hadak újra súlyos veszteségeket okoztak a megyének. Mégis, a többi dunántúli vármegyéhez képest kevesebbet szenvedett, viszonylag egyenletesen fejlődött. Lakosai földműveléssel, halászáttal, állattenyésztéssel foglalkoztak. Nagy kiterjedésű rétjein szénát, természetet, ennek egy részéből állataikat takarmányozták, a többi eladták. Ló, szarvasmarha- és

juhtenyésztést folytattak. Az árut nagyrészt a bécsi piacon értékesítették, s e kereskedelem révén jó anyagi körülmények közé jutottak. Szőlő- és bortermeleléssel is foglalkoztak, de a bor minősége közepes volt, kivitelre alkalmatlan. Az élénk kereskedelem jó jövedelmet biztosított a megye lakosságának. Ezzel együtt járt, hogy terhes köztartozásuktól szabadulni igyekeztek. A sok mezőváros ennek az önállóságra törekvésnek, fejlődőképességnek a jele. A megye kétharmad része az urbérrendezés idején nagybirtokosok, Esterházy Miklós és Krisztina főhercegnő tulajdonában volt. A török Mosonban hosszasan nem tartózkodott, a jobbagyok nem kényszerültek menekülésre, ennél fogva csak kisebb telepítésre került sor. Így Esterházy Miklós a Bodentó környékén lakó svábokat telepít Bánfalva, Ilmic, Pomogy és Valla községekre. /7/ Lébénybe a protestáns vallásúldözés elől menekülő svábok jöttek. /8/ Kivándorlás is előfordult. Esterházy József 1745-ben a Komárom megyei Baj birtokra 100 Moson megyei családot telepít. A Fejér megyei Acsa község első német telepesei között helyeshalmi születésű is van.

A XVIII. században nyugalmas, békés idők következtek. A termelés fellendült, a lakosság szaporodott. Addig műveletlen területeket tett termővé, terjeszkedésének azonban a Hanság áradásai gátat szabtak. Abban, hogy Moson megye a ritkább lakosú megyék közé tartozik, része van annak, hogy a Fertő, a Hanság és a Duna-melléke mocsaras, vizenyős terület volt, lakói sokat szenvedtek az árvizek pusztításaitól.

1773-ban Moson vármegye 51 helységéből 12 mezőváros: Boldogasszony, Gálos, Halászi, Köpcsény, Lajtafalu, Moson, Nezsider, Magyaróvár, Oroszvár, Rajka, Védény, Zarány és Zarányfalu. A helységek nemzetiségi megoszlása a következő: német 31 helység, közöttük Boldogasszony, Gálos, Nezsider, Magyaróvár, Rajka, Védény és Zarány mezővárosok; horvát 11, ezek közül mezőváros 3: Köpcsény, Lajtafalu és Oroszvár. A magyar helységek száma 8, ebből mezőváros Halászi és Moson.

Az 1715-ös és az 1720-as összeírás az 1773. évi nemzetiségi adatokhoz képest eltérést mutat néhány helységben, helyesebben nagyobb számú más nemzetiség jelenlétét is kimutatja: így az 1773-ban németnek jelölt helységek közül magyarok is laktak Kálnokban, Magyaróváron, horvátok Magyaróváron, Magyarakimlén. A horvát falvak közül jelentős számú német lakott Bezenye, Csuny, Gáta, Horvátjásfalva, Köpcsény, Körtvélyes, Lajtafalu, Oroszvár, Parndorf és Újfalu helységekben, több magyar Újfaluban. A magyarnak jelölt helységek közül pedig több német élt Tétényben, több német és horvát Halászi és Lébény helységekben. Kérdéses, hogy 1720 és 1773 között a vegyes lakosságú falvak váltak-e homogénné, vagy pedig Moson vármegye esetében a Lexicon locorum nem jelöli a két- és háromnyelvűséget. Mosonban is laktak elvétve görög kereskedők: Gáta, Moson és Rajka helységekben.

Térképre vetítve a megye helységeinek nemzetiségi megoszlását, azt látjuk, hogy a németek elsősorban a vármegye nyugati felében, az Ausztriával határos részen helyezkednek el, a horvátok a megye északi részén, a magyar lakosságú falvak keleten.

Pest vármegye

Pest megyének csupán a dunántuli részét, a pilisi járást vizsgáljuk meg. Buda közelségében, mint az események és változások közeli tanuja, a tatárdulás, könyörtelen sarcolások, adó-behajtások, pusztítások közvetlen áldozata, talán valamennyi, a törökülés utjába eső megye között ez szenvedett legtöbbet. Valami védelmet mégis jelentett a hegyes-dombos erdős vidék, az a körülmény, hogy a ráckevei és szentendrei sziget kiesett a csatározások, hadjáratok fő utvonálából. Ezt bizonyítja az 1690-ben készített összeírás, amely szerint Pest és Pilis megyéknek a városokon kívül mindössze 52 lakott helye maradt, s ennek mintegy egyharmada éppen a pilisi járás - a volt Pilis megye - területén feküdt. Óbudát és Ráckevét leszámítva - Buda és a többi szabad királyi város vizsgálódásunk körén kívül esik - ezek a helységek igen gyér lakosságuk voltak. A lakosság a Bécs alól fejvesztetten menekülő török csapatok és a nyomukban haladó császári zsoldosok kegyetlenkedései, fosztogatásai, továbbá Buda visszafoglalása után a császári seregek eltartására kivetett hadiadó behajtása elől továbbra is bujdosni kényszerült, vagy ettől való félelmében menekült el. Csak lassan kezdtek régi lakóik visszaszívárogni elhagyott lakhelyükre, vagy újak betelepéni az üresen maradt falvakba. Az 1715-ös és 1720-as összeírás bizonyossága szerint jelentős számban telepedtek meg magyarok Ráckeve mezővárosban, Bia, Piliscsaba, Makád, Szigetmonostor, Páty, Pócsmegyer, Szigetszentmiklós, Tinnye, Tótfalu, Tök és Zsámbék helységekben.

Főképpen a Zichyek kezdeményezésére, Savoyai Eugén s kisebb birtokosok telepítése nyomán németekkel népesülnek be Szigetbecse, Borosjenő, Budakeszi, Csepel, Hidegkut, Jenő, Nagykovácsi, Óbuda, Solymár, Szigetszentmárton, Torbágy, Törökbálint, Szigetujfalu, Üröm, Visegrád, Vörösvár és Zsámbék helységek.

Hogy Buda körül megbízható körzet alakuljon ki, és hogy a lakatlan falvakat császárhű telepések népesítsék be, akik ellensúlyozzák az önállóságát féltő, a Habsburg-uralom iránt nem ok nélkül ellenszenvet, sőt gyűlöletet és elkeseredést tápláló, "rebellis" magyarság törekvéseit, egyre több németet telepített be a kincstár, miután Savoyai Eugéntől a csepel-szigeti, a Starhembergektől a visegrádi és a Zichyektől az óbudai uradalmat megváltotta. A pilisszántói uradalom is kincstári kezelésbe került.

Vándorló, pásztorkodó életmódjuknak megfelelően szerbek szálltak meg rövidebb-hosszabb időre Szigetcsép, Budakalász, Lóré, Csobánka, Pomáz, Tököl, Törökbálint helységekben. A Rákóczi-szabadságharcban a császár oldalán harcoló szerb csapatok híven végrehajtották pártfogójuk megbízásait: rettenthetetlen katonák voltak, s kiméretlenül hajtották be az adót. Szentendrán, amely virágzó várossá fejlődött, kereskedői hajlamuk érvényesült. Az itt lakó nagyszámu szerbség iparral, kereskedelemmel, kis mértékben földműveléssel foglalkozott, és többen közülük jelentősen vagyont is szereztek.

Az 1773. évi helységösszeírás Pest megye pilisi járásában 46 helységet ismertet. Közülük Szentendre, Óbuda, Ráckeve, Visegrád és Zsámbék mezőváros. A magyar lakosságú helységek - összesen 10 - a következők: Bia, Makád, Monostor, Pócsmegyer, Szentmiklós, Páty, Ráckeve, Tinnye, Tótfalu, Tök. A legtöbb helység

német lakosu: 25. Az 1720. előtti telepítéseken kívül Budafok, Szigetsép, Békásmegyér, Lóré, Budaörs, Perbál, Telki, Tétény, Csobánka és Pilisszentiván kap német lakosokat. 4 helységbe a Felvidékről lehuzódó szlovákok költöznek. Ezek: Piliscsaba, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló és Pilisszántó. Csobánka és Budakalász két nemzetiségű: egyenlő arányban lakják szerbek és németek. Szentendrén, Törökbálinton és Solymáron sokáék is laknak. Görög kereskedők tűnnek fel Szentendrén, Csobánkán, Pomázon és Ráckeven.

A magyar lakosságu helységek a két szigeten, és a járás illetve a megye Esztergom és Fejér megyékkal határos szélén találhatók. A németek az egész járás területén eléggé összefüggő területen, a szlovák lakta községek a járás Esztergom megyével szomszédos szélén, a szerbek pedig részben Szentendre körül, részben a Csepel-sziget nyugati részén, a Duna mentén helyezkednek el.

Somogy vármegye

Somogy vármegye nem egyszerre került török uralom alá. Sor-sa így még azokénál a vármegyékénél is nehezebb volt, amelyek egyszerre estek át a megszállás rémületén.

Buda elfoglalása után idő kérdése volt csupán, hogy a török a Dunántulnak e részére is kiterjeszti hatalmát. Siklós, Pécs, Székesfehérvár 1543-ban török kézre került. Szigetvár jelentősége megnövekedett, az egyik legfontosabb erősséggé vált. A szultán a környező somogi várak ellen intéz támadásokat, hogy végül is Szigetvárra összpontosíthassa az erejét. Az évtizedes készülődés alatt mindkét fél nagy károkat okozott egymásnak. Kisebbség nagyobb csatározások, portyázások, és a lakosság leirhatatlan szenvedése után a török elfoglalta Koppányt, Kaposvárt, Babócsát. 1566-ban Szigetvár esett el hősiességben, s hamarosan Csákány, Csurgó, Vizvár, Marcali is a töröké lett. Az 1600. évi hadjáratban Kanizsa megadta magát, s ezzel az egész vármegye török fennhatóság alá került. Az 1552-től 1601-ig szünet nélkül dúló háboru az életet valósággal megbénította. Falvak tömege vált lakatlaná, a török szerbeket telepített az elpusztult vagy elmenekült lakosság helyére. Egy 1581-ből származó összeírás /9/ több mint 80 szerbektől lakott helységet sorol fel. 1601-től 1664-ig viszonylagos békét élvezett a vármegye. Az 1664. évi hadjárat pusztításait azonban Somogy egy évtized alatt sem tudta kiheverni. Az 1683-ban kezdődött felszabadító hadjárat Szigetvárra csak 1689-ben jutott el, 1690-ben Kanizsa is felszabadult, s Somogy megye másfél százados török rab-sága ezzel befejeződött. Meggyőzően érzékelteti a törökudulás okozta pusztulás mértékét Bél Mátyás, amikor Somogyot szigethez hasonlítja, amelynek folyóvizet sással, bozóttal benőtt posványos állóvizet alkottak. /10/

Ujabb megpróbáltatásokat jelentett a Rákóczi-szabadságharc változó, a lakosságot nem kis mértékben megviselő hadiszere-ncsége. Rákóczi trencsényi veresége idején Béri Balogh Ádám 1708-ban Kőlesdnél fényes győzelmet aratott a császári hadak felett. Ez azonban csak epizód volt. A kurucokat a császáriak kiczorították a Dunántulról.

1596-ban, amikor már csak Babócsa és Kiskomár voltak magyar kézen, Somogy megyét Zala megye bekebelezte. 1715-ben a két megyétujból szétválasztották. Megkezdődött az újjáépítés munkája.

Az elhagyott faluk újratelepültek, bizonyosan elsősorban a megmaradt őslakókkal, emellett magyarányu vándorlás indult meg az ország határain belül. A magyarokon felül délszlávok, németek letelepítésére is sor kerül. Az 1715. évi és 1720. évi összeírás a lakosságot tulnyomóan magyar többségűnek tünteti fel. Egy rovataban szerepelnek a szerbek és horvátok, ezért csak valószínűnek tekintjük, hogy az a 25 helység, amelyet itt találunk, horvát lakosságu. Drávaszentmártonban és Horvátszentmiklóson a magyarsághoz képest tulnyomó többségű a horvát lakosság, Szigetváron egyenlő az arány a magyarok és horvátok között, de a németiség nagyobb számu, mint a magyar és horvát együttvéve. Németek vannak még kis számban Babócsa, Horvátszentmiklós, Kéthely, Lábod, Lakócsa és Zádor helységeekben. A szlovákokat feltüntető rovataban pedig - feltehetően - katolikus délszlávok (sokácok, bosnyákok, bunyevácok) szerepelnek, általában a magyarságnál kisebb létszámmal, 19 helységben.

1715-ben, vagy néhány évvel előtte települt 26 helység. Ezek lakói általában magyarok, de mivel betelepülők, legtöbbször szabadmeneteli, illetve vegyes kötöttségű.

Az 1773. évi Lexicon locorum kimutatása szerint Somogy vármegyének 305 helysége van, közülük 10 mezőváros. Ezek: Babócsa, Berzence, Igal, Kaposvár, Kéthely, Koppány, Sárd, Segesdvár, Sellye, Szigetvár, 295 pedig falu. A lakosság tulnyomó többsége 227 helységben magyar, 45-ben horvát, 14-ben rác, 11-ben német és 1-ben szlovák. Szigetvár mezővárosban magyar, német és sokác, Fiad helységben magyar-sokác-horvát, Mocsolád, Nágocs és Pula helységeiben magyar-német, Apátiban magyar-sokác és Tabon magyar-szlovák a lakosság nyelve, illetve nemzetisége. Nagyobb számu, 15 görög élt Szigetváron, 1-4 Csokonya, Vámoshidvég, Istvánd, Csököly, Visonta, Dobsza, Igal, Babócsa, Nagyatád, Hetes, Köröshegy, Marcali és Andocs helységeiben. Az új magyar lakosok magából Somogy, Zala, Tolna, Baranya, Veszprém, Fejér, Pest, Nógrád és Vas megyéből, a szlovákok Bars, Nyitra és Trencsén vármegyékből, a német telepesek Tolna megyéből származnak. A magyar helységek behálózák az egész megye területét, a horvátok a Dráva mentén a Horvátországgal szomszédos határsávbán, valamint a megye délnyugati határszélén helyezkednek el, a sokác falvak pedig összefüggő tömbben a kaposi járás közepén. A német falvak elszórtan az igali és szigeti járásban fekszenek, az egyetlen szlovák helység és a magyar-szlovák Tab pedig a keleti megyehatár közelében, az igali járásban található.

Sopron vármegye

Sopron vármegye a XVIII. század végén a sopronalatti és felső-, a rábántuli alsó- és felső-, valamint a rábaközi alsó- és felsőjárásból állt. A trianoni szerződés értelmében a megye nyugati részét Ausztriához csatolták, az 1949. évi közigazgatási szabályozás során Sopron, Moson és Győr megyéknek Magyarország részére megítélt területét Győr-Sopron megye néven egyesítették, de Sopron megye déli részén fekvő 16 helység Vas megyéhez került. A vármegye nem esett a török-tatár pusztítás útjába, elkerülte az állandó megszállás, vagy a végvári övezet területén élők viszontagságos sorsát, és ezekkel összetevve nyugalmat élvezett. Nyugalma azonban csak viszonylagos volt. Sopron is kivette részét az országra nehezedő sulyok terhekből,

gondjai az ország közös gondjai voltak. A lakosság itt is meg-
érezte a háborút, a nélkülözést, a pusztító járványokat. Keres-
kedelmi szempontból kedvező fekvése, Bécs közelsége nemegyszer
inkább hátrányára, mint előnyére szolgált. A török a Rábaközt
Győr 1594. évi elfoglalása után tíz évig megszállva tartotta,
lakóit kiirtotta, rabságba hurcolta vagy menekülésre kényszeri-
tette. Új telepések nagy számban a török végleges kiűzése után
főképpen ide jöttek. A vármegye keleti szélén fekvő Acsalag, Bo-
donhely, Egyed, Farád, Kistata, Németi és Szilsárkány lakói bi-
zonyára betelepedésük alkalmával kötöttek szerződést, és nyer-
tek szabad költözködési jogot. A vármegye többi része, külön-
sen Sopron és az Ausztriába vezető ut közelében lévő helységek
menekültekkel gyarapodtak. A Sopron megyében szokatlanul nagy
számban előforduló vegyes kötöttségű falvak szabadköltözésű job-
bágysai lettek az új telepések. A felszabadító és a kuruc-labanc
háborúk, az ismétlődő pestisjárványok sok áldozatot követeltek.
A jobbágságra nehezítő nyomás bizonyára ezen a területen is so-
kakot kényszerített elvándorlásra. Az a nemzetiségi összetétel
azonban, amely főképpen a török uralom elől menekülő horvátok-
nak Sopron vármegye sopronalatti és rábántuli felső járásában
történt megtelepedésével kialakult, lényegesen nem változott a
XVIII. század végéig. A horvátok vándorlásuk során Alsó-Ausztri-
ába is eljutottak. Ennek emlékét őrzi az osztrák nemzetiségi
politika egy korai megnyilatkozása. 1573-ban a németek panasz-
tettek II. Miksánál a horvátok ellen, mivel többségbe kerülve
elnyomták az őslakókat. A király az akkor átmenetileg Alsó-Ausztri-
ához tartozó Kőszeg urához, Schönach Ferenchez titkos utasi-
tást intézett, meghagyva, hogy a telkes horvát jobbágyokat ész-
revétlenül cseréljék ki németekkel, ahol vegyesen lagnak, a bi-
ró német legyen, s ha surlódás támad a két nemzetiség közt, "ta-
pintatosan" mindig a németek pártjára álljanak. /11/

A megye kétharmad része nagybirtokosok, az Esterházy és
Széchenyi család birtokában van, a jobbágság sorsának alakul-
lását az ő akaratuk, szemléletük, gazdálkodásuk, politikai ál-
lásfoglalásuk döntően befolyásolja. A győri püspökségnek, a győ-
ri káptalannak, a soproni jezsuita kollégiumnak és a csornai
premontrei prépostságnak is voltak a megyében földjei, birto-
kaik javarésze azonban a megyén kívül esett. A nagybirtok őrjá-
si fölénységét jellemző vonása Sopron vármegyének a kúriális
falvak nagy száma. Sok a megyében a mezőváros is. Ha ezek több-
ségükben nem is egyebek nagyobb falvaknál, létük mindenesetre
az önállóságra, a nagyobb eredmények elérésére irányuló törekvés
jele. A megye kedvező fekvése, a piaclehetőségek, a bor-, gabo-
na- és marhakereskedelem járult hozzá Sopron megyének a bécsi
udvar gyarmatosító szándékai, a nagybirtokosság jobbágyellenes
akciói ellenére is biztató fejlődéséhez.

Az 1773. évi helységnévtár adatai szerint Sopron vármegyé-
nek Kismarton és Ruszt szabad királyi városokon kívül 235 hely-
sége van. Közülük Sopron város, 25 mezőváros: Bó, Csepreg, Csor-
na, Fehéregyháza, Feketeváros, Kapuvár, Kőhalom, Lánzsér, Loré-
tom, Locsmánd, Lövő, Mihályi, Nagyhóflány, Nagymarton, Németke-
resztur, Nyék, Rákos, Sajtoskál, Szany, Szarkó, Széleskut,
Szentmargita, Szentmárton, Szentmiklós és Szil, a többi, 209
község.

A 235 helység többsége, 120 magyar lakosságu, 82 német, 32 horvát, 1 pedig, a délnyugati határ közelében lévő Weingraben, délszláv, valószínűleg vend. Görög kereskedők a XVIII. század második felében Pó, Kistata, Nagyság és Nemeskét helységeken laktak. A magyar falvak a megye keleti felén fekszenek, összefüggő tömbben. A megye nyugati fele túlnyomóan német lakosu falvaknak ugyancsak összefüggő egysége. A német és magyar falvak közé ékelődnek a horvát falvak nagyobb része, a másik rész szintén összefüggően, legfeljebb néhány német helységtől megszakítva, a megye északnyugati sarkában helyezkedik el.

Tolna vármegye

Tolna vármegye egyike volt a háborus s egyéb pusztításoktól leginkább sujtott vármegyéknek. A török uralom alatt sok helysége megsemmisült, emléküket sokszor csak egy-egy dülönév, rom vagy a néphagyomány őrzi. Az ismétlődő háborúk, portyázások, a megmaradt lakosság vállaira nehezedő adó, büntetés, terménybeszolgáltatási terhek egyre több jobbágyot kényszerítettek arra, hogy elhagyja otthonát, s másutt keressen boldogulást.

A nagyvezér 1686-ban tatár lovasokkal jött Buda felmentésére. Közben a várat a felszabadító hadsereg bevette, a török a Duna mentén vonult vissza. Utjában felégette Bölcskét, Madocsát, Ujpalánkát, Szekszárdot, a Sárviz alatti falukat, Tolnét. A simontornyai uradalom 1689. évi összeírása szerint Tolna megyében 9 lakott hely volt, a többi pusztá. Az 1696. országos összeírás szerint 17 magyar és 11 szerb falu volt a megye területén 488 magyar és 459 szerb lakossal. /12/ A lakosság állandó mozgásban volt.

A felszabadulás idején Tolna lakosságának nagyobbik fele szerb volt, 1696-ban a magyar és szerb lakosság egyenlő aránya. Tolnán, Ujpalánkán, Grábócon, Döbröközben, Pakson és Ozorán volt nagyobb létszámu szerbség. A magyarság részint régi lakhelyeire szivárgott vissza, részint a szomszédos helységekből, megyékből, távolabbi vidékekről jött szerencsét próbálni. Bedeg 1701-ben települt Somogy, Sopron és Tolna megyéből származó lakókkal, Diósberényt a Tolna megyei Mucsi és Závod helységekből való telepek szállták meg 1704-ben. Némedi "összállói a törökvilág-beli bujdosók közül valának, leginkább Simontornya, Szentlőrinc, Bikácsból népesítettett". /13/ Nak új lakói Somogy és Baranya megyéből, Szentlőrincéi Győr, Sopron, Vas és Veszprém megyéből kerültek. A németek a századforduló idején már megjelentek a megyében, a telepítések nagyobb arányban azonban csak 1700 után indultak meg. Az 1715-ös és 1720-as összeírás idején még mindig zavaros, kezdetleges állapotok uralkodtak, a német telepekről az összeírók így nyilatkoztak: "Igás marhájuk nincs, a magyar éghajlatot nem bírják, sokan elhalnak, koldusok lesznek vagy visszaköltöznek hazájukba".

Az 1715-ben a temesvári telepítő bizottság által főként a Bánát és Tokaj vidéke benépesítése érdekében indított telepítési akciót III. Károly az 1720-as évek elején Hessenre is kiterjesztette. A toborzás, a csábitó ajánlatok kedvező fogadtatásban részesültek, mert a tartományt pusztító háborúk, az általános elszegényedés miatt nagy volt az elkeseredés. Az első rajok kellő előkészítés hiányában nem voltak megelégedve az itt talált állapotokkal. Többen csalódottan visszatértek. Megváltozott a hely-

zet, amikor megszigorították a kivándorlási feltételeket, ezzel biztosítva, hogy a telepések tekintélyesebb, némi anyagi alappal rendelkező személyek legyenek, másrészt a szerződés pontjainak a tiszteletben tartását a telepítők biztosították. A Tolna megyei német telepések jelentős része úgy került a megyébe, hogy Mercy Claudius, a hűgyészi uradalom birtokosa egy eredetileg - hivatalos telepítési akció során - Bánátba irányított csoportot Hűgyészbe csalt át. Feltételei emberségesek voltak, protestánsokat is telepített, ellentétben a nagybirtokosok nagy részénél tapasztalható protestánsellenes irányzattal. Dóry László, Wallis gróf, a Magyar család, Kollonics, Jány bátai apát, a szekszárdi apátság is telepített németeket. Német lakókkal népesítették be Alsónána, Apar, Bátaapáti, Bátaszék, Belac, Belecska, Bikács, Bonyhád, Bonyhádvarasd, Cikó, Csibrák, Diósberény, Duza, Dunakömlőd, Felsónána, Gráboc, Gyöng, Györe, Gyöngyös, Hant, Hűgyész, Izmény, Kakasd, Kalazná, Keszőhidegkut, Káty, Kisdorog, Kismányok, Kistormás, Kisvejte, Kocsola, Kovácsi, Kurd, Ladomány, Lengyel, Majos, Máza, Móra, Mórág, Mőcsény, Mőza, Mucsfa, Mucsi, Murga, Nagymányok, Nagyszékely, Nagyvejte, Németkér, Paks, Pári, Szakadát, Szálka, Szárazd, Tabód, Tevel, Tolna, Udvari, Váralja, Várdomb, Varsád, Závod, Zomba helységeket. Moson és Tolna megyei németek szállják meg Paksot és Dunaszekescst. Szlovákok betelepítésére is kerül sor; Nyitrából, Trencsénből és a Felvidék egyéb részeiről kerülnek egyebek közt Mőzsbe a bátai apát birtokára.

A Lexicon locorum kimutatása szerint Tolna megyének 1773-ban 103 helységéből 16 mezőváros: Báta, Bátaszék, Dombóvár, Dőbrököz, Földvár, Hűgyész, Ireg, Kölesd, Ozora, Pilis, Pincehely, Regöly, Simontornya, Szekszárd, Tamási, Tolna, 87 pedig község. Magyar lakossága 52 helység, német 46, szlovák 1: Kér, és szerb is 1: Szálka. Magyar-német lakossága Paks, magyar-szlovák Kurd, német-szlovák Mőza. A magyar helységek a vármegye nyugati és keleti felében a tolnai és földvári járásokban helyezkednek el összefüggő területen, a németek pedig ugyancsak összefüggő tömbben a két járás közé ékelődött völgyes járásban.

Vas vármegye

Vas vármegye XVIII. századi területe úgy változott, hogy a trianoni szerződés szerint nyugati széle Ausztriának, délnyugati része pedig Jugoszláviának jutott. Az 1949. évi közigazgatási átszervezés értelmében Sopron megyéből 16 községet kapott, három volt vasi községet viszont Veszprém megyéhez, kettőt Zalához csatoltak. A megye területére a török uralom nem terjedt ki, de sokat szenvedett a török betűésektől. 1532-ben Jurisics Miklós kapitány hősiességében verte vissza a Kőzeget ostromló törököket. A hadjárat pusztításai következtében azonban igen sok falu vált részben vagy egészen lakatlanná. A következő évtizedekben ezek nagy részét a török pusztítás és rabszolgaszedés elől Szlavóniából menekülő horvátokkal népesítették be. A XVI. században Vas megyében 55 új vagy újratelepített horvát falu keletkezett. Sok megritkult lakosú helység magyar és német lakosai közé is telepítettek horvátokat.

1550-ben pestisjárvány pusztított, s akadályozta meg a terület újraéledését. A Bocskai-felkelésben segédkező török-tatár csapatok nagy pusztítást okoztak. Az 1609. évi dicajegyzékek sok falut teljesen leégettnek minősítenek. A Bethlen Gábor-féle

szabadságharc során Kőszeg, Rohonc, Körmend hol az egyik, hol a másik fél birtokába került, rengeteg véráldozatot követelve. Az 1622. évi dicsőjegyzék arról tanuskodik, hogy a legnagyobb pusztulást a megyében a Batthyányak rohonc-szalónaki és körmen-di uradalmi szenvedték. Sok falu nyert adómentességet, mivel teljesen leégett. Buđa török kézbe jutása után a megyének a Rába jobbpartján elterülő részét végvárvidékké alakították, ami állandó hadikészültséget, nyugtalanságot és zaklatást jelentett. A szentgotthárdi csatával és a vasvári békével végződő 1664. évi török hadjárat a megye déli részében okozott nagy veszteséget. Utána két évtizedes, viszonylag nyugalmas időszak után a Bécs ellen 1683-ban indított hadjárat idején, a szákmányt, élelmet kereső török csapatok portyázásai során pusztult el a megye kemencesaljai vidéke. Kazó István vasvári prépost 1697/98-ban tartott egyházlátogatásáról készített jegyzőkönyve 1/14/ számol be több templom ekkor történt elpusztításáról. A jelentés egyben részletesen ismerteti, helységről-helysére haladva, a prépost tapasztalatait, vizsgálatának eredményeit. Ismerteti a helységek nyelvi, mondhatjuk, nemzetiségi hovátartozását is. Ha a jelentésnek a nemzetiségi vonatkozású adatait összehasonlítjuk az 1773. évi összeírás hasonló adataival, megállapíthatjuk, hogy a megye nemzetiségi képe a XVII. század végére kialakult, jelentős változás a helységek lakóinak nemzetiségi összetételében 1773-ig nem következett be. A Rákóczi-szabadságharc változó szerencséje, a Vas megyei várak, Rohonc, Szombathely, Körmend, Szentgotthárd, Vörösvár, Sárvár, Kőszeg, Borostyánkő, Szalónak ostroma, Szombathely, Kőszeg felégetése, a kuruc-labanc hadak portyázásai, az 1709-ben az egész országban dühöngő pestis megtizedelte a vármegye lakosságát, a veszedelem elmúltával azonban a menekültek visszatértek otthonaikba, a hajléktalanok pedig betelepédtek a megüresedett házakba.

Az 1698. évi 645, illetve az 1773. évben számlált 623 Vas megyei helységhez képest kevésnek mondható az a 18 helység, ahol a magyar vagy horvát lakosság helyére németek kerültek. Gyakoribb eset az, hogy vegyes horvát-magyar, vagy magyar-vend, magyar-horvát-vend lakosságú helységek vendesedtek el, 10 esetben viszont német-vend, továbbá magyar-német, magyar-horvát, magyar-vend, és magyar-vend-horvát vegyes lakosságú falvak váltak tisztán magyarokká 1698-1773. között. Az kétségtelen, hogy a Lexicon locorum nemzetiségi illetve nyelvi hovátartozást jelölő adatai nem mindig homogén lakosságot jeleznek egyedüli nemzetiségnek. Pontosabb adatok híján ezért el kell fogadnunk a kisebb nemzetiségek jelenlétét, a leegyszerűsített meghatározások nem mutatják ki, mégis a különbségek kiegyenlítődnek. Vas megyének, mint már említettük, az 1773-as kimutatás szerint - Kőszeg szabad királyi várost nem számítva - 623 helysége volt. Ebből 25 mezőváros: Borostyánkő, Csákány, Dobra, Felsőlendva, Hidvég, Ikervár, Jánosháza, Körmend, Léka, Martync, Monyorókerék, Muraszombat, Németszentmihály, Németujvár, Pinkafő, Rakicsán, Rohonc, Sárvár, Szalónak, Szentgotthárd, Szentmihályfa, Szombathely, Vasvár, Vép, Vörösvár. Jóllehet, a mezővárosok átmenetet képeznek a városok és a falvak között, és minél több van belőlük egy-egy megyében, annál elevebb gazdasági és szellemi életet, tekintélyt biztosítanak közvetve neki is, ezeket a mezővárosokat azonban mégsem lehet egyenlőknek tekinteni. Szombathelyt például csupán az egyházi földesur tartotta a mezővá-

rosok szintjén, rég kinőtt ezek keretei közül, Hidvégnek viszont 1787-ben sem volt sokkal több, mint 800 lakosa; nem volt egyéb nagy falunál. A megye községeinek száma 599.

A helységek közül 302 magyar, 153 német, 121 vend és 48 horvát nemzetiségű. Az összeírás az egyes járásokat a szolgabírók nevével jelöli. A magyarlakta helységek a megye középső és keleti részén helyezkednek el Szarka és Boros szolgabírák jársaiban, valamint a megye délnyugati sarkát elfoglaló Hertelendy-féle járás keleti felében, az északnyugaton elterülő Laky-féle járás keleti szélén. A német helységek a Laky-járasnak Ausztriával határos nagyobb, nyugati részén, a horvátok ugyancsak a Laky-féle járásban, annak inkább középső részében, a vend helységek pedig az említett Hertelendy-féle járás nagyobb, nyugati részében foglalnak helyet.

A megye nagy uradalmak és apró kuriális falvak jellegzetes keveréke. A Batthyányaknak nem kevesebb, mint tiz uradalma volt a megye területén, rajtuk kívül még az Erdődy, Nádasdy és Festetics család, valamint a szentgotthárdi cisztercita apátság rendelkezett nagybirtokkal. A törpebirtokok száma megközelítette a 200-at.

Az urbéreszek 30 %-a volt örökös jobbágy, szabadköltözési joga 7 %-nak volt. Az ismeretlen és vegyes kötöttségűek közül is többen tartoztak mindkét csoporthoz, mégis, a kettő közötti arány azt bizonyítja, hogy Vas megyében nagyobb mértékű telepítésre a törökök kiűzése után nem volt szükség, és nem is került rá sor.

Veszprém vármegye

Veszprém megye területe az urbérrendezés idején eltért a mostanitól. Akkor hozzá tartozott több azóta Fejér, Komárom és Somogy megyéhez csatolt helység. Fekvése a török háborúk idején kedvezőtlennek bizonyult. A hadjáratok útjába esett, várát szüntelenül ostromolták. 1552-ben a török vette be, s ettől kezdve többször cserélt gazdát. Veszprém mellett Pápa, Palota, Csesznek és Vázsonyok látták el a végvári védelem terhes feladatát. A sok csatározás, a zsoldosok portyázásai, az egyre növekvő, két urnak teljesítendő adóterhek és szolgáltatások a lakosság erejét nagyon megviselték. A zaklatások, súlyos kötelezettségek elől sokan elszöktek, védettebb helyekre húzódtak, a falvak elpusztultak, elnéptelenedtek. Veszprém megyében különösen sok hely lett pusztává, s meg is maradt annak. A 15 éves háború idején a császári csapatok kegyetlenkedéseit is el kellett viselni. A felszabadító háborúk sem kímélték a lakosságot, a katonák beszállásolása, a hadsereg eltartása a háborúkban, nyomorúságban elcsigázott jobbágylakosság terhét egyre csak növelte. A Rákóczi-szabadságharc idején Heister generális az egész megyét végigdulta, Pálffy Miklós felgyújtotta Pápát. 1710-ben pestisvész pusztított az országban. Valamelyes nyugalmat csak a szatmári béke hozott. Megkezdődhetett a nagyrészt elpusztult megye helyreállítása, az elhagyott, elpusztult falvak újratelepítése. Először a környékről, a rejtkehelyekről jöttek elő a régi lakók, s próbáltak új életet teremteni a romok között. A környező falvakból megindult az áramlás a kevésbé elpusztultak felé, az elszélesztett katonák békés foglalkozás után néztek. Önkéntes vállalkozók kerestek új otthont, új munkalehetőséget,

sok jobbágy elszökött régi falujából, hogy új életet kezdjen. A magyar telepesek főképpen a megye területéről jöttek. Az 1715-1720. évi összeírások még egészen bizonytalan állapotokat mutatnak. Bózsok 1714-ben kezd települni, Barnag egy évvel később. Peterdet a lakói kétszer is elhagyták, 1715-ben települ harmadszor. Lődöt a sok katonai beszállásolás miatt elhagyták lakói. Várpalota mezővárosban 21 család kunyhókban lakik. Szilasbálhásról 20 jobbágy Somogy vagy Tolna megyébe szökött.

Tervszerű telepítés indul, az új birtokosok, az Esterházy, Zichy, Batthyány családok, de a kisebb birtokosok is munkaerőt keresnek. A telepítések a XVIII. század elejétől 1768-ig tartottak. Idegenből, a német birodalomból és az osztrák örökös tartományokból is toboroznak telepeseket. Bakonyoszlopra sziléziaiak és osztrákok, Bakonyánára svábok, Márkóra a mainzi választófejedelemségből és Regensburg környékéről érkeznek németek. Nagytevel sziléziai, frank, morva telepeseknek adott szállást. A szlovákok Nyitra és Pozsony megyéből, Besztercebánya környékéről kerültek Bársonyosra, Osküre. Sok helyen a régi falu helyet népesítették be. Másutt pusztákon létesítettek lakott települést. Borzavár, Lócut, Márkó, Németpolány ujonnan települ. Lakott falvakba is költöztetnek, így Ajkarendek, Doba, Herend, Marcaltó helységeibe.

1715-1720-ban a németek még kis számban vannak Gyirót, Kopány, Oszlop, Tevel; Zirc, Ihász, Peterd stb. helységeiben. Szlovákok Csesznek, Mezőlakon, Nagyszőlősen, Vanyolán stb. laktak. Horvátok is előfordulnak Adásztevel, Várpalotán, Pápán, Peterden, Veszprémben.

Az 1773-as állapotok szerint Veszprém megye 168 helységéből 7 mezőváros: Devécsér, Nagyvázsony, Palota, Pápa, Túskevár, Vásárhely, Veszprém, a többi 161 falu. Nemzetiségi tekintetben magyar lakosságú 130, német 31, szlovák 7. A magyar lakosú falvak a megye egész területére kiterjednek. A német helységek szétzórta, ugyancsak a megye egész területén helyezkednek el, a szlovákok pedig szintén nem egy tömbben, a megye északkeleti határa közelében találhatók. A legnagyobb birtokosok az Esterházyak, Nádasdyak és Batthyányak, az egyháziak közül a veszprémi püspökség és a káptalan.

A szabadköltözésű jobbágyok aránya talán itt a legnagyobb az örökös jobbágyokhoz képest, mert a legtöbb helységet itt kellett betelepíteni. Magyarok is szép számmal vannak a szabadköltözésűek között.

Zala vármegye

Zala vármegye az urbérrendezés idején sokkal nagyobb volt a mostaninál. A trianoni békeszerződés értelmében a Muraköz és a vend terület, összesen 172 helység Jugoszláviához került. Az 1949. évi közigazgatási átszervezés során Veszprém megyéhez csatoltak 119 községet, Zalához pedig Vas megyéből 2, Somogyból 9 község került. A török hódítás hosszú időre visszavetette Zala megye fejlődését. 1532-ben a török Bécs alá menet útjában Kanizsát is megtámadta, a megye nagy részét feldulta, felégette. A vár alól elvonult ugyan, de ettől kezdve Kanizsa és vele együtt az egész megye a török hadak felvonulási területe lett. Hogy milyen pusztítást végezhettek egy-egy hadjárat alkalmával, élén-

ken érzékelteti az 1544. évi dicajegyzék. /15/ A jegyzék nem kevesebb, mint 170 Zala megyei helységet sorol fel, mint amelyeket felégettek. 1600-ban több sikertelen kísérlet után Kanizsa török kézre került, s csak Buda visszafoglalása után 4 évvel, 1690-ben nyerte vissza a szabadságát. A közbeeső idő alatt a megye rendkívül sokat szenvedett. A Zala megyei várak: Egerszeg, Csáktornya, Légrad, Sümeg magyar végvárak voltak, környékükön szüntelen hadiállapot uralkodott. Ezt a megye nagyon megsínylette. Annál nagyobb virágzásnak indult a Muraköz vidéke, ahol a Zrinyiek kiváló érzékekkel jól jövedelmező állattenyésztést és állatkereskedelmet folytattak. A vidéknek jó összeköttetése volt az ország jelentősebb városaival, mezővárosaival, s állataikat külföldre is, Bécsbe, de inkább Grácba és Velencébe is elhajtották. Az így szerzett hatalmas vagyon jelentős részét a Zrinyiek az ország védelmére, katonái ellátására fordították, s így közvetve nagyban hozzájárultak Magyarország gazdasági életének a fejlesztéséhez.

A vármegye, annak ellenére, hogy területén nagy pusztítás ment végbe, s lakossága szükségszerűen megritkult, nemzetiségi összetétele tekintetében nem sokat változott. A kiskapornaki és a szántói járás pusztulhatott el csak annyira, hogy a sűrű lakosságú megye nem tudta saját erőforrásaiból pótolni a veszteségeket, németek betelepítését téve szükségessé. 1715-ben az összehírás több helységről megjegyzi, hogy akkoriban települt. Bazsi sokáig pusztta volt, 1 éve települ az erdőben, lakói svábok, szegények, koldulni kénytelenek. Szentjakabfa két éve települ. A megye lakossága egyébként tulnyomóan magyar, leszámítva a Muraközt, amelynek horvátok a lakosai, és a vend vidéket a Muraköztől északnyugatra eső háromszögben. Az említett két járásban, a szántóihoz csatlakozó tapolcai járásban elég sok a pusztta. Az elpusztult vagy megritkult lakosságú falvakat magyar telepések népesítették be. Ezt bizonyítja a helységek nagy többségének magyar nemzetisége és az egész megye területére kiterjedő szabadköltözésű helységek nagy száma.

A helységnévjegyzék készítése idején Zala megye helységeinek száma 563, ezekből mezőváros 20: Csáktornya, Csesztreg, Csobánc, Egerszeg, Kanizsa, Keszthely, Kiskomárom, Kotori, Légrad, Lendva, Lenti, Perlak, Strido, Szalavár, Szécsisziget, Szigliget, Tapolca, Tihany, Turnischa, Türje; 543 pedig falu. A magyarlakta helységek ebben a megyében is döntő többségűek: a számuk 401; horvát helység 120, vend 22, német 18. közelebből meg nem határozott szláv és magyar-horvát ugyancsak 1. Görög kereskedők fordultak elő nagyobb számban Légradon, Csáktornyan, Perlakon, elvértve Poturen, Sümeg, Keszthely, Gyulakeszi, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Türje és Zalaszentgrót helységeken.

A legnagyobb birtokosok Zalában Esterházy Miklós és Muraköz ura, Althan Mihály voltak. A veszprémi püspökség, a káptalan és az óbudai prépostság rendelkezett még itt nagybirtokokkal. A megyére jellemző a kurialisták, illetve parasztnemesek rendkívül nagy száma.

x x x

A dolgozat szerény kísérlet a XVII-XVIII. századi nemzeti-ségi állapotok kialakulásának felvázolására, keret, amelyet alapos helyi ismereteken, levéltári kutatásokon nyugvó részeredmé-

nyeknek kell kitölteniök. Nem kerültek feldolgozásra a nemzeti-ségi szempontból ugyancsak fontos szabad királyi városok. A nemzetiségi kérdésnek éppen ezekben kellett jelentkeznie legelő-ször, hiszen mindegyikben többféle nemzetiség lakott, tevékeny-kedett, teljesítette a városi polgárságra háruló kötelezettsé-geket, s élvezte a cserében őt megillető kiváltságokat. Beszél-hettünk volna még a mezővárosok helyzetéről, önállósodási törek-véseikről, nemzetiségeik részvételéről a jogaikért folytatott küzdelmekben. Ki kellett volna terjeszteni vizsgálódásunkat az egyes népfajok sajátosságaira, alkalmazkodásukra vagy különál-lásukra, a magyar történelemben betöltött szerepükre. A rövid összefoglalás megkísérli - térkép helyett - érzékeltetni az egyes nemzetiségek elhelyezkedését a XVIII. század végén.

A nemzetiségi kérdés sokakat érintő és érdeklő, fontos probléma. Kívánatos, hogy ennek történetét, a megoldásra váró felada-tokat tárgyilagosan, szenvedélyektől mentesen vizsgáljuk, hogy az összekötő kapcsolatokat keressük az ellentétek helyett. A nemze-tiségek közötti barátságoknak és egyetértésnek sok biztató jele közül az egyik, hogy sor kerülhetett ennek a konferenciának a megtartására.

Jegyzetek

- /1/ Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Bp., 1920.
- /2/ Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720-21. Bp., 1896.
- /3/ Dávid Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. Kovacsics József) Bp., 1957. 145-194.
- /4/ OL Kamarai Levéltár, Conscriptio portarum comitatus Alben-sis a. 1696. OL Filmtár, 1627.
- /5/ Balázs László: 100 éves harc az acsai uradalomért. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5.évf. 1971. 127-153.
- /6/ Edelenyi Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzeti-ségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. Magyar Sta-tisztikai Szemle 1927. 6.
- /7/ Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület törté-nete. I.k. Sopron, 1924. 559.
- /8/ Uo. 548.
- /9/ Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. (Szerk. Csánki Dezső) - Reiszig Ede: Somogy vármegye története c. fejezet 466.
- /10/ Uo. 471.
- /11/ Házi Jenő: Néhány történelmi adat a nyugat-magyarországi horvátokról. Vasi Szemle 1937. 8-14.
- /12/ Holub József: Az ujjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd, 1974. 21.

- /13/ Pesty Frigyes: Helységnévtár. Tolna megye.
 /14/ Házi Jenő: Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/98. években. Történeti Statisztikai Évkönyv 1957.
 /15/ OL Kamarai Levéltár, Conscriptio portarum comitatus Zala-diensis a.1544. OL Filmtár, 1687.

Irodalom

- Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II.k. Szerk. H.Balázs Éva, Makkai László. Bp., 1962.
- Szekfü Gyula: Magyar Történet. 3.kiadás. Bp., 1935. IV.kötet.
- Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. Bp., 1941. Magyar Művelődéstörténet. 4.k. 5-109.
- Szabó István: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. Magyar Művelődéstörténet 4.k. 109-137.
- Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1970. I.k. Dunántul. (Szerk. Felhő Ibolya)
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I-IV.k. Pest 1851.
- Füves Ödön: Görög kereskedők a Dunántulon 1754-1771 közt. Klny. az Antik tanulmányok 1965.évi XII/1.számából.
- Holub József: Az ujjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. Szekszárd 1974. Tanulmányok Tolna megye történetéből V. 5-125.
- Ila Bálint-Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964.
- Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. 1969.
- Makkai László: Pest megye története 1848-ig. Bp., 1958. Klny. a Pest megye műemlékei c. műből.
- Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. Bp., 1956. Sopron és környéke műemlékei c. mű bevezető része.
- T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Klny. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1966.
- Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I.k. Sopron 1924.
- Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírása alapján (1531-1696). Veszprém, 1942.
- Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal 1711-1790. 1964.
- Schmidt János: Német telepések bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében. Győr, 1939.
- Szabad György: A tatai és gesztési Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957.
- Edelényi Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a Mohácsi vésztől napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle 1927. 169-202.

Taba István: Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs, 1941.

Villányi Szaniszló: Három évtized Esztergom megye és város múltjából (1684-1714). Esztergom, 1892.

Vörös Károly: Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp., 1962.

Weidlein János: Tolna megyei népet telepítések. Szekszárd, 1937. Tanulmányok Tolna megye múltjából 3.

Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI-XVII. században. Bp., 1968.

Pesty Frigyes: Helységnevtár: Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Veszprém megyék. OSzKk.Fol.Hung. 1114.

Országos Levéltár - Kamarai Levéltár - Conscriptioes portarum comitatum Albensis, Simigiensis et Zaladiensis

Frau László Muzsnai:

Die Ausbildung des vielnationalitätigen Transdanubiens

1686-1773

Nach den Verwüstungen der Türkenkriege und des Freiheitskampfes Rákóczi war es notwendig, die öden Gebiete wieder zu besiedeln. In erster Reihe wurden Siedler in Deutschland angeworben, dieselben kamen aber auch aus Österreich, Böhmen, Mähren und Frankreich. Einige Siedler bezahlten es sogar mit ihrem Leben, die verwilderten, versumpften Gebiete zu besiedeln. Aber die Siedler bekamen, besonders in Bácska und Banat, alle möglichen Geräte und Effekten, um die Produktion wieder zu beleben.

Die Deutschen verdienten das Vertrauen. Sie waren im allgemeinen tüchtig und fleissig, die sich mit grosser Energie ans Werk machten. Das Ergebnis: an Stelle der ruinierten entstanden bald blühende, nette Dörfer.

Im Vergleich mit den Deutschen wurden die Ungarn etwas benachteiligt. Die ersteren bekamen z.B. sechs, die Ungarn nur drei Jahre Steuerfreiheit. Um die ewige Leibeigenschaft loszuwerden, mussten die ungarischen Leibeigenen flüchten. Das verursachte, dass sie unter viel schwierigeren Umständen lebten, als die Deutschen. Sie bekamen keine Geräte, hatten weniger Vieh. Das bedeutet aber bei weitem nicht, dass die Deutschen mehr talentiert, besser gebildet, tauglicher gewesen wären.

Der Wiener Hof schenkte grosse Aufmerksamkeit den 200 000 raizischen Einwanderern, die 1690 unter der Führung von Patriarch Arsen Csernovics ins Land kamen. Die Regierung versuchte sie in verschiedene Komitate anzusiedeln. Sie blieben aber nicht dort, sondern sickerten stufenweise in die südlichen Teile Transdanubiens. Sie bekamen grosse Privilegien, sie wurden der Macht der ungarischen Behörden entzogen, und direkt Wien unterstellt. Sie genossen Steuerfreiheit, bekamen Grundstücke und die Komitate mussten für ihre Kosten aufkommen.

Die ungarische Bevölkerung, etwas dem Fremden gegenüber benachteiligt, kam aus den Wäldern und Sumpfgebieten - wohin sie wegen den Türken flüchtete - heraus. Im dem Fall, dass das Dorf ruiniert wurde, mussten sie eine neue Siedlung suchen. In den benachbarten Ortschaften erschienen neben ihnen die ohne Brot und Arbeit heruntreibenden Haiduken, Grenzfestigungssoldaten und die aus anderen Teilen des Landes geflüchteten Untertanen. Es war eine richtige Völkerwanderung in Ungarn. Trotz aller Schwierigkeiten lebten sie weiter, rodeten Wälder, trockneten Sümpfe aus, machten Felder fruchtbar, trugen die urbariale Last.

Neben den Grossgrundbesitzern spielten die Mittel- und Kleinbesitzer eine Rolle in der Ansiedlung. Sie brauchten dringend Arbeitskräfte. Sie konnten sich keine grosse und kostspielige Siedlungsaktionen leisten. Sie waren dafür, einige politisch oder religiös verfolgte Untertanen, Soldaten, Kleinhausler aufzunehmen und dadurch das Übergewicht der ungarischen Bevölkerung zu sichern.

Auf dieser Art bildete sich das Nationalitätenbild Transdanubiens bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Das Bild wurde von der Autorin auf Grund des Ortsverzeichnisses aus dem Jahre 1773 und der 1715-1720 jährigen Konskriptionen entworfen (publiziert in Ignác Ácsády, Magyarország népeisége a Pragmatica Sanctio korában).^x Als Ausgangspunkt diente die Sprache. Wo die Sprache nicht als ungarisch bezeichnet war, wurde zu derjenigen Nationalität gerechnet, deren Sprache gesprochen wurde.

Die Verfasserin versucht das ethnische Bild nach einzelnen Komitaten darzustellen, indem sie feststellt, dass die verschiedenen Volksgruppen damals friedlich nebeneinander lebten, es gäbe keine Nationalitätenfrage, bloss die ungarnefeindliche Politik der Habsburger werfe den Schatten der Nationalitätsprobleme und ihrer schweren Folgen des XIX. Jahrhunderts voraus.

^x Ungarns Bevölkerung während des Pragmatica Sanctio 1720-21. Budapest, 1896.

FATUSKA János:

Tata környéki német telepítések a 18. század első felében

A török seregek 1529-ben léptek először Komárom megye földjére, s megszállták Tata, Gesztes és Vitány várát. Ettől az időponttól kezdve ez a vidék lett az egyik legfontosabb hadművelési terület. Az egyes várak sűrűn cseréltek gazdát, s a különböző békekötések ellenére az egyes községek hovatartozását a bizonytalanság jellemezte. A lakosság egy része elmenekült a török uralom elől, főként a Csallóközben, a Dunától északra fekvő vármegyékben keresett új, nyugalmasabb otthont. A helyben maradt népességet állandóan pusztították a hadjáratok, tizedelték a pestisjárványok, s állandósult a rabságbaesés veszélye. Az állatállomány elpusztult, a gazdaságok tönkrementek, egyre nagyobb terhet jelentett az adózás, amely a területi hovatartozás bizonytalansága miatt amúgy is elég súlyos volt. Mindezek következtében Komárom megye helységeinek döntő többsége hosszabb-rövidebb időre elnéptelenedett, s közülük igen sok nem is települt be ismét. Különösen nehéz volt Tata és a Tata környéki községek lakosságának helyzete. A 16-17. században a város állandóan meg-megújuló harcok színtere volt. Szapolyai János kétszer foglalta el Ferdinándtól, kilencszer került török kézre, egyszer Bocskai, egyszer Bethlen Gábor csapatai szabadították fel, s többször cserélt gazdát a Rákóczi-szabadságharc idején is. /1/ Ilyen körülmények között a korábban sűrűn lakott vidék szinte teljesen elnéptelenedett.

A török hódoltság alatt, valamint a török kiűzését követő időkben nagyrészt kicserélődött a vármegye birtokos nemessége is. Mind a régi, mind az új birtokosok előtt ugyanaz a feladat állott: biztosítaniok kellett a gazdaságok megműveléséhez szükséges munkaerőt. A mezőgazdasági termelés korabeli szintjén, amikor a termelés intenzív irányú fejlesztése jelentéktelen volt, a termelési volumen csak extenzív módon volt elérhető, azaz a felhasznált termelőeszköz, a földterület mennyiségi növelésével és a termelésben résztvevő emberi munkaerő gyarapításával. Így vált a korabeli nagybirtokosok legfontosabb gazdasági tevékenységévé a birtokszerzés és a telepítés.

Esterházy Józsefet, a későbbi országbirót és horvát bánt is méltán megilleti a "szenvedélyes jószágszerző" címe. /2/ Az apjától, Esterházy Ferenc semptei főkapitánytól örökölt és öcsésével, Ferencsel közösen birtokolt pápa-ugod-devecseri uradalom mellé királyi adományként megszerezte bátyjának, Esterházy Antalnak a szatmári béke után elkobzott birtokait: a gesztesi uradalmat. /3/ 1727-ben 343 524 forintért megvásárolta a báró Krapf-családtól a tatai uradalmat. /4/

A 17. század viszonylag békésebb időszakában, különösen a tizenöt éves háborút követő időkben már történtek kísérletek a Tata környéki községek újratelepítésére. A század elején az uradalom zálogbirtokosai a Zichy grófok, majd az uradalmat 1646-tól királyi adományként bíró Csákyak több helységet sikerrel telepítettek be. /5/ Török birtokosok is adtak ki telepítési felhívásokat. /6/ Így települt újra a tatai uradalomban Naszály,

Szomód, Baj, Tarján és Bánhida. Az új lakosok református magyarok voltak. Döntően a megyétől északra fekvő területekről érkeztek, de néhány helységben az Alkőldről idekerült lakosok is felültek. Az új lakosok egy része minden bizonnyal a korábban elmenekült népesség köréből került ki. Az újratelepült községek lélekszáma igen alacsony volt, s nagy volt a lakosság fluktuációja is. A benépesedés üteme csak a század legvégére gyorsult fel. Tata 1622-ben 8, 1638-ban 38, 1699-ben 217 3/4 porta után adózott. /7/ Hasonló növekedési ütemben érte el 1699-re a 40 portát Szomód, az 58 1/2-et Naszály, a 23 3/4-et Baj stb. /8/

A felszabadító háborúk után, a 18. század első évtizedeiben - több más Komárom megyei helységhez hasonlóan - Pozsony, Trencsén és Nyitra megyéből származó szlovákok szállják meg Vértesszőlőst, s szlovákok települnek le a magyarok mellé Bánhidán is. /9/

A telepéseknek ez a második hulláma sem biztosította azonban teljesen az uradalom munkaerőszükségletét. A 18. század harmadik éveire már nehézségek jelentkeztek a hazai emberanyagra támaszkodó telepítésben. A háborús pusztítások nyomán igen nagy volt a paraszti tömegek mozgása. A 16-17. században a jobbágycikluszokkal kapcsolatosan több feloldó és tiltó rendelkezés született mind országos, mind vármegyei szinten. /10/ A rendelkezések ilyen váltakozását az okozta, hogy hol az elnéptelenedett birtokaikra új jobbágyokat telepíteni szándékoztak, hol a jobbágyaikat megtartani akaró birtokosok érdeke érvényesült. A 18. századra a jobbágyköltözést korlátozni kívánó erők kerültek túlsúlyba. Új telepések szerzésére így csak az országon kívül nyílt lehetőség.

Az osztrák örökös tartományokból és a délnémet területekről történő telepítés - melynek törvényes formáit az 1723. évi 103. törvénycikk határozta meg - olyan időpontban vált aktuálissá, mikor mind a hazai birtokosok, mind az említett területek lakosságának érdeke szerencsésen találkozott. A harmincéves háborúban megfogyatkozott lakosság a 17. század második felében ismét megnövekedett, a birodalom lakossága 1700-ra már elérte az 1620-as 15 milliós létszámot. /11/ Egyes területeken a 18. század elején már erős túlnépesedés mutatkozott. A művelésbe vonható földterület a lakosság létszámához viszonyítva csekély volt, egyes vidékeken mindössze 1/2 hektárnyi volt az egy főre jutó földterület. /12/ Az alemann és sváb területeken a parasztbirtok öröklési rendje is jelentős földnélküli, a kivándorlásra potenciálisan alkalmas tömeget hozott létre. /13/ A sok kis világi és egyházi uralkodó fokozódó igényei következtében egyre súlyosabb terhet jelentettek a feudális járadékok a paraszti lakosság számára. Mindezek következtében a lakosság széles tömegei számára a Magyarországra történő kivándorlás gazdasági és társadalmi helyzetük jelentős javulását eredményezte. A kivándorlást a gazdasági okokon kívül elősegítették még olyan más tényezők is, melyek szintén súlyosan érintették a délnémet területek népességét. Komoly pusztítást okoztak a Felső-Rajna vidékén a pfalzi (1688-97), a spanyol (1701-14) és a lotharingiai (1733-38) örökösödési háborúk. Sorozatos természeti csapások, aszály, fagykár következtében fellépő éhínségek is sújtották a terület lakóit a 18. század első évtizedeiben. (Éhínségek a következő években voltak: 1708, 1709, 1710, 1728,

1729, 1735, 1738, 1739, 1740). /14/ A telepítés sikerében szerepet játszott még az uralkodó személye is. A császár kérésére a német földesurak a 18. század első évtizedeiben még általában eltekintettek a manumissio lefizetésétől, s egyes területeken a bennünket leginkább érdeklő időszakban (1727 és 1746 között) a kivándorlóknak a magukkal vitt összérték 5 vagy 10 %-át kitévő adót (Nachsteuer vagy Abzug) sem kellett megfizetniük. /15/

Esterházy József első telepítése 1731-ben Vértesszőlősré még Trencsén megyei szlovákokat hozott (az időközben elvándorolt lakosok helyébe), de ezt követően már csak németeket telepített. 1733. II. 4-én bocsátotta ki telepeseket toborzó felhívását. /16/ A felhívás hatására igen rövid időn belül jelentős német bevándorlás indult meg. A telepések egy része gyéren lakott falvakba, a magyarok mellé telepedett le. Így történt ez Tarján (1736) és Szomód (1745) esetében. /17/ Az új telepések döntő többsége azonban az eddig pusztán álló faluhelyeket ülte meg. Agostyánt és Vérttestolnát 1733-ban, Felsőgallát 1733-ban és 1735-ben, Dunaszentmiklóst több csoportban 1733 és 1736 között, Alsógallát 1735-ben, Vértessomlót két csoportban 1735-ben és 1737-ben. /18/ Korabeli feljegyzések szerint /19/ a telepések a würzburgi és bambergi egyházmegyéből származó frankok, valamint a strassburgi egyházmegyéből származó elszászaiak voltak. 1729 és 1735 között költöztetett át Esterházy (1692-ben odatelepített) németeket pilisvörösvári birtokáról a tatari uradalomhoz később hozzácsatolt Fejér megyei Szár helységbe. /20/ Baj községbe Moson megyéből hozatott német telepéseket 1745-ben. /21/

A német telepítés lezárultával kirajzolódik előttünk a tatari uradalom újranépesítésének három, időben és etnikailag is elkülöníthető szakasza. Míg a 17. században végbemenő magyar és a 18. század első évtizedeiben lezajló szlovák telepítésre a szervezetlenség és a nagyrészt spontán betelepülés volt jellemző, a német telepítés a hatalmas kiterjedésű Esterházy-uradalom szervezett, jelentős költségfordítással végbevitt akciója volt.

Figyelemre méltó az újonnan benépesült községek beilleszkedése az uradalom gazdasági rendjébe. A különböző korszakokban és más-más feltételek mellett települt községek szolgáltatási rendszereiben lényeges különbségek voltak. A korábban érkezett, magyar és szlovák jobbágyok szolgáltatásait - a szabad évek eltelte után - az uradalom mindenkori gazdasági szükségleteihez simuló ideiglenes szerződések szabályozták, s maguk a földesurnak személyileg is alávetett örökös jobbágyokká váltak. A német telepések esetében két - ettől eltérő - forma alakult ki. A már (magyarok által) lakott községekbe települők szolgáltatásai megegyeztek a régebbi lakosokéival, rendelkeztek azonban a szabad költözés jogával, melynek természetesen kedvező gazdasági kihatásai is voltak. Külön kell foglalkoznunk hétteljesen újonnan települt német községekkel (Dunaszentmiklós, Agostyán, Baj, Vérttestolna, Alsó- és Felsőgalla, Vértessomló), melyekkel az uradalom ugynevezett örökös szerződést kötött. A felsorolt községekbe települt új jobbágyok 4 éves adómentességet kaptak és 6 évre felmentést az urbéri szolgáltatások alól. Ez idő alatt kötelesek voltak házat építeni. A családok létszámától és igaerejétől függően az egyes falvakban általában 1/4-1/8 régi telket osztottak ki családonként. A szabad évek elteltével a letelepedéskor (egyes esetekben egy-két évvel ké-

sőbb) megkötött örökös szerződés szerinti szolgáltatásokkal tartoztak. 1/8 régi telek után fizettek évente 6,70 váltóforintot, a házas zsellér ennek felét, a házatlan zsellér 1,50 váltóforintot. Ez a pénzösszeg magasabb volt annál, mint amennyit az ideiglenes szerződéseket kötött községek jobbágysai fizettek. Hasonlóan magasabb volt az állami adó is. Az összes többi járadékformában azonban az örökszerződéses községek jelentős könnyebbségeket élveztek. Dézsmát nem termésarány szerint szolgáltattak, hanem a szerződés szerint meghatározott állandó mennyiségben, s ez mindig kevesebb volt, mint a többi község által szolgáltatott terménymennyiség. Mentések voltak az ajándék alól is. Munkajáradékként mindössze 1/2 öl fa vágása és hordása volt a kötelezettségük. Igás naponként 50 és gyalog naponként 25 dénár ellenében voltak kötelesek meghatározatlan ideig robotot szolgáltatni. Ennek a robotkötelezettségnek azonban még hosszú évtizedekig nem volt jelentősége, mert az uradalom nem élt a szerződésben biztosított ilyen jogával. Jelentős kedvezmény volt még, hogy az örökszerződéses községek jobbágysai szabadon költözhettek és garaspréz lefizetése mellett házaikat szabadon adhatták-vehették. /22/ E fent vázolt szolgáltatási rendszerből kiderül, hogy az örökszerződéses községek jobbágysai viszonylag kedvező körülmények között gazdálkodhattak. Ezt a tényt támasztja alá az 1769. évi Komárom megyei urbéri rendezés is. Mivel a Komárom megyei urbáriális bizottság e községek szerződéseinek feltételeit könnyebbnek találta az Urbáriumban előírtaknál, javaslatára a Helytartótanács jóváhagyta és megerősítette az örökös szerződéseket, így e hét község urbáriumot nem kapott. /23/

Feltehetően ezzel a kedvező gazdasági helyzettel magyarázva oldható meg az a probléma, melyet a német telepések származási helyének meghatározása jelent. A telepítés idejéből származó feljegyzések, a községek mai lakosainak eredetahagyományai és a mai nyelvjárásból levonható következtetések ugyanis igen gyakran ellentmondanak egymásnak. A korabeli feljegyzések szinte kizárólagosan frank és elzászi bevándorlókat említenek. A mai lakosok őseik származási helyeként említik még Westfaliát, Hessest, Pfalzot és Schwarzwald vidékét. Az említettek alapján várható északnémet westfaliai, középnémet pfalzi és hesseni vagy délnémet keleti-frank, alemann és sváb nyelvjárások helyett a német községek mai regionális nyelvjárása egy dunai-bajor nyelvjárás. Mindössze Bajon beszélnek egy ettől eltérő dunai-bajor ui-nyelvjárást, amely azonban meg is felel a feljegyzésekben említett származási hely (Moson megye) nyelvjárásának. A községek mai nyelvjárásában mindössze egy nyelvi jelenség (a régi ai helyetti a) utal frank szubsztrátumra. /24/ A községek mai regionális nyelvjárásának kialakulását a bécsi köznyelv ezirányú hatásával /25/ és a későbbi rátelepüléssel magyarázhatjuk. Ez a beszivárgás (az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint) főként bajor-osztrák nyelvterületről származó népességet hozott, s ez a szórványos betelepülés egészen a század utolsó évtizedéig tartott.

A magyarországi német telepítéssel kapcsolatosan általában szó esik ennek a folyamatnak germanizáló és ellenreformációs tendenciáiról, melynek eszmei alapvetését Kollonics "Einrichtungswerk"-jében jelölik meg. /26/ Esterházy József is korának hírhedt protestánsüldözött főurai közé tartozott. Uradalmából ki-

üzette a protestáns lelkészeket és iskolamestereket, a protestáns templomokat az újonnan telepített katolikusoknak adta át. A község teljes lakosságának kiűzésére egy alkalommal, Baj esetében került sor. /27/ Az elűzött református magyarok helyébe telepedtek le 1745-ben a Moson megyei katolikus németek. Az eset egyedi volta, s a késői időpont azt bizonyítja, hogy a felekezeti szempontokat csak messze az elsőrendű gazdasági szempontok alatt vették figyelembe. Felekezetin kívüli, etnikai diszkriminációra pedig a tárgyalt területen és időszakban egyáltalán nem került sor. Bajon a helyben maradt és katolikus vallásra áttért néhány magyar család is elnyerte a németeknek biztosított kiváltságokat. Megállapítható, hogy az újratelepítés folyamatának mozgató ereje a telepéseket befogadó uradalom és az áttelepülő tömegek gazdasági érdekazonossága volt, s az ezen túlmenő szempontok csak igen csekély hatással voltak a telepítés egészének lefolyására.

Jegyzetek

- /1/ Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom átterése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957., 17. - Mohl Adolf: Tata plébánia története, Győr, 1909, 39-55. - Rohrbacher Miklós: Tata története, Tata, 1888, 118.
- /2/ Szabad György: i.m. i.h.
- /3/ Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Kézirat gyanánt kiadja herceg Esterházy Miklós, Budapest, 1901, 154-155.
- /4/ Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. Repertórium. Összeállították: Bakács István és Iványi Emma. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp., 1964, 9.
- /5/ Magyar Országos Levéltár. Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. Dominium Tata, P. szekció, 198. Fasc. 20.
- /6/ Uo., közli: Fatuska János: Adatok Komárom megye XVII-XVIII. századi agrártörténetéhez. Új Forrás, 1974, VI.évf. 1.szám, 55-56.
- /7/ O'sváth Andor (szerk.): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene. Magyar Vármegyék és Városok Multja és Jelene, Bp., 1938, 608.
- /8/ Uo., 591., 581., 527.
- /9/ Uo., 624., 535.
- /10/ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.
- /11/ Szekfű Gyula: Magyar történet, Bp., 1939, IV.köt., 417.
- /12/ Stump, Karl: Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. A szerző saját kiadása. Tübingen, 1974, 27.
- /13/ Szekfű Gyula: i.m., 427.

- //14/ Hacker, Werner: Auswanderer vom Oberen Neckar nach Südosteuropa im 18. Jahrhundert. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 23. Verlag R. Oldenbourg, München, 1970, 4-8.
- //15/ Uo., 28-32.
- //16/ (Kolinovics Gábor): Posthuma Memoria Josephi Esterházi... Nagyszombat, 1754, 34-35.
- //17/ O'sváth Andor (szerk.): i.m. 599., 591.
- //18/ (Kolinovics Gábor): i.m., i.h.
- //19/ Uo.
- //20/ Eszterházy János: i.m., 155. - Isbert, O.A.: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschland. Langensalza, 1931, 28.
- //21/ Borovszky Samu (szerk.): Magyarország Vármegyéi és Városai. Komárom vármegye. Országos Monográfia Társaság, Bp., é.n., 48.
- //22/ Szabad György: i.m., 20-21.
- //23/ Felhő Ibolya (szerk.): Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Dunántul. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970, 135.
- //24/ Hutterer, Claus Jürgen: Grundsätzliches zur Sprachinselforschung. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Band 85. (1963) 198.
- //25/ Hutterer, Claus Jürgen: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen. Berlin, 1961, 45. (= Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse. Band 105., Heft 5.) - Hutterer, Claus Jürgen: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. Halle (Saale), 1963, 9. (= Mitteldeutsche Studien. Band 24.) - Schwob, Anton: Wege und Formen des Sprachausgleichs in neuzeitlichen ost- und südostdeutschen Sprachinseln. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 25. Verlag R. Oldenbourg, München, 1971, 62.
- //26/ Szabad György: i.m., 22.
- //27/ Mohl Adolf: A tatai r. kat. plébánia régi anyakönyveinek krónikája 1689-1837. A komáromvármegyei és városi muzeum-egyesület 1909. évi értesítője. XV. évf. Komárom, 1910, 79.

János FATUSKA:

Deutsche Ansiedlungen in der Umgebung von Tata
in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts

1727 erwarb József Esterházy die Herrschaft von Tata. Zur Zeit der Türkenkriege wurde die Umgebung ganz vernichtet, die Ortschaften entvölkert. Die neue Besiedlung geschah in drei Etappen: in der ersten, im 17. Jahrhundert kamen die Ungarn, dann in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts die Slowaken und in der dritten Etappe, schon organisiert, die Deutschen.

József Esterházy gab am 4. Februar 1733 einen Aufruf aus, um neue Ansiedler anzuwerben. Infolgedessen wurden 1733-1737 sieben Dörfer von Deutschen besiedelt. Sie lebten früher unter ungünstigen wirtschaftlichen Verhältnissen, und wurden von Kriegen, Naturkatastrophen getroffen. Die anderen Ortschaften der Herrschaft Tata wurden von Leuten aus den Gebieten des Komitats Moson, des Dorfes Pilisvörösvár und der umliegenden Dörfer besiedelt.

Für die deutschen Ansiedler gab es zwei Möglichkeiten:

- sie kamen in die von Ungarn bewohnten Dörfer, und ihre Leistungen waren mit denselben der Ungarn gleich. Sie genossen jedoch die Freizügigkeit, die wirtschaftlich natürlich viel günstiger war,

- die sieben ganz neu besiedelten Dörfer schlossen einen "ewigen Vertrag" mit der Herrschaft ab. Diese Verträge waren hinsichtlich der Rentenformen günstig und sicherten bessere wirtschaftliche Bedingungen für sie, als für die anderen Dörfer.

Der Autor versucht es, den Stammungsort der Ansiedler festzustellen. Diese Ortschaften stehen heute unter der Wirkung der Wiener Umgangssprache, wir können aber aus den kirchlichen Matrikeln auf bayerisch-österreichische Siedler schliessen.

TIRNITZ József:

Sopron város urbéres falvainak lakossága
a XVIII. század első felében

A Sopron városát gyűrüként övező nyolc urbéres község - az ország keletebbre fekvő részeivel ellentétben - nem volt kitéve a másfél évszázados török megszállás közvetlen hatásainak. A lakosság viszonylagos nyugalomban élhetett. Ha pedig a többször közelítő csatazaj fenyegetővé vált is, ami arra készíthette az embereket, hogy kimozduljanak otthonaikból, lakóhelyüket nem kellett véglegesen elhagyniok, mivel a veszély elmúltáig menedéket találhattak földesuruk, a város, nagyobb biztonságot nyújtó, megerősített falai között. /1/ Következésképpen nem volt huzamosabb megszakítás az egy helyben lakás folyamatosságában, és a lakosság számában sem állott be hirtelen változás. Így a településtörténet egyik sajátos területének, a lakosság migrációjának, mozgásának nagyító alá vétele ezen a vidéken, az ország viszonylag nyugalmasabb tájai népességének mozgásáról, cserélődéséről nyújthat némi - összehasonlítás alapjául szolgáló - felvilágosítást.

A vizsgálódáshoz megfelelő forrásanyagként a jobbágyösszeírások-kinálkoznak /2/, amelyek persze - az összeírásokkal kapcsolatosan általánosságban alkalmazható forráskritikai észrevételeken felül - a feldolgozás mélységének bizonyos korlátokat szabnak. Azzal például, hogy minden esetben csak a szolgáltatásokra kötelezett teljesjobbágyság, a házas és házatlan zsellérek családfőit sorolják fel, csupán a családok, nem pedig az összelakosság mozgásának, cserélődésének elemzését teszik lehetővé. Célunk nem a részletekbe menő statisztikai felmérés, hanem inkább a családok, s csak rajtuk keresztül az egész népesség mozgási tendenciájának tájékozódó jellegű megfigyelése. A vizsgálódás főleg a mozgás sebességére és irányára terjed ki. Nem változtat lényegében az eredményeken, hogy az elemzés során figyelmen kívül hagytuk az egyes községekben szereplő azonos nevű családok előfordulási számát, mivel érdeklődésünk nem korlátozódott csupán az egyes községekben végbement változásokra, hanem nyolc községet felölelő nagyobb területre terjedt ki. A feltáró, számító, értékelő munka egyetlen és kizárólagos alapjául az összeírásokban szereplő, eredetük, és hangzásuk szerint osztályozott (magyar, német és horvát) családnevek szolgáltak, tekintet nélkül az így adódó hibalehetőségekre és ezek következményeire.

A nyolc jobbágyfalva a birtokba vétel sorrendjében: Sopronbánfalva, Balf, Ágfalva, Meggyes, Kelenpaták, Harka (ma: Magyarfalva), Kópháza és Lépesfalva. Az utolsó község megszerzése után, 1550 táján a város jókora vagyón urának mondhatta magát, hozzávetőlegesen 40 ezer karasztrális holdnyi birtokával. Az 1553. évi országos összeírás 114 adózó háztartást tüntet fel, és ennek alapján Sopron a vármegye harmadik legtekintélyesebb birtokosának számított. Ugyanúgy a királyi városok sorában is a harmadik volt. A megyében csak a Nádasy család és a lánzséri vár pertinenciái előzték meg 389, illetve 150, a városok közül

pedig Körnöcbánya 204 és fél és Nagyszombat 143 adófizetésre kötelezett háztartással. /3/ Ezt követően a város már nem gyarapította községeinek számát, de ezekben a jobbágytelkek állománya nem meredezett meg. Hatottak-e a változások a családok mozgására, s ha igen, hogyan és milyen mértékben?

A tapasztalatok azt igazolják, hogy a város jobbágytelkeinek gyarapodása nem hatott döntően a falvak lakosságának cserélődésére. A 16. század közepétől 1780-ig a jobbágytelkek száma kereken 54 %-kal nőtt. /4/ Ez az arány természetesen nem jelenti, hogy a községekben az emelkedés töretlen volt. Jelentős eltérések mutatkoznak az egyes községek között is. Kópházán csaknem háromszorosára nőtt a telekszám; ezzel szemben Balfon 92 % -kal, Harkán 61 % -kal, Lépesfalván 9 % -kal. Meggyesen a telkek állománya változatlan maradt, Ágfalván pedig 3,5 % -kal csökkent. Érdemes összevetni a telekszám változását a lakossággal: Kópházán a telekállomány 1678 és 1696 között mindössze $\frac{3}{4}$ telekkel bővült, a bevándorolt családok arányszáma viszont 53 %. Harkán az 1740-ben összeírt 19 $\frac{3}{8}$ telek 1767-re 9 $\frac{2}{8}$ telekkel bővült. Ezzel szemben új családnevek csupán 27 % -ban szerepelnek az 1767-ben készült összeírásban. Ágfalva esetében pedig, ahol 1715-ben a jobbágytelkek száma kereken 30 % -kal csökkent az 1696. évihez viszonyítva, az új nevek aránya 1715-ben 21 % volt, ugyan csak 1696-tal egybevetve. /5/

A telkek folyamatos nagyságrendi (fél, negyed, nyolcad stb.) megosztásának sem szoros függvénye az új családok megtelepedésének üteme. Legtöbbször korábban bevándorolt családok elterjedéséről tesznek bizonyosságot a konskripciók, semmint újabb nevek nagyobb arányú feltűnéséről. /6/ E megállapítás alátámasztására: Ágfalván 1740-ben összeírt három negyedtelkes helyébe 1767-ben két féltelkes és három negyedtelkes Lagler lépett. Vagy: 1740-ben három féltelkes Wödl található ugyanitt. Az 1767-es összeírásban féltelkesként már csak kettő szerepel, a Wödl családok száma mégis ötre emelkedett még két negyed- és egy nyolcadtelkessel.

A zsellércsaládoknál is nagyjából hasonló a helyzet. Egy részük az azonos nevű telkesjobbágyok számát növeli, más részük a zsellérrétegen belül gyarapszik csupán. Kópházán a mai napig is elterjedt Egresics családnév 1678-ban egy féltelkes-sel, 1696-ban már három negyedtelkessel, 1740-ben három féltelkessel és egy negyedtelkessel, 1767-ben pedig öt negyedtelkessel van képviselve, de ezek mellett már egy zsellér Egresics is szerepel az összeírásban. Az ugyancsak Kópházán a 17. század végén jelentkező Czvitvzko családnak 1767-ben két negyedtelkes és három zsellér képviselője van. Lépesfalván Nestlerék, akik még 1740 előtt telepedtek itt le zselléreként, 1740-ben két családdal szerepelnek, 1767-ben viszont már három ilyen nevű is van.

Sopron város hat tisztán német nyelvű községe a 16. század közepén: Ágfalva, Balf, Harka, Lépesfalva, Meggyes és Sopronbánfalva. /7/ Kelenpatak lakóinak kétharmad része volt német, egyharmad részben horvát. Kópházát 58 % -ban horvátok lakták, s mellettük 28 % -os arányban németek és 14 % -ban magyarok éltek. A horvát családok Boszniából és Horvátországból, a törökök elől elmenekült lakosságból kerültek ki. /8/

Az 1550-es évektől a 17. század utolsó évtizedéig tartó időszakban a családok eltűnése, kihalása /9/ átlagosan 80 %-os. /10/ Ágfalva 67 %-kal a legkisebb, Sopronbánfalva 96 %-kal a legnagyobb változást tükrözi. A 80 %-on felüli 20 %-ból 16 % maradt 1767-ig, tehát több mint kétszáz esztendőn át életképesnek. A fennmaradó 4 % 1696-1740 között tűnt el. Az ujonnan betelepült családok a 17. század végén 91 %-ban jelentkeztek.

Az 1500-as esztendők derekán Kópházán 58 %, Kelenpatakon pedig 33 % volt a horvát családok aránya. Az előbbi községben ez az arány lényegében megmaradt 1678-ban is. A németek aránya a magyarok rovására, 28 %-ról 40 % fölé került. Bár ez az arányszám 1696-ig 34-re esett vissza, a németiség izmosodásáról lehet beszélni. Kelenpatakon a betelepülő horvátok szorították ki a németajkuakat. Utóbbiak aránya az 1558. évi 66 %-kal szemben 1697-ben 38 %-ra csökkent. Horvátok feltűnéséről a többi községben ebben az időszakban az összeírások nem adnak tanubizonyosságot. Kivétel Ágfalva, ahol 1678-ban egy horvát család volt.

Nem érdektelen megvizsgálni, milyen mértékben befolyásolta a lakosságban beállott változásokat a rendkívüli állapot, amely Bécs 1683-as ostroma idején a hadszíntér közelsége folytán alakult ki, és amelyet a pestisjárvány még csak tetézett. /11/ 1678-96 között a családok eltűnésének arányszáma Ágfalván 23 %, Kópházán 44 %. Összehasonlítva-e számokat a fogyatkozások későbbi évtizedekből származó átlagaival, kitűnik, hogy a rendkívüli, háborús és járványos viszonyok mindkét faluban megkétszereztek a későbbi békésebb idők cserélődési sebességét.

Az 1696-tól 1767-ig terjedő időszakot átlag 20 éves szakaszokra bontva, részletesebb elemzésekre nyílik mód. A periodizálás magyarázata, hogy az összeírások körülbelül ilyen időközökben készültek. /12/

Az 1696 és 1767 között betelepültek a lakosságnak átlagosan 42 %-át teszik ki. E réteg elhalási aránya pedig átlagosan 46 %. A cserélődési sebesség így 44 %-ban állapítható meg.

A szám adatok ilyen leegyszerűsített felszíne alatt azonban az arányszámok korszakonként és helységenként nagyon változatosak. Először - a mélyebb részletekbe bocsátkozás igénye nélkül - a korszakonkénti hullámzásról essék szó, mivel ezzel kapcsolatban párhuzam vonható le az ugyanekkor lezajlott országos népelemzőmozgással is, különös tekintettel a telepítésekre.

A községekbe ujonnan betelepült családok arányszáma - amint fentebb láthattuk - 1696-ban volt a legnagyobb: 91 %. Ez következménye egyrészt annak, hogy az egybevetés alapjául szolgáló előző adatok több mint egy évszázaddal korábbiak. Feltétlenül összefügg azonban a háborusodások, a török csapatok és szövetségeseik seregeinek vonulásával, az elmenekültek vagy elpusztultak pótlásával, amint ezt Ágfalva és Kópháza eseteiből láthattuk. Az 1715. évi viszonylagos visszaesés után (amikor az ujonnan bevándorló családokkal való növekedés átlaga csak 26 % volt), az 1740-es összeírás mutat ismét nagyobb mérvű, csaknem 40 %-os betelepülésre. Ha ez a mozgás teljes egészében nem is írható a telepes jobbágynak kedvezményeket biztosító törvénycikkeknek javára, mégis ez serkentőleg hatott az ország belseje felé megindult külföldi és belföldi áramlásra. Sőt a jobbágyok vándor-

mozgalmának nevezett vonulás /13/ sem kerülte el ezt a területet. Ezt a feltevést megerősíti a bevándorolt családok 55 %-os folyamatos elhalási aránya 1715-1740 között, ami az átlagot jóval meghaladta, s ezt követően 1767-ig az elég magas 43 %. Ugyiszintén a zsellérség számának állandó, egyes községekben ugrászerű növekedése ebben az időben.

A népesség és ezen belül a családok mozgásának, cserélődésének ütemét, sebességét több tényező bonyolult összefonódása befolyásolja. Néhányról már volt szó: harci események, járványok, továbbá elvándorlások vagy szökések kedvezőbb viszonyok elérése reményében. Egy-két lényegesebb összetevőt említünk, mégpedig a földesuraság érdekében, törekvéseiből fakadókat.

Sopron város, mint földesur, bizonyára árgus szemekkel ügyelt arra, hogy földjein a termelés folyamatos legyen. Gondoskodott arról, hogy minden teleknek, telekhányadnak gazdája, művelője legyen. Ellátta a jobbágybirtokok örökítése körüli földesuri teendőket. Például az árván maradt gyermekek, elsősorban kiskorúak megfosztása a telek birtoklásától, akár nem falubelieknek történt kötelező elidegenítés útján. Sőt, többszöri házasságkötések révén kialakult jobbágybirtokok esetében ez egy időben több család elvagyontalanodását eredményezhette. /14/ Ilyen esetekben mi más választásuk maradhatott azoknak a családtagoknak, akiket legfeljebb a birtok (telek) értékesítéséből származó valamelyes pénzmagocskával láttak el, mint hogy elhagyják a falut, vagy pedig helyben zsellérsorsot vállaljanak. És itt ismét adódott lehetőség, amelynek révén a földesur ebbe a folyamatba is bekapcsolódhatott. Ha ugyanis szükségesnek látta, hogy majorjainak felvirágoztatását, fenntartását újabb és újabb munkaerők beállításával biztosítsa, aligha tekintett el bármely lehetőségtől, hogy az elvagyontalanodottak előtt a távozás útját elzárja. Valláspolitikai megfontolások szintén számításba jöhettek. Egyik helytörténetirőnk idevágó megállapítása: "... az evangélikus falvak ... tartályokká váltak, ahová a soproni evangélikus polgárok összegyűjtötték külföldről behívott hitsorsosait, hogy néhány évi jobbágyság vagy falusi mesterség üzése után egyengessék nekik az utat a városba ... és polgárfelvétel felé..." /15/

A város urbéres falvai közül Sopronbánfalva családjainak cserélődése volt a legélénkebb, az átlag 54 %. Sorban követik 52 %-kal Kelenpatak, 51 %-kal Lépesfalva, 45 %-kal Meggyes, Kóp háza 38 %-kal, Harka 37 %-kal, Balf 32 %-kal és végül Agfalva 28 %-kal. Az eltérések gazdasági, társadalmi és politikai hátterének megrajzolása a jövő feladata, egy tényezőt azonban már most számításba lehet venni. Mégpedig azt, hogy a zsellérréteg csaknem kivétel nélkül az egész időszakon át nagyobb számban gyarapodott új, bevándorolt családokkal, mint a telkesjobbágyság. Ennek okai között egészen bizonyosan szerepel, hogy a zsellérség kevésbé egységes réteg. A földműves napszámosokon kívül idesorolták a mesterembereket, sőt még az iskolamestert is, akik nem kötődtek a telekhez.

Érdeemes megnézni a különböző nyelvű, a német, horvát és magyar községlakók egymáshoz való arányának változásait. Az 1690-es évektől 1767-ig terjedő időszakban Kelenpatak és Kóp háza községekben lehet a lakosság nyelvi megosztottságáról beszélni. Amint

láttuk, Kelenpatakon a horvátok 1697-re 62 %-os számarányra tettek szert a némettség 38 %-ával szemben. 1715-ben 47 %, 1740-ben 45 % és 1767-ben 41 % a német nyelvű családok aránya. Kópházán határozottan növekvő irányzatot mutat a német családok terjeszkedése. Az 1696. esztendei 34 %-kal szemben 1715-ben és 1740-ben 45 %-ot értek el, majd 1767-ben 48 %-os arányt.

A többi községben csak elszórtan tűnnek fel horvát családok. Balfon, Kópháza tőszomszédságában 1740-ben kettő, s ezek közül is csak egy érte meg 1767-et. Harkán, ugyancsak Kópháza közvetlen szomszédságában csupán az 1767. évi összeírásban található egy horvát család. Meggyesen 1715-ben bukkan fel egyetlen horvát családnév, amely az 1749-es összeírásban már nem szerepel. Egy másik még 1767-ben is ott található. Végül Sopronbátfalván 1715-ben kimutatható egy horvát család, de már a legközelebbi összeírásban nem szerepel. Kettő pedig valamivel 1767 előtt vándorolt be.

A magyarság általában nem foglalt el számottevő helyet a város urbéres falvainak lakosságában. Ágfalván mindössze egy család mutatható ki, amelyik 1678. előtt vándorolt be, igaz, utódaiban még 1767-et is megérte. Balfon 1740-ben bukkant fel két család. Közülük csak az egyiket tartja számon az 1767. évi összeírás. Harkára 1696-ot megelőzően két magyar család vándorolt be. Az egyik 1715-ben már nem volt ott, a másik azonban még 1767-ben is ott élt. Ehhez csatlakozott 1715-1740 között egy újabb, amely tiszavirág életű volt, s még 1767 előtt eltűnt a faluból. Kelenpatakon egy alkalommal, az 1749-es összeírásban található egy magyar család, de ez is csak nagyon rövid időt töltött el itt. Kópházán 1696-ban és 1740-ben jelentkezett egy-egy család. 1767-ben mindkettőt megtalálhatjuk, sőt még kettő társult hozzájuk. A Meggyesen 1696-ot megelőzően letelepedett két magyar család meggyökeresedett a faluban. 1767-ben számuk háromra emelkedett egy újabb bevándorló család által. Sopronbátfalván az 1696 előttől itt tartózkodó egyetlen magyar családhoz csatlakozott 1767-ben kettő új.

Szó esett már a családok cserélődésének arányáról és sebességéről, valamint a különböző anyanyelvű népcsoportok arányáról, de a mozgás irányáról - a nyolc falu viszonylatában - nem. Jellemző tendencia nem mutatható semmilyen vonatkozásban sem. Elvértve előfordul ugyan, hogy egyik-másik község családjainak valamelyike egy időszak után már nem található ugyanabban a községben, másik helységben ugyanakkor új betelepülőként jelentkezik. Akad olyan eset is, hogy egy-egy családnév, amely hosszú évtizedeken keresztül szerepelt egy helységben, feltűnt valamelyik szomszédos vagy távolibb községben is. Az azonban kimutatható, hogy azonos családnévek egyazon időben hány községben és milyen arányban fordultak elő. A 16. század közepe táján 86 % a kizárólag egy községben megtalálható nevek számaránya. A két községben találhatóké 11 %, a háromban 2 %, a négyben 1 %. 1696-ban a nevek 83 %-a szerepel egy községben, kettőben 11,7 %, háromban 4 %, négyben 1 %, hatban pedig 0,3 %. Nagyobb változás 1740-ben mérhető le, amikor 17 %-ra emelkedett az arány a két faluban is fellelhető családnévekben, 77 %-ra esett vissza a csupán egy községben előforduló aránya. Egyéb lényeges eltérés nem mutatkozik az egész korszakon át. Tehát nem rajzolódik ki olyan határozott vonal, amely erőteljesebb mozgás irányát,

vagy sulypontját akár csupán megközelítő határozottsággal is mutatná.

Az 1767-ben összeirt családok aránya %-okban, a letelepedés idejét alapul véve:

Község neve	1558 (1564) óta	1678 óta	1696 óta	1715 óta	1740 (1749) óta	1767-ben először	1767-ben összesen
Ágfalva	10	22	13	7	22	26	100
Balf	-	-	43	10	20	27	100
Harka	9	-	48	5	11	27	100
Kelenpatak	4	-	30	8	22	36	100
Kópháza	5	30	11	3	21	30	100
Lépesfalva	4	-	26,5	14	26,5	29	100
Meggyes	-	12	26	1	20	41	100
Sopron-bánfalva	1	-	29	4	18	48	100

Összegezve: Sopron város urbéres falvaiban, amelyek lakossága a törökök által megszállva tartott vidékekhez viszonyítva békésebb körülmények között élhetett, a családok cserélődése - amiből az egész lakosság fluktuációjára következtethetünk - szakadatlan és eléggé mozgalmas volt. Ebben a tarka mozgalmasságban lassu megnyugvásra mutatnak a 18. századi eredmények a 16-17. századiakkal való egybevetés alapján. Még inkább látszik ez a tendencia a 15. századi adatokat figyelembe véve. /16/ Amíg a 15. század és a 16. század közepe között a családok elhalási, eltűnési aránya átlagban 87 %, az 1550-es és 1690-es esztendőik között pedig 80 %, addig a 18. század első kétharmadában már csupán 46 %.

Jegyzetek

- /1/ Heimler Károly: Payr György és Payr Mihály krónikája 1584-1700. Sopron, 1942. 7-8.
- /2/ Győr-Sopron megyei 2.sz. Levéltár, Sopron (GySmL.2.): Lad. XIV. et O. Fasc. I. Num. 2., 4. - Fasc. II. Num. 11/a-f, h, 13/a-d. - Lad. A. Fasc. II. Num. 19., 37. - Lad. B. Fasc. I. Num. 14. - Lad. C. Fasc. III. Num. 91., Fasc. IV. Num. 175. - Lad. D. Fasc. III. Num. 110. - Lad. E. Fasc. II. Num. 38. - Lad. G. Fasc. II. Num. 48. - Lad. H. Fasc. I. Num. 8.
- /3/ Jenny Ilona: Sopron urbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig. Pécs, 1930. 10.
- /4/ Vö. Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. - Csatkai Endre: Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás, Bp., 1956. 91.
- /5/ Az említett községek összeírásai alapján.

- /6/ Vö. Soós Imre: Az urbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941. 60-61.
- /7/ Vö. Mollay i. m. 46. - NB. Lépesfalva (Loipersbach) és Meggyes (Mörbisch) ma Ausztria területén, hasonlóképpen Kelenpatak (Klingenbach) is.
- /8/ Vö. Tomek Ödön: Történelmi helyek és emlékek Sopron vármegyében. Sopron, é.n. 75. - Csatka Endre: Sopron környékének emlékei I. Sopron, 1932. 56-57. - Házi Jenő: Néhány adat a nyugat-magyarországi horvátokról. Vasi Szemle 1957. 1-2.sz., 8-11.
- /9/ Eltűnés, elhalás, kikopás stb. alatt értendő a családnevek fiktív nélküli eltűnése; az elköltözés és elvándorlás; továbbá azoknak a neveknek végleges elmaradása, amelyeket a kiskorú árvák viseltek özvegyiségre jutott édesanyjuk újabb házasságkötéséig stb.
- /10/ A Forrásanyagként szolgáló jobbágyösszeírások (levéltári jelzetüket lásd 2.sz. jegyzetben) a következő évekből állnak rendelkezésre: 1558 (1564); 1678; 1696 (1697); 1715; 1740 (1749); 1767. Ez lehetőséget adott a mintegy két évszázadnyi időszak kisebb periodusai kialakítására. Az egyes periodusok kezdő (együttal a megelőzőt lezáró) és befejező (egyszermind a következőt nyitó) összeírásainak családnevekre és telekállományra vonatkozó egynemű (elhalás, kivándorlás stb., azután új betelepülés) adatainak egybevetése eredményeként jöttek ki a fejtegetésben szereplő százalékos számarányok. Adott esetben több periodust összekapcsolva, nagyobb szakaszokra, illetve az egész időszakra jellemző százalékarányok és átlagos eredmények alapjául szolgáltak.
- /11/ GySmL. 2.: 1680. évi tanácsjegyzőkönyv 231-232.
- /12/ Vö. 10. sz. jegyzet.
- /13/ Molnár Erik - Pamlényi Ervin - Székely György: Magyarország története. I. Bp., 1964. 325.
- /14/ GySmL. 2.: Kolnhöfer Waisenbuch von 8-ten Februar 1663. bis inclusive 23. October 1713. Fol. 49-50., 60-67., 90-94.
- /15/ Bán János: Sopron ujkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 384.
- /16/ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II. rész 6. köt. Sopron, 1943. 171-175.

József TIRNITZ:

Die Bewohnerschaft der Urbarialdörfer der Stadt Sopron (Ödenburg)
im 18. Jahrhundert

Die einstige königliche Freistadt kam bis Mitte des 16. Jahrhunderts in den Besitz von acht Dorfschaften. Soviel auf Grund der Analysierung der in den Konskriptionen der Untersassen und Einliegerschaft enthaltenen Familiennamen festzustellen ist, war die Bevölkerung in sechs Dörfern (Agfalva - Agendorf, Balf - Wolfs, Harka - Harkau, Lépesfalva - Loipersbach, Meggyes - Mörbisch, Sopronbánfalva - Wandorf) im wesentlichen rein

deutschsprachig. Zwei aber wiesen Mehrsprachigkeit auf. Und zwar Kópháza (Kolnhof), wo um 1550 bei 58 % kroatische, 28 % deutsche und 14 % ungarische Familien ansässig waren. Bis 1678 vermehrten sich auf Kosten der ungarischen Familien die deutschsprachigen auf etwas über 40 %. Diese Zahl fiel 1696 zurück auf 34 %, dementsprechend wuchs die Anzahl der Kroaten. Im 18. Jahrhundert steigerte sich wieder die deutsche Bevölkerung und erreichte 1715 und 1740 45 %, 1767 48 %. - Kelenpatak (Klingenbach), die zweite Ortschaft wurde um die Mitte des 16. Jahrhunderts 33 % von kroatischen und 67 % von deutschen Familien bewohnt. Darauf folgten die letzteren von denen sich ansiedelnden Kroaten verdrängt. 1697 war der Prozentsatz zwischen Kroaten und Deutschen 62 % - 38 %, nachher gestaltete sich dieses Verhältnis: 1715: 53 % - 47 %, 1740: 55 % - 45 %, 1767: 59 % - 41 %.

Unter die Lupe genommen die Migration (Ein- und Abwanderung, Erlöschung, Namensänderung usw.) der Familien in den acht Dörfern, deren Bevölkerung der Türkenherrschaft unmittelbar nicht unterworfen war und daher unter relativ günstigeren Bedingungen hausen konnte, zeichnen sich einige beachtenswerte Resultate ab. Der zahlmäßige Zuwachs an Fronhöfen beeinflusste nicht entscheidend den Bevölkerungsaustausch, ebenso auch der Teilungsprozess (halb, achtl, viertl) jener nicht. Besondere Verhältnisse, wie etwa Kriegsgefahr, Annäherung des Kriegsschauplatzes, Epidemie und dergleichen verdoppelten das Tempo der Fluktuation.

Laut Ergebnisse nach der Bearbeitung des Quellenmaterials haben die um 1550 zusammengeschriebenen Familien der Dörfer bis Ende des 17. Jahrhunderts einen Verlust im Durchschnitt von 80 % zu verzeichnen. Die als neu aufgetauchten Namen in den Konskriptionen aus den 1690er Jahren betragen 91 %. Im ersten Zweidrittel des 18. Jahrhunderts dagegen kann man ein kontinuierliches Erscheinen der neueren Familien durchschnittlich mit 42 % beziffern und ihre Erlöschung mit 46 % angeben.

Um die Mitte der 1500-er Jahre waren von den gleichnamigen Familien 86 % in einer Ortschaft, 11 % in zwei, 2 % in drei und 1 % in vier Ortschaften zu finden. 1696 waren es 83 %, die in einem Dorf, 11,7 % in zwei, 4 % in drei, 1 % in vier und 0,3 % in sechs Dörfern hausten. Wesentlichere Änderungen dieser Lage zeichnete sich 1740 ab. Die Zahl der nur in einer Ortschaft wohnenden gleichnamigen Familien verminderte sich auf 77 % und deren in zwei Dörfern lebenden stieg auf 17 %.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass im Austauschprozess der Bevölkerung in den acht Urbarialdörfern der Stadt Sopron von 1550 angefangen bis 1767 eine zögernde Beruhigung erkennbar ist und gegen Ende der Periode auch der Anfang einer Streuung der Bewohnerschaft sich bemerkbar macht.

FÁRKAS Gábor:

A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében

A németek letelepedése Fejér megyében a 17. század utolsó éveitől kezdődőleg több mint 100 esztendő folyamata volt. /1/ Az első telepes családok 1698-ban jelentek meg Mórton, az utolsókat 1811-ben szállították az előszállási uradalom egyik majorjába, Ujszállásra. Ennek során - a nagybirtokosok által kezdeményezett szervezett telepítésektől kezdve az egyéni akciókig, azután a csoportos elszökésekig - minden fajta népmozgással találkozhatunk.

A török ellenes felszabadító háború Fejér megye falvait és népét erősen megritkította. A 17. században a Székesfehérvár körüli hódoltsági részt eléggé gyéren lakják. Az 1680-as évek hadjárásai nyomán Fejér megyében csak 26 helységben maradtak lakosok, 31-ből viszont elmenekült, illetve kipusztult a nép. Egyes számítások szerint ez a megye lakosságának kétharmadát érintette. /2/ Az 1696. évi összeírás már 49 lakott helyet sorol fel. Időközben ugyanis visszatelepült a felszabadító háborúk idején elmenekült lakosság egy része, de ekkor telepítik a délszláv népelemeket is, főleg a megye Duna melletti falvaiba. Az uradalmak, falvak, puszták benépesítését elsősorban a hiányzó munkaerő tette szükségessé. A magyar lakosság belső migrációjával és a délszlávokkal a megyét nem tudták betelepíteni. A német nyelvterületeken viszont ez időben rendelkezésre állott olyan lakosság, amely a birodalom keleti területeire hajlandó volt elköltözni. A 17-18. század fordulóján, majd az ezt követő évtizedekben a lezajlott háborúk, az általános elszegényedés arra ösztönzött nagy német népcsoportokat, hogy elhagyják lakhelyüket és Keleten, köztük Magyarországon keressenek letelepedési lehetőséget. Fejér megye, amelyet 1692-ben szerveztek újjá, és ahol az új birtokviszonyok kialakítása is a század utolsó évtizedében történt, a németek letelepedésére alkalmas terület volt. /3/ A közlekedési utvonalak mentén lévő egykor népes falvak szinte pusztán álltak. A katonai elszállásolással, katonatartással járó terhek és az állandó atrocitások miatt sem tudott benépesedni Fejér megyének sok falva. Ha erre kísérletet is tettek a birtokosok, sikerrel nemigen járt, a lakosság e helyekről igen hamar elmenekült.

Az első évtizedekben érkezett német telepesek - akárcsak korábban a délszlávok vagy a telepes magyarok - a lakott falvakat szállták meg, melyekben új falurészt vagy utcákat alakítottak ki. Ez a beáramlás mindaddig tartott, amíg a 18. század elején a lakott falvak el nem érték a telítettségi szintet. Ezután az uradalmak olyan pusztáit vették a telepítésnél szemügyre, melyek a középkorban vagy a török idők alatt kisebb-nagyobb időközökben lakottak voltak, s a földek is művelés alatt állottak. Ez azonban már a 18. század közepe táján zajlott le.

A letelepedésnek illetve a lakosok megmaradásának fontos előfeltétele volt a falu természeti adottsága. Találkozunk olyan népcsoporttal, amely a letelepedés után néhány esztendővel ismét felkerekedett, és új gazdát keresett, mert a zord kör-

nyezetet nem tudta elviselni. Persze voltak olyanok is, akik a telepítéskor kapott kedvezmények lejárta előtt elköltöztek, lehetõleg mímél messzebbi vidékre; délre, a Bánátba, Bácskába, a Szerémségbe.

Az uradalmak által szervezeten telepített lakosság sem maradt minden esetben a számára kijelölt helyen. Az uradalmak ugyanis a munkaerõszükséglet szerint telepítették át a családokat más falvakba, de járvány vagy elemi csapás elõl maguk is elmenekültek.

Fejér megyében három nagy uradalom telepít több faluba, pusztára német családokat. Ezek közül az Esterházy grófok tatai birtokkomplexuma az egyik, amely a Fejér megyébe esõ birtokaira nagyobb számú német telepest hozott. Ez az uradalom, amely szinté az egész Vértes és Gerecse hegységet az alcsuti dombokig magába foglalta, még a 18. század elsõ évtizedeiben is elég gyéren lakott, és csak Csákváron és Almáson (Magyar) vannak lakosok, míg Forná, Boglár, Kozma, Szaár pusztán állnak.

A másik nagy uradalom, a csókakõi kamarabirtok, még a 17. század végén (1691) került egy udvari hadiszállítóknak, Hochburg Jánosnak a kezére. Ekkor itt is csekély számú magyar lakosság élt; Mór, Bodajk, Csurgó, Keresztes, Csákerény, Zámoly, Pátka falvakban és ezek pusztáin (összesen 29). A falvak közül a legkisebb népességû Mór volt.

A harmadik nagy uradalom, amely sok németet telepített, a palotai volt. Ezt a Zichy család birtokolta. Az uradalom Fejér megyébe esõ falvai: Inota, Seregélyes, Tác, Sárszentmihály, Adony, Soponya, Káloz, Felegres voltak, amelyekhez még 23 pusztá tartozott. /4/

Találkozunk továbbá olyan német telepítésekkel is, amelyek az egyes uradalmaknak egy vagy két falvát érintették. A németek itt is főleg azokat a falvakat szállták meg, amelyekbe kevés délszláv, szlovák, illetve magyar telepes költözött, vagy éppenséggel az elõzõ helyüket elhagyták. Ilyen volt a kcmáromi jezsuiták kezében lévõ Etyek, az Amadé család birtokolta Balinka és Iszkaszentgyörgy. A Szapáry uradalom Erdre, Tárnokra, Diósdra, a Czirákyak Nadapra, Lovasberénybe, a Batthyány család Mányra, Bicskére telepített németeket, de Felcsuton, Ujbarokcn is zömében német nyelvû lakosság élt a század közepén illetve az urbérrendezés körüli években. Egyedi telepítés még Acsa, amelyet Felsősurányi Sigray Borbála földesasszony 1724-ben kezdett el telepíteni.

A Hochburg uradalom a német lakosság betelepítését már 1698-ban megkezdte. Ebben a nagybirtokosnak segítségére voltak az 1694-96 között Mórton megtelepült kapucinus szerzetes rend tagjai. Ezek valamennyien németek és magyarul sokáig nem is tudtak. Mórton 1715-ben a 23 magyar család mellett 20, 1720-ban pedig a 22 magyar család mellett 34 német - ekkor még zsellér jogu állapotban lévõ - család élt. A móri telepítés elsõ fázisa az 1720 körüli években le is zárul. Az 1698-ban érkezett néhány német családot - a Rákóczi-szabadságharc dunántúli kiterjedéséig - minden évben követték újabb telepések. Ezeket a Hochburgok nyugati birtokairól irányították Móra, ahol külön faluszervezetet alkotva kezdték meg új életüket. 1700-ban már két

Mórról tudunk. A magyar lakosoktól elkülönítve német móriaknak nevezik magukat az új telepések. Ebben az esztendőben 100 marhájuk volt, és 90 mérő búzájuk termett. A külön faluszervezet azt jelenti, hogy a Magyar Mórhoz hasonló nagyságu településen éltek itt a német családok. (1701-ben Magyar Mórrott 150, Német Mórrott 130 dica volt.) /5/ 1701-ben az 57 keresztelésből 23, a 16 házasságot kötött közül 8, a 17 elhalt között pedig 6 volt német. A vármegye a katonai terheket a németekre is kiveti. Haragosan panaszkodnak is, hogy nem tudják a fuvart kiállítani és a katonákat élelmezni, mert még szegények. /6/ A század első évtizedében - különösen a Rákóczi-szabadságharc dunántúli eseményei idején - a móri németek a csókakői uradalom több helységébe kirajzoltak, ahonnan csak egy részük tért vissza. Móri családok települtek ki Gántra, Pusztavámra. Ilyen kirajzás volt a 18. század első évtizedében a háborus események és a járvány miatt más falvakból is. /7/

1711-ben 16 hospesről értesülünk, akik Német Mórton laktak. Ebben az évben számbavették a Rákóczi-szabadságharc idején elpusztult móri lakosokat. Innen tudjuk, hogy 1704-1710 között a hadjáratok és a pestis következtében 203 fő pusztult el. /8/ Az újabb telepések elég lassan, de rendszeresen érkeztek. Számuk kevesebb, gazdasági erejük is gyengébb, mint tíz évvel korábban. 1714-ben Magyar Mórton 85, Német Mórton 24 dica van. Meg kell azonban jegyezni, hogy Magyar Mór lakossága között is élnek németek, sőt 1715 után számuk egyre gyarapodott. A telepítés csakis németekkel történt mindkét Mórta. Az elsőköött vagy a járvány idején elhalt magyar jobbágyok helyére is német telepéseket hoztak. Az 1715. évi összeírásban a 9 telkes magyar, de a 24 zsellér tulajdonban német. /9/ Egy évvel későbbi adókimutatás szerint a magyarok 36, a németek 16 Ft-ot fizettek. A németek ekkor számbelileg már tulsúlyban vannak, de a telepítéskor kapott kedvezmények miatt adójuk kevesebb. /10/ Gazdasági megerősödésük ettől fogva folyamatos. 1720-ban a 9 telkes (magyar) mellé jelentős zsellér (német) betelepülés történt: ekkor 48 zsellért tartanak nyilván, akik azonban fél- és negyedelket bírnak. Szőlőket 1719-ben kezdtek el ültetni, erre 7-9 évi adómentességet kaptak. /11/ A magyarok 1726-ban panaszkodtak is a németekre, akik elszaporodnak a faluban, "hatalmat is vettének rajtunk, vélek nem bírunk, - sokan lévén az német lakosok s így a portiojokat is könnyebben fizetik, sőt még az szolgálatban is minket megnyomnak". 1732-ben Mórrott öt utcában laknak a németek: mégpedig a Felső Ujvárosban 22, Uri utcában 24, Ziegler utcában 39, a Brandwein utcában 63, a Tét utcában pedig 32 család. Ezek között elszórtan mindössze 14 magyar család élt. /12/ A magyarok visszaszorulása most már nyilvánvaló. 1723-tól a németek iskolát is tartanak fenn. Lelki gondozásukat pedig a kapucinusok végzik. 1744-ben 378 katolikus család élt Mórton, míg a kálvinisták csak 28-an voltak. 1748-ban királyi rendeletre a református templomot le is kellett bontani, a református iskolamestert pedig a gárdián még 1746-ban elküldte. Prédikátoruk is ebben az évben halt meg, de a földesurak nem engedtek újat hozni. /13/ A magyarok mellett néhány szlovák család is élt Mórton, de ezek egy része Nagyvelegre költözött át.

1758 májusában Mór mezővárosi rangot kapott. A megyének ebben a részében csak Mórnak volt vásártartási joga. Lakossága mezővárosi státusánál fogva is emelkedett. 1768-ban 51 telkes és 139 zsellér lakja. Az urbéres népességen felül azonban mások is; urbéres jogviszonyon kívüliek, mesteremterek, kereskedők lakják Mórt. 1769-ben 3515 katolikus élt a mezővárosban. Ezek kétséggel nem németek, míg a 318 református magyar, a 28 fő luteránus szlovák volt. Ez utóbbiak Mórban maradtak a többiek elköltözése után is, de 100 év alatt beolvadtak a németek közé. Ugyanez lett a sorsa a magyar családoknak is. Az 1770-es évek elején további német beköltözés történt Móra. Ezeket főleg szőlőmunkásoknak alkalmazták. Telkeket az újabb betelepülőknek 1727 óta adni nem tudták. Az utolsó telekosztás 1727-ben volt, amikor szántókat és réteket adtak a betelepült jobbágyságnak. Közben a nép megszorodott, és több szántóföldre lett volna szükségük. A telkek nagycsökkentésére azonban nem volt lehetőség, sőt 1732-ben a móriakkal urbéri egyezséget kötött a nagybirtokos, ami szolgáltatásait és haszonvételeiket egyaránt rögzítette. A telkek a későbbiekben osztódtak, vagyonértékük csökkent. Ami eladó föld lett, arra pedig sok vevő akadt. Az urbérrendezés során időlegesen konszolidálták Mórban az urbéres viszonyokat, de a zselléresedés folyamatát megállítani nem tudták. /14/

Lényegében a mórihoz hasonló intenzitással indult Bodajk benépesítése. A Hochburgok már 1701-ben telepítettek ide német jobbágycsaládokat /15/, de a lassu beszívárgás - a Rákóczi-szabadságháború évei kivételével - később is folyt. 1745-ben az elég nagy számú magyar lakosság mellett németek és szlovák lakosok is élnek Bodajkon. /16/

Öndődra 1741-ben kerültek németek, de a falu lakosságának többsége magyar. A betelepülés évtizedekig tartott. A földesúr, Tripsz tábornok már 1743-ban kontraktusra lépett velük. /17/

A tatai uradalom lakott falvai közül csak Csákvárra, a magyar lakosok közé beékelve, telepítettek németeket. A lakosság elenyésző részét alkották, akiknek emlékét a Német utca őrizte meg az utókornak. /18/ Az uradalom többi helységének (Szár, Boglár, Kozma, Balinka és Gánt) betelepítése a század közepén történt. Ekkor a német bevándorlás már szervezeten zajlott le, és egyszerre nagyobb csoportok érkeztek. Ezek a helységek olyan puszták, melyek a középkorban lakott települések voltak, de a török hódoltság utolsó évtizedében elpusztultak. Szárra a telepítést 1729-ben kezdték. Ide 1734-ig 52 német család érkezett, de ebben az évben, azután 1736 és 1737-ben újabb családok jöttek.

A nagybirtokos négy évi adómentességet adott nekik. Az első csoport betelepítése után, már 1732-ben kontraktust kötöttek. Ez szabályozta a későbbiekben érkező családok terheit is. A száriak azonban nem az óhazából jöttek, hanem Vörösvárról; Esterházy József megbízottai vették rá őket az átköltözésre. Évenként több csoportban, de szervezeten érkeztek a vörösvári németek Szárra (például 1729-ben 2, 1732-ben 8, 1733-ban 21, 1734-ben 4 család telepedett le). /19/ A betelepítés nem hozott azonnali jövedelmet a földesurnak. Esterházy József írja, hogy amíg Szár pusztá volt, onnan neki évente 150 forint jövedelem származott, amelyet az árenda fejében kapott. Most a vármegyé-

től 6 évi teher elengedését kéri a száriak részére. A vármegye azonban ennek ellentállott; mondván, hogy a Szárra betelepült németek nem külföldről jöttek, hanem a szomszéd vármegyéből, így csak 2 vagy 3 évi mentességet kaphatnak. 1736. május 4-én a vármegyei közgyűlés már úgy határozott, hogy a száriaknak mind az országos, mind pedig a helyi adót meg kell fizetni. A következő esztendőben csak fuvart nem teljesítettek, mert templom építésére és a lelkész eltartására kötelezték őket. /20/ Gazdasági fejlődésük így elég lassan bontakozott ki. Földjeiket ugyanis nehéz munkával, irtás útján tették termővé. Emellett korán kiderült, hogy a termelési adottságok elég mostohák. Ez visszafogta a falu fejlődését. 1745-ben 361 fő élt Száron. 1768-ban pedig 66 telkes gazda, 55 házas és 6 házzal nem rendelkező zsellér urbéres viszonyait szabályozták, akik valamennyien németek. /21/

Kozmára 1739-ben néhány szlovák család érkezett, de a következő években állandósult a német bevándorlás, és 1744-ben 45 német családdal szerződést is kötött a földesur. /22/ Az urbérendezés évében teljesen németek lakják; mégpedig 45 telkes és 10 zsellércsalád. /23/

Balinkát és Gut pusztát Esterházy Gábor telepíti. Balinka benépesítésére 1757. június 23-án 24 család kapott engedélyt a földesurtól. A telepítési okiratokban olvasható, hogy azok a jobbágyok, akik a következő év Szent György (április 24.) napjáig Balinka helységben megtelepszének, 3 évi robottól mentesülnek. /24/ Gut helységbe 1762-ben érkeznek a német jobbágyok. Ez év január 11-én Fejér vármegye nemesi közgyűlésén a megye rendjei 10 évi adómentességet adnak a guti jobbágyoknak, de a földesur csak "két év szabadságot" engedélyezett. /25/ Mindkét falu teljesen német lakosokból állott, hivatalos nyelvük is a "germanica".

Az Esterházy család utolsó vértesi telepítése Boglárára 1755-ben kezdődött. Igen körültekintően, 27 pontba szedve szabályozták a bogláriak jogait és kötelességeit. Leszűrték és hasznosították mindazokat a tapasztalatokat, melyeket az Esterházy család a német telepítésekkel kapcsolatban az előző évtizedekben szerzett. /26/ 1760. március 28-án Esterházy Ferenc már kontraktust kötött boglári jobbágyaival, és három esztendői mentességet adott nekik a szántóföldek után, a szőlők után pedig hét évet. A megye, látva a lakosok szegényes körülményeit, 10 évi adómentességet biztosított számukra. A telepítési szerződés további kedvezményeket is adott: építőanyagot, követ, fát kedvezményesen kaptak, de ha a kőbányában vagy az erdőben szedeztek, akkor ingyen. /27/

Idé először Württembergből sváb jobbágyokat hozattak, akiknek 100 sessiót és 50 zsellérhelyet alakítottak ki. Ténylegesen azonban csak 72 féltelek és 61 zsellérház hely talált gazdára. A svábok, bármilyen szívós természetűek is, a vértesi éghajlattal, a zord környezettel, a kedvezőtlen termelési adottságokkal nehezen barátkoztak meg. Egy részük továbbvándorolt. Pesthy Frigyes helynévgyűjtésében olvasható, hogy a 10-15 évet itt töltött svábok a nehéz munkával kiirtott földeken kevés gabonát tudtak termelni. Kezdetben az egész határ erdő volt. (Boglárára csak azok kaptak letelepedési engedélyt, akik leg-

alább 2 hold erdő kiirtására vállalkoztak.) A kiirtott erdő talaja nehéz művelésű, részben köves és kavicsos; a határ déli részén pedig állóvizek, mocsaras, lápos részek voltak, amelyeket hasznosítani csak nehéz munka árán tudtak. A közel másfél évtizedes tartózkodás után - ahogy Pesthy Frigyes írja - a svábok "házok elébe karót ütven, házukat szalmakötéssel hozzákötven, s elhagyták a falut". A mezőgazdasági termelésre kedvezőtlen vidéket egy ideig birkanyáják legeltetésére használták fel. Ugyancsak birkatenyésztés folyt itt a sváb betelepítés előtt is, de a csákvári jobbágyok is bérelték a határ egy részét. Egyéb-ként a csákváriak is a zord természeti viszonyokra hivatkoztak, amikor Boglár pusztá bérletével felhagytak. /28/

A "sváb elvonulásnak" nevezett aktus sokáig fennmaradt a boglári nép emlékezetében. Ez is jelzi, hogy Bogláról nem távozott el a teljes lakosság. A második hullám már 1770 után érkezett; ezek kelet-bajorok voltak. Az elköltözött svábokról tudjuk, hogy átvonultak Magyarországon, és sokkal kedvezőbb természeti feltételek közé kerülve a Bánátban, Marienfeld községben és környékén telepedtek meg. /29/

(A bánáti svábság igen nagy kedvezményeket kapott a telepítés során. A földműveseknek lovakat vagy pénz juttattak, hogy igás állatokat szerezzenek be; de ekét, kocsit, apróbb szerszámokat állami juttatásként kaptak. Nélkülözniük sem igen kellett, mert negyed vagy nyolcadtelek nagyságu vetésterület is járt a házhelyhez. Nyáron csak a vetőmagot vagy annak árát kellett az államkincstárnak visszatéríteni. Az iparosok 50 forint kölcsönt kaptak, amelyért a mesterségükhöz szükséges felszerelést megvásárolhatták. A telepéseket néhol kész házak várták, amelyek értéke körülbelül 200 Ft. volt, de iskolák, templomok, sőt kórházak is előre elkészültek a Bánátba telepítendő német lakosság számára.) A kedvező letelepedési lehetőségeket az ideiglenesen Bogláron lakó svábok nem szalasztották el. Amikor híret vették a bánáti felhívásnak, egy részük utnak eredt a Duna mentén dél felé /30/ 1768-ban - a két telepítési periódus közötti évben - 61 telkes gazdát és 68 zsellért találnak az összeírók Bogláron. Az elköltözők helyét hamarosan elfoglalják az újabb telepések. Némely házak igen rövid ideig maradtak csak üresen. /31/ Az urbérrendezés évében (1767-ben) Boglár népes és tiszta német lakosságú település, ahova a hetvenes években további betelepítés történt.

A Zichy-uradalom - akárcsak a csókakői -, a 17. század végén igyekszik benépesíteni falvait. A földesuri székhelyhez, Palotához közeli Inotára, már 1699-ben Zichy István és Imre telepít német jobbágyokat. A faluban azonban a telepések gazdálkodásához szükséges feltételek hiányoztak; a házak nagy része is romokban hevert. Igás állata, gazdasági felszerelése a német jobbágyoknak nem volt. Ezért a földesur adott házakat, szarvasmarhákat a betelepülteknek. Zichy István a vármegyét kérte, hogy az inotaiakat katonai terhekkal ne sújtsák, hisz igás állat, vagyon nem is áll rendelkezésükre. Ami kevés állatuk van, azokat is a telepítéskor ő adta nekik. /32/ Ugyancsak Zichy István írja a vármegyének, hogy az örökös katonai beszállásokok, a katonai terhek az ő falvait különösen érintik, mivel a községek (Inotán kívül Seregélyes, Szent Mihály, Tác, s ezek pusztái) a felvonulási utvonalakon fekszenek. Tanácsolja Miskey Ist-

ván alispánnak, hogy népesítsék be a vármegyét, mert ezzel annak teherbíróképességét növelnék. /33/ Az inotai németek nem is maradtak meg lakóhelyükön. 1715-ben 4 jobbágyot és 8 zsellért találtak ott az összeírók, akikről minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy magyarok. /34/

Az uradalmi központhoz közelebb eső falvak betelepítése a sikertelenség ellenére is fontosnak látszott. Ilyen kísérlet volt Isztimér pusztá benépesítése is. Ide 1722-ben hoztak először német családokat, de ezek nem maradtak meg. /35/ Isztimér természeti környezete ugyancsak mostoha volt, s az első telepesek az irtási munkákkal járó fáradság miatt, hamarosan elköltöztek innen. A későbbi kísérletek sem voltak eredményesek. Az 1750-ben letelepített magyarok éppennygy továbbálltak, mint az előző évtizedekben hozott családok. A falu végleges benépesítése 1751 tavaszán kezdődött. Zichy István ekkor 68 katolikus német család letelepítéséhez adott engedélyt /36/, akiket Felsőgalla, Szár, Hidegkut, Márkó, Oszlop, Olaszfalu helységekből toboroztak. /37/ 1751. szeptember 29-én 50 negyedtelek és 25 házasszellerhely kialakítása történt meg. /38/ A lakosok helyhezkötelese érdekében a nagybirtokos és a vármegye kedvezményeket adott a telepeseknek, azután templom és parochia építésére is lehetőséget kaptak (1753). Az ujonnan érkezett lakosok is a néhez irtási munkára panaszkodtak. A megye meg is értette kedvezőtlen helyzetüket és az 1753-1754. katonai esztendődtől kezdve hatévi mentességet adott nekik. Ez 1759-ben járt volna le, de a rájuk rótt teher elviselésére még ekkor is képtelenek voltak. A vármegye ez évben 10 dicát elengedett a terhekből. /39/ 1768-ban már 148 család urbéres viszonyait szabályozták. Ez évben 94 telkes, 12 házasszeller, 42 házzal nem rendelkező család élt Isztiméren, akik valamennyien németek. /40/

Kuti pusztát 1758-ban szintén német jobbágyokkal kezdték betelepíteni, akik november 1-én kelt telepítési szerződés értelmében 6 évi adómentességet kaptak. A gazdálkodás megkezdéséhez nekik is nagy erdőterületet kellett kivágniuk. Kuti pusztá betelepítéséről Fejér megye nemesi közgyűlése már 1758. június 10-én határozott. (Egyébként innen tudjuk, hogy jobbágyokat akarnak Kuti helységebe telepíteni.) /41/ A telepítés 1762-ig eltartott, s eközben Bánhidáról, Isztimérből, Sörédről, Palotáról, Balinkáról, Pusztavámról, Szárról, Solyból érkeztek német lakosok. 1759-ben 26 család élt itt /42/, s a nagybirtokos ez évben kötötte meg velük a szerződést. Az urbérrendezés során már 43 család élt Kuti helységben, akik közül 38 volt német nemzetiségű. /43/

A Zichy család arra is kísérletet tett, hogy 1726-ban Vajtára német jobbágyokat telepítsen. A helyi magyar lakosság azonban emiatt elégedetlenkedett. A panaszokból kiderült, hogy Vajtán már a korábbi években már éltek németek, de a magyar többséggel állandó surlódásuk volt, és hamarosan el is hagyták a községet. /44/ 1768-ban csak szörványosan találhatók Vajtán német családok. /45/

Adonyba a részben elköltözött ráccok helyébe hozták a német telepes családokat. Adonyt a Zichy család a 18. század első felében zálogbirtokok kezébe adta. 1719. augusztus 29-én a falut és pusztáit Zenneg Kristóf és Miklesich Gergely negyven esz-

tendőre bérbe vette. /46/ Ők telepítették a németeket Adonyba. /47/ Az első rác családok 1722-ben hagynatták el a falut /48/, de további kiköltözésük Buda, illetve Vukovár és Pétervárad felé és a Szerémségbe 1737-ig eltartott. Ebben az esztendőben a bérlők a jobbágyság terheinek mérséklésére tettek lépéseket /49/, abból a célból, hogy a faluból a további kivándorlást megakadályozzák, illetve a beköltözőket el ne riasszák. 1740-re már jelentősen felszaporodott lakosság élt Adonyban. Ekkor három zálogbirtokos kezeli az uradalmat; béró Sterntal (akinek 59 negyedtelkes jobbágy szolgél); Zenneg Kristóf (57 jobbággyal) és Adorián György (65 negyedtelkes jobbággyal). A faluban tehát 181 jobbágycsalád urbéres viszonyban állott a zálogbirtokosokkal, akiket a koraabeli források földesuraknak neveznek. Ugyanakkor további 33 név fordul elő az összeírásokban. Ezek urbéres viszonyon kívül állók. /50/ Az 1752. március 21-i összeírás szerint 209 házzal rendelkező telepes család élt Adonyban. A falu lakosságának nagyobb részét német nemzetiségűek alkotják, de magyarok és rácok is éltek ott. /51/ 1747-ben német pap és német nyelven tanító iskolamester lakott Adonyban. /52/

A Zichy uradalomhoz tartozó Szent Miklós pusztát is zálogbirtokos (Frendel) telepítette 1763-ban. /53/ Az 1768. évi urbéri tabellából kiderült, hogy a lakosság fele volt német, a másik rész pedig magyarokból, illetve elmagyarosodott szlovákokból állott. /54/ A komáromi jezsuiták uradalmába a magyar lakosság közé jórészt szlovák és délszláv népeket telepítették. Két faluban, Etyeken és Perkátán azonban német családok helyhez-kötésével kíséreltezték. Etyeken magyar, Perkátán pedig katolikus horvát lakosság közé telepítették a németeket. Perkátán a lakosság túlnyomó része horvát volt, így a németek a falu arculatának formálásában nem tudtak kiemelkedő szerepet játszani. Etyek viszont tiszta német lakosságú falu lett.

Etyeken 1696-ban 12 negyedtelkes magyar gazda élt. /55/ Számuk a 18. század eleji viharos küzdelmek idején nem igen változott. 1715-ben 19 magyar családot talált ott az összeíró. /56/ A jezsuiták az etyei uradalmat (a 18. század első harmadában) megkísérlik hasznosítani, s már az 1720-as években megkezdték Etyek benépesítését német jobbágyokkal. A benépesítési folyamat az 1760-as évekig eltartott. /57/ A lakosságot itt is a zord természeti körülmények, kietlen és sok helyütt terméketlen földek látványa riasztotta el. A kezdeti telepítés nem járt sikerrel. A jezsuiták azonban nem nyugodtak ebbe bele. Új felhívásokat bocsátottak ki a német nyelvterületekre, melyekben kedvező telepítési feltételeket ígértek. A 18. század közepén ezeknek meg is lett a fogantatja. Az első telepések még a magyar lakosok közé ékelődve kezdtek meg életüket Etyeken. Amikor egyre több német csoport érkezik, azok másik utcákba tömörülve különítették el magukat a magyar népelemtől. Igaz, erre 30-40 esztendő után került sor, mert az első telepítések után még csak 25 %-a német a lakoságnak, de 1768-ban arányuk 70 %-ra nőtt. (101 család közül 17 a magyar). /58/ Legtöbbször a hatvanas évek elején érkeztek. A lakosság 1740-ig nehezen gyarapodott, mert egy részük tovább vándorolt. Akik viszont Etyeken maradtak, meglehetősen jómóduakká váltak. Nagykiterjedésű szőlőket, szántóföldeket irtottak maguknak. /59/ Nyilvánvaló, hogy csak a bőséges munkaerővel ellátott német családok maradtak Etyeken. Ezek a

fáradságos és nehéz irtást el tudták végezni, és a 18. század utolsó harmadában már élvezni tudták munkájuk gyümölcsét.

Kis német csoport telepedett le Nagy-Mányon, a Batthyány birtokon. Itt 43 magyar család élt az 1715. évi összeírás alkalmával. Németek letelepedése a magyarok közé a század közepén történhetett. 1768-ban a németek mintegy 20 %-át alkották a mányi lakosságnak. /60/ Ugyancsak élnek németek az uradalom központjában, Bicskén is. Az 1750 körüli években magyarokból, szlovákokból és németekből áll Bicske falu lakossága. Ugyanakkor a faluhoz közel eső Hatvanpusztán csak svábok vannak, akik valamennyien uradalmi alkalmazottak, béresek, pásztorok, lovászok stb. A közeli Ujbarokra 1773-ban telepítenek németeket. /61/ Erdén háromnyelvű lakosság él a 18. század közepén. A magyarok mellett a falut szlovák és rác családok lakják. 1762-ben az érdi németek panaszolják, hogy német nyelvű szentbeszédet a paróchos ez évben még nem mondott előttük. /62/ A katolikusoknak csak egy részét alkották a németek Erdén, mert a dalmát, horvát lakosság is a katolikus hitet követte. Az Erdéhez tartozó Diósdon is németek és szlovákok élnek 1746-ban. A pusztán ekkor tanító is van, aki csak németül tud. /63/ A Buda körüli falvakban és pusztákon a nemzetiségi lakosság nagy tömbökben helyezkedik el a 18. század közepe óta. Az itteni délszláv népek zöme katolikus; tehát dalmát, horvát, illetve katolikus szerb. (Tételezhetően 1744-ben dalmát, horvát és német lakosok vannak.) A délszlávok nagy része - mint már láttuk - nem maradt meg eredeti helyén, közülük sokan, különösen az ortodox keresztény hiten lévők tovább vándoroltak. 1717-ben Tárnokról a telepések majdnem valamennyien elköltöztek. /64/ Helyükbe a század későbbi évtizedeiben már csak német lakosokat lehetett telepíteni, mert a korábbi források kiapadtak. A súlyos terhek előtt egyes falvakból elvándoroltak magyar jobbágyok is. Helyüket ugyancsak németek foglalták el. Ennek egyik tipikus példája Acsa benépesítése. Acsára 1724-ben érkezett az első német telepés csoport. /65/ A földesasszony, Fölsősurányi Sigray Borbála a faluból megszökött magyar lakosok helyére egy 32 német gazdából álló csoportot telepített. Acsán ugyanis 1715-ben meggyilkolták a falu földesurát. A hatóság - azonkívül, hogy kegyetlenül megtorolta a gyilkosságot - a falut curiális jogának elvesztésével büntette. Ez azt jelentette, hogy örökös jobbágyokká süllyesztették őket. /66/ Az első német telepések a földesuri szolgáltatások alól négy esztendeig voltak mentesek. A földesasszony arra kérte a vármegyét, hogy a telepéseknek ők is adják meg a négy szabad esztendő. Az acsai németek gazdasági helyzete elég lassan javult. 1729-ben arról panaszkodik a földesasszony, hogy a katonatartás - amelyet úgy látszik mégis rájuk vetettek - a lakosságot nyomorítja, és szűkére készíti. /67/ Nemcsak a németek, hanem a faluban maradt néhány magyar jobbágy is szűkére gondolt. Sigray Borbála az acsai uradalmat 1731-ben eladta. Új tulajdonosa Schindég Frigyes az elszökött acsai magyar lakosokat próbálja visszahozatni, de ez a kísérlete jórészt kudarcba fulladt. Ekkor is újabb német csoport telepítését kezdeményezi; ez az 1740-es években sikerrel járt. /68/ Már 1743-ban kontraktusra lépett az új lakókkal is. Ezt a szerződést 10 év múltán az uradalom új tulajdonosa - a pesti pálos rend - megerősítette. /69/ A falu lakosságának többsége 1724 után már német és katolikus, akik a földesuri védelem alatt gazdaságilag megerős-

södtek. 1768-ban a telkesek 60 %-ban voltak németek, de a zsel-
lérek többsége (80 %) magyarokból állott. /70/ A katolikus né-
meteknek már Sigray Borbála megígérte, hogy a kálvinisták temp-
lomát megkapják, ha megsokasodnak és gazdaságilag megerősödnek.
Erre 1769-ben került sor, amikor az acsai prédikátor meghalt,
és a pálcsok arra hivatkozva, hogy ők 1753 óta plébániát tarta-
nak fenn Acsán, és a katolikusok háromszor annyian vannak, mint
a reformátusok (131 katolikus, 43 református család), a közép-
kori eredetű templomot elveszik. 1765-ben pedig királyi rendelet
szünteti meg Acsán a kálvinisták szabad vallásgyakorlatát. /71/

Az 1724-1732 között Acsára települtek a Habsburg-birodalom-
ból, azután Németország több tartományából érkezettek: Trierből,
Heidelbergből. Egy részük azokról a területekről érkezett, ame-
lyek a francia királysággal vívott küzdelmek során jórészt el-
pusztultak. Az acsai németek tehát részben rajnai frankok, míg
az 1740-es években települtek - a helyi hagyomány szerint is -
Schwarzwaldból érkeztek. /72/

Lovasberény és Nadap benépesítése 1729-ben kezdődött el.
Az első telepesek ide is a rajnai frank vidékről jöttek. /73/
Szervezetten először a Cziráky család kezdi meg birtokainak né-
met jobbággyokkal történő benépesítését. Lovasberényben 1747-ben
a lakosság többségét adják a németek. /74/ Nadapon ugyanez a
helyzet: 1768-ban a lakosság zöme németajku volt. /75/

Felcsuton 1745-ben a lakosság 55 %-át alkották a németek. A
katolikusok valamennyien német családok tagjai, míg a reformá-
tusok az őslakosságból, azaz a magyar jobbágyokból kerültek
ki.

A 18. század első két harmadában Fejér megyében több mint
1500 német család települt le. Jelenlétük elősegítette a gazda-
sági élet újjászervezését. A mezőgazdasági termelésben korsze-
rűbb, fejlettebb módszereket alkalmaztak. Náluk találjuk elő-
ször a háromnyomásozó gazdálkodással, az istállózó állattenyészté-
ssel, melyet különböző nyugati fajtájú tarka szarvasmarhákkal
folytattak. Ezeket az állatokat a német jobbággyok hozták ma-
gukkal, és honosították meg Fejér megyében. Lovai munkabíróbbak
voltak, gazdasági felszerelésük, munkaeszközeik, lakóházaik,
gazdasági épületeik tökéletesebbek a magyar és szerb-horvát job-
bággyok által használt eszközöknél, épületeknél. Erre az időre
esik a Fejér megyei szőlőkultúra felvirágzása. A németek nagy
hozzaértést mutattak a szőlők telepítésénél, művelésénél, a bo-
rok készítésénél, tárolásánál. A szőlőkultúrában használt esz-
közöket a környező lakosság átvette, s ezzel a tapasztalattal is
gazdagabbá vált Fejér megye népe.

A katolikus német lakoságnak szerepe volt Fejér megyében
az ellenreformáció sikeres végrehajtásában is. A török uralom
utáni évtizedekben Fejér megyében katolikus lakosság csak a dal-
mát-horvát lakosú községekben, Ercsiben, Erdén, Perkátán. azu-
tán a korai német telepítésű helységekben: Mórán, Bodajkon és
Székesfehérváron volt. A magyarság a református vallást követ-
te. A német betelepítés során azonban módot találtak arra,
hogy egyes tiszta magyar lakosságú falukban német és katolikus
szigeteket alakítsanak ki. A református egyház mellett így meg-
szerveződött a katolikus plébánia is, német ajku pappal s hama-
rosan tanítóval. Ezek a német szigetek a magyar falvakban jó-

részt asszimilálódtak, a németek magyarrá váltak, de az állam-natalom célját elérte, mind szélesebb rétegek váltak katolikus-sá a protestánsok közül. Asszimilációs folyamat észlelhető azok-ban a falvakban is, amelyekben a magyarok alkották a kisebbsé- get. Itt ők váltak németté, és katolikus-sá. Találunk németeket szerbek, horvátok, dalmátok közé telepítve is. Perkátán a kis német csoport beolvadt a horvát környezetbe. Ez a folyamat kor- rán lezajlott, mert a perkátai horvátok katolikusok. Nehezebb volt azoknak a helyzete, akik ortodox keresztény délszláv ele- mek közé kerültek (például Adonyban). Itt a katolikus németiség kevés köteléket talált, ami a szerb lakossághoz fűzte volna, de ez fordítva is érvényes. A németeknek nem lett állandó lakóhe- lyük az ilyen település. Itt a délszláv népelem bizonyult erő- sebbnek. Az együvértartozást a pravoszláv vallás tanai is hir- dették, amely a közös nyelv mellett egybetartotta a délszlávvo- kat. A németek mindazon helységekből megőrizték nemzetiségi mi- voltukat, amelyekben a telepítéskor is többségben voltak.

Jegyzetek

- /1/ Fejér megye ujkori történeti irodalma a török hódoltságot követő évtizedek telepítési mozgalmának ábrázolásában elég szegényes. Külön említésre méltó magyar nyelvű tanulmány a kérdéssel nem foglalkozott, csakis más témák kapcsán me- rült fel a megye benépesítésének vizsgálata. (Károly János: Fejér vármegye története I-V. kötet, amely főleg a közsé- gek esetében közöl szórt adatokat, témánkkal kapcsolatban.) Az egyes községek monográfusai igyekeztek a kifejtett téma kapcsán a telepítésre adatokat hozni. Ilyen például Taffer- ner Antal: Vértesboglár. Egy hazai német telepítés leírása. (Bp., 1941) c. monográfiája, azután Hajnal Mártoné, aki az isztiméri nyelvjárás vizsgálata kapcsán ad fontos adatokat. Ujabbán Nagy Lajos is fontos szempontokat vetett fel tanul- mányában a telepítéssel kapcsolatban, bár a rendelkezésre álló forrásanyagot, - mivel nem a telepítés folyamatának vizsgálata volt a célja - korántsem aknázza ki. (Adatok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez 1543-1768. Alba Regia I. Szfivár, 1960. 77-96.)
- /2/ Nagy L. i.m.
- /3/ Farkas Gábor: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzé- se után. Fejér megyei történeti évkönyv 5. Székesfehérvár, 1971. 171-176.
- /4/ Uo.
- /5/ Fejér megyei Levéltár. (Továbbiakban: FmL.) Instantiae va- riae: Mór, 1701. jelzetlen.
- /6/ FmL. Acta locorum. Mór 1701. jul. 18.
- /7/ Uo. 1711.
- /8/ FmL. Acta politica F. 6.No. 55. A. 1715.
- /9/ Uo. Conscriptioes, 1715.
- /10/ Acta locorum, Mór, 1716. dec. 29.

- /11/ Conscriptioes, 1720.
- /12/ Acta locorum, Mór, 1732. okt. 15.
- /13/ Székesfehérvári Egyházmegyei Levéltár. (Továbbiakban: SZEL.) Canonica visitatio 3. k. 369-405. 1746. Mór.
- /14/ FmL. Acta iuridica et instrumenta publica. A. 1768. F. 13.
- /15/ Nagy L. i.m. 88.
- /16/ SZEL. Conscriptioes Parochiarum 1745. Bodajk.
- /17/ Nagy L. uo.
- /18/ Tafferner: i.m. 28.
- /19/ FmL. Nemesi közgyűlés jegyzőkönyvé, 1736, május 14. 1C.k. 304.
- /20/ Uo., és Székesfehérvári Szemle 1931. januári száma.
- /21/ Acta iuridica et instrumenta publica. A. 1768. F.14. Szaár.
- /22/ Nagy L. i.m. uo.
- /23/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 14. No. 7.
- /24/ FmL. Nemesi közgyűlés jegyzőkönyve. 1762. január 11.
- /25/ Országos Levéltár. Helytartótanács Levéltára. (Továbbiakban: OL.Htt.lt.) Tabella urbariales 1757. Gut.
- /26/ Tafferner i.m. 19.
- /27/ Uo. 20.
- /28/ Uo. 12.
- /29/ Uo. 26-27.
- /30/ Nemzetiségi ismertető könyvtár. Szabó Oreszt. IV. A Magyarországi szerbek. Irta Juga Velimir, Bp., 1913.
- /31/ Acta iuridica etc. A. 1768. F. 14. No. 3.
- /32/ FmL. Acta politica A. 1699. F. 2. No. 286. (Kérem Kegyelmedet az inotaiskat tekintse, csak az idén szállották meg az hélt.) Az irat kelte: Győr, 1699. dec. 5.
- /33/ Uo. Variorum privatorum litterae, 1699. F. 2. No. 286.
- /34/ Conscriptioes 1715. Inota.
- /35/ Hajnal M. Az isztiméri nyelvjárás hangtana. Bp., 1906. 2-6.
- /36/ Veszprémi Egyházmegyei Levéltár. (Továbbiakban: VEL) Acta Parochiarum, F.I. No. 68.
- /37/ OL. Htt. lt. Tabellae urbariales, Isztimér 1751.
- /38/ Uo. ua.
- /39/ Fejér m. lt. Nemesi közgyűlés jegyzőkönyve 1759. III. 6.
- /40/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 13. No. 14.
- /41/ FmL. Nemesi közgyűlés jegyzőkönyve 1758. jun. 10.
- /42/ Nagy L. i.m. 89.

- /43/ FmL. Urbéri törvényszék iratai. Kuti. 1857-857. sz. (Az 1848 előtti urbéri viszonyt érintő csatolmányok: Nagyobb része az urbéri per kezdetekor kiemelve az Acta iuridica etc. ... A. 1768. Fasc. 13.-ból).
- /44/ Nagy L. i.m. 88.
- /45/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 13. No. 32.
- /46/ OL. Zichy cs. lt. A. 1740. F. 69. No. 1.
- /47/ OSZK. Fol. Hung. 560-2. fol. 159.
- /48/ Zichy cs. lt. A. 1724. F. 80. No. 3.
- /49/ FmL. Nemesi közgyűlési jegyzőkönyv. A. 1737. febr. 8. 10.k. 384.
- /50/ Zichy cs. lt. A. 1740. F. 79. No. 1.
- /51/ SZEL. Conscriptioes Parochiarum A. 1769. F. 115.
- /52/ Uo. Canonica Visitatio. 1747. Adony.
- /53/ Zichy cs. lt. F. 136. No. 6.
- /54/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 13. No. 29.
- /55/ Farkas G. i.m.
- /56/ Conscriptioes 1715. Etyek.
- /57/ Nagy L. i.m. 88-90.
- /58/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 15. No. 5.
- /59/ Nagy L. i.m. 88-90.
- /60/ Conscriptioes 1715. Mány és Acta iuridica etc. ... Mány.
- /61/ OL. Nádasdy cs. lt. B. Nr. 981. A. 1784. és Tafferner i.m. 28.
- /62/ OL. Batthyány cs. lt. Illésházy rész. 49. cs. No. 27.
- /63/ Nádasdy cs. lt. Okiratok II. 443.
- /64/ Nagy L. i.m. 88.
- /65/ Acta politica. A. 1724. F. 8. No. 217.
- /66/ Balázs L. Százéves harc az acsai uradalomért. FMTÉ. 5. Szfvár. 1971. 127-155.
- /67/ Acta locorum, Acsa. 1729-124.sz.
- /68/ Balázs L. i.m.
- /69/ Uo.
- /70/ Acta iuridica etc. ... A. 1768. F. 14. No. 1.
- /71/ Balázs L. i.m.
- /72/ Uo.
- /73/ Tafferner i.m.
- /74/ SZEL. Canonica visitatio. 1747. Lovasberény.
- /75/ Acta iuridica etc. ... F. 13. Nadap.

Gábor FARKAS:

Fragen der Ansiedlung der deutschen Bevölkerung im Komitat
Fejér 1689-1768

Nach der Restauration des Komitats Fejér im Jahre 1692 kehrten die ungarischen Leibeigenen und Kurialisten in ihre Wohnorte zurück, trotzdem blieben grosse Gebiete öde. Bis zum Ende des 17. Jahrhunderts nahmen die Grossgrundbesitzer, adeligen Grundherrn die Dörfer und Puszta im Komitat in Besitz.

Die ersten Ansiedlungen wurden von den Komáromer Jesuiten organisiert, die in ihre eigenen Dörfer die von Csernovics geführten Südslawen brachten. Zur gleichen Zeit strömte das Volk aus den deutschsprachigen Gebieten nach Osten. Besonders diejenigen Länder schickten Handwerker nach Osten, welche im französischen Krieg verwüstet wurden.

Die deutschen Ansiedler, besonders die Leibeigenen, wurden von den Domänen herzlich aufgenommen. In erster Reihe die grösseren (Csókakő, Tata, Palota) kamen in Frage. Diese Güter hatten nämlich mehr Möglichkeit, die neuen Ansiedler zu begünstigen. Die richtige Periode der Ansiedlung begann aber nach 1723, als Karl VI. dieselben mit einem Gesetzartikel unterstützte. Die Zichys besiedeln z.B. Szentmiklós, Adony, Kozma, Csákvár, Boglár. Szár wurde vom Gut Tata, Mór vom Csókakőer Gut besiedelt.

Die neuen Siedler bekamen mehrjährige Freiheit. Sie rodeten Wälder, trockneten Sümpfe aus, machten aus den öden Gebieten fruchtbare Gegend. Zur Zeit der Urbarialregulierung gab es im Komitat 10 Dörfer mit rein deutscher Bevölkerung, und mehrere Puszta (Hatvan, Mindszent, Diós), wo die Deutschen in Übergewicht waren. Sie spielten in der Wirtschaft eine sehr positive Rolle.

KÁLLAY István:

Német betelepülők Székesfehérvárott 1688-1767

A XVII. század végi, a XVIII. század eleji nagy települési mozgalmak a dunántúli szabad királyi városokat sem kerültkék el. Van azonban egy nagy különbség más telepítésekhez viszonyítva: t. i. az, hogy a szabad királyi városok - kiváltságleveleikben lefektetett jogaik alapján - maguk dönthették el, kiket engednek falaik közé. Nem volt ez másképp Székesfehérvár esetében sem. Ezért tárgyalt korszakunkat két részre osztom. Az első időszak 1703-ig, illetve 1711-ig, a szabad királyi városi rang visszanyeréséig, illetve a Rákóczi-szabadságharc végéig tart. A második 1711-től 1767-ig.

1688-1711

Erre a korszakra elsősorban az jellemző, hogy a település minden hatóságtól függetlenül indult meg és folyt le; még attól a hatóságtól is, mely a visszafoglalt területek berendezését kizárólagos feladatának tekintette. /1/ A város már ekkor igyekezett szabályozni a betelepülést. Segítette ebben az 1689. szeptember 15-én az ujszerzeményi bizottságtól kapott utasítás, mely szerint a városban csak katolikus személy telepedhetett le. /2/ A tanács már a kezdeti időkben elég magas, négy-hét forint között mozgó taksát szedett az újpolgároktól. /3/

A kötöttségek ellenére a török hódoltság utáni időkben számos német betelepülő jött a városba. Köztük olyan családok, melyeknek tagjai a város vezetésében hamarosan szóhoz jutottak. Ezek közül első helyen emlitem Hiember Mihály mészáros, aki 1691-ben tanácsos, a következő évben - nevét ekkor már Hiemernek irták - 62 szavazattal - Payerl András 12 szavazata és Páraghy András 5 szavazata előtt - bíró lett. /4/ Családjá a város egész XVIII. századi történetében vezető szerepet játszott. /5/ A török hódoltság utáni időkben települt a városba a Träxler család is, melynek egyik tagja - András - 1694-1695-ben városbíró volt. /6/

A nagyrészt Ausztriából, Bajorországból érkező betelepülők száma nem volt olyan magas, hogy a népességmérleg a németek javára billent volna. Ezt mutatják az 1698. évi telekkönyv adatai is. E szerint a belvárosi 153 házból 35, a rácvárosi 196 házból egy, a palotavárosi 122 házból mindössze 17 volt német család kezén. /7/ A belvárosi németek közül néhány név: Michael Schinigin, Andreas Träxler, Michael Hiemer, Philipp Weigl, Michael Gräsch, Thomas Holzer, Jonas Sterner, Kaspar Böhm, Hans Thaller, Franz Stráz, Matthias Felkescher, Nikolaus Groll, Johann Heimb, Paul Klessl, Peter Wagner. A palotavárosiak közül: Heinrich Haas, Georg Ertl, Michael Stier, Veit Hirschbeckh, Matthias Drümel, Peter Betruæg, Peter Stöttner, Jakob Träxler, Georg Knodt, Michael Müller.

A kuruc időköt megelőzően csak két adatunk van a magyar és a német lakosság ellentéteire. 1695-ben egy újonnan jött német polgár nem volt hajlandó hatóságának elismerni a városi

tanácsot. /8/ A másik adat 1701-ből származik: Vörös Gergely, Némethy János, Parraghy András tanácsosokat felfüggesztették tisztségükből, mivel néhány magyar városi polgárral "titkon ösz-szejövetelt tartottak". /9/

A kuruc időkben kiéleződtek a magyar és a német lakosság ellentétei. 1703-ban a rác és a német polgárság úgy határozott, hogy védeni fogja a várost a kurucok ellen. Erről a Budán tartózkodó Presserhaus tábornokot is értesítették. /10/ A következő év január 2-án, a polgárság gyűlésén a magyarok kijelentették, hogy javaikat megőrzik, de fegyvert nem fognak a kurucok ellen. Parraghy András bíró pedig nem adott passust a német lakosok küldöttségeinek, kik Pozsonyba készültek segítséget kérni. Az 1704. január 7-i gyűlésen ("congressus") a magyarok a kurucok előtti meghódolás mellett voltak. Ebből a célból küldöttséget menesztettek a Somorján tartózkodó Károlyi tábornokhoz. Igen érdekes, hogy a két tanácsosból álló küldöttséget éppen a német származású Hiemer Mihály vezette. 1704 áprilisában Heister gróf marsall vonult be a városba - ahogy a jegyzőkönyv mondja -, "a magyarok nagy bánatára, a németek nagy örömére". /11/

A városba való betelepülés a kuruc korban sem szünetelt. 1709-ben ugyan mindössze három ujjpolgárt vettek fel, de 1710-ben 12-t, 1711-ben már 13-at. /12/ Sok jobbágy menekült 1703-1711 között a városba a környező (Zichy, Hochburg, Széchenyi, győri püspöki és káptalani, Styrum-Limburg, jezsuita, Harrach) uradalmakból. /13/ Egy 1712. évi adat 50 ilyen jobbágyról beszél, közülük kilenc volt német. /14/ Ugyanebben az évben a tanács úgy rendelkezett, hogy "a kuruc időkben a budai külvárosba telepedett magyarok" bontsák le engedély nélkül épített földkunyhóikat. Feltehetőleg a fentebb említett, a városba települt jobbágyokról volt szó. /15/

Az 1688-1711 közötti időben a városi tanács úgy igyekezett befolyásolni a betelepülést, hogy a városba csak vagyonos kézművesek települjenek. Ezt szolgálta a magasan megállapított ujjpolgár taksa is.

1711-1767

Erre a korszakra a nagyobb számú betelepülés jellemző, melynek irányítását a városi tanács ekkor is kezében tartotta. A betelepülni szándékozótól ujjpolgári taksát, polgári ház megvásárlását, a kézművesektől, kereskedőktől - elsősorban ezekről volt szó - a céhbe való felvételt követelték.

Az ujjpolgár taksa - melyet "Bürger-Pfennig"-nek is neveztek - a korábbi 7 forintról 1726-ra 20, 1750-re 24, 1763-ra 25 Ft-ra emelkedett. /16/ A város tiltakozott az ellen, hogy a bécsi kamara - a település előmozdítására - 1764-ben 12, majd két évvel később 6 Ft-ra limitálta az ujjpolgár taksát. /17/

A taksa mellett a tanács a betelepülőktől polgári ház megvásárlását követelte. Így vásárolt házat 1718-ban Fridl Antal, 1720-ban Besenekher Sebestyén patikus. /18/ 1741-ben a betelepülni szándékozó Gerstenbrandt Józsefnek a városi tanács azt felelte, hogy polgárjogot csak akkor kaphat, ha előzőleg házat vesz. Hasonló választ kapott 1754-ben Litsch Mihály is. /19/ 1767-ben a magyar kamara javasolta a városnak, hogy szállítsa.

le a telkek árát. A válasz szerint "a tanács tanulmányozni fogja ennek lehetőségét". /20/

Könnnyebben ment a betelepülés, ha a kérelmező városi polgár lányát, özvegyét vette feleségül. Így telepedett le 1737-ben Bichr Jakab elbocsátott katona, ki az egyik kocsmáros lányát vette el. A következő évben Eckert Simon oberpfaltzi kalapos telepedett le a városban, elvéve egy itteni kalapos mester özvegyét. A felső-ausztriai Öder János 1739-ben öröksége miatt jött a városba. Egy itteni lányt vett el, letelepedése elé a tanács nem gördített akadályt. /21/ 1746-ban a város engedélyezte Grünschneck Ignác takács letelepedését, miután egy helybeli takács mester özvegyét vette el. 1748-ban Gras Mátyás gráci esztergályos tette ugyanezt. /22/ 1749-ben a tanács ezt a gyakorlatot határozati szintre emelte. E szerint idegen csak úgy települhetett be a városba, ha egy polgárlányt vagy özvegyet vett el. /23/

A városokba betelepülőket az különböztette meg más települőkötől, hogy a városba a "finomabb kézművesek" és nem a "szegény kisvárosi iparosok" jutottak. /24/ Székesfehérvár tanácsa, különösen az 1740-es évektől kezdve, a betelepülő kézművesek felvételét a céhek döntésétől is függővé tette. 1741-ben határozatot hozott arról, hogy ha valamely kérelmező felvétele ellen a céhnek kifogása lenne, azt figyelembe kell venni. 1744-ben például Thierner Pál tükészitőt arra hivatkozva nem vették fel, hogy "a városban ilyenre nincs szükség". 1749-ben egy felső-ausztriai aranyműves legény azért nem telepedhetett le, mivel "a meglévő két aranyműves elég a városban" /25/, 1754-ben Piller Ferenc helybeli cinöntő mester kérésére elutasították két idegen cinöntő letelepedési kérelmét. /26/ A céhek az új mesterektől igen magas, 63 Ft értékű - készpénz és megvendéglés - taksát követeltek. 1766-ban a helytartótanács az összeget 15 Ft-ra limitálta. /27/

Kevésbé szigoruan járt el a tanács azokkal a letelepülni szándékozókakkal, akik valamilyen, a városban hiányzó ipart űztek. Ilyen volt az utburkoló, fürdős, borbély, bába, harangöntő, parókakészítő, fűszerkereskedő, enyvfőző, kötélgyártó, sörfőző, órás, patkolókovács, könyvkötő, nyereggyártó, harisnya-készítő. 1729-ben ezért vették fel Mayer Fülöp felső-ausztriai, 1742-ben a sziléziai Fabritius Dániel, 1748-ban a königgrätzi Plachatsch Gáspár fésűkészitőt polgárnak. /28/

Mindez a megkötöttség azt eredményezte, hogy a városba nem volt tömeges betelepülés; évente 20-30 személyről lehet beszélni. /29/ 1712-ben 26, 1716-ban 22, 1766-ban viszont már csak négy betelepültöt vettek fel. /30/ A tanács azt jelentette a kamarának, hogy "további telepítés nem szükséges, a város alig tud valakit befogadni". /31/

Az a tény, hogy az 1703. évi kiváltságlevél alapján a város csak katolikusokat engedett be, meghatározta, hogy a bevándorlók között nem volt északnémet. A települők a német nyelvet terület déli vidékeiről jöttek. A város 1741-ben még az ellen is tiltakozott, hogy a katonai parancsnoknál "egy kóbor luteránus patikus tartózkodott". 24 Ft büntetés terne mellett tilos volt tőle pénzért, vagy ingyen gyógyszer elfogadni. /32/. Ugyanez évben Meyler Lajos, ki az evangélikus hitről a katolikusra

tért át, három forint alamizsnát kapott. /33/ 1764-ben a város kérelmei között szerepelt annak a kiváltságnak fenntartása, hogy csak katolikusokat vehessen fel. /34/

A betelepülők - az elmondottak alapján - Ausztriából, Bajorországból, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából származtak. Százalék szerint:

Ausztria	40 %
Bajorország	22 %
Csehország	20 %
Morvaország	10 %
Szilézia	8 %

Német betelepülők nemcsak külföldről, hanem Nyugat-Magyarországból is jöttek. Így például 1726-ban Meissner Pál Sopronból, Wolfart Mátyás Podersdorfból (Vas megye), 1744-ben Eckhard Ferenc Pozsony megyéből. /35/

A telepesek közül néhányan nem maradtak véglegesen a városban, tovább vándoroltak. Így például 1718-ban Trükbeschiz János budai külvárosi házát eladta 140 Ft-ért, és kérte a polgárjogból való elbocsátását. Házát Real Mihály vette meg, ki egyúttal polgárjogot is nyert. /36/ 1736-ban Mayer Fülöp fésűmester kért és kapott elbocsátó levelet a várostól. Ő Eszékre települt át, ott próbált szerencsét. /37/ Rossz magavisélet, bűncselekmény elkövetése a polgárlevél elvételével és a városból való kiutasítással járt. 1753-ban Schmidt Mihály borbélymester tüzet okozott, amiért polgárlevelét elvették, és börtönbe vették. A kiutasítását várt volna rá, ha "több becsületes polgár" közben nem járt volna érdekében. /38/ 1767-ben Pull Zakariás polgárlevelét vették el, mert "erősen ivott és káromkodott". A következő évben Schmidt Jánost azzal utasították ki a várostól, hogy csak akkor jöhet vissza, ha fontos dolga lenne. Ilyenkor mindig a birónál kellett jelentkeznie. /39/

A betelepülők és származási helyük közötti kapcsolat - elsősorban magánjogi ügyekben - az áttelepülés után is fennmaradt. Ezeknek segítségével meg lehet állapítani, hogy a telepesek honnan jöttek. 1724-ben Székesfehérvár város levélben érdeklődött a herrnstadi (Szilézia) tanácsnál az itt elhalt Böhm Gáspár kádármester sziléziai rokonai iránt. /40/ 1746-ban Hainburg (Alsó-Ausztria) város tanácsa Székesfehérvárhoz fordult Kretzer Mihály cipésmester 200 forintos adóssága miatt. A következő évben Nassner Mihály, a darmstadti lovasezred volt őrmestere, aki egy fehérvári polgár özvegyét elvéve telepedett le a városban, 580 Ft-ot követelt vagyonfelosztás címén langenloisi (Alsó-Ausztria) rokonaitól. 1747-ben a fehérvári városi orvos, Brigel János ellen adott be elhagyott felesége Heilbronnban (Württemberg) keresetét, "rosszindulatu elhagyás" címén. Heilbronn város Székesfehérvárhoz továbbította a keresetet. /41/ 1748-ban Amman Fülöp könyvkötő 45 Ft-os müncheni adóssága ügyében levelezett a városi tanács. 1749-ben Siebenlöcher Ferenc, prixoni (Tiroli) születésű fehérvári polgár 124 Ft-ot követelt ottani gyámjától. Ugyanebben az évben Flachatsch Gáspár königráti (Csehország) születésű fésűkészítő jelentette be követelését a tanácsnak. 1749-től ismeretes egy Polnából (Morvaország) jött telepes keresete is. /42/ 1753-ban Klotz József fehérvári városi irnok rokona halt meg Innsbruckban, 1763-ban

Brandstätter János kelmefestő kereste atyai örökségét Hainburgban (Alsó-Ausztria). /43/ Nyilvánvalóan a nemkívánatos kapcsolatok mérséklése vezette a helytartótanács 1766-i leiratát, mely megtiltotta, hogy a tanács jurisdictioja alatt állók "külföldi tartományok embereivel" levelezzenek. /44/

A városba betelepült német és az őslakos magyar polgárok viszonya tárgyalt korszakunkban változatlanul fontos tényezője a város fejlődésének. 1712-ben a külső tanács két - egy magyar, és egy német - szószólót választott, "akik az egész polgárság nevében szólhattak". 1716-ban a tanács úgy határozott, hogy 24 Ft büntetés terhe mellett a magyar szabók német, a német szabók magyar munkát "veszekedés nélkül" vállaljanak el. /45/ 1724-ben a magyar polgárok kérték, hogy magyarul, latinul és németül tudó aljegyzőt alkalmazzanak. 1726-ben Miller András magyar jezsuita prédikátor működött a városban. /46/ Ebben az évben a német polgárok már defenzívában vannak. Erre mutat, hogy Fridl Antal és Vicenti Ferenc új tanácsosok megerősítését arra hivatkozva kérték, hogy a "németek oldalán is legyen valaki" a tanácsban. /47/ Fridl Antal korábban városi jegyző (syndicus) volt, de mivel sem a magyar jogot, sem a magyar nyelvet nem ismerte, a tanács letette hivatalából. 1729-ben még mindig egy német és egy magyar szószóló (Hiemer Mátyás és Hegedüs János) volt a városban. /48/ 1739-ben Penitz Pál szószóló kérte a tanácsot, hogy a magyarok részére alkalmazzon külön kántort. /49/ 1751-ben a fehérvári magyarok és németek külön-külön indultak a cell-dömölki zarándoklatra. /50/ 1764-ben viszont a tanács már azt jelentette a kamarának, hogy "különböző nemzetiségek vannak a városban, de legtöbb a magyar (kik a városban születtek)". /51/ Ez arra utal, hogy előrehaladt a városba települt német polgárok asszimilációja, az a folyamat, melynek során a letelepült németek, jóllehet nyelvüket megtartották, érület, jellem és szokások tekintetében igazi magyarokká lettek. /52/

Jegyzetek

- /1/ Hóman-Szekfü: Magyar történet IV. Bp., 1935. 255.
- /2/ Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. Kézirat a Fejér megyei Levéltárban, I. 269.
- /3/ Jenei Károly: Székesfehérvár a török kiűzése után 1688-90. Fejér megyei Szemle 1968. 187. - Székesfehérvár város Levéltára, Protocollum sessionale (Prot.Sess.) 1694. aug. 6., nov. 25.
- /4/ Prot. sess. 1691. jun. 22., 1692. jan. 2., ápr. 13., 21.
- /5/ Kállay István: Hiemer Mihály. Fejér megyei történeti évkönyv 6. Székesfehérvár, 1972. 313-317.
- /6/ Prot. sess. 1694. nov. 16.
- /7/ Bonomi Jenő: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg 1688-1848. Kézirat a Fejér megyei Levéltárban, 1.
- /8/ Taba István: Baranya megye népeisége a XVII. század végén Pécs, 1941. 60.
- /9/ Prot. sess. 1701. jan. 14.

- /10/ Prot. sess. 1703. dec. 11.
- /11/ Prot. sess. 1704. jan. 2., 3., 7., 16.
- /12/ Prot. sess. 1709., 1711. okt. 13., dec. 10.
- /13/ Lauschmann, I. 370.
- /14/ Acta politica et juridica 1712. Nr. 15.
- /15/ Prot. sess. 1712. nov. 8.
- /16/ Prot. sess. 1726. nov. 20., 1750. febr. 3., 1763. jun. 21.
- /17/ Prot. sess. 1766. máj. 2. Hofkammerarchiv, Wien. Camerale Österreich F 11/1032. 202/1764. okt. fol. 594.
- /18/ Prot. sess. 1718. dec. 2., 1720. jan. 19.
- /19/ Prot. sess. 1741. dec. 23., 1754. nov. 12.
- /20/ Correspondenzbuch 1767. szept. 28.
- /21/ Correspondenzbuch 1737. jun. 28., 1738. aug. 22., 1739. febr. 7.
- /22/ Correspondenzbuch 1746. szept. 2., 1748. márc. 1.
- /23/ Prot. sess. 1749. dec. 16.
- /24/ Hóman-Szekfü: IV. 426., 439.
- /25/ Prot. sess. 1741. ápr. 14., 1744. dec. 18., 1749. aug. 11.
- /26/ Prot. sess. 1754. szept. 24.
- /27/ Prot. sess. 1766. nov. 12.
- /28/ Prot. sess. 1729. nov. 10., 1742. szept. 18., Correspondenzbuch 1748. márc. 20.
- /29/ A XIX. században évente 40-50 személy. - Bonomi, 13.
- /30/ Prot. sess. 1712. dec. 20., 1716. jun. 3. Hofkammerarchiv, Wien. Camerale Ungarn, Fasc. 26/518. 152/1774. febr. fol. 604.
- /31/ Correspondenzbuch 1764. máj. 14.
- /32/ Prot. sess. 1741. febr. 11.
- /33/ Prot. sess. 1741. dec. 6.
- /34/ Lauschmann, I. 416.
- /35/ Prot. sess. 1726. nov. 8., 12., 1744. dec. 4.
- /36/ Prot. sess. 1717. dec. 23.
- /37/ Prot. sess. 1736. aug. 21.
- /38/ Prot. sess. 1753. dec. 11.
- /39/ Prot. sess. 1767. okt. 19., 1768. dec. 9.
- /40/ Correspondenzbuch 1724. nov. 2.
- /41/ Correspondenzbuch 1746. okt. 14., 1747. jul. 7., okt. 20.
- /42/ Correspondenzbuch 1748. jan. 19., 1749. jan. 10., márc. 20., aug. 26.

- /43/ Correspondenzbuch 1753. jan. 23., 1763. máj. 27.
- /44/ Prot. sess. 1766. jan. 27.
- /45/ Prot. sess. 1712. dec. 1., 1716. márc. 20.
- /46/ Prot. sess. 1724. máj. 2., 1726. jun. 12.
- /47/ Prot. sess. 1726. jun. 6.
- /48/ Prot. sess. 1727. jan. 28., 1729. ápr. 27.
- /49/ Prot. sess. 1739. ápr. 28.
- /50/ Lauschmann, I. 412.
- /51/ Correspondenzbuch, 1764. máj. 14. Marx-Engels Művei VI. Bp., 1962. 162. - Marx itt általában beszél a magyarországi németsegről. A fentebb említett adatok azt mutatják, hogy az asszimilációs folyamat a városban már ekkor megindult.

István KÁLLAY:

Deutsche Ansiedler in Székesfehérvár 1688-1767

Die grossen Siedlungsbewegungen des 17-18. Jahrhunderts vermieden nicht die königlichen Freistädte Transdanubiens. Diese Städte waren aber - auf Grund ihrer Privilegien - berechtigt, die neuen Bürger selbst auszusuchen. Der Autor teilt die Periode hinsichtlich der Ansiedlung in zwei Teile:

- 1688-1711
- 1711-1767

Die erste Periode wurde dadurch charakterisiert, dass die Besiedlung unorganisiert, unabhängig von den Behörden geschah. In dieser Zeit kamen zahlreiche Deutschen in die Stadt. Unter ihnen einige Familien, die bald in der Stadtverwaltung eine führende Rolle spielten. Die Siedler stammten meistens aus Österreich und Bayern. Ihre Anzahl war aber nicht so gross, dass das Zünglein an der Waage zu ihren Gunsten ausschlug.

1711-1767 kamen mehrere Ansiedler in die Stadt. Sie wurden vom Stadtvorstand organisiert und stark kontrolliert. Es wurde von den Siedlern eine Neubürgertaxe, der Kauf eines Bürgerhauses, von den Handwerkern die Aufnahme in die Zunft verlangt. Die Neubürgertaxe wurde von den früheren 7 Forint auf 25 Forint erhöht. Weniger streng war der Magistrat denen gegenüber, die ein in der Stadt fehlendes Gewerbe trieben.

Dies hatte zur Folge, dass es keine Massenansiedlung gab. In dieser Periode begann schon die Assimilation der deutschen Bürger. In deren Laufe sind die Deutschen - ihre Sprache jedoch behaltend - hinsichtlich ihrer Gesinnung, Gewohnheiten und ihres Charakters richtige Ungarn geworden.

JENEI Károly:

A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében

A délszláv népek első csoportjai a XVII. század huszas és harmincas éveiben jelentek meg Fejér megyében. A korábbi székesfehérvári szerb betelepülés katonai jellegű volt és a tömeges délszláv bevándorlással nem állt kapcsolatban. A Balkánról felhuzódó szerbek, bosnyákok és horvátok térfoglalását Fejér megye ősi magyar lakosságának több mint félévszázados küzdelmes élete, pusztá létéért folytatott szívós harca, mérhetetlen szenvedése és elnyomása, majd a tizenöt éves háború alatt pusztulása és szétszóródása előzte meg. A délszláv elemek betelepülésének megértéséhez ezért szükséges az előzmények ismerete, melyek a délszláv népek nagyarányú bevándorlását lehetővé tették.

Fejér megye sorsa 1543. szeptember 4-én, Székesfehérvár elestével megpecsételődött. Szulejmán szultán a védők hősiességére azzal válaszolt, hogy a város biráját és tekintélyes polgárait a város elfoglalása után kivégeztette. Katonái a királysírokat feldúlták, a lakosság házait kirabolták. A polgárság egy kis része még a város ostroma előtt Ráckevére menekült, ahol a "Fehérvári utcában" építette fel új otthonait. /1/

Székesfehérvár elését követően Fejér megye rövid időn belül teljes egészében hódoltsági terület lett. A megyei szervezet felbomlott. Az utolsó alispán ágszentpéteri Nagy Benedek a tisztkarral és a vármegye egyetlen jegyzőkönyvével Veszprémbe menekült, ahol 1543. október 4-én még törvényszéki ülést tartott. /2/ Ez volt azonban az utolsó életjel, melyet a megyei hatóság magáról hallatott. Az 1567. évi 17. tc. Fejér megye hódoltsági falvait ingyen munkára a palotai végvárhoz osztotta be. Várpalota helyőrségének fizetését és élelmezését pedig a Fehérvártól nyugatra és délre fekvő 24 falunak kellett biztosítania. A Solt széket, miután alispánja és szolgabirái nem voltak, az 1569. évi 52. tc. törvénykezésséleg Pest-Pilis megyéhez csatolta. A megyének a Vértes hegység alatt és Baracsától északra fekvő települései viszont Komárom megye joghatósága alá kerültek. Komárom megye a hozzácsatolt falvakból Bicske székhellyel külön járást szervezett, melynek szolgabirája a török hódoltság ideje alatt rendszeresen Bicskén lakott.

A török a meghódított területen igyekezett uralmát megszilárdítani. Csókakövé várát és a csikvári castellumot megerősítette, Csákerényben, Válon, Érden, Ercsiben, Adonyban és Dunapentelén un. palánk erődítményeket létesített. Biztonságban azonban így sem érezhette magát. Számtalan adat tanuskodik arról, hogy a magyar végházak katonái Fejér megye egész területén a hódoltság ideje alatt folyamatosan beütéseket és portyázásokat hajtottak végre. Ezek közül néhányat érdemesnek tartunk megemlíteni. Így 1556. augusztus első napjaiban győri katonák megrohanták a váli palánkot, azt ugyan bevenni nem tudták, a falut azonban felgyújtották. /3/ A tatai és komáromi vitézek 1576. májusában a "váli besli agát rut förtelmes sebben" hagyták, sok törököt levágtak, sokat foglyul ejtettek /4/, ugyanebben az évben a várpalotai és veszprémi végváriak Fehérvár alól elhajtották a csor-

át. 1578. márciusában Nádasdy Ferenc, Pálffy Tamás és Thury Benedek magyar haddal a simontornyai béget lesre akarták venni. A száguldó seregből azonban egy pribék értesítette a fehérvári béget, aki nagy sietséggel a magyarok után eredt. Az ütközetben mindkét részről sokan elesetek. A fehérvári bég öccse is odaveszett. Sikeresebb rajtaütést hajtottak végre Nádasdy katonái, amikor 1578 április elején Székesfehérvár alatt teremtek, és a váron kívül fekvő "Királykútnál" mulató törökökre csaptak. Valamennyien a harámbasa fiával együtt foglyul estek. /5/

A hódoltsági jobbágság és polgárság súlyos helyzetében is hű maradt magyarságához. A török katonai készülődésekről rendszeresen tudósította a magyar végváriakat. Fejér Lőrinc, Székesfehérvár bírája 1565-ben titokban két polgárt küldött Thury György palotai kapitányhoz^{a)} azzal a hittel, hogy csak 300 török tartózkodik a városban, ők ellenben ezren vannak s maguk is elbánnak a törökkel. Egyedül azt kérték, hogy a király elegendő hadat küldjön Fehérvár alá, ők átadják a várost. Ugyanezt megírták Salm győri generálisnak is. Thury a közölt hír alapján sürgette a város visszafoglalását. Miksa császár azonban a vállalkozást nem engedélyezte. /6/

A török katonai tervekről és csapatmozdulatokról a hírek továbbítása rendkívül súlyos következményekkel járt, ha a törökök arról tudomást szereztek, vagy csak gyanút fogtak. Ilyen tevékenységért 1573-ban Csőr községben több jobbágyot kivégeztek, a bírót nyársra huzzták. Hasonló megtorlással éltek, ha a hódolt falvak a végváriak beütési szándékáról a törököket nem értesítették. Amikor Nádasdy Ferenc 1589-ben seregével meglepetésszerűen Fehérvár alatt megjelent, és a törökökben nagy kárt tett, a fehérvári bég a három közeli falu bíráját nyársba vonatta, mert nem jelentették Nádasdy közeledését. Nádasdy viszonzásul két odabasát és a fehérvári tiháját, akiket foglyul ejtett, a három nyársba vont bíró mellé karóba verette. /7/

A végváriak beütései gyakran kárt okoztak a szegény községeknek is. Thury Benedek várpalotai kapitány 1569. január elején Battyán községből "nyolc eke barmát" hajtotta el. Két ökröt levágatott, a többiért pénzért és négy "török keszkenőért" kellett a battyániaknak kiváltaniok. Thury egy jobbágyot megmentetett, a többiek pedig házaik felgyújtásával és gyermekeik elhurcolásával fenyegette meg. Ezzel egyidejűleg katonáival Polgárdi községet feldulatta. A falvakkal különben nagyon sok robotot végeztetett, fát hordatott, csépeltetett, hordókat csináltatott és szüreteltetett. /8/

Batthyány Kristóf, Battyán és Polgárdi földesura panaszára, Miksa császár megparancsolta Thury Benedeknek, hogy a jobbágyok sanyargatásától tartózkodjon, hasonló cselekményekre ne vetemedjen, ellenkező esetben nem fogja elkerülni súlyos neheztelését. Még a végvári bég is figyelmeztette Thuryt, hogy ne sujtssa a hódolt falvak jobbágyait elviselhetetlen terhekkel, munkákkal és pénzdókkal. /9/

^{a)} Thury György 1558 szeptemberétől 1568 február elejéig Várpalota kapitánya. Kanizsára történt távozása után öccse Thury Benedek lép tisztebe.

Bár a török adóztatás súlyosan terhelte a Fejér megyei hódolt jobbágyságot, adózott magyar földesúrának is, mert úgy gondolta, hogy személy- és vagyónbiztonságát védi, ha mind a török, mind a magyar földesurnak szolgál. /10/ A polgári jobbágyok 1570. december 29-én közölték Batthyány Boldizsárral, hogy évi adójukban 13 darab tehenet küldtek és sőt vásároltak részére. /11/ De ugyanígy megfizették adójukat a csókakői uradalom falvai a Nádasdyaknak, Pákozdi, Sukoró, Vál, Gyuró, Sóskut és Etyek jobbágyai az orbovai Jakusith családnak és a sármelléki falvak a palotai várnak. /12/ A törökök a magyar birtokosok földesuri jogait elismerték, és annak gyakorlását általában nem akadályozták.

A kettős adóztatás, főként azonban a katonai zaklatások a kisebb települések életét elviselhetetlenné tették. Emiatt már a 16. század második felében megindult a kis falvak lakóinak átköltözködése a népesebb helyekre. Szeret nemesi falu 18 családjára, mivel a reá kirótt terheket elviselni nem tudta, elhagyva nemesi kuriát /13/, 1581 decemberében Polgárdin telepedett le. A kisnemesek által lakott falvak ilyen okokból fokozatosan mind elnéptelenedtek. A legnagyobb kisnemesi település, Alap, a tizenötéves háború kezdetéig lakott maradt. Kivételes helyzetét salétromfőző házának köszönhette, melynek termékét egyaránt szállította a palotai várnak és a székesfehérvári töröknek. Viszonylag legtovább Acsa, Alcsut és Kajászószentpéter kisnemesi tartottak ki otthonaik mellett, akiket Ernő főherceg 1589. augusztus 21-én kelt mandátumával a tatai várnak teljesítendő "paraszt munkák" alól mentesített. /13/a/ A három nemesi falu lakói a későbbiek során csak nagyobb hadjáratok idején menekültek el, de a békésebb viszonyok bekövetkezése után minden alkalommal visszatértek falujukba.

Egyes pusztán hagyott falvak betelepítésére már a török uralom első évtizedeiben történtek kezdeményezések. Így Seregélyest 1559-ben a palotai vár prefektusának hozzájárulásával török földesura telepítette be. A telepesek három szabad évet kaptak. /14/ Bögödöt 1570-ben 9 egész-, 3 féltelkes jobbágy és 1 zsellér szállta meg. /15/ A még 1526-ban elhagyottá vált Moha benépesítését pedig 1573-ban gróf Salm győri generális engedélyezte. Az új lakosokat a palotai kapitány várbeli szolgálataira kötelezte. /16/

Ha a budai szandzsákhoz tartozó Fejér megyei 27 faluról 1546-ban és 1562-ben készült török defterek adatait egybevetjük, azt látjuk, hogy a török pusztítások, dúlások, sanyargatások ellenére a falvak magyar népessége számbelileg még jelentős erőt képviselt.

A 27 falu 1546-ban 274 kapuval és kb. 2770 lakossal, 1562-ban pedig 713 kapuval és kb. 3190 lélekszámmal szerepel az adóösszeírásokban. /17/

A bevándorlások és összetelepülések folyamatát a népesebb falvak esetében jól szemlélteti az említett defterek adatainak összehasonlítása:

	1546-ban	1562-ben'
Adonyban	15 kapu, 46 családfő	87 kapu, 82 családfő
Almásán	20 " , 42 "	70 " , 70 "
Előszálláson	12 " , 31 "	51 " , 51 "
Pentelén	14 " , 27 "	29 " , 36 "
Venyimben	30 " , 53 "	59 " , 52 "
Érden	5 " , 27 "	26 " , 26 "
Válban	90 " , 121 "	75 " , 71 "
Tabajdon	6 " , 10 "	30 " , 31 "
Sóskuton	3 " , 29 "	27 " , 27 "

Az 1580-1581. évi töredékesen közölt defterek 19 Fejér megyei falu adatait tartalmazzák. Közülük nyolc falu szerepel az 1562. évi adóösszeírásban is. Öt faluban a lakosság újabb növekedése figyelhető meg, míg Érden és Válban feltehetően a palánkok közelsége miatt jelentős csökkenés következett be. Az 1546. és 1562. évi összeírásokban viszont nem szereplő 11 faluban 185 házban laktak magyar jobbágyok. /18/

A palotai várhoz tartozó 24 falu 1585. évi urbáriumának tanúsága szerint szintén megtartotta magyar népességét. E falvak igen jelentős összeggel, 3337 ft 87 dénárral járultak évenként a palotai vár fenntartásához. /19/ Az említett urbárium a lakosság számáról nem tesz említést. A falvankint részletezett adók összegéből következtetni lehet arra, hogy a népesség létszámában a korábbi helyzethez képest lényeges csökkenések nem következtek be.

Fejér megye területe a tizenöt éves háború alatt hadszíntérré vált. A sárréti, a pákozdi útközetek és a Székesfehérvár visszafoglalására irányuló hadműveletek során a volt kun és besenyő népes falvak lakosságának egy része a háborús cselekmények áldozatául esett, másik részének sikerült a Duna-Tisza közére és Csepel-szigetre menekülnie. Pákozdi, Gyuró, Vál, Vereb, Etyek és Sóskut jobbágyait Révay Péter és orbovai Jakusith András földesurak a török pusztításai elől északra, királysági területre költöztették át. /20/ A csókakői uradalom és a Duna menti falvak népét Pálffy esztergomi kapitány helyezte biztonságba. Székesfehérvárt a harcok során 1601. szeptember 20-án sikerült ugyan visszafoglalni, de a város 1602. augusztus 29-én a német helyőrség árulása következtében ismét a törökök kezébe került.

A tizenöt éves háború mérlege Fejér megye népessége szempontjából lesújtó eredménnyel zárult. A megye déli részében végleg elpusztultak Dad, Mindszent és Láng, az Ercsi és Besenyő között fekvő Órsziget, Dobos, Mellár, Timár, Eszeny, Mecsér, Sikátor, Szent Erzsébet, Törös és Vajai népes faluk, 100, illetve 175 évvel később népesedett be újra Balinka, Káloz, Vajta és Martonvásár. /21/ Pusztán maradt a volt kun és besenyő települések nagy része. Várpalota 1617. október 19-én készült urbárium a várhoz tartozó 24 falu közül csak kettőt említ lakottnak. /22/

Ilyen előzmények után jelentek meg a 17. század huszas éveiben Fejér megyében az első katolikus délszláv telepések, akik ferencrendi szerzetesek vezetése alatt Boszniából és Horvátországból indultak el hosszú, új hazát kereső utjukra. Elsőnek 1626-ban Ercsi községet szállták meg. A falu magyar földesurai Dombay Pál, a dobonhelyi lovas vitézek főhadnagya, Dallos János,

Győr megye alispánja és Torkos Péter a szabad évek eltelte után a telepésekkel szerződést kötöttek. A Győrben 1630. június 1-én létrejött megállapodás szerint minden házas személy évenként két magyar forintot, két házas személy együttesen egy itce vajjat és évenként kétszer "uri ajándékot" volt köteles a győri földesuraknak adni. Dombay viszont megígérte az ercsieknek, hogy "meg is oltalmazza őket", ha valaki a telepéseket háborgatja, vagy marháikat elhajtja. /23/ Ercsiben 1641-ben 31 katolikus délszláv jobbágy és 9 zsoldos, a hódoltság végén pedig 45 jobbágy lakott. /24/ Agszentpéteren, Ercsi szomszédságában 1631-ben szintén katolikus bosnyákok telepedtek le. Dallos János és Torkos Péter földesurak utalólevelet adtak részükre. Előzőleg Musztafa bég, Bicske, Alcsut, Gyuró és Agszentpéter török földesura közölte a Győrben lakó magyar birtokosokkal, hogy ercsi jobbágyoktól szegénységük miatt minden ház után évenként 1 forint 50 pénzt kért. A magyar földesurak se jöveteljenek ennél többet, és engedjék meg nekik, hogy két évig szabadságban élhessenek. Mint levelében írta "jobb édes szomszéd uraim, hogy emberek éljenek rajta, mint sem más erdei vadak". /25/ Dombay Pál és Torkos Péter azonban ígéretük ellenére sem tudták az agszeptérierieket megvédeni. A falut 1644-ben magyar katonák és hajdúk felgyújtották, marháikat elhajtották és több jobbágyot rabságba vetettek.

Katolikus délszlávok szállták meg először Perkátát, Besnyőt és Érden is. Perkátát 1653-ban Gorup Gábor Ferenc választott püspök adományozása folytán a győri jezsuita rendház birtokába került. A jezsuiták szívesen vették a katolikus délszlávok letelepülését, akik 1660 körül 135 házat népesítettek be. /26/ A jobbágyokat azonban sok zaklatás érte a győri végvári katonák részéről, bár a győri jezsuita kollégium igyekezett őket megvédeni. 1675. augusztus 15-én Fördös Péter és Fördös Mihály győri főhadnagykok rajta ütöttek a falun, és hat juhászt Győrbe hurcoltak. Lipót király utasította a Győr megyei alispánt, hogy a hatalmaskodók ellen, akik nem a "kereszténység ellenségére, a törökre rontottak", indítson eljárást. /27/

A besnyői telepések sorsa sem volt kedvezőbb. Besnyő Ercsítől délre, a Duna mellett feküdt. A katolikus délszlávok azonban az állandó török katonajárások miatt a közeli kettős halom egyikére költöztek át. Majd amikor a katonai zaklatások nem szüntek meg, innen is tovább költöztek Ercsi közelébe. A Szapáry Péter tulajdonában lévő faluban a hódoltság végén 120 házban laktak a telepések. /28/ Érden az első megszálló délszlávok ugyancsak katolikusok voltak, akiket 1751-ig megszakítás nélkül ferences rendi szerzetesek pasztorálták, csak később telepedtek meg a faluban görögkeleti szerbek is. /29/

Sóskutra 1648-ban a komáromi jezsuita rendház katolikus horvátokat telepített le. Mivel a magyar végváriak a török zsoldban álló görögkeleti vallású ráccokat üldözték, a komáromi jezsuiták a győri és komáromi kapitánytól, valamint Batthyány Ádám generálistól a sóskuti horvátok részére menlevelet szereztek. A jezsuiták arra hivatkoztak, hogy az új telepések horvátok és nem ráccok, amire a pesti franciskánus barátok meg is mernek esküdni. Utaltak arra is, hogy P. Horvát János komáromi jezsuita, aki korábban törökországi misszióban volt, személyesen ismeri őket. /30/

A katolikus horvátok Sósskuton azonban mindössze 15 évig tudtak megmaradni. Ruli aga, Sóskut török földesura 1666-ban 30 rác családot telepített le ott. /31/ A délszláv bevándorlók 1630-1650 között 22 faluban, 1370 házban kb. 6850 lélekszámmal találtak otthonra. Ebből Agszeptéteren 160; Besnyőn 120, Erzsiben 140, Perkátán 110, Érden 40 és Sósskuton 40, összesen 610 házban kb. 3050 bosnyák és horvát telepedett le. A görögkeleti vallású szerbek száma 3800 főt tett ki. A délszláv népek egy része azonban a vándorláshoz szokott természetük miatt nem sokáig maradt egy helyen, továbbállt. Ennek következtében három év-tized mulva, közvetlenül Bécs ostroma előtt számuk 21 faluban 1005 házra és kb. 5025 főre csökkent. /32/

A nagyobb települések közül Adony mezővárosban a palánkon belül szerb hajduk és huszárok 40 házban, szerb parasztok pedig a palánkon kívül 70 házban laktak. A parasztok Zichy István földesurnak évenként 30 Ft censust fizettek, és egy pár karmazsin papucsot adtak. A török földesurnak minden ház után 1 Ft-ot fizettek, és minden termés után beszolgáltatották a tizedet. A városnak szép gyümölcsös és erdős szigete volt. Földműveléssel, az állattartáson kívül, mint a szerbek általában, csak egész szűk keretben foglalkoztak. Dunapentelén a castellumban 40 házban török katonák tartózkodtak, 50 házban pedig szerb parasztok laktak. Erzsiben 140 házban kb. 700 katolikus bosnyák települt le. Szapáry Péter földesurnak évenként 70 tallért fizettek. A Budán lakó török földesurnak pedig minden ház után 1 forintot, a kisházások 50 dénárt adtak. Ezenkívül minden juh és bárány után 1 dénárt, a terményekből és borból tizedet kellett beszolgáltatniuk. Gyümölcsös és erdős szigetük, elegendő szántóföldjük, rétjük és szőlőik voltak. /33/

A szerbeket nagy részben a török földesurak telepítették. Rácszentmiklóst azonban Csajághy Gergely magyar földesur népesítette be. /34/ Iváncsára Dienes Dániel diák és Haszán iszapaha együttesen hoztak be ráccokat. Dienes Dániel a török földesurnak kölcsön megküldte a község határaitra vonatkozó iratokat, mert annak határait a szomszédok minden felől elcsipdes-ték. Haszán iszapaha a magyar földesurnak szíveségeért egy pár csizmát és a feleségének "egy szép keszkenőt küldött". /35/ Talán az utolsó szerb telepítések közé tartozott Százhalom, ahol a pesti Murtasan aga felesége és fia Razman zain, akosházi Sárkány János, a "Kanizsa ellen emelt végházak vicegenerálisa" hozzájárulásával görögkeleti szerbek kíséreltek meg új életet kezdeni. A magyar földesur három szabad évet engedélyezett, melynek letelte után adóban évenként egy skarlát szőnyeget és 10 oka fehér lent kötött ki. Sárkány János telepítő levelében a Százhalomot megszálló szerb jobbágyoknak megígérte, hogy a berkiekkel és tárnokiakkal együtt "minden tehetségével" megoltalmazza őket. /36/

A székesfehérvári szerb település a 17. századi tömeges délszláv bevándorlástól teljesen függetlenül keletkezett. Már 1543 után megjelentek a városban a török katonai szolgálatban álló szerb martalócok. A nős martalócok magukkal vitték családjukat is, akikhez később szerb parasztok, kereskedők és iparosok csatlakoztak. A szerbek a vártól keletre fekvő elővárosban települtek le, mely később a "rácváros" nevet kapta. /37/ Székesfehérváron a szerb martalócok száma az 1628-1629. évi török

zsoldjegyzék szerint 34 volt. Ugyanakkor a csikvári párkányt 25 martalóc védte. /38/

A délszláv népek térfoglalásával egyidejűleg a megye falvainak egy részében magyar telepések jelentek meg. Sok esetben a háborus cselekmények miatt elmenekültek is visszatértek régi lakóhelyükre. Vereb községet 1619-ben földesura Jakusith András újra benépesítette, és a jobbágyoknak három szabad évet adott. /39/ A falu török földesura később a lakosokat az Ausztria felé irányuló marhakereskedelem közvetítésére használta fel. /40/ Erre a Batthyány család is igénybe vette Enying, Polgárdi és Bicske jobbágyságainak a közreműködését. Batthyány Ádám 1654. augusztus 18-án Nagy Gergely nevű enyingi jobbágyát és annak fiát, a paraszti szolgáltatások alól felszabadította. Ennek ellenében nevezett köteles volt Batthyány marhakereskedelmét segíteni. /40/a/ Fornát 1619-ben népesítette be újból Nyáry Pál földesur. Az új telepítések között a Vas megyei Lak községből származó jobbágyok is voltak. /41/ Csákvárra 1625-ben tértek vissza magyar lakosai, akik három szabad évet kaptak. /42/ Zámolyt 1636. január 3-án szállotta meg egy Iványos nevű tisztartó. Mivel a községet gyakran felkeresték és háborgatták a végvári katonák, ami a fehérvári törökök gyanakvását felkeltette, Nádasdy Ferenc földesur Batthyány Ádámtól protectionalist kért részükre. Az 1647. évben a "nagy inség és nyomorúság" miatt megfutamodott lovasberényiek 1648. január 1-én Serényi Pál éreskujvári vicekapitány oltalomlevele birtokában mertek csak visszatérni lakóhelyükre. /43/ Pátkát Nádasdy Ferenc, a csókakői uradalom földesura 1648 elején telepítette be újonnan. A telepítésben érdemes tevékenységet kifejtett Kemény Albertet Nádasdy minden paraszti adózástól és szolgáltatástól fíról-fira felmentette. Pátkán 1662. február 26-án már 28 egytelkes és 13 féltelkes jobbágy lakott. A jobbágyszolgáltatásokat vállalva köztük éltek a Vörösmarty és Mészöly kisnemes család tagjai is. /44/

A török hódoltság utolsó évtizedeiben települt be Csabja puszta Battyán község jobbágyaiból, a Mór melletti Igar, Sárkeresztes, Csákerény, Isztimér és a Bicske melletti Vért. /45/ Polgárdiban az 1670-es években Baranya és Somogy megyéből menekült magyarok találtak új otthonra. Török földesuraik többször is vissza akarták őket vinni, végül is pénzért megváltották magukat. /46/

Amikor 1683-ban a török nagyvezér Bécs ostromára indult, a Fejér megye területén átvonuló főhaderő az utjába eső falvakat feldúlta és felperzselt. A Bécs alatt vereséget szenvedett török sereg visszavonulása, majd a felszabadító háborúk során Fejér megye népére újra nehéz időszak következett. A falvak népe állataival és legszükségesebb ingóságaival kénytelen volt elmenekülni.

Az 1683-1688. közötti háborus időszakban Fejér megye 21 délszláv nemzetiségű települése közül 16 falu elhagyottá vált. Öt faluban: Adonyban 40, Ercsiben 40, Dunapentelén 50, Perkátán 10 és Érden 60 telepés család helyén maradt. Érden, Ercsiben és Perkátán katolikus bosnyákok laktak.

1690-ben újabb délszláv települési hullám indult. A felszabadító háborúk megtorpanása és Belgrád eleste után Csernovics Arzén érsek, ipeki patriarcha a törökök bosszujától félve nagy-

száma szerb hívével együtt Magyarországra menekült. Lipót császár a szerbeket védelmébe vette, és részükre széleskörű privilegiumokat adott. Ezenkívül Fejér, Győr, Komárom és Veszprém megyének megtiltotta, hogy a betelepülőket adókkal és katonatar-tással megterheljék.

Az új délszláv bevándorlás Fejér megyét viszonylag kisebb mértékben érintette. 1690-1696. között kilenc faluban 222 család telepedett le. A délszlávok száma az 1689-ben összeírt 200 telepes családdal együtt kb. 2110 főt tett ki. /47/ A Székesfehérvárra került szerb családok száma ismeretlen. Kétségtelen, hogy nagyobb csoport települt le a városban is, mellyel a város népessége jóval megnövekedett. A székesfehérvári szerb település jelentőségére utal, hogy Csernovics patriarcha 1694-ben Jefternije Popovityot székesfehérvári és budai püspöknek kinevezte.

A Fejér megyei szerb telepések elhelyezését Csernovics személyesen irányította. A Rácalmásra letelepült szerbek kérésére Zichy István földesurral évi 80 tallér árendában egyezett meg. Sóskut községet 90 ft-ért vette bérbe a komáromi jezsuitáktól, ahol 16 jobbágyot telepített le, saját maga részére 143 mérős földet vett igénybe, és allodialis gazdálkodásra rendezkedett be. /48/ Csernovics közbenjárására Szapáry Péter és a budai kamarai adminisztráció megengedte, hogy a szerbek Tárnokon is berendezkedjenek. A patriarcha 1695 májusában Fejér megye alispánjának pártfogását kérte, hogy a tárnoki telepéseket senki ne bántalmazza. Ameddig lehet, őket a porció fizetésétől és más terhektől mentesítse, mert a török uralom alatt minden javait, ingóságait és ingatlanait elvesztették. /49/

Csernovics igyekezett szerb hiveit a már katolikus délszlávok által lakott falvakba is bevinni és letelepíteni, ami később a régi és új telepések között sok nézeteltérésre vezetett. A patriarcha 1692-ben megkísérelte az Ercsi mellett fekvő Duna-szigeten az elhagyott templomot és monostort birtokba venni, hogy oda görögkeleti szerzetest tegyen be. A tulsúlyban lévő ercsi katolikus délszlávok azonban a kísérletet megakadályozták. /50/ Érden a katolikus bosnyákok nem akarták visszaadni a korábban elmenekült és visszatért szerbeknek szőlőiket. /51/ Majd fegyveresen akadályozták meg, hogy a szerbek az Erdhez tartozó Sashalom pusztát birtokba vegyék. Mindkét esetben Csernovics kérésére 1694-ben a budai kamarai adminisztrátornak kellett közbelépni, és a békét a telepések között helyreállítani. /52/

A porciófizetési mentesség csak néhány évig tartott. A délszláv lakosságot is adózás alá vonták. A katonai terheket is vállalniuk kellett. /53/ Ezek nem voltak csekélyek. Az érdiiek a vármegyéhez intézett panaszuk szerint 1693-ban a megszálló és átutazó katonákra 635 ft-ot költöttek. Állandóan szekerezniük kellett. A falu mellett öt hétig állomásozó regiment 250 boglya szénájukat feletette. Fejér megye közgyűlése 1693. december 12-én kérésükre e költségeket porciójukba beszámította. /54/

A katonai kihágások következtében a Duna menti délszláv falvak népe egyre fogyott. Radics János dunaföldvári provizor 1698. november 1-én a budai kamarai adminisztrációnak jelentette, hogy Dunapenteléről és Rácalmásról a lakosság tekintélyes

része eltávozott, mert az átvonuló katonákat forsponttal, étellel és itallal ellátni már nem tudta. /55/

A Bánátba, Bánságba és a Buda környéki falvakba irányuló elvándorlási folyamat a későbbi évek során sem állt meg. Ennek következménye lett, hogy a 18. század első felében az elhagyott jobbágytelkekre a Zichy család Adonyba németeket, a Szapáryak Tárnokra és a komáromi jezsuiták Sóskutra szlovákokat telepítettek be. /56/

Jegyzetek

- /1/ Magyar történet V.köt. A tizenhetedik század. Irta: Székfü Gyula Bp., é.n. 46.
- /2/ Károly János: Fejér vármegye története. III.köt. Székesfehérvár, 1898. 64. "1543. október 4-én Fejér vármegye törvényszéke ülést tartott baracsikai Pálffy Pál és Balázs ügyében." Ld. még Föglein Antal: A vármegyei jegyzőkönyv c. tanulmányát: (= Levéltári Közlemények XVI.évf. 1938. 152.) "Fejér vármegye hatósága 1543-ban, amikor a török Székesfehérvárt elfoglalta, már nem volt a helyén."
- /3/ Hadtörténeti Lt. gyűjteménye 240/1556.
- /4/ A budai basák magyar nyelvű levelezése I.köt. Bp., 1915. 105. Musztafa basa levele Trautson Jánoshoz, Buda, 1576. május 17.
- /5/ Uo. 118. Musztafa basa panasza Miksa császárhoz, Buda, 1576. augusztus 24.
- /6/ Takáts Sándor: Rajzok a török világból II.köt. Bp., é.n. 166.
- /7/ Uo. II.köt. 165.
- /8/ Orsz. Levéltár (következőkben OL) P 1314 Batthyány cs. lt. Missiles 5271.sz. Batthyány és Polgárdi községek panasza Thury Benedek ellen Batthyány Boldizsárhoz 1569. január 1.
- /9/ Uo. Missiles 31273.sz. Miksa császár rendelete Thury Benedekhez 1569. február 9.
- /10/ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1885. 372.
- /11/ OL P 1314 Batthyány cs.lt. Missiles 49437 su. Polgárdi jobbágyok levele Batthyány Boldizsárhoz.
- /12/ Uo. NRA fasc. 567 no. 26. I. Ferdinánd a csókakői uradalmat 1557. augusztus 21-én Nádasdy Tamásnak adományozta.
- /13/ OL Urbaria et Conscriptiones (U. et C.) fasc. 37. no. 15. Szeret nemesi falu 1573-ban még lakott, lakói 1581 decemberében költöztek be Polgárdiba.
- /13/a/ OL E 155 Acta Paulinorum 5.cs. 44.fasc. Ernő főherceg 1589. augusztus 21-én utasította Paksy György tatai főkapitányt, hogy Alcsut, Felcsut, Acsa és Kajászó Szentpéter nemesi faluk lakosságát vegye védelmébe, és megtiltotta, hogy őket a tatai várhoz paraszti munkára kényszerítse.

- /14/ OL Filmtár, Hofkammerarchiv 524/2. Az 1564. évi veszprémi dicsőösszeírás szerint Seregélyesen 5 porta volt, és 3 zsellér lakott ott a jobbágyokon kívül.
- /15/ OL P 707 Zichy cs.lt. 73.csomó fasc. 86 et A, no. 7.
- /16/ OL Veszprém megyei dicsőösszeírások: 1588-ban és 1639-ben Mohán 1 portát irtak össze. A falut Iszkaszentgyörggyel együtt 1650-ben várkonyi Amade Jánosnak adományozta III. Ferdinánd.
- /17/ Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri 1546-1562. Ankara, 1971. 19-54.
- /18/ Velics Antal-Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek I-II. Bp., 1886-1890. II.köt. 536-554.
- /19/ OL U. et C. fasc. 37., no. 15.
- /20/ Uo. NRA fasc. 1705. no. 38.
- /21/ OL E. 158. Conscriptio portarum Fejér megye: 1543-ban Balinkán 10 porta volt, ugyanennyit irtak össze 1613-ban is, a falu 1653-ban azonban már lakatlan. Vajtán 1564-ben 5 porta és 2 zsellér volt, 1617-ben pusztá. Kálozon 1573-ban 24 egytelkes, 1 féltelkes jobbágy és 4 zsellér lakott. 1617-ben a falu már elhagyott.
- /22/ OL U. et C. fasc. 37. no. 19.
- /23/ FmLt Ercsi uradalom levéltára. fasc. 1. no. 6.
- /24/ Uo. fasc. 1. no. 3. és OL U. et C. fasc. 60. no. 59. Radics János dunaföldvári provizor 1689. évi összeírása szerint Ercsiben 1660 körül 140 házban katolikus ráccok laktak.
- /25/ FmLt Ercsi uradalom lt. fasc. 1. no. 5.
- /26/ OL Liber regius XIII.köt. 6-7. I. Lipót 1663-ban hozzájárult, hogy Gorup Gábor Ferenc vál.püspök Perkáta falut és Szentágota pusztát a győri jezsuita kollégiumnak adományozza. Az adományozás különben már 1653. január 12-én megtörtént.
- /27/ OL A 35. Kancelláriai Lt. Conceptus expeditionum 1676. no. 171. I. Lipót rendelete Győr megye alispánjához 1676. május 20.
- /28/ FmLt Acta locorum: Besnyő ir. Ercsiben 1757. augusztus 16-án tartott tanukihallgatás jegyzőkönyve.
- /29/ FmLt Fejér megyei plébániák összeírása 1753-1754-ben.
- /30/ OL Batthyány cs.lt. P 1314 Missiles 5776.sz. Beláts Pál komáromi jezsuita házfőnök levele Batthyány Ádámmal, 1648. november 8.
- /31/ OL E 152 Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis fasc. 5, no. 16. Ruli aga levele a komáromi jezsuitákhoz 1666. november 26.
- /32/ OL U. et C. fasc. 60. no. 59. Radics János dunaföldvári provizor 1689. évi összeírása.
- /33/ Uo. fasc. 61. no. 35. Pentelét 1558-1586. között a várpalotai kapitányok birtokolták. Az 1617. október 19-i palotai urbárium szerint a falu lakatlan.

- /34/ OL P 850 Baracscai közbirtokosság lt.: Régi baracscai iratok 35-39.sz. Tanyi Dániel levele Csajághy Gergelyhez, Mőcsa, 1655. december 1.
- /35/ Uo. 46.sz. Hasszán ispaha levele Dienes Dániel diákhhoz, Buda, 1665. május 10.
- /36/ OL P 1341 Batthyány cs.lt. fasc. 14. no. 15. ákosházi Sárkány János telepítő levele, 1671. július 9.
- /37/ Jaksity Iván: A székesfehérvári rácváros története. Kézirat 6.
- /38/ Velics-Kammerer i.m. I.köt. 429.
- /39/ OL E 158 Conscriptio portarum 13.köt. Komárom megye 1055. fol.
- /40/ OL E 153 Acta Paulinorum 5.csomó, 44. fasc.
- /40/a/ OL P 1312 Batthyány cs. lt. 111.cs. Batthyány Ádám 1654. augusztus 18-án Nagy Gergely nevű enyingi jobbágyát a paraszti terhek alól felszabadította.
- /41/ OL P 431 Kisfaludy cs. lt. 2.csomó: A Vas megyei Lakról elszökött Bakó Tamás jobbágy fiai a Vértesalján, Fornán telepedtek le.
- /42/ OL E 158 Conscriptio portarum 13.köt. Komárom megye 1072. fol. A Komárom megyéhez tartozó Csákvárt 1626-ban nem dicálták, mert szabad évei még nem teltek le. Cecét ilyen okból szintén nem vették fel a dicalis conscriptioiba.
- /43/ OL P 185 Eszterházy cs. csákvári lt. 4.csomó fasc. 24. no. 6.: Zámoly megszállítása 1636. január 3-án, --- FmLt Acta iuridica fasc. 5. no. 4.: Serényi Pál pátens levele a lovasberényiek számára 1648. január 1.
- /44/ OL E 285 Nádasdy cs. lt. Prot. inscr. 49.csomó, pagina 293-294. és U. et C. fasc. 4. no. 43.
- /45/ OL E 158 Conscriptio portarum 2.köt. Fejér megye: Isztiméren 1543-ban 15 porta volt, 1559-ben elhagyott falu, 1670 körül átmenetileg magyar telepesek megszállták, a török földesur mutatta meg nekik a határt, 1680-ban újra pusztta. - OL U. et C. fasc. 4, no. 43. Csákerénynt 1671-ben szállták meg. Keresztes 1660 körül népesült be, a falu első megszállója Pap István szabados lett. A bíró és prédikátor sem adózott. E 153 Acta Paulinorum fasc. 5, no. 2. Vért falut 1654-ben telepítették be. A telepeseknek: a pápai pálosok kérésére a tatai vár provizora pátens levelet adott. - OL Batthyány cs. lt. P 1313 Törökkori iratok 249/a csomó No. II. 92. Batthyány Ádám levele Musztafa aga, fehérvári olajbéghez Csabja pusztta betelepítése ügyében 1648. június 27. - OL Filmtár, felvételek a németújvári Batthyány levéltárból: Polgárdi levele Batthyány Adámhoz a Baranya és Somogy megyéből betelepültek ügyében 1672. június 7.
- /46/ OL Urbaria et Conscriptio fasc. 60. no. 59.
- /47/ Uo. E 158 Conscriptio portarum 2.köt. Fejér megye, 1696. évi országos összeírás.
- /48/ Uo. Sóskut 1696. évi összeírása.

- /49/ FmLt Acta politica fasc. 1. no. 151. Csernovics Arzén levele Fejér megye alispánjához 1695. május 17.
- /50/ OL Budai kamarai adm. Berichte u. Schreiben 1692. augusztus no. 74. Csernovics Arzén levele a kamarai adminisztrátorhoz Ráckeve, 1692. augusztus 25.
- /51/ Uo. 1692. március, no. 67. Csernovics levele a kamarai adminisztrátorhoz az érdi délszláv lakosok viszálya ügyében, Szentendre, 1692. március 18.
- /52/ Uo. Csernovics panasza a kamarai adminisztrátorhoz, Szentendre, 1695. április 16. Az érdi "rácok" fegyveresen kimentek a hiveinek adományozott Sashalom pusztára, és megakadályozták a földek birtokba vételét.
- /53/ OL R 293 Megyei ir. Kolosváry Mihály Fejér megyei főszolgabíró jelentése a megye alispánjának, Székesfehérvár, 1694. december 29. Az adonyi szerbek a beszállásolt német katonákat a faluból kiveték.
- /54/ FmLt Acta politica fasc. 1. no. 30. Az érdi panasza Fejér megyéhez a katonai terhek miatt. Erd, 1693. december 10.
- /55/ OL Budai kamarai adm. Berichte u. Schreiben 1698. november 1. Radics János dunaföldvári provizor jelentése: Pentele és Almás lakosainak nagy része a katonai terhek miatt elköltözött.
- /56/ FmLt Közgyűlési jegyzőkönyvek 11.köt. 915. 1748. május 28. közgyűlésen a komáromi jezsuita házfőnök bejelentése: miután a sóskuti szerb pópát rablás miatt kerébe törték, a szerbeket a faluból el akarja távolítani. Helyükbe szlovák katolikusokat akar betelepíteni. - FmLt Közgyűlési jegyzőkönyvek 32.köt. 46. 173.számú bejegyzés: Jankovich József és Pázmándy Károly főszolgabírák az 1807. március 10-i közgyűlésnek jelentették, hogy a görögkeleti szerbek száma Adonyban, Rácalmáson, Dunapentelén és Battán a Bálnátba történt elköltözések miatt megfogyott.

Károly JENEI:

Ansiedlungen im Komitat Fejér während der Türken-
herrschaft

Nach dem Fall von Székesfehérvár am 4. September 1543 kam das ganze Komitat unter Türkenherrschaft. Die Organisation des Komitates zerfiel, seine Tätigkeit hörte auf. Die in der Umgebung von Székesfehérvár liegenden 24 Dörfer wurden durch den Gesetzartikel 1567:17. hinsichtlich der Steuer und Arbeit dem Komitat Veszprém angegliedert. Der Stuhl Solt kam zum Komitat Pest-Pilis, die Dörfer unter dem Vértes und nördlich von Vál zum Komitat Komárom.

Die Türkenherrschaft konnte es nicht vermeiden, die Besitzrechte der ungarischen Grundherren anzuerkennen. Das brachte dann eine Doppelbesteuerung der Leibeigenen mit sich. Trotzdem gab es bis 1590 keinen grösseren Blutverlust im Komitat Fejér. Das wird von den türkischen Deftern 1546, 1652, 1580-1581 bewiesen.

Das Komitat wurde viel mehr während des fünfzehnjährigen Krieges verwüstet. Zu dieser Zeit wurde der dichtbevölkerte Marktflecken Martonvásár zerstört. Nach 1606 war mehr als die Hälfte der Dörfer unbewohnt.

In den darauffolgenden Friedensjahren begann die Besiedlung des Komitates. Es kam in erster Reihe die frühere ungarische Bevölkerung in Frage, wir sehen aber Ansiedler aus dem Komitat Baranya, Somogy und Tolna. Die neuen Siedler genossen 3-4, auch von dem türkischen Grundherrn anerkannte freie Jahre.

Nach 1620 kamen mehrere Südslawen aus dem Balkan nach Érd, Ercsi und Besnyő, die griechisch-orthodoxen Serben nach Iváncsa, Százhalom, Vál, Sóskut. 1683-1688 flüchteten die Raizen - vier Dörfer ausgenommen - aus dem Komitat.

SZITA László:

Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez
a török utáni Baranya megyében

Ha betekintünk az elmúlt fél évszázad helytörténeti irodalmába, különösen a Baranya területén élő nem magyar népekről készült történeti munkákba, szembe tűnik, milyen jelentékeny számú tanulmány tárgyalja a német-sváb népcsoport telepítését, vándorlását, történetét, gazdálkodását, néprajzát. Lényegesen kevesebb mű foglalkozik a baranyai délszláv népcsoportok történetével. Összefoglaló tanulmány - az eddig megjelent irodalom alapján készült összeállítás - ugyan napvilágot látott, de e munka is aláhuzta, hogy a legidősebb kutatási feladatok közé tartozik az alapos, minden levéltári anyagot figyelembe vevő forrásfeltárás. /1/

Ugy véljük, hogy a török alóli felszabadulástól napjainkig alapos elemzés alá kellene venni a nemzetiségek, köztük a délszláv népcsoportok fejlődését, a baranyai népek egymásrahatását. Ez a cél nem túl távoli jövőben megvalósul. A Baranya megyei Levéltár évenként jelenteti meg tudományos évkönyvét: Baranyai Helytörténetirás címen. 1977. évi kötetünk teljes terjedelmében a baranyai nemzetiségek történetét taglalja. Mindenekelőtt a délszláv népcsoportok betelepülésével, a belső migrációval, gazdálkodási módszerekkel, hatásukkal az itt élő magyarságra és németiségre, helyzetükkel a 18. századi népességstruktúrán belül, kulturális fejlődésükkel, az iparos réteg termelési hagyományaival. Nagy hangsúllyal tárgyalja a kötet az 1848-49-es szabadságharc és polgári forradalom idején betöltött szerepüket. A levéltár 1973. évi évkönyve, amely most jelent meg /2/, jelentős, eddig ismeretlen dokumentumokat közöl a délszláv lakosság szabadságharc alatti tevékenységéről. Több dokumentumtól is kiderül, hogy a népeket milyen erős szálak fűzték egymáshoz és csak a bécsi kamarilla politikája kuszálta össze e szálakat, és állította szembe egymással a nemzetiségeket.

A dualizmus és az őszirózsás forradalom idejéből a baranyai délszlávok történetéről kevés forrás található. Jobban fel dolgozott az antant megszállás idején megerősödött nacionalizmus témája. A Horthy-rendszer nemzetiségi politikájának helyi eseményei sok sajátos vonást mutatnak, nem kis feladat fontos dokumentumainak bemutatása. Az antifasiszta ellenállás ismert dokumentumai közel sem mutatták még be e mozgalom egészét. A kötetet a nemzetiségeknek a népi demokráciáért folytatott küzdelemben betöltött szerepével fogjuk zárni.

E kutató és publikációs munka beleillik a baranyai tudományos tervbe. A Baranya megyei Tanács V.B. 1971-ben tudományos tervet fogadott el, amely a megye történetének marxista szemléletű, komplex feltárását és publikálását határozta el, 23-25 kötetes monográfiában. E kötetek között akad majd több olyan, amely a nemzetiségek történetét tárgyalja.

E cikkben a délszláv betelepülés történetének egy-két fontos kérdését érintjük.

Délszláv népcsoportok betelepüléseinek néhány kutatási problémája, és források Baranya megyében 1700-1713 között

A délszláv népcsoportok (bunyevácok, bosnyákok, sokácok, horvátok, szerbek) betelepülésének történetét vizsgálta ugyan a helyi kutatás, de jelentősebb forrásfeltárást csak a polgári történettudomány, főleg a pozitívista iskolához tartozó kutatók végeztek. Nem lebecsülendő eredményeik azonban nem vitték döntően előre a baranyai délszláv betelepülés reális és részletes történeti értékelését.

Annak középpontba állítása, hogy mikor jelentek meg a megye területén délszláv népcsoportok, a vizsgálódást ma már mellékuttra tereli. Hiba lenne túlhangsúlyozni e kérdést, mintegy főkérdésnek tekintve. Sokkal döntőbb, hogy milyen számban települtek le, milyen gazdálkodásuk, gazdasági erejük, ott maradtak-e, ahol letelepültek, hogyan járultak hozzá a terület fejlődéséhez. Milyen társadalmi, gazdasági, kulturális kapcsolatok vagy ellentétek jellemzik a magyar, délszláv, német stb. falvak népének életét? Kétségtelenül fontos vizsgálódási terület az is, hogy a nemzetiségek a magyarországi progresszió vagy a reakció erőinek szolgálatába álltak-e. Az elemzésnél különös figyelemmel kell lenni arra, hogy politikai orientációjuk kialakulásában milyen erők játszottak közre.

Eme irás keretei szűkek ahhoz, hogy mindezekre a kérdésekre választ kíséreljünk adni, de az eddig feltárt adatok sem teszik lehetővé, hogy megbízható választ adjunk. Az összefoglaló tanulmányok gyengéi abból adódnak, hogy a szerzők mind ez ideig nem nyultak elég bátran a lokális összeírásokhoz, bár a betelepülés menetéről, a migrációról, a gazdasági és társadalmi fejlődésről a Baranya megyei Levéltárban számtalan összeírás található. A legfontosabbak a lakosságról és a háztartásokról (adózás céljából) készült conscriptiók. Részletesen, falvankint irták össze Baranya népét, külön gondot fordítva a nemzetiségekre, gyakran azt is megjegyezve, hogy honnan érkeztek. /3/

A XVIII. század elejétől a század közepéig 48 kötetnyi összeírás áll rendelkezésre a kutatóknak. Ezekről az összeírásokról részletes segédlet készült. /4/ Ezek között van egy, amely rendszerében és tartalmában eltér valamennyitől. Ez a betelepült délszláv lakosság összeírását tartalmazza a Rákóczi-szabadságharcot követő visszavándorlás időszakából. Uradalmanként, falvanként a családfejeket megjelölve a betelepülő társadalmi helyzetét (jobbágyság, házas zsellér), vagyoni helyzetét, gazdálkodását részletezi. /5/

Közismert, hogy Baranya megye területén a következő délszláv csoportok találhatók: sokácok, bosnyákok, bunyevácok, horvátok és kisebb számban szerbek. Ennek az összeírásnak és még közel félszáz ennél részletesebb conscriptiónak alapos névelemzése útján, pontos számszerűséggel kimutatható lenne a különböző délszláv népcsoportok arányának alakulása. Sőt pontosíthatók lennének az olyan megállapítások, hogy például Beremend "tisztá délszláv" falu. Kátoly, Kísnyárad, Dunaszekcső, Virágos stb. erősen délszláv jellegű. Helyesebb lenne számszerű pontossággal meghatározni, hogy: "tulnyomó részben" délszlávok, "vegyes", "tulnyomó részben magyar", de a "gazdasági vezetés a délszláv gazdák kezében" megállapítások mit jelentenek.

Az összeírások évenkénti összehasonlításai mutatják, hogy nemcsak telepítések történtek, hanem gazdasági, politikai és katonai okokból belső vándorlások is jellemzik Baranya megyét. A délszláv lakosság jelentős részének a magyar falvak természeti, gazdálkodási környezete, kialakult mezőgazdasági struktúrája nem felelt meg. Ezért, az állattartásra berendezkedett délszláv csoportok tovább vándoroltak. A század első évtizedében a politikai és vallási ellentétek döntő erőként hatottak a továbbvándorlásra, a visszavándorlásra, egy szóval a migrációra.

A politikai és vallási ellentétek szerepe a délszláv népcsoportok letelepülésében

A XVII. század végén a Balkánra nyomult Habsburg-csapatokkal a szerbek is együttműködtek, és jelentékeny szerepük volt a török elleni győzelmekben. A többi délszláv népek azonban hamarosan a császáriak ellen fordultak. A török ezt kihasználva csapatokat küldött, amelyek szétzúzták az osztrák fősereget. A császárt támogató szerbek a török előnyomulás elől északra, Csernovics Arzén patriárka vezetésével több mint harmincezer emberrel a Száva vidékére menekült. Lipót császár - hogy katonai akciókra felhasználhassa őket - 1690. augusztus 2-án privilégiumlevelet adott részükre. Ezt megelőzően Diakovics Ézsaiás püspök kérte Lipótot, hogy a szerbséget fogadja be, és azok kétszék alávetni magukat, "csak hogy a török torkából menekülhessenek". A Lipót-féle szabadalom a következőket tartalmazta: 1. "A Keleti Egyházbéli szertartású rácok szokásukhoz képest ónaptárhoz szabadon tarthaták magukat. 2. Sem egyházi, sem világi rendek semmiféle alkalmatlansággal nem illethették őket. 3. Rác érseket a saját egyházi és világi rendjei választhatják. 4. Az érsek jogai: pap és püspök kinevezése, felszentelése, ugyanúgy a városokban és helységekben. 5. Az érsek ezen joga kiterjed a birodalom egészére, ahol a görög egyház hívei élnek. 6. Ugyanazek a területeken a szolgáltatások alól a teljes mentesítés érvényes (sem tizedet, sem beszállásolást nem kell teljesíteniük). 7. A visszafoglalt területeken monostoraikban, templomaikban megerősítettnek." /6/

A szabadalomlevelet a belső császári kancellária adta ki. December 11-én a magyar királyi udvari kancelláriával is kiadatták ugyanezt. Ennek alapján kerültek a szerbek Pécsre, Mohácsra, Székesfehérvárra, Szentendrére, Egerbe, Komáromba stb.

A városokba telepítettek között nem volt olyan surlódás, mint a falvakba került rácok és más nemzetiségek között. A különböző gazdálkodási mód itt mind élesebb ellentétekhez vezetett.

A különböző népcsoportok élesedő ellentétei jellemzik a Rákóczi-szabadságharc előtti Baranyát is. Ennek döntő okát a kiváltságot biztosító udvari politikában látjuk. A vallási ellentéteket, ismerve a kort, nem szabad alábecsülni. A döntő azonban az volt, ami ebből következett. Kiváltságos helyzet, adók, tized alóli mentesség, a fegyveres szolgálattal járó hatalom és hatalmaskodás lehetősége stb. Mindezzel szemben a katolikus horvát, bosnyák és magyar jobbágyokra mind erősebben nehezedett a feudális adórendszer terhe. A német földesurak alatt a magyar jobbágyok kötelezettségei tovább emelkedtek. Jelentékeny számú települést adott bérbe a kamara. Az itt élő szerbek újabb kivált-

ságokat kaptak, nyilván összefüggésben Lipót császár szabadalmi levelében biztosított, és egész Magyarország területére kiterjesztett privilégiumokkal. A kiváltság fenntartása az udvar részéről nyilván összefüggött azzal a céllal, hogy a gyakorlott, katonai szolgálatra kitűnően alkalmas szerbseget a török ellen felhasználhassák. Az 1690 nyarán (augusztus 21.) Heister vezetése alatt vereséget szenvedett császári csapatok között jelentékeny szerb erő is volt.

Thököly Imre ellen is felhasználta az udvar a szerbeket, s a kortársak előtt sem volt titok, hogy a kurucok ellen a határvidék jelentős katonai erejét közvetlenül Habsburg katonai vezetés alatt be fogják vetni.

Baranya megyében is, mint mindenütt, ahol a görögkeleti délszláv népcsoportok nagyobb tömegben éltek, az ellentétekhez hozzájárult a vallási türelmetlenség is. Továbbá az, hogy az újjászerveződő Pécs egyházmegyében, a püspök - a feudális földesuri hatalma megszervezése érdekében - a görögkeleti, tehát nem adózó szerb népcsoportot, feudális szolgálataikra igyekezett szorítani. Az erőszakos katolizálás, a tized és a megyei adóprás a privilegizált szerbeket falvaik elhagyására kényszerítette. 1700-1702 között 11 falura van adatunk, amelyek pravoszláv lakói Szlavóniába költöztek. /7/

A Rákóczi-szabadságháború időszakában újabb megpróbáltatások elé nézett Baranya megye. A felkelés egész menetére, akár az északi, vagy az erdélyi hadszíntér erőviszonyainak alakulására, a dunántúli események nem kis befolyással voltak. Sajnos a megye a felkelésből csupán a kuruc és rác pusztításokkal adott hírt magáról. A Baranyában lezajlott események alátámasztják, hogy a fejedelem ugyan világosan látta a szerb határvidék megnyerésének fontosságát, de nem volt elég erős törekvés arra, hogy ezeket az erőket a szabadságharc mellé állítsák. Károlyi Sándor önéletrajzából és naplójegyzeteiből az is kiderül, hogy nem voltak összehangolva azok a lépések, amelyek konkrét katonai szövetség esetén megtételre vártak. /8/

A másik, eléggé ismert tényező a dunántúli hadak vad prédációsága. Nos nemcsak Baranya, hanem a szomszédos megyék csaknem mindegyike szenvedte a prédáló kucurokat. Igen sok helyi adat, közülük nem egy teljesen objektívnek tekinthető, árulkodik a dunántúli hadak táborában uralkodó fegyelmezetlenségről. Károlyi előbb említett naplójegyzeteiben lépten nyomon hivatkozik szigorú "orderem"-jeire, de ez inkább öngazolásnak tűnik. /9/ Az ezredes kapitányok által vezetett csapatok hadmozdulatai még megmagyarázhatók. Siklós megszállása, Pécs dúlása azonban nem illeszthető semmilyen haditervbe. Ezt megelőzően, a Dráva mentén végrehajtott hadjárat, a Habsburgoktól amúgy is támadásra tüzelt szerb határvidék jelentős erőit indította támadásra. /10/ A két hadjáratnak hihetetlen pusztulás lett az eredménye.

Baranya megye vezetése a kuruc csapatok dunántúli felszabadító harcai idején is "a császár hívségén" maradt. Pécs polgársága igyekezett semleges maradni. A város alá érkezett kuruc ezred körülfogta a várost, és napokig folyt az alkudozás. Sándor László valószínűleg Károlyi parancsára nem támadta meg rögtön Pécsset. A várórség azonban elkövette azt a hibát, hogy

a városból kicsapva foglyokat ejtett, köztük Hellepront János ezredes feleségét és kisgyermekét. Ismerjük Sándor László ezredes levelét, amelyben követelte a család kiadását és roppant mennyiségű sarc megfizetését. /11/ Ezt követően a várost megrohanták, és több napig tartó öldöklés vette kezdetét. Ismerjük a négy egykoru jelentést az 1704. évi rácdulásról is. Kollareck János jelentésének ismeretében, pontos képet nyerhetünk a kurucok, különösen pedig a rácok pusztításáról. /12/ A kurucok támadásának következménye: a német és szerb polgárok 60 %-a megsemmisült. A háborús eseményeknek a megyeszékhely és a járási központok egyaránt áldozatul estek. Csaknem valamennyi nemzeti-ségi lakos elvándorolt.

Az 1711-ből és 1712-ből származó két megyei összeírás adataiból ismerjük a baranyai népre zudult tragédiát. E szerint Pécs lakossága mindössze 119 polgár és 84 zsellér. Az össznépesség 90 %-a elpusztult vagy nem tért vissza. Döbbenetes a kép, amely a falvak összeírásainak szövegéből élénk tárul. Minden falu összeírásának végén ott találjuk a három tragikus szót: "Rasciani occiderunt Homines", azaz lenyakaztatott. /13/ Milyen falvak népét tizedelték meg? Mindenekelőtt a magyar településeket. Elsősorban a püspökség falvait, továbbá Passardi János toricellai selyemtakács birtokait. Passardil 1680 körül települt Baranyába. Pellérdén I. József adományozása (1709) révén birtokot kapott. Ő hazánk első selyemtenyészője, selyemszövet-manufaktúrát is alapított Pellérdén.

A pécsi püspöki uradalom 50 falujában alig marad épen ház. A jószágokat mind elhajtották. Mohácson 50 embert öltek meg. Magyar és sokácot egyaránt. Siklóson 196 embert, Vörösmarton 11 katolikus rácot öltek meg. Szebényben 14 magyar jobbágyot. Mogyoródon 8 katolikus sokácot, Szentlőrinc magyar és horvát lakosai közül 34-et gyilkoltak meg. A falu birája, papja mellett ártatlan asszonyok, gyerekek is elpusztultak. 1709-ben íródott a Batthyány-uradalom összeírása a kurucok és rácok pusztításáról. Az összeírás záró részében Somogyi Ferenc konszkriptor megjegyzi, hogy a rácok nem kímélték sem a magyar, sem a tót lakosságot, megölték őket, és falvaikat felgyújtották. A Batthyány-uradalomban a szerbek helységeinek lakói a Dráván tulra menekültek. A magyar lakosság a rácok támadását követően az erdőkre menekült, de igen sokan életüket veszítették. /14/ E tényezők figyelembe vételével érthető meg Bottyáni János sikeres hadjáratának rendkívüli jelentősége. A megyében a fegyelmetlen határvidéki szerb csapatok kiszorításával, a magyar lakosság további pusztítását állította meg.

Mi lett a sorsa az elűzött és elmenekült délszláv lakosoknak? A választ erre az 1711-1713. évi összeírás adja meg. Az 1704. és 1708. évi kuruc támadások idején elmenekült délszláv csoportok 1711-1713-ban vándoroltak vissza. Az összeírás szerint 528 jobbágy és 9 zsellér család költözött vissza, és békeességben éltek Baranyában. Az ebben az időszakban visszatelepülő, főleg szerb lakosság lélekszámát 3 ezer főre becsüljük. A visszatelepülés nem végleges letelepedést jelentett. 1720-ban a visszavándorlóknak 60 %-a tovább költözött, 1728-ban ugyanezek a csoportok ismét mozgásban voltak. /15/

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kuruc csapatok hadjáratai a Dél-Dunántulon és s Dráván túl eleinte nem jártak eredménnyel, a szerb határőrség támadása ellen nem tudtak védelmet nyújtani. A szerbek hadviselési modora, az un. "rácjárás" akkora pusztítást végzett a magyar és a katolikus délszláv falvakban, amelyet azok hosszú időn át nem tudtak kiheverni. Botyánján sikeres hadjárata nélkül Baranya magyar entikuma aligha maradhatott volna meg.

A kuruc támadások viszont a szerb lakosságot mozdították ki helyükről. 1704 és 1710 között jelentősen megcsappant a megye délszláv (szerb) lakossága. 1713-1720 között Baranya délkeleti és északkeleti területére ismét jelentős számú délszláv csoportok érkeztek. A visszavándorlást eddig kevésbé ismert, csak főbb eredményeiben publikált összeírás segítségével megkíséreljük szemléltetni. /16/ Sem a korabeli források, sem később az irodalom egy része nem tett különbséget a délszláv népcsoportok között. Egyszerűen rácoknak nevezte valamennyit. Az alább ismertetett forrás hasonlóképpen rácoknak, azaz a szerbek visszatéréséről ír. A nevek elemzése azonban azt mutatja, hogy közöttük sok horvát és sokác is volt.

Délszlávok (szerbek) visszatelepülése Baranyába 1711-1713 között

Az alábbiakban uradalmanként és falvanként csupán a legfontosabb adatok bemutatására vállalkozhatunk.

Uradalom	Falu neve	Telepések száma	Nős			
			Nőtlen	Zsellér	Özvegy	fiu v. testvér
<u>Batthyány uradalomban</u>	<u>Bóly</u>					
	1712	6	2	1	-	-
	1713	8	3	-	-	-
	<u>Borjád</u>					
	1712	2	1			
	1713	4	2	1	-	-
	<u>Virágos</u>					
	1712	3				
	1713	7	-	3	-	-
	<u>Kövesd</u>					
	1711	3	1	-	-	-
	1712	7	1	-	-	-
	<u>Jákófalva</u>					
	1711	5	2	4		
	1712	6	-	5	-	1
	<u>Kisbudmér</u>					
	1711	5	3	1	-	-
	1712	5	-	-	-	-
	<u>Nagybudmér</u>					
	1711	3	-	1	-	-
	1712	11	3	-	-	-
	1713	1	-	-	-	-

Uradalom	Falu neve	Telepések száma	Nős	Nőtlen	Zsellér	Özvegy (nő)	
			fiu v. testvér				
<u>Batthyány</u>	<u>Kassa</u>						
	1712	9	1	-	-	-	
	<u>Vókány</u>						
	1713	3	1	-	-	-	
	<u>Petre</u>						
	1712	3	-	-	-	-	
	1713	4	-	-	-	-	
	<u>Palkonya</u>						
	1711	2					
	1712	2					
	1713	4	1	1	-	-	
	<u>Iván</u>						
	1712	5	-	-	-	-	
	1713	2	-	-	-	-	
<u>Tites</u>							
1713	12	4	1	-	-		
Összesen:		122	25	18	-	-	
<u>Királyi kincstar</u>	<u>Somberek</u>						
	1711	15	3	2	1	-	
	1712	29	6	3	1	-	
	1713	13	4	2	1	1	
Összesen:		57	13	7	3	1	
<u>Pécsi püspök bir- tokán</u>	<u>Lánycsók</u>						
	1711	8	2	-	-	-	
	1712	32	6	2	-	-	
Összesen:		40	8	2	-	-	
<u>Pécsvára- di apát- ság bir- tokán</u>	<u>Mecske</u>						
	1712	11	4	2	1	-	
	1713	2	-	-	-	-	
	<u>Lak</u>						
	1712	2	-	-	1	-	
	1713						
	n e m t ö r t é n t ö s s z e i r á s						
	<u>Véménd</u>						
	1711	24	10	2	-	-	
	1712	2	-	1	1	-	
<u>Bozsok</u>							
1712	19	4	3	1	-		
<u>Liptód</u>							
1712	5	2	-	-	-		
1713	7	2	1	-	-		
<u>Bekefa</u>							
1713	7	1	2	1	-		
Összesen:		79	23	11	5	-	

Uradalom	Falu neve	Telepesek száma	Nős	Nőtlen	Zsellér	Özvegy (nő)
			fiu v. testvér			
<u>Savoyai</u>	<u>Mais</u>					
<u>Eugén</u>	1711	12	4	3	-	-
<u>herceg</u>	1712	26	7	5	-	-
<u>birtokain</u>	1713	10	3	-	-	-
	<u>Lipova</u>					
	1711	8	2	2	-	-
	<u>Sárok</u>					
	1712	4	-	-	-	-
	1713	3	-	-	-	1
	<u>Kisfalu</u>					
	1711	13	7	3	-	-
	1712	16	5	1	-	-
	1713	3	1	-	-	-
	<u>Bán</u>					
	1711	0	-	-	-	-
	1712	35	11	-	-	-
	1713	16	1	1	1	-
	<u>Hercegszöllős</u>					
	1712	10	1	-	-	1
	1713	1	-	-	-	-
	<u>Villány</u>					
	1711	20	5	5	-	-
	1712	7	2	-	-	-
	1713	4	1	-	-	-
Összesen:		194	50	20	1	2
<u>Vetter tá-</u>	<u>Magyarbóly</u>					
<u>bornok</u>	1712	11	2	3	-	-
<u>birtokán</u>	1713	5	-	1	-	-
	<u>Márok</u>					
	1712	2	1	1	-	-
	1713	4	-	3	-	1
	<u>Beremend</u>					
	1711	22	3	4	-	-
	1712	5	1	-	-	-
	<u>Dárda</u>					
	<u>Kácsfalu</u>	A betelepültek nem kerültek összeírásra				
	<u>Bolmán</u>					
Összesen:		49	7	12	-	1
<u>Greznerecs</u>	<u>Hidas</u>					
<u>uradalom-</u>	1711	22	7	-	-	-
<u>ban</u>						

Uradalom	Falu neve	Telepesek száma	Nős	Nőtlen	Zsellér	Özvegy /nő/
fiu v. testvér						
<u>Kövér Pál</u>	<u>Dunaszekcső</u>					
<u>uradalmá-</u>	1711	42	8	5	-	-
<u>ban</u>	1712	18	3	2	-	-
	1713	9	-	-	-	2
Összesen:		69	11	7	-	2

Az eredményeket összesítve a Rákóczi-szabadságharcot követően a betelepülők száma a következőképpen alakult:

Év	Telepes	Nős (fiu v. testvér)	Nőtlen	Zsellér	Özvegy (nő)
1711	110	57	32	1	-
1712	294	63	29	5	1
1713	124	24	16	3	6
Mind össze-	528	144	77	9	7. együtt: 765 fel- nőtt

Az összeírás a felnőtt lakosokat mutatja. Természetesen hiányokkal, amelyet az összeírás maga is jelöl. 765 felnőtt lakos, 688 háztartás, nem jelentéktelen szám, különösen ha figyelembe vesszük a megye összlakosságának alacsony számát. Szembetűnő, hogy mindössze 9 zsellér telepedett le.

Az összeírás részletes képet ad a betelepülő délszláv családok gazdálkodásáról is. Ennek vázolásához mintegy jelzésképpen emelünk ki egy-két adatot. Figyelemre méltó, hogy szinte valamennyi visszatelepülő rendelkezett ökörrrel, tehénnel, lóval. Jelentős a növendékállat-állomány. Az összeirt 688 családra (amelyből 528 a betelepült jobbágy, a többi felnőtt fiu, özvegy, vagy testvér, 952 ökör, 869 tehén, 559 ló, 655 darab különböző növendék állat /borju, csikó stb./) jutott. Nem csekély a sertésállomány sem: 1254 darab.

A birkák száma különösen az 1712-ben bevándorolt családoknál jelentős. Összesen: 2473 darab. Az állatok legjelentősebb részét magukkal hozták a visszatelepülők. Kisebbik részét az uradalmak adták részükre. /17/

A növénytermesztést vizsgálva természetes, hogy a kukorica a legjelentősebb. A magyar falvak adataival összevetve viszont a buza, rozs, árpa, zab termelése alacsonyabb ennél. A szőlőtermesztés sem ismeretlen előttük. Különösen Kisfalva, Bán, Herczegszőlős, Villány, Jákófalva, Dunaszekcső emelkednek ki. Ezek korábban és a későbbiekben is jeles bortermelő helyek. A magyar falvak szőlőtermesztése ekkor is már messze megelőzi a szerb falvakét. A dohánytermesztéssel eredményesen foglalkoztak. Kitűnik Somberek, Bozsok, Jákófalva, Kassa, Dunaszekcső. De valamennyit megelőzi a Batthyány-uradalomhoz tartozó Tites (Töttös). Malmaik kicsik, mindössze Sombereken működött kettő, Virágoson és Hidason pedig egykerekű vízi malom.

Vagyoni viszonyaik és gazdálkodásuk összehasonlítása az egykoru magyar és német falvakkal még nem történt meg, felszínes összevetés pedig nem mondana semmit. Annnyit azonban megállapíthatunk, hogy a gazdálkodásuk eltérést mutat. Egynémely területen jelentősen elmaradtak, más gazdálkodási módban magasabb szinten álltak.

Végül még egy érdekes kérdés. Az 1711-1713-ban betelepült délszláv csoportok megmaradtak-e azokban a falvakban, amelyeket ők népesítettek be újra? És megmaradtak-e a vegyes lakosságú falvakban? Mindkét kérdésre nemleges a válasz. Ha az 1711-1720 közötti összeírásokat vizsgáljuk (jelen esetben a *Conscriptio Rascianorum 1711-1713.* évi anyagát vetettem össze), fontos megfigyelést tehetünk. Dunaszekcső mezővárosból 19, Nagybudmérből 3, Jákófalváról 3, Villányból 3, Bánból 20, Kisfaluból 18, Ivánból 7, Maisból 24, Lancsukból 16, Somberekből 28 telepés költözött tovább. A betelepülők közel 40 %-a a vizsgált időszakban tovább vándorolt. Jelentős azoknak a falvaknak a száma, ahol a betelepülők 70 %-a keresett új lakóhelyet. A nevekből az is kitűnik, hogy még ott is, ahol számszerűen nem döntő (1711-1720 között) a változás, valójában állandóan cserélődött a lakosság.

Igy tehát a betelepülő délszlávok nem maradtak egy helyben, jelentékeny részük nehezen vetette meg a lábát, tovább vándorolt, előnyösebb körülményeket keresve. Másik részük azonban a falvakban maradt, és megőrizte mind gazdálkodásában, mind válásában és etnikai sajátosságaiban azokat a vonásokat, amelyek e falvakat hosszú időn át jellemezték.

Az 1730-as évektől az erőteljesebb német betelepedés és telepítés következtében újabb mozgás következett be ezekben a falvakban is.

A fentiek felvetésével a délszláv népcsoportok baranyai betelepülésének, gazdálkodásának, valamint belső mozgásának kutatására kívánom felhívni a figyelmet. Továbbá olyan XVIII. századi források teljes és konkrét vizsgálatát szorgalmazom, amelyeknek hatalmas név- és számadatait még nem elemezték.

Jegyzetek

- /1/ Urosevics Daniló: A magyarországi délszlávok története. Bp., 1969. Kiadja a HNOT és a MDDSz.
- /2/ Baranyai Helytörténetírás 1973. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve. Az ellenforradalom támadása idején, szeptemberben Baranya megye területére lépett horvát csapatok egyszerű paraszt katonái barátságos viszonyban, bevallva szegyenüket és jószomszédi szándékaikat Sellyén táboroztak.
- /3/ Bm.L. *Conscriptio Domestica Generalis...* anno 1711, 1715. Az adóösszeírások és a *regnicolaris conscriptiók*, valamint az uradalmak anyagában lévő lokális összeírások igen gyakran felsorolják a betelepült, de még adómentességet élvező szlavóniai, dalmáciai és szerb lakosokat.
- /4/ Baranya megyei feudális kori összeírások mutatója, 1711-1752. Összeállította: Törtély Károlyné.
- /5/ Bm.L. *Conscriptio Rascianorum anni 1711, 1712, et 1713 ex Sclavonia...*

- /6/ Bm.L. Lymbus. 1706. Sz.n. ir.
- /7/ Bm.L. Conscriptio Commitatus|Baranyaensis 1701, 1702.
- /8/ Rákóczi Tükör. (Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról) Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1973. (Szerk.: Kőpeczi Béla-Várkonyi Ágnes.) I.köt. 106-107. /9/ Uo.
- /10/ Bm.L. Acta Commissionalia. 1747. Tanuvallomási jkv. a kurucok pécsi támadásáról.
- /11/ A levél eredetije: Bm.L. Különlegességek gyűjteménye. Hellepront János (1672-1738), Baranya megyei nemes. 1709-ben Simontornya parancsnoka.
- /12/ Kollareck jelentésének magyar fordítását|lásd: Rákóczi Tükör I.kötet 450-481.
- /13/ Bm.L. Conscriptio Generalis... Anno 1710, 1711, 1713.
- /14/ Bm.L. Batthyány-Montenuovo Levéltára. 1709. Sz.n. - Somogyi Ferenc összeírása és jelentése a rácok és kurucok dúlásáról.
- /15/ Vö. Bm.L. Conscriptio Rascianorum, C.D. 1728. (Hercegszőlős, Baranyavár, Vörösmart, Dályok, Karancs, Márok, Illocska, Beremend faluk esetében.)
- /16/ Szita László: Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében. Baranyai Művelődés. 1973. december 133-136.
- /17/ Bm.L. Batthyány-Montenuovo Lt. Somogyi Ferenc jelentése|1709.

László SZITA:

Die Ansiedlung südslawischer Volksgruppen im Komitat Baranya
nach der Türkenherrschaft

Der Autor weist auf die Wichtigkeit der im Komitatsarchiv aufbewahrten lokalen Konskriptionen aus dem 17-18. Jahrhundert (zusammen 48 Bände). 1713 wurde sogar eine spezielle Konskription über die südslawische Ansiedlung verfasst.

Die fremden Grundherrn vom Komitat Baranya liessen gerne südslawische Leibeigenen ansiedeln. Es kam aber sehr oft vor, dass die neuen Siedler weiter wanderten, weil die ungarischen Dörfer - mit ihrer Agrarstruktur und Umgebung - ihnen nicht zusagten. Die Südslawen waren nämlich in erster Reihe auf Viehzucht eingerichtet.

Die Zusammenarbeit aber war kurzlebig zwischen den Ungarn und Südslawen. Die Kurutzenkriege brachten tragische Folgen mit sich. Das serbische Grenzgebiet spielte eine wichtige Rolle in den Kriegen gegen die Türken. Jetzt versuchte der Wiener Hof - und nicht ergebnislos - dieselben gegen die Ungarn auszuspielen. 1704 marschierten die Kurutzen durch Transdanubien und traten sogar die Drau über. Die Serben wandten sich aber gegen die Kurutzen. Das Ethnikum von Baranya - mit den vielen Nationalitäten - bildete sich 1711-1730 aus.

BEZERÉDY Győző:

A dunaszekcsői szerbek és németek betelepítése

A Duna Baranya megye területére érve, Bátánál elágazik, és egy körülbelül 100 ezer holdas szigetet fog közre. A mohácsi vagy Margitta sziget felső, mintegy 16 ezer hold kiterjedésű része 1955-ig Dunaszekcsőhöz tartozott. /1/ Maga a falu a tulsó oldalon, a Duna jobb partján fekszik, jelentős szántóterületekkel és erdőkkel körülvéve. A XIII. században a király, majd a Szekcsői vagy más néven Herceg család kezén lévő település a városi fejlődés útjára lépett. Fejlődése a XVI. századig egyenes vonalú volt, majd nagy törések, visszaesések következtében megmaradt a kisebb mezővárosok szintjén.

Mint mezőváros nem volt jelentéktelen, de osztozott a legtöbb török által megszállt baranyai település sorsában. A nagyobb hadjáratokat azonban, ha nagy veszteségekkel is, de túlélte. Köszönhette ezt kedvező földrajzi helyének, a nehezen áttekinthető, nagyszerű buvóhelyeket kínáló, vizes, mocsaras, nádas, erdős szigetnek.

Igy a török alatt is életképes maradt, maguk a törökök is berendezkedtek a várhegyen álló várban, sőt egyidőben Szekcsőt szandzsák-székhellyé is tették. Lakossága a XVI. században jelentősen emelkedett, mivel a környező falvakban élők a zavaros háborus időkben ide menekültek. 1551-ben 15, 1554-ben 28, 1570-ben 63, 1583-ban 55 volt az adózók száma. /2/ A mezővárost az első nagyobb megrázkódtatás a 15 éves háboruban érte. 1599-ben a hajdu csapatok Szekcsőn keresztül nyomultak dél felé. Utjukban csaknem mindent elpusztítottak. A város is áldozatul esett a hadjáratnak. Nyomai még 1663-ban is láthatók voltak a vár falain. Ottendorff Henrik és Evlia Cselebi is említést tesz róla. /3/ Valószínűleg akkor menekült át a magyar lakosság a szigetre. A súlyos időket átélők száma nem volt jelentéktelen, emellett valószínűleg újabb beáramlás következhetett, mert a népesség újból emelkedő számot mutat. Még 1631-ben 29, 1641-ben már 34 adózót tartanak nyilván. /4/ Ebben természetesen szerepelnek a szigetre menekült magyarok is. Ezek a török kiűzéséig nem is tértek vissza a Duna jobb partjára, csak amikor földjüket művelték. Egy későbbi tanukihallgatási jegyzőkönyvben, már jórészt emlékek és az idősebbek elmondása alapján erre így emlékeztek vissza: "... hogy mikor az Török itt a Szektsői Várban lakott, akkor a Szektsői magyarok a Szigetben, hol most Angyalok Egyháza neveztetik, és most csak kőrakások vagynak, laktak, de ide ált Szektsőnszántottak, ide ált a Töröknek adóztak volna." /5/

Tulajdonképpen a magyarok szigetre történő menekülésével vette kezdetét a délszlávok, elsősorban a szerbek betelepítése. Az első időben főleg szerb martalócok kerültek Szekcsőre. /6/ A török kiűzése a város teljes elpusztulását jelentette, a szerb martalócok valószínűleg valamennyien a törökkel együtt menekültek el.

A mezőváros első délszláv lakói nemcsak a martalócok voltak. Az 1551. évi defterben felsoroltak között igen jelentős

számbar található a Tót név, ami feltétlenül szlavóniai délszláv eredetre utal. Ebben a defterben a 15 felsorolt adózó között négyet neveztek Tótnak, köztük a város biráját is. A későbbi török adóösszeírásokból azonban nevük hiányzik.

Az első török utáni (1696. évi) összeírásban nem szerepelnek délszláv nevű családok. (A Csernovics patriarcha vezetésével érkezőket még nem vették fel az összeírásba, mivel azok adómentesek voltak.) A nagyobb szláv csoportok Baranyába történő bevándorlásának éve 1690. nyara volt. Ebben az évben több ezer szerb család menekült a török elől Magyarországra. E szerbek az 1690. április 6-án közzétett császári felhívás hatására a török ellen fordultak, majd a törökök sikeres ellentámadása következtében kénytelenek voltak elhagyni hazájukat. Az észak felé menekülő szerbek ("nagy költözés") közül a nagyobb helyeken jelentős csoportok morzsolódtak le (például Mohács). /7/

Az észak felé vándorlók egyik állomáshelye Dunaszekcső volt. Maga Csernovics is ittmaradt, és 1691. június 27-én a mezejvárost birtokként kapta meg az uralkodótól. Ezután csaknem 10 éven át a szerbség magyarországi központja volt Dunaszekcső, amíg Csernovics szekcsői birtokát elcserélte dályai, belobrádi és borovai területekért. 1701-ben a görögkeleti érseki székhelyet Szentendrére helyezték át, de egészen 1727-ig püspöki székhely maradt Dunaszekcső.

A szerb lakosság nagyobb elvándorlása 1701-ben kezdődött, a második hullám pedig az utolsó püspök, Melinkovics Nikánor 1727-ben bekövetkezett halálával. 1730-ban 20 szerb család költözött el a mezővárosból (az 1730. évi házadó-összeírás szerint Szakacsra, Bárba, Grábócra, Karabukovára és a Dráván tulra). A szerb lakosság száma ettől kezdve lassan apadt, és e folyamat a mai napig is tart. Jelenleg mindössze hét görögkeleti szerb család él Dunaszekcsőn. /8/

A szerb lakosság számának alakulását 1711-1937 között mutatja be az alábbi táblázat.

Év	Családok	Népesség	Év	Családok	Népesség
1711	42	.	1828	.	687
1724	72	.	1836	145	.
1728	97	.	1840	.	581
1732	63	.	1850	.	608
1738	.	860	1862	.	631
1757	.	750	1880	.	565
1767	133	.	1890	.	618
1777	124	.	1900	.	578
1783	.	700	1910	.	598
1810	.	725	1920	.	362
1815	.	705	1930	.	45
1821	.	721	1937	.	29 /9/

A szerbek és magyarok együttélése bizonyára nem volt sürdésmentes. A török időben a szerb martalócok garázdálkodásai félelmetesek voltak, a Rákóczi-szabadságharc idején az ugynevezett "rác-dulás" Baranyában sokezres emberáldozatot, és óriási anyagi pusztulást követelt. A "rác-dulás" Dunaszekcsőt is érintette, ahol nemcsak a magyar, de a szerb lakosság is sokat szenvedett tőle. Az 1803. évi tanukihallgatási jegyzőkönyvben

erről egy tanu így vallott: "... azon futásban, midőn a ráczság a magyarságot kergette volna, hogy akkoron a Szektsőiek elfutottak volna a Szigetben, és ott lappangottak volna, ugy nemkülönb Martinczában, Monyókéban, mely helyek akkoron tsupa sűrű Erdőségek volnának, bujkáltak volna." /10/

Dunaszekcsőn a telepések az ott élő magyar jobbágysággal hamar megtalálták a közös hangot. Ebben a mezőváros lakosságának azonos érdekei, illetve a csaknem 100 éven át tartó antifeudális harc volt a döntő tényező. A surlódások elmaradásának gazdasági okai is voltak. A Csernovics vezetésével érkező szerbek jelentős állatvagyonot hoztak magukkal. Mivel letelepedésüket ideiglenesnek vélték, az állattenyésztésről továbbra sem mondtak le, s a földművelést másodrangúnak tartották. Nem ismerték az istállózást, állataik csaknem egész évben erdei és egyéb legelőkön, réteken tartózkodtak. A magyarok és a szerbek közötti konfliktusok elindítója sokhelyen éppen ez volt. A szilajon tartott állatokat (lovak, szarvasmarhák, juhok és kecskék) letaposták és elpusztították a veteményeket. Dunaszekcsőn (és Mohácson is) azonban más volt a helyzet. A hatalmas, 16 ezer hold kiterjedésű Szekcsői-szigeten elsősorban állattenyésztés folyt. Ez a magyaroknak és a szerbeknek is legfontosabb megélhetési forrását jelentette. Az állattenyésztés módja hasonló volt, a körülmények is megegyeztek. Azonos érdekek mellett nem volt oka az ellenségeskedésnek. /11/

A közös gazdasági érdek következményeként a mezőváros belső életében is hamar jelentkeztek a két nép egymáshoz való közeledésének első jelei. Először ez a mezőváros igazgatásában mutatkozott meg. A város főbiráit, bíráit mindkét nemzet soraiból választották. Ha nem is váltakozva, de nagyjából egyenlő arányban választottak bírót a szerbek és a magyarok közül. Gondot fordítottak arra is, hogy az albiró mindig a másik nemzet soraiból kerüljön ki. Ennek alátámasztására a fennmaradt összeírásokból nézzük meg kik voltak Dunaszekcső bírói 1712-1752 között: Kolár György, Varga Mátyás, Varga Pál és Radosza (?), Buzadia Stoján, Varga Pál, Horváth Mathó, Bánáti Mihály, Bonczi Mihály, Barna Péter, Bódis Gergely, Adamus Raics, Adamus Raics (ismét megválasztották), Lázár Kollicsics, Czerni Péter és Bagomity Pávo (tehát 9 magyar és 8 szerb-horvát). /12/

A század közepéig a mezővárosban hozzávetőlegesen 50-50 %-ban éltek a délszlávok és a magyarok. Ekkorra tehető a németek tömeges betelepődése. Baranya megyébe az első nagyobb német telepes csoportok 1717-1720 között érkeztek (Nyárad, Somberek, Mais, Püspöknádasd). Szervezett telepítést csak Savoyai Eugén herceg bellyei uradalma folytatott. /13/ Ügynökei a Német Birodalom területén toboroztak. A német telepések elsősorban hajókon és tutajon érkeztek, és a baranyai dunai kikötőhelyeken léptek a megye területére. Nagy számban jöttek olyanok is, akik kívül estek a szervezésen. Ezek valószínűleg utközben vagy a hajókról kiszállva tárgyaltak az uradalmak ügynökeivel. Többen leváltak a nagyobb csoportban érkezők közül, és a kedvezőbb feltételeket választották. Sokan érkeztek teljesen egyénileg.

A megyében partra lépő telepések nagyrésze Bárról rajzott ki a községekbe. (Bár ma közigazgatásilag Dunaszekcsőhöz tartó-

zik.) 1727-től a 60-as évekig a lakók itt egymást váltották. Három-négy év eltelté után azonban ugyszólván valamennyien továbbálltak. A bárri, somberekri Sauska uradalomnak ebben az időben égetően szüksége volt a földművelőkre, ezért arra törekedett, hogy őket különböző kedvezményekkel itt megkösse. Azonban éppen a nagy munkaerőhiány miatt, túl korán kezdte rajtuk követelni a különböző szolgáltatásokat, és ez azt eredményezte, hogy új telepesei felkerekedve elhagyták az uradalom területét. /14/ A másik bárri birtokos a dunaszekcsői Bésán család uradalma egészen más szempontokból volt érdekelve a telepítésekben. Az uradalom a szervezés első szakaszán már tuljutott. A török kiűzése után igen gyorsan megtörtént a mezőváros benépesítése, először a szigetre menekült magyar lakosság visszatelepítésével, majd a szerb lakosság betelepítésével. Az uradalom kezdetben több társbirtokos kezén volt, míg 1756-ban ezek közül az egyiknek, Bésán Imrének házasságok és vásárlás révén sikerült megszereznie az egész birtokot. /15/ Ez a kiszolgált császári katonatiszt rendkívül céltudatos és gátlástalan ember volt. Birtokát minden áron korszerű színvonalra akarta emelni. Hamar megkezdte a majorsági gazdaság kialakítását. A mezőváros és az uradalom 1711-ben és 1742-ben kötött egymással urbéri szerződést. /16/ Ez utóbbi már az uradalom megnövekedett igényeit tükrözi, de még mindig igen kedvező feltételeket biztosít a jobbágyoknak (az 1711. évi contractusban évi 4, az 1742. évben 8 napban állapították meg a robotot). Bésán növekvő hatalmát bizonyítja, hogy az 1742-es contractust már a következő évben felrugta, és a mezőváros kezén lévő, főleg irtásföldekre, valamint a hatalmas szigeti legelő- és erdőterületekre kezdte rátenni a kezét. Ezzel egyidőben mértéktelenül emelte a robotterheket is. A majorsági gazdálkodás kiépítésében azonban a dunaszekcsői magyar és szerb lakosság erős ellenállásával találkozott. A jobbágyok panaszaiakkal a megyéhez fordultak, s amikor ez nem vezetett eredményre, a helytartótanácsához, majd az uralkodóhoz. Az uradalom kényszeríteni akarta a jobbágyokat a megemelt robot felvételére, s amikor megtagadták a munkát, karhatalom kivezénylését kérte a vármegyétől. Tömegével vitték tömlőcbe a mezőváros lakóit, főleg vezetőit, se szeri se száma a súlyos botbüntetéseknek, a hajduk és katonák kemény executioinak. Többen az önkény elől elmenekültek a városból. Egy 1802. évi uriszéki vizsgálati jegyzőkönyv szerint az 1766. körüli kritikus években 21 család költözött a szomszédos falvakba. /17/ Az uraság helyükre, főleg az elégedetlenkedők egységének megbontására, először Tolna megyei szerbekkel próbálkozott, akik azonban hamar szót értettek a jobbágyokkal, és szembefordultak az urasággal. Mivel a szerbek nem álltak az uraság mellé, figyelme a német telepések felé fordult. Az 1748-ban és az 50-es években betelepített németeknek olyan kedvezményeket adott, hogy ezzel kiváltotta a szerbeknek és a magyaroknak az ellenszenvét és felháborodását. Mivel az új telepések teljesen mentesültek az urbéri kötelezettségek alól, az uradalom munkaerő-problémáját nem is oldották meg. De Bésán nem is ezért telepítette le őket. A magyarok és a szerbek ellenállását kívánta megtörni segítségükkel.

Az első német telepések, szám szerint 7 család, 1733-ban érkeztek Dunaszekcsőre. Helyüket nem tekintették véglegesnek, vagy csalódtak a földesur ígéretében, mert két év után tovább-

álltak. /18/ Maga a földesur sem törekedhetett megtartásukra. A második csoport letelepítését Bésán már más szempontok miatt sürgette. Ez a 9 család 1748-ban érkezett, /19/ akkor, amikor már javában dult a harc a földesur és a mezőváros között. Bésánt felháborította a jobbágyok egysége, és ezt kívánta a németekkel megbontani, ezért adott meg nekik minden kedvezményt. A letelepített családok valamennyien zsellérek voltak, és még az 1752. évi összeírásban is adómentesnek vannak feltüntetve. /20/ Ez a hosszú ideig tartó adókedvezmény is azt bizonyítja, hogy velük távolabbi céljai voltak.

Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy 1722-től szörványosan egy-két német család már letelepedett itt (1722-27 és 1736-41 között), ezek azonban gyorsan asszimilálódtak, s ugyanúgy résztvettek az uradalom elleni mozgalomban, mint a többi jobbágy. Az 1759. évi első nagyobb telepítési hullámot az 1700-as évek végén még több követte.

A német lakosság alakulása 1757-1836 között: /21/

Év	Fő
1757	435
1783	473
1810	600
1835	464
1836	464

Az adatok azt mutatják, hogy a németek száma az 50-es években lezajlott telepítés után nem sokat változott. Más a kép, ha azt vizsgáljuk, hogy a telepes családoknak hogyan változott a jogállásuk. Ez a németek tudatos, szívós felfelé törekvését tükrözi. Kihasználták a kapott kedvezményeket, de még a földesur jobbágyellenes politikáját is. A letelepedéskor még valamennyien zsellérek voltak, 1767-ben már 8 gazdát találunk köztük. Számuk 1777-ben 38-ra, 1828-ban 152-re emelkedett. /22/

Az uradalom arra számított, hogy a németek és a magyar-szerb lakosság között gazdasági ellentétek, surlódások lesznek, amit céljai érdekében jól ki tud majd használni. A németek ugyan is elsősorban a földművelést igyekeztek fejleszteni, e mellett az istállózó állattenyésztést szorgalmazták. Ez utóbbi szöges ellentétben állt a magyarok és szerbek állattenyésztésével, ami a surlódások döntő forrása volt. Ugyanakkor a németek öröklési szokása azt eredményezte, hogy közülük igen hamar jelentős földdel rendelkező családok emelkedtek fel, míg a magyar és szerb birtokok egyre jobban elaprózódtak. /23/ Bésán a németeket gazdasági megerősödésük után azonnal a magyarok és szerbek egysége ellen használta fel. A telepesek nem értették szót sem velük, s tudtukon kívül eszközeivé váltak az uradalomnak.

Bésán 1768-ban a vármegyénél bepanaszolta az elégedetlenné váló jobbágyokat. A vármegyéhez írt levelében a következőket írta: "Minémű sok egyenletlenséget tégyenek a Szekcsői Birók és Esküttek Nótáriosokkal együtt a Portiónak incassatiója végett ugy nem különben a Német tartásban; magok holnap napon a Németek alázatos instantiájokkal és Portio könyvecskéjekkel együtt meg jelenni el nem mulattják, noha ugyanezek tülem tanácsot kértek, hogy mitévők legyenek, a végre a Nótáriust hivattam magamhoz, és a katonának jelenlétiben azt mondotta s nékem izen-

te, hogy nem jön hozzám, sőt más panaszkodó Asszony által azt izente, hogy énnekem a portióhoz semmi közöm nintsen, a végre is a szegénység fölönndülvén. De legfőbb a Németség mind elakarnak inend menni." /24/

Annak érdekében, hogy még biztosabban célt érjen, a németek nevében is irt egy feljelentő levelet a vármegyéhez. Magabiztosságára jellemző, hogy még a látszatra sem ügyelt. A pár éve betelepült németek bizonyára még nem tudtak magyarul, a levél mégis magyar nyelvű, sőt kézírása azonos azzal a levéllel, amelyet ő irt. A panaszlevélben a szekcsői németek nevében a következőket írta: "Mi Szekcsői német lakosok ell annyira e mai napig is sanyargattatunk a Magyarság és Ráczság által a német tartás iránt, és portionknak főllebb való Sarczolásá miatt..." kéri a támogatást, mert "... meg valluk, hogy kénytelenek leszünk házunkat, tűzünket ell hadni, mintsem az illen istentelenséget, a melyet a Nótárius rajtunk téssen ell szenvedni." /25/ Ettől az időtől kezdve napirendre kerültek a véres verekedések a teljesen félrevezetett német telepések és a magyarok illetve szerbek között. A földesur ilyenkor következetesen a telepések mellé állt. A jobbágyok panaszai felsorolásakor a földesuri önkényt és a telepések erőszakosságait együtt említik. De tisztában vannak azzal is, hogy ez utóbbinak is a Bésánok az okozói. A 20-as években, amikor a vármegyei deputáció részére a szekcsőiek hosszú listát állítottak fel a földesuri önkényről, a felsorolásban kitértek a telepések által elkövetett erőszakosságokra is: "Attspach József gazda 12 botot veretett a szántáskor Radán Jovára, majd megharagudván fokossal addig verte, míg vérbe nem borult". /26/

A helyzet a bíróválasztások körüli események során mérgesedett el a leginkább. Bevett szokás szerint Dunaszekcső bíráit a magyarok és szerbek sorából választották. A földesur az általános szokás szerint három főt kandidált, és ezek közül történt a választás. Hosszu időn keresztül a három fő között mindig volt magyar is, szerb is. Ezért a bíró személye nagyobb vitát sohasem váltott ki. 1822-ben azonban a földesur mindhárom jelöltje német lett, s a választást karhatlommal vitte keresztül. A vármegyei deputációnak erről a következőt jelentették a mezőváros lakói: "... az T. Földes Uraságnak által harman, de mind németek Candidáltattak, és minthogy a T. Uraságunk által 1821-ik Esztendőben 9-ber (november) holnap 1-ő napján magyar bírónak Garai Miklósnak 6 esztendők birói hivatalban ígértettek, azon okul az Község magát ahoz tartván, a volt bírót ismét megerősítette. Azí nevezett T. Deputáció által pedig az megerősített; hogy az Candidátusokbul Törvény szerént köllött volna választani, ennek következtében a T. Deputáció más Birót az Candidátusok közül tenni akart, akkor Frányó Antal már volt bíró és mostani városi deputátusunk mondván; az egész város akaratya az, hogy volt bíró Garai Miklós ismét meghagyattatott, ezt felelvén Simonovits Pál lakosunk is, - arra a T. Deputáció mind a kettőt meg vasalni és Pétsre Tömlötzben küldeni akarta, és a Ns. Vármegye Hajdui által, ugy T. Uraság Hajduja hátul hajánál fogva megragadta, és így vasra verni akarták, magát nem engedte, kotsira ült és igényessen azon órában Bétsben indult, mivel már maradása nem volt." /27/

Bár a mezőváros perében a német lakosság az uradalom mellett állt, a jobbágyok megis az uraságot okolták bajaikért. Hamar észrevették ugyanis, hogy a német telepesek csak eszközei a földesur céljainak. Igen helyesen tapintottak rá a lényegre az elvesztett urbéri perük végén: "Hogy a hat Bésán Testvér urak részint a vármegyénél szolgálnak, részint a vármegyének urai atyafiai, úgy igazságot nem nyerhetünk." /28/ Valójában, perük elvesztésének oka maga a feudális rend volt. Ezt alátámasztja a német telepesek helyzetének és magatartásának megváltozása a XIX. század második negyedében. Amikor ugyanis a németekkel szemben a földesur egyre türelmetlenebbül kezd fellépni, maguk is észreveszik, hogy tulajdonképpen a földesuri önkény eszközei voltak.

Míg a század első évtizedeiben az uradalommal szembeni ellenállásban csak délszlávok és magyarok vettek részt, a XVIII. század végén már egyre több közöttük a német is. Ez érthető. A letelepített németek ugyanis kezdetben valamennyien zsellérek voltak. A részükre biztosított kedvezmények következtében azonban gyorsan kiemelkedtek a zsellér sorból, és a mezőváros telkes jobbágysággá lettek. Az uradalom, amikor igyekszik rátenni kezét a szigeti legelőkre, amikor a századfordulón birkanyájait ráhajtja a mezőváros rétjeire és legelőire, ezzel a német gazdákat is megkárosítja. /29/

A várossal szembeni intézkedések, melyek között első helyen a császár által adományozott vásártartás jogának /30/ az elvétele állt - a németeket a magyaroknál és szerbeknél is jobban érintették. Mindezeknek következménye volt az, hogy a telepesek egyre jobban keztek szembehelyezkedni az uradalommal.

E folyamatnak betetőzése 1848/49, amikor a dunaszekcsői lakosság földfoglalói között ott találjuk a németeket is /31/, amikor honvédek a magyarokkal szinte egyenlő számban állnak németek is. /32/ A jobbágyság antif feudális harcainak fékezésére, a magyar-szerb egység megbontására telepített németek így végül az antif feudális harc, a forradalmi vívmányok támogatói és megvédői lettek.

Jegyzetek

- /1/ A sziget 1955-ig tartozott Dunaszekcsőhöz, akkor a Dunaszekcsői Szállásokból megalakult Dunafalva község. A török előtt külön uradalomhoz tartozott a szigeti terület. A mezővárossal szemben állt Élszekcső nevű község.
- /2/ Velics-Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., Athenaeum 1886 és 1890. II. 115. és 393. - Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. 69.
- /3/ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Dr. Karácson Imre. Bp., 1904. MTA 203-204. - Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes utleírása. Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta: H.E. Kiadja: Tolna vármegye közönsége. Pécs, 1943. 53-54.

- /4/ Káldy-Nagy Gyula i. m. 6.
- /5/ Baranya megyei Levéltár (Bm.L.): Acta judiciaria B. et Mohács XX.
- /6/ Sarosácz György: Magyarország délszláv nemzetiségei. Akadémiai Kiadó. 1973. Népi kultúra - Népi társadalom VII. 377.
- /7/ Urosevics Daniló: A magyarországi délszlávok története. Kiadta a Hazafias Népfront és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, 1969. Sokszorosított. 38-40.
- /8/ Bezerédy Győző: Dunaszekcső és Bár története. Dunaszekcső, 1975. 69-74.
- /9/ Bm.L. Conscriptioes domesticæ, Schematismus Cleri Diocesis Quinqueecclesiensis. - Gosztonyi Jenő: Duna-Szekcső multban és jelenben. Pécs, 1891. 94-95. - Urbéri tabellák, 1767. és 1777. - Krause: Baranya vármegye településföldrajzi vázolata, Bp., 1907. 38.
- /10/ Bm.L. Acta judiciaria B. et Mohács XX.
- /11/ Ennek alátámasztására nézzünk meg egy mohácsi példát. A sziget mohácsi része ekkor 86 ezer holdat tett ki (1200 négyszögöl). Ezen a hatalmas legelőn, réten és erdei legelőn élénk állattenyésztés folyt. A Duna jobb partján - miként Szekcsőn is - a gazdák megművelték földjeiket. A magyarok és a szerbek között éppen ezért itt sem volt semmi surlódás. Amikor azonban a lánycsóki szerbek állataikat a földekre hajtották, a mohácsi mezővárosi tanácsban ülő magyarok, sokácok, szerbek egységesen fakadtak ki ez ellen, s a szerbeket "Lánycsóki vad rációknak" titulálták. Ez az eset is azt példázza, hogy ahol ellentétek és surlódások voltak, annak elsősorban gazdasági okai voltak. - (Bm.L. Mohács város jegyzőkönyvei I.)
- /12/ Bm.L. Házi adó összeírások 1712-1752.
- /13/ Bm.L. Urbéri iratok: Bellyei uradalom.
- /14/ Bezerédy Győző: i.m. 249-255. - A telepések egyik része Fuldából jött. - Dr. Weidlein János: A Tolna megyei német telepítések. Kiadta: Tolna vármegye közönsége, 1937. 48. - A telepések elcsalogatásáról Weidlein is említést tesz: Wallis Olivér gróf szinte teljesíthetetlen ígéretekkkel csalogatta magához a jobbágyokat Tolnában. i.m. 23.
- /15/ Somogy megyei Levéltár: Jankovich-Bésán iratok. 140/k.
- /16/ Bm.L. Urbéri iratok: Dunaszekcső 1742. Contractus.
- /17/ Bm.L. Lymbus XXXV/63. uriszéki jegyzőkönyv 1802. december 30. töredék.
- /18/ Bm.L. Conscriptioes domesticæ 1733.
- /19/ Bm.L. Conscriptioes domesticæ 1748.
- /20/ Bm.L. Conscriptioes domesticæ 1752.
- /21/ Bm.L. Urbéri iratok: 1767. és 1777. évi tabellák. - Gosztonyi Jenő i.m. 94-95.

- /22/ Bm.L. Urbéri iratok: 1757. és 1777. évi tabellák, Regnicolaris conscriptio 1828.
- /23/ Hölbling Miksa orvos 1845-ben a németekről és a szerbekről ezt írta: "Általában németeinkről e következőt mondhatni: A német nép életmódja majd minden kivétel nélkül a földművelés. A háztartásra szükséges élelmet, gabonát, burgonyát, melly főágát teszi a német tápláljának, kukoricát, babot, lencsét, bort stb. mindegyik maga természet. Urbéri földjeikkel be nem érik, azért a telkes gazdák szinte, mint a kisházások és házatlan zsellérek, árendába és felébe is vesznek föl földeket, ön és más uraságoknál sokszor hozzájuk messze határban. Ámbár kitanult és ügyes mesteremberek, mégis többnyire földművelést űznek, sokan pedig mesterségeikről egészen lemondanak és parasztokká lesznek... Hol most németek laknak, ott a török elűzése után többnyire rácok vagy is szerbek laktak, kiket a kiűzött török e honnak ostor gyanánt hagyott vissza azon helyeken, mellyeknek hajdani magyar lakói részint elestek a háborus időkben, részint rabságba hurcoltattak. Letelepdedvén a németek, mivel iparkodók voltak, egymás után megvették a rácok telkeit, úgy hogy a németek mindinkább szaporodtak, a rácok meg fogytak... Történik pedig a német terjeszkedés eképp: A német telkesgazdák gyermekeik közt fel nem osztják telkeiket, hanem idősbik fiugyermeköknek adják át azon föltétellel, hogy testvéreit kifizesse. Illy kifizetett német elmegy rác faluba lakni és ott először házatlan, aztán házas zsellér lesz, és mivel atyai örökségét pénzben kapta ki először megveszi a rácznak szántóföldjét vagy rétjét, ki szorultságban lévén megis szántja neki, sőt ha kívánja meg is trágyázza. Ebből ez következik, hogy jövőre nincs a rácznak kenyere, és így kénytelen megint egy telek részt a németnek zálogba adni, míg végre egész telke német kézre kerül." A Hölbling által leírtak érvényesek Dunaszekcsőre is. A német zsellérek egyre nagyobb földterületek telkes jobbágyai lettek. Ezzel párhuzamosan csökkent a szerb és magyar gazdák telkeinek nagysága. Ezt a folyamatot az uradalom is siettetni igyekezett. - Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Lyceum nyomda, Pécs, 1845. 82-86.
- /24/ Bm.L. Acta Sedis Dominalis 1768. Bésán Imre levele Baranya vármegye vice ispánjához.
- /25/ Bm.L. Acta Sedis Dominalis 1763.
- /26/ Bm.L. Közgyűlési iratok. 1446/1823.
- /27/ Bm.L. Közgyűlési iratok. 1446/1823. A levél kelte: 1822. október 17.
- /28/ Bm.L. Urbéri iratok, Dunaszekcső sz. n.
- /29/ A napóleoni háboruk után az uradalom egyre nagyobb mértékben igyekszik a piacra termelni. Növekszik a faanyag és a birkagyapju kereslete. Ezért az uradalom a jobbágyokat kezdi kiszorítani az erdőkből. Ugyanakkor birkatenyészetét fejlesztí, birkáit ráhajtja a község legelőire. - A jobbágyok 1822-ben 27 pontban foglalták össze sérelmeiket. A 2. és 3. pontban foglalkoznak az említett sérelmekkel:

2. a legelőket megcsonkították, az elvett földet erdősi-tették és a legeltetés számára tilossá tették. 3. A leánkai legelőre az uraság birkái járnak. - (Bm.L. Közgyűlési iratok 1446/1826.)

A városi tanács 1822. december 14-én jegyzőkönyvet készített a katonák visszaéléseiről. Ebben felsorolják azoknak a neveit, akiket tömlőre ítélték. A négy és fél évre ítélték között már három német is volt, kik a robot emelése miatt szembeszálltak az urasággal. (Bm.L. Pecsétgyűjtemények; Dunaszekcső; Jegyzék a tömlőbe vitt személyekről.)

/30/ A mezőváros az első vásári szabadalmat I. Lipóttól kapta, majd 1808-ban I. Ferenc ezt újabb adománnyal erősítette meg. Ebben a szabadalomlevélben évi négy vásár tartását engedélyezte az uralkodó. - Bm.L. Vásárok; Mohácsi járás; Dunaszekcső. Az eredeti szabadalomlevél a Dunaszekcsői R. Kat. Plébánia irattárában található.

/31/ Bm.L. Urbéri iratok, Dunaszekcső.

/32/ Bm.L. Honvédösszeírások.

Győző BEZERÉDY:

Die Ansiedlung der Deutschen in Dunaszekcső

Eine organisierte Ansiedlung gab es im Komitat Baranya nur in den Domänen Bellye (Prinz Eugen). Er hatte Agenten sogar im Deutschen Reich, die die Bauern anwarben. Die Siedler kamen dann mit Schiff an der Donau.

Eine wichtige Station der deutschen Siedler war das Dorf Bár. Sie stiegen hier ans Land und schwärmten von hier aus. Der Grundherr war in Bár das Herrschaftsgut Bésán von Dunaszekcső. Der Marktflecken Dunaszekcső wurde bald nach der Türkenherrschaft mit Ungarn und Raizen bevölkert. Der Grundherr Imre Bésán brach 1742 den Kontrakt mit den Untertanen, was einen Widerstand hervorrief. Einige Bauern flüchteten sogar. 1743 wandte sich Bésán an die Ansiedlung der Deutschen. Nach 1750 bekamen die Deutschen solche Begünstigungen von ihm, die den Widerwillen der Ungarn und Raizen hervorriefen. Der Grundherr suchte sogar das Schlosspersonal und die bewaffneten Haiduken aus den Reihen der Deutschen aus. Der Grundherr nahm jederzeit die deutschen Siedler in Schutz. Die Lage verschlimmerte sich besonders zur Zeit der Dorfrichterwahlen. Der Grundherr kandidierte nämlich 3 Personen und von denen wurde der Richter gewählt. Anfangs gab es unter den drei Personen immer Ungarn und Serben, im Jahre 1822 aber nur Deutsche. In der verschärften Lage kam es aber zu Auseinandersetzungen unter den Nationalitäten. Als der Grundherr das vom Kaiser verliehene Marktrecht entzog, oder während der napoleonischen Kriege - um die Konjunktur der Wolle auszubenten - seine Schafherde auf die Weiden der Stadt trieb, wandten sich die in ihren wirtschaftlichen Interessen verletzt fühlenden Deutschen gegen den Felöherrn. In der Revolution und im Freiheitskrieg 1848/49 nahmen die deutschen Siedler von Dunaszekcső in fast so grosser Anzahl teil, wie die Ungarn.

MÉSZÁROS László:

Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén

A hódoltsági balkániak kutatásáról

Az oszmán-törökök balkáni és magyarországi hódításai a késő középkor századaiban a balkáni etnikumok fokozatos térnyerését eredményezték a Kárpát-medence területén. E hosszú folyamatról keveset tudunk; a magyarországi török hódoltság balkáni etnikumainak története még feltáratlan. Ez egyrészt a hódoltsági forrásanyag nagymérvű pusztulásával vagy nehezen hozzáférhető voltával magyarázható, továbbá a kutatás egyoldalúságával, mely a politika-, dinasztia-, diplomácia- és kulturtörténet tulajdonságait eredményezte. Bár Hadrovics Lászlónak a szerb nép török uralom alatti helyzetéről írott munkája rávilágított a hódoltsági görögkeletiekkel kapcsolatos intenzív kutatások szűkeességére, s 1969-ben Urosevics Daniló tollából napvilágot látott a magyarországi délszlávok történetének modern szemléletű, rövid összegzése is, de a hódoltsági balkániak gazdasági-társadalmi viszonyainak, valamint a török hódítókhoz és a magyar rájákhöz fűződő sokrétű kapcsolatainak feltárásában még kevésbé jutott előre szakkutatásunk.

A belső-magyarországi török hódoltsági terület gazdasági-társadalmi viszonyainak legfontosabb összefüggő forrásai a török levéltári iratok, a defterek, melyek a balkániakról is tartalmaznak adatokat; ezeket azonban alig, vagy egyáltalán nem vették még figyelembe a kutatók. A napjainkban ismeretes török forrásanyagból mindenekelőtt az a tanulság vonható le, hogy a hódoltsági defterekben korántsem pusztán a szerbekről, de még csak nem is a délszlávokról, hanem ennél is tágabb viszonylatban a balkáni eredetű, illetőleg a Balkánon keresztül Magyarországra érkező különféle népcsoportokról találhatunk értékes közléseket.

A török defterekből megállapítható, hogy a hódoltság népességét zömmel magyarok, kisebb részben pedig mohamedánok és nem-mohamedán balkáni etnikumok alkották. A mohamedánok kisebbik hányada ázsiai eredetű török volt, többsége pedig renegát balkáni délszláv, főleg horvát és bosnyák (őket a török elbeszélő kutfók poturoknak nevezik), továbbá albán, bolgár és a Balkánon át hazánkba érkező indiai eredetű cigány. A szerbek, a görögök, a románok, valamint a bolgárok, az albánok és a cigányok egy része a görögkeleti vallás híve volt, míg a dalmátok, a horvátok, a szlovének, a vendék, a sokácok és a bunyevácok a római katolikus egyházhoz tartoztak. A ma ismeretes dunántúli defterek a magyarokon és a mohamedánokon kívül polgári foglalkozású és katonáskodó délszlávokról, továbbá cigányokról tesznek említést.

A dunántúli hódoltság polgári foglalkozású délszláv népessége

A XVI. századi török defterek és a XVII. századi török elbeszélő források a Dunántúlon és a Duna mentén sok helyütt említik a délszláv polgári népességet. Ezek a balkániak a török

forrásokban gyakorta a minden keresztényre vonatkozó gyaur (hitetlen) megjelöléssel szerepelnek, vagy pedig az iflák gyijjtő-néven, mely a pásztorkodó, földművelő, szőlőtermesztő és iparúzó délszláv népesség megjelölésére szolgált. Ugyanők a korabeli magyar, latin és német forrásokban többnyire rác, rascianus, vlach, trák, crabat megnevezésekkel fordulnak elő. A török defterek név szerinti adatai arról tanuskodnak, hogy a különféle polgári foglalkozásokat űző balkániak elsősorban a horvátok, a szlovének, a bunyevácok és a sokácok közül kerültek ki, mellettük a fejlett gazdasági életű hászvárosokban raguzai dalmátok, bolgárok és görögök is megfordultak.

A mai határaink közé eső hódoltság terület polgári foglalkozású balkáni népessége zömmel a Dunántul déli részén tömörült, továbbá a Duna mindkét partvidékén, főleg a tranzitkereskedelmi központokban. Mivel ezek között igen szoros gazdasági és népességi kapcsolatok alakultak ki, továbbá a korra jellemző nagymérvű fluktuáció következtében, ezért a fokozatosan balkáni jellegűvé váló Duna menti hászvárosok gazdasági-társadalmi viszonyait célszerű a dunántuliakéval együtt vizsgálni. Ez mindezekelőtt a Duna mente olyan tranzitkereskedelmi központjaira, mint Tolna, Dunaföldvár, Ráckeve, Buda, Pest és Vác vonatkozik.

A dél-dunántuli szandzsákok törökök által ifláknak nevezett balkáni délszláv népessége alapvetően őstermeléssel foglalkozott, mindenekelőtt nomád állattenyésztéssel, valamint szántóföldi műveléssel, szőlő- és kertgazdálkodással, kisebb mértékben iparúzással. Arról nem tartalmaznak adatokat a jelenleg ismeretes defterek, hogy a dunántuli iflákok bekapcsolódtak volna a távolsági kereskedelembe és az üzleti életbe, mint a Duna menti tranzitközpontok balkáni népessége. Megfigyelhető, hogy speciális iflák adóösszeírások kizárólag a dél-dunántuli, fejletlenebb gazdasági viszonyok között élő délszlávokról készültek, míg a gazdaságilag fejlett Duna menti települések balkáni népességét a török gyaur, gebran (azaz: nem-mohamedán, hitetlen) elnevezéssel illette, és a magyarokkal együtt regisztrálta.

Közös jellemzőjük a dél-dunántuli iflákoknak és a Duna menti rácoknak, hogy eltérő viszonyaik ellenére egyaránt részt vettek a mohamedán hadsereg különféle katonai megmozdulásaiban, a bégek és a pasák portyáin, rablóhadjáratain, és a nagy szultáni hadműveletekben. Ezek a polgári életmódot folytató balkániak alkották a mohamedán haderő egyik kiegészítő alakulatát, mely főleg műszaki és egyéb munkálatokat végzett, de szükség esetén aktív harci feladatokat is teljesített. Időnkénti hűbéres katonai szolgálatuk fejében a mohamedán hatóságok jelentős adókedvezményekben és birtokadományokban részesítették a hódoltságú balkániakat. Az iflák dzsemáatokat, vagyis a katonai szolgálatot is ellátó, afféle határőr-telepések vezetőit, a görögkeleti kenézeket éppúgy autonómiai kiváltságokkal, adókedvezményekkel és szolgálati birtokokkal látta el a török, mint a Duna menti rácokat. Erre azért volt szükség, mert a polgári foglalkozású balkániak sem rendes zsoldot és rendkívüli illetményt, sem fegyverzet-, lőszer-, élelmiszer- és ruhaellátmányt nem kaptak; a timár-birtokok jövedelméből vezették őket harcba a kenézek, vajdák és rác szpáhik, s ilyenkor a szákmányból, szabad rablásból éltek. A valóságban ők voltak azok a senkit sem

kimélő, duló-fosztó irreguláris rablóhordák, akiket a közhiedelem a várvédő, reguláris, zsoldos martalócokkal azonosított.

A török defterek arról tanuskoznak, hogy a balkáni délszlávok a török uralom első éveitől kezdve egyre nagyobb számban telepedtek le a dunántúli és Duna menti hódoltság területén. Egy részük spontán módon vándorolt a Dél-Dunántul magyar falvaiba, mezővárosaiba, a többit pedig a törökök telepítették le a néptelen pusztákra. A szekcsői, siklói, mohácsi és pécsi szandzsákok adózó népességének 3-5 %-át már 1554-ben, alig egy évtizeddel a nagy hódoltató hadjáratok után, délszlávok alkották. Több Dráva menti településen a délszlávok már ekkor tulsulyba kerültek. A siklói szandzsák vaskaszentmártoni náhiéjének 17 helységében 1554-ben az adózó háztartásfők 51 %-a, 1571-ben 21 településen az adózók 56 %-a jellegzetes délszláv nevet viselt, főleg horvát, szlovén és bunyevác hangzást. A szekcsői, más-képpen mohácsi szandzsákban 1571-ben 11 pusztát már iflások népesítettek be, s adózó háztartásaik száma további 9 év alatt 32 %-kal növekedett. Ezekben az évtizedekben a koppányi szandzsák volt a dél-dunántúli népesség központja, ahol az 1581-es, speciális iflák adódefter szerint 503 adózó háztartásfő élt 87 faluban, a magyar ráják között. Tehát a török uralom negyedik évtizedében a somogyi terület adózóinak 21 %-át már délszlávok alkották. Később számuk tovább növekedett a magyarság rovására, olyannyira, hogy a török kiűzése utáni években Baranya és Tolna megyék adózó háztartásainak több mint a felét délszlávok képezték: például Tolna megye 1696-os összeírása 459 rác és csak 448 magyar adózót tüntet fel. Ezekben a dél-dunántúli területeken a délszláv népesség tulsulyba kerülése egy hosszú, másfél évszázados történelmi folyamat eredménye.

A Duna menti települések közül, melyeket többnyire magyarok laktak, Tolnán, Dunaföldváron, Ráckeven, Budán, Pesten és Vácott élt jelentősebb számú balkáni népesség a XVI. században. Ezek Ráckeve kivételével valamennyien katonai központok, palánkvárosok is voltak egyben. Éppen ezért az itteni délszlávokat, akiket igen szoros szálak fűztek az oszmán haderőhöz, és így adómentességet élveztek, a polgári népesség adóösszeírásában nem is tüntették fel a törökök; legfeljebb a vámnaplókban, a mukátaa-defterekben (a pénzelszámolási egységek jegyzékeiben) és nem-mohamedán forrásokban található róluk szörványadatok. Magyar kémjelentések szerint a budai beglerbég és az isztolni belgrádi (székesfehérvári) szandzsákbég nagyobb portyáin, hadivállalkozásain a Duna menti rácok is rendszeresen részt vettek; például az 1561-62-es tiszántúli és dunántúli rablóhadjáratok során többszáz jó puskás, gyalogos ráckevei és tolnai rác vonult hadba. A XVI-XVII. századi elbeszélő források, utelírások arról tanuskoznak, hogy a Duna menti települések magyar és rác népessége között ellentétek feszültek. Kutatóink hangsúlyozzák, hogy az egyre inkább balkáni jellegűvé váló dunántúli mezővárosokban a mohamedánok és a balkáni rácok a XVI. század második felében fokozatosan kiszorították a magyar parasztpolgárságot a legjövedelmezőbb gazdasági ágazatokból, és jelentős mértékben hozzájárultak a gazdaságilag fejlett települések hanyatlásához, a termelőerők sorvadásához. Kétségtelenül érvényesült ez a regresszív tendencia, de ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a hódoltsági balkániai mezőgazda-

sági, kézműipari és kereskedelmi tevékenységükkel gyarapították is a magyarországi termelőerőket. Ebből a szempontból igen tanulságosak a hódoltsági Ráckevevel kapcsolatos feltárások.

A ráckevei rácok és kapcsolatuk a Dunántulla

A XVI. századi hódoltsági rác települések történetébe leginkább a Csepel-szigeti Ráckeve példáján keresztül nyerhetünk betekintést, melyet még 1440. október 10-én alapítottak az al-dunai Kovin török elől menekülő rác polgárai. A XVI. század második felében a törökök által Kuvinnak nevezett Ráckeve volt a budai szandzsák egyik náhié-székhelye, a Buda-Földvár közti Duna-vidék tranzitforgalmi állomása, a Szeged-Mohács-Pécs-vonaltól északra élő belső-magyarországi rác polgári népesség kereskedelmi, hajózási, kézműipari és halászati központja. A fokozatosan magyarosodó rác település gazdasági-társadalmi viszonyaira vonatkozó latin, magyar és török források arról tanuskodnak, hogy a XVI. század végéig Ráckeve egyike volt a hat legnépesebb és legfejlettebb hódoltsági hászvárosnak, tranzitforgalmi gócpontnak. A XVI. század közepi defterekből mintegy félezer ráckevei rácot név szerint ismerünk, emellett gazdasági és katonai tevékenységükről is fontos adatokat közölnek a különféle források, melyek lehetővé teszik a település történetének monografikus feldolgozását.

A ráckevei rácok elsősorban távolsági kereskedelemmel, vízi áruszállítással és helyi kiskereskedelemmel foglalkoztak; sok volt köztük a különféle mesterségeket űző kézműves iparos is, akik emellett szőlőt, gyümölcsöt is termesztettek, kert- és rétgazdálkodást is folytattak. A legnagyobb jelentőségre a görög és szerb távolsági kereskedők tettek szert, akik intenzív áruforgalmat bonyolítottak le a balkáni, erdélyi és hódoltsági területekkel. A Balkánról főleg posztó- és kelmeajtákat szállítottak a hódoltságra, Erdélyből sőt, a Délvidékről és a Dunántulról bort, az Alföldről szarvasmarhát és állatbort, Nyugatról pedig különféle iparcikkeket.

A kevei rácok kompániákban járták a Dunát a bolgár kikötőtől a német kalmárvárosokig; egy-egy hajójukon 40-50 kereskedő is helyet foglalt, rakományuk értéke pedig elérte a félmillió akcsét (10 ezer magyar aranyforintot) is az 1550-es években. A leggazdagabb görög és szerb kereskedőtökések bekapcsolódtak a török pénzügyigazgatásba is; 1548-ig ők szedték be az egész Csepel-sziget adóját, sőt még 1572-ben is Latomus (Építész) ráckevei görög publikánus volt a Kuvin-szigeti mukátaa kincstári jövedelmeinek adóbeszedési vállalkozója. A nyolc élnék forgalmu piaccal rendelkező Ráckeve évi négy országos vásárát nemcsak a dunántuli és alföldi "árus emberek" látogatták rendszeresen, hanem egy 1573-as utinapló szerint a bécsi német nagykereskedők is. A Duna-vonal egyik legforgalmasabb vámközpontja, a ráckevei átkelőrév az 1540-es-1590-es évek között átlagosan másfél-száz ezer akcse évi bevételt hozott, mely részben a helyi kalmárok áruforgalmából származott. Jellemző a Sztambultól Nürnbergig kereskedő ráckevei rácok áruforgalmának nem hétköznapi méreteire, hogy még a viszonylagos hanyatlás éveiben, 1580-1590 között is átlagosan 576 hl bort és 25 000 db sötémbőt vámoltattak évente a népes szultáni hászváros harmincad-állomásán a rác borkereskedők és sóvágók.

Ráckeve és a Dunántul között népe sségi, gazdasági és katonai kapcsolatok terem tődtek a XVI. század folyamán. 1543 nyár-utóján a török által ostromlott Székesfehérvárról oly nagy tömegben menekültek magyar tőzsérek, iparosok és parasztok Ráckevére, hogy egy egész utcát benépesítettek, melyet róluk neveztek el. Ettől kezdve tett szert egyre nagyobb jelentőségre a hászváros magyar népe ssége, mely a fehérváriak tradícióját is hasznosítva egy ideig élenjáró szerepet játszott a Középső-Dunavidék szarvasmarha-kereskedelmében. Az 1560-as évek elején fennmaradt vámplók szerint Ráckevén és Dunaföldváron többek között Kálmánca, Solt, Földvár, Tolna és Bátaszék tőzsérei is gyakorta vámoltattak marhát, általában igen nagy tételekben, melyeket nyilván az Alföldön vásároltak fel. A ráckevéi, dunaföldvári, tolnai és váci vámplókból megállapítható, hogy az 1560-as évek elején a ráckevéi tőzsérek évente 13-15 ezer szarvasmarhát hajtottak Székesfehérvár érintésével Nyugatra, és így ez idő tájt első helyen álltak a hódoltsági marhakereskedelemben. Néhány rác is bekapcsolódott a magyaránny marhakereskedelmebe, de mint már említettük, többségük posztóval, sóval, iparcikkkel és borral kereskedett.

A marhakereskedelmen kívül a szőlőtermesztés és a borkereskedelem területén is szoros kapcsolatok terem tődtek Ráckeve és a Dunántul között. Az Oldal piac egyik sorát benépesítő jómódu rác borkereskedőknek a Tolna megyei Ebes falu határában, továbbá a Fejér megyei Kucsi- és Szentiván-pusztán is szőlőbirtokaik voltak, tehát extraneus szőlőművelést folytattak, s emellett borszállítványaik egy részét is a Dunántulon vásárolták fel, így közvetlenül és közvetve is hozzájárultak a különféle vörösborfajták elterjesztéséhez a Dunántulon és a Duna mentén.

Mivel a katonai megmozdulások idején többszáz, puszkával felszerelt ráckevéi rác gyalogos gyarapította a budai pasa és a fehérvári bég egyesített seregét, s a hires rác képek is nagy szolgálato kat tettek a töröknek, ezért Szulejmán parancsára Kuvín szultáni hászvárost jelentős adókedvezményben részesítették, és sokkal nagyobb, jövedelmezőbb adománybirtokokkal látták el, mint a dél-dunántuli, transhumáló iflákokat. 1562-ben a kopányi liva két kenéze, Radics és Obrád 4000 akcse összjövedelmet hozó négy timár-birtokkal rendelkezett, s 1581-ben az 503 tagu iflák dzsemát háztartásonként 375 akcse átalányadót fizetett. Ráckevén 1546-ban az 5 rác timár-birtokos 18 adománybirtoka 12062 akcse bevételt hozott, 1562-ben pedig szintén három rác szpáhi timárja 12934 akcse hasznot hajtott. S mivel a két legfontosabb adófélése g, a földesuri kapuadó és a kincstári fejadó átalányösszegben volt rögzítve, ezért 1580-ban az 530 ráckevéi adózó háztartás egyenként 195 akcse adót fizetett. Ráckeve nem került katonai megszállás alá, és népe sségét jó részt a mohamedán hódítókkal szorosan együttműködő balkáni népe lkek alkották, ezért társadalmi viszonylatban is nagyobb autonómiát élvezett, mint a magyar jobbágyfalvak: önkormányzatát egy főbíró, két kisbíró és 39 mahalle-főnök irányította a XVI. század második felében.

Ráckeve saját homokos, Csepel-szigeti határában gabonát és szőlőt egyáltalán nem tudott termeszteni, kert- és rétgazdálkodást is csak a két Duna-ág szigetein s a folyó partvidékén tudott folytatni; szántóföldjei és szőlői a Dunántulon helyezked-

tek el. A város dunántuli timár-birtokai, a Hamza székesfehérvári szandzsák-bégtől kibérelt pusztái a következők voltak: Iváncsa, Kulcs, Vértesacsca, Vértesboglár, Pusztakálózd, Nagybáté, Éty, Diósd, Tordas, Szentiván, Agszentpéter, Perkáta, Rácszentlászló, Rácszentmiklós, Ráckeresztur. Adony kikötője is Ráckevehez tartozott, Rácalmáson pedig saját bagcsével rendelkezett a leghirhedtebb ráckevei kém és katonai vezető, Dimitre Zselik adománybirtokos szpáhi. Ő negyed századon át Szulejmánnak kémkedett, majd 1566-ban, Szigetvár ostromakor átállt a Habsburgok oldalára.

A ráckevei rácok száma a XVI. század végéig egyre fogyott, mert sokan Budára, Pestre és a timár-birtokokra költöztek, mások pedig martalócnak álltak a török végvárakba. Székesfehérvár 1543-as ostromában is részt vettek Ráckeveről elszármazott rác martalócok, akik Fehérváron kívül a kalocsai párkányban és az esztergomi várban is gyalogos szolgálatot teljesítettek. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1627-es memoráléja szerint Ráckeve 300 gyalogos és 300 lovas kiállítására volt képes a török számára. A kevei rácok száma az 1683-as török hadjáratot követő zűrzavaros, háborús időkben minimálisra zsugorodott; egy részük a harcokban életét vesztette, maradékuk pedig jórészt Budára, Komáromba és Dunaföldvárra költözött. A ráckevei rácokról és általában a hódoltság polgári foglalkozású balkáni etnikumairól a még feltáratlan isztambuli török forrásanyagból remélhetünk újabb, részletesebb adatokat.

Rác martalócok a Dunántul török erődítményeiben

A balkáni délszláv népek fiainak egy része a magyarországi török hódoltság végváraiban és palánkjában teljesített szolgálatot martalócként. Róluk a kutatók különféle képpen vélekednek; a közhit ma is azt tartja, hogy szabadon kóborló rablóhordeákat alkottak, nem pedig reguláris katonai alakulatokat.

A martalócokkal kapcsolatos keresztény és mohamedán források adataiból arra a megállapításra juthatunk, hogy katonai szempontból két nagy csoportra különültek: voltak irreguláris, fizetetlen, szabad martalócok és reguláris, várvédők, zsoldos martalóc alakulatok. Az utóbbiak kisebbik hányada Habsburg-Magyarországot védte, többsége pedig a mohamedán hódítókat szolgálta. A magyar végvárakban katonáskodó martalócokat királyi martalócoknak is nevezték; ők szemben álltak a szabadon kóborló irreguláris martalócaikkal, akiknek megöléséért 1 ft vérdíjat kaptak a XVI. században.

Nem-mohamedán források a hódoltság területén is emlitenek fizetetlen, szabadon kóborló martalócokat, de róluk a török defterek nem közölnek adatokat. A hódoltsági mevadzsisz-defterekből (zsoldjegyzékekből) megállapítható, hogy a töröknél szolgáló martalócok várvédők, reguláris zsoldoskatonák voltak, és éppúgy a gyalogság állományába tartoztak, mint a királyi martalócok zöme.

1569-ben a mai Dunántul területére eső 9 szandzsák 17 erődítményében (8 várában és 9 palánkjában) összesen 1158 martalóc szolgált, mely a dunántuli haderőnek 10 %-át, a hódoltság martalócaállományának pedig 63 %-át képezte. A török a Dunántul végváraiban összpontosította a budai vilajet martalócainak kétharmad részét, s itt számárányuk a mohamedánokhoz képest is 5 %-kal

nagyobb volt, mint a hódoltság más területein. A Dunántulon 5 városban állomásozott a legtöbb martalóc: Esztergomban 289, Fehérváron 140, Babócsán 99, Berzencén 91, Szigetváron 87 fő. A palánkok martalóc őrségének száma jelentéktelen; például Földváron, Dombóváron és Tamásiban csak 18-24 rác zsoldos szolgált.

A 15 éves háború után, 1629-ben csaknem ugyanannyi zsoldos állomásozott a dunántúli török végvárakban, mint 60 évvel korábban, viszont a mohamedánok és a martalócok számarányában jelentős eltolódás következett be: a rác zsoldosok száma 1158-ról 597-re csökkent, vagyis 20 %-ról alig több, mint 10 %-ra! A martalócok létszáma a félszázat csak 5 helyen haladta meg: Berzencén (95), Segesden (87), Esztergomban (76), Kanizsán (63) és Kaposváron (60). Székesfehérvár zsoldos martalóc őrsége 35 fő-re csökkent, másutt még ennél is kevesebb martalóc szolgált. Létszámuk csökkenése összefüggött a török kincstár rendkívül súlyos fizetési nehézségeivel, az ujonnan elfoglalt várakba történő áttelepülésükkel, áttérésükkel és mohamedán csapattestekhez történő bekezdésükkel, továbbá azzal, hogy az 1594-es bánáti szerb felkelés és más megmozdulások miatt a török már sokkal kevésbé bízott a megvetett görögkeleti martalócokban, mint a mohamedánok a renegát balkániakban.

A rác zsoldosok hadszervezetéről, ellátmányaikról, származásukról, népi hovatartozásukról és életviszonyaikról is sok adat található a katonai és polgári defterekben. A rác martalócok éppúgy rendes zsoldban, rendkívüli illetményben, teljes fegyverzet-, lőszer-, élelmiszer-, ruházat- és szállítóeszköz-ellátásban részesültek, mint a mohamedánok, sőt timár-birtokokat is kaptak. Származásuk többnyire a Szerémség, az Al-Duna vidéke, a Kuvin-sziget, Bosznia, Hercegovina és Szerbia. Sok defter azt is megmondja, hogy az illető martalóc bosnyák, rác vagy szerémségi szerb. A martalócok, kevés kivétellel, jellegzetes görögkeleti szerb személyneveket viseltek. Gyakran azt is megjegyezték róluk, hogy nős vagy nőtlen családi állapotuk-e? Egyes mevadzsisb-defterek teljes személyleírást adnak róluk, s ilyenkor mindig megtalálható nevük mellett a "malun gebran" (átkozott hitetlen) megjelölés.

A martalócok hadszervezete a következő volt: önálló egységeiket a török dzsemáatoknak nevezte, mint más segédalakulatokat; ezek élén kivétel nélkül minden esetben mohamedán vallású szer-martoloszán (martalócfőnök) állt, aki aga rendfokozatot viselt. Egy-egy erődben általában csak egy martalóc dzsemáat állomásozott, míg nagyobb várakban a török uralom elején 4-5, utóbb 2-3. A martalóc-pszapatfőnök alatt egy vagy több szer-mie rendfokozatot viselő szakaszparancsnok szolgált; ők a XVI. század derekán már csak 20-30 közember fölött parancsnokoltak. Néhány kivételtől eltekintve a szer-miék a görögkeleti rácok közül kerültek ki. A szer-miék szakaszai odákra (rajokra) tagolódtak, melyek élén a szer-oda, a tizedes állt. A szer-odák kezdetben 8-10, utóbb már csak 4-5 közember felettesei voltak.

A martalócok a töröknél jobb természetbeni ellátást és nagyobb zsoldot kaptak, mint a magyar végváriak. Egy-egy martalóc közember a töröknél 1400-1800 akcse rendes zsoldot és rendkívüli illetményt kapott, vagyis 30-40 aranyforintot évente. A XVI. században a magyar végvári gyalogos zsoldja 12, a huszáré

18 aranyforint volt évente. A törököt szolgáló rác martalóc tehát háromszor akkora zsoldot kapott, mint a magyar gyalogos, s kétszer annyit, mint a lovas. Nyilván ez a jelentős anyagi előny és egyéb kedvezmények vonzották a balkáni rácokat elsősorban a mohamedán hódítók váraiba.

A rác martalócok zsoldjukat egyéb, polgári jellegű tevékenységekkel is kiegészítették: tulnyomórészt borral, esetleg gabonával, állatbőrrel, szarvasmarhával kereskedtek. Például Radován martalóc 1564 januárjában egyetlen alkalommal 200 szarvasmarha után fizetett 10000 akcse vámot Ráckeve-n. Sok martalóc különféle kézműparokkal foglalkozott, főleg timármesterséggel; ezenkívül szőlőt műveltek, kertgazdálkodást folytattak, egyesek a folyókon utasokat és árut szállítottak naszádjaikon. Néhány martalóc bekapcsolódott a pénzügyi egységek ügyeinek intézésébe is; például 1558-1560 között Jakó martalóc volt a tatai kincstári javak ámilja (ügyintézője), Székesfehérvár Palotai kapujának utvámját pedig Manuiló martalóc kezelte 1559-1560-ban.

A török defterekből és más forrásokból megállapítható, hogy egyrészt a katonai szolgálatot teljesítő martalócok és a várakba, városokba, falvakba, pusztákra települő polgári foglalkozású balkániak leszármazottaiból tevődött össze a Dunántul délszláv népsége a XVII. század végén is, illetőleg a törökellenes felszabadító küzdelmeket követő nagy bevándorló hullámok eredményeként.

Adatok a dunántuli hódoltság cigány etnikumáról

Az indiai eredetű cigányság egyes csoportjai már a XIV. század végén megjelentek a Kárpát-medencében, de tömegesebb bevándorlásuk csak a XV-XVI. században indult meg. A hódoltság éveiben már sokezer kóbor-nomád cigány élt a három részre szakadt Magyarország területén. Tulnyomó többségük karavánokban szanaszét kóborolt az országban, de egyes csoportjaik a várak és városok mellett, vagy éppen azokban telepedtek le, legtöbbször a mohamedán megszállók közelében, ahol megélhetésük jobban biztosítva volt.

A dunántuli és Duna-menti defterekből megállapítható, hogy a hódoltsági cigányok egy része igen szoros kapcsolatokat épített ki a török hódítókkal. Az elsősorban vasművességgel és muzsikálással foglalkozó cigányok mint tábori zenészek, fegyverkovácsok, tűzmesterek, sátorvetők, borbélyok, pribékek, hónérok, kémek és futárok a mohamedán hadsereg szolgálatába állottak, vagy pedig az egyre inkább balkáni jellegűvé váló hódoltsági katonai központok mohamedán vezető rétegének dolgoztak.

A Dunántulon és a Duna partvidékén főleg a pécsi, tolnai, ráckevei, budai, váci és esztergomi török források adnak hírt a legalábbis ideiglenesen megtelepedő, a Balkánon a görögkeleti vallást és délszláv nyelvet felvevő cigányokról. Ráckeve és Tolna kivételével ezeken a helyeken a cigányokat félkatonai jellegű dzsemaatokban irták össze, sőt Budán egész cigányváros alakult ki, mely a latin forrásokban "zingarorum civitas" néven szerepel, a török defterekben pedig "mahalle-i kibtiyan" (cigány-mahalle, cigánytelep) elnevezéssel.

A tolnai cigányok nagy szegénységben tengették életüket, kivéve Dorka Gucsorát, akit viszont "boszorkányság" vádjával

1558-ban Dur Ali szekszárdi szandzsákbég és Mevlána Iszá ráckeei török kádi máglyahalálra ítélte, és Tolnán megégettetett. Pécsen 1554-ben 12 mohamedán cigány önálló dzsemáatot alkotott, 5k voltak a vár kalauzai és futárjai. Szolgálatuk fejében több mint 50 %-os adókedvezményben részesültek. Kétharmad részük Abdullah (Allah szolgája) nevet viselt, mely arra utalt, hogy ujonnan tértek át a mohamedán vallásra. Ráckeevén 1562-ben 22 adózó cigány háztartásfő élt, s közülük tizenhárman már áttértek a próféta hitére. Esztergomban 1570-ben 22 cigányt irtak össze a dzsemáatszervezetben; egyharmad részük görögkeleti, kétharmaduk mohamedán nevet viselt. Fejadót tizenhatan fizettek, mert a két kethüda és a négy nőtlen fiu adómentességet élvezett.

A budai cigánymahallában 1546-ban 56, 1547-ben 60, 1599-ben 63, 1580-ban pedig 90 cigányt regisztráltak. A mohamedán cigányok 50 %-os adókedvezményt kaptak, csak 25 akcsét fizettek az 50 akcsés fejadó helyett. Három évtized alatt a görögkeleti dzsemáatok egy kivételével teljesen eltűntek; 1580-ban már csak 4 cigány tartotta meg görögkeleti vallását, a többi áttért a hódítók hitére. Ezzel nyilván egyéni érvényesülésüket kívánták megkönnyíteni. A cigánymahalle vezetője Szinán kethüda volt, a cigányvajda, aki 1546-ban 4 ortodox vallású kenéz dzsemáatja és mohamedán bölük (csoport) felett bíraskodott. A háztartásfők kétharmad része kovács és zenész volt, de akadt közöttük tűzér, rézműves, vásári felügyelő, seborvos és hóhér is. Az 1559-es budai cigányösszeírás legfontosabb tanulsága a rendkívül nagymérvű fluktuáció: az 1546-ban összeirtaknak közel fele (46,4 %-a) megszökött, az 1559-ben regisztráltaknak csaknem kétharmada (63,5 %-a) az ujonnan beköltözők közül került ki. E cigányösszeírás egyértelműen rávilágít arra a tényre, hogy még az átmenetileg letelepült cigányság sem tudott véglegesen szakítani a kóbor-nomád életmód sok évszázados szokásával.

* * *

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a különféle török források a dunántúli és Duna menti hódoltsági terület balkáni népcsoportjaitól számos értékes adatot közölnek, melyek sokkal részletesebben és pontosabban vetnek fényt a polgári foglalkozású és katonáskodó népesség számára, összetételére, gazdasági-társadalmi viszonyaira, mint a nem-mohamedán források szórványadatai. Éppen ezért kívánatos, hogy a kutatók a magyar, latin és egyéb források mellett a jelenleginél jóval bátrabban támaszkodjanak a török levéltári forrásokra is a dunántúli délszlávok és cigányok történetének feltárásakor.

Jegyzet

Korreferátumunk az 1975-ös Alkotó Ifjúság pályázatra benyújtott "A magyarországi török hódoltság nem-mohamedán balkáni etnikumainak történetéhez" című 241 oldalas pályamű alapján készült, melynek jegyzetekkel és bibliográfiával ellátott példánya a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének irattárában nyert elhelyezést.

László MÉSZÁROS:

Südslawen und Zigeuner im Gebiet der transdanubischen
Türkenherrschaft

Die türkischen Defter (Steuerlisten) geben von Südslawen und Zigeunern aus den Jahren des 16-17. Jahrhunderts eine Nachricht. Unter den Südslawen gab es Freibeuter und Iflaken.

Die wandernden Hirten, Bauern und Handwerker wurden von den Türken als Iflaken bezeichnet. Deren Anzahl stieg stufenweise im südlichen Teil Transdanubiens. In einigen Sandschaken erreichten sie im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts sogar 20 Prozent der Bevölkerung. Die Iflaken dienten den Türken bewaffnet, genossen bedeutende Steuerbegünstigungen und Gutsschenkungen dafür.

Die Freibeuter kamen aus den Reihen der griechisch-orthodoxen Serben. Aus den Soldverzeichnissen ist es wahrzunehmen, dass sie reguläre Soldaten - Infanteristen - waren. 10-20 Prozent des 12-15000 köpfigen regulären Militärs bildeten die Freibeuter. Die wurden in grösserer Masse bei Esztergom, Buda und Székesfehérvár von der Türkenführung konzentriert.

Die aus Indien stammenden Zigeuner traten in grosser Zahl zum mohamedanischen Glauben über. Sie wurden von den Türken als Soldaten, Musikanten, Schmiede, Scharfrichter, usw. angestellt.

Zum Schluss stellt der Autor fest, dass die balkanischen Volksgruppen der Türkenherrschaft nicht immer die Produktivkräfte vernichteten, sondern dieselben manchmal jedoch vermehrten. Diese Periode soll besser differenziert betrachtet werden.

HEICZINGER János:

A cigányok letelepitésének kezdete Fejér megyében

A török martalócok, császári zsoldosok és kuruc-labanc por-tyák által elpusztított falvaink betelepítésére behívott népek felsorolása hiányos lenne, ha nem említenénk a cigányokat. Ezen indiai eredetű nép nyugat felé tartó útján a XV. század első har-madában a népvándorlás utolsó hullámában kérte átboccsátását ha-zánk déli határán, amire Zsigmond magyar király és német császár engedélyt is adott. /1/

Hazánkban is maradt azonban belőlük. Hogy csak a Dunántulon maradjunk, a királyi helytartó Somogy, Zala és Vas vármegyékhez intézett körlevelében 1670. június 5-én 24 forint büntetés ter-he mellett megtiltja befogadásukat. /2/ A török által 1688-ban el-hagyott Székesfehérváron is maradtak cigányok (kik a mai Széchenyi utcát keresztező vasuti felüljáró tájékán létezett) csikvári vagy cigány kapunál tanyáztak. /3/

Az 1723. évi XVIII. törvénycikk rendelkezik az elpusztult falvak benépesítéséről. 1724. december 4-én pedig a helytartó-tanács intézvényt küld a vármegyéknek. Ezen intimátum ugyan a cigánykérdésnek megoldását az akkor Európa-szerte szokásos aboli-ciós felfogás alapján akarja véghez vinni, tehát kegyetlen eszkö-zökkel, mint a "jó utra nem térők" száműzetése, a száműzöttek meg-bélyegzése és kitoloncolása, a visszatérők lefejeztetése. De le-telepítésük gondolata is megjelenik: "Ha az országban eddig meg-türt cigányok közül - akikről nem derülne ki, hogy loptak, rabol-tak vagy más bűnben részesek volnának - a földesurak némelyeket uradalomukba befogadni és azon megtartani akarnának, az szabad-ságukban áll (id ipsis liberum quidem sit). Fogják azonban mara-dandóan a birtokon őket, és legyen rá különös és kifejezett gond-juk, hogy ezek nem botrányos, hanem tisztességes életet foly-tassanak, és főleg, hogy magukat a közbiztonságot veszélyezte-tőktől távol tartsák. Az ilyesmiben találtakat pedig példásan büntessék meg." /4/

A megye birtokos nemesei 1725. január 15-i közgyűlésükön szerezhettek tudomást az intimátumról: "Felolvastatott a nagymél-tóságu királyi helytartótanács rendelete az eddig itt garázdálko-dó, s ugy öfelsége más tartományaiból mint Magyarországról is kitiltott türehtetlen cigányok eltávolítása és üldözése ügyében tett szükséges rendelkezésekről." /5/

Ez a mondat már elárulja, hogy nem fogják a rendelet végre-hajtásában megerőltetni magukat. Ez ki is derül Mária Terézia 1758. április 6-án kelt intimátuma szövegéből: "Hogy a cigányok kőbor, tolvaj és rabló életmódot folytató hordája jó utra tér-jen, és az ország lakosai megszabaduljanak az általuk okozott veszedelemtől, és a közbiztonságról gondoskodás történéjék, bol-dogult emlékezetű VI. Károly császár és király helyhez kötésük-ről kegyesen rendelkezett. Ezen helytartótanács által az összes vármegyéknek kiadott intézvényre uraságot bizonyára jól em-lékeznek. Tehát, miként akkor hathatósan meghagyatott, amennyiben az ilyen, ez ideig az országban megtürt cigányok közül - akik-ről nem derült volna ki, hogy lopásokat, rablásokat vagy más bü-

nőket követtek volna el, más gonosztevékkel társultak vagy közösködtek volna - némely földesurak uradalmukba befogadni, eltartásukat elvállalni akarnák, az szabad lesz nekik (nonnullus ad dominia sua recipere, iisdem manutensionem impendere averint, id ipsum liberum sit). Tartoznak azonban birtokaikon állhatatosan megtartóztatni, különös gonddal és vigyázással lenni arra, hogy a ma kóbor és veszedelmes életmódot, mint annyi bajok okozóját elhagyják, magukat munkával következetesen elfoglalják, és így állandó lakhelyükön képesek lesznek megkeresni az életfenntartásukhoz szükségeset. Az olyanokról pedig, akik elkötelezték volna magukat a rendes életre és az állandó lakóhelyen való lakásra, tegyenek időről időre jelentést a magisztrátusnak. Azon többieket, akik ellenkezőleg, életüket a meghatározott időn belül megjavítani, megállapodni és annak rendjében megtelepedni restek volnának, és nem mutatnak a megjavulásnak jeleit, mivel köteleztettek az előirt kemény eszközökkel az országból történő eltávolításra, semmi módon vissza ne tartsák. Így figyelemmel arra, hogy az említett üdvös intézkedések a kellő eredményt nem hozták meg, és mint tudott, az említett cigányok nagy része állandó lakóhely nélkül kóborol, és ide-oda osonván ismételt kihágásokkal vétkeznek, ezért a királyi helytartótanács elrendeli azon korábbi intézkedések szoros megújítását, hogy azok, akik a jobb életre meg akarnának maradni az ország területén belül, ragaszkodjanak állandó lakóhelyükhöz. Ezekről pedig az összes földesurak uradalmainak igazgatóságai a szokásos módon tegyenek hirdetést." /5/

Az intimátumot a Fehérvári Pál elnöklete alatt 1758. május 29-én tartott közgyűlés tárgyalta, amikor is "... elrendeltette, hogy az ezen vármegye kebelében leledző cigányok Mária Magdolna napjáig keressenek maguknak tetszésük szerinti földesurat, tudniillik akinek a hatalma és keze alatt állandóan lakni akarnának, mert ha a meghatározott időpont után onnan elcsavarogva találtatnának, minden javaikkal egyetemben rabságba kerülnek, és mint a kegyes királyi parancs és rendelkezések áthágói kellő büntetésre, ugymint sátraik elkobzására és 50 pálcaütés elszívására kényszerítetnek." /7/

Az idézett intimátum a már következetes és megmásíthatatlan uralkodói akarat megnyilvánulása, a vármegye határozatából pedig kiolvasható a beletörődés. De további biztatás is jön 1760. november 27-én: "Emlékezzenek uraságotok azon rendelkezésekre, melyeket és minőket a cigányok kóbor népének állandó tartózkodási helyre való szabályozása ügyében ismételten elrendeltünk. Mivel közben megfigyeltetett, hogy még sokan vándorolnak, és ebből különféle alkalmatlanságok származnak, azért ezen királyi helytartótanács elrendeli uraságotoknak, hogy - amennyiben az még nem történt volna meg - azon kóborlókat, akik törvényhatóságuk területén találhatók, állandó tanyán és lakóhelyen történő élésre rendeljék, és ezzel szabadítsák meg őket a sűrű tudatlanságtól, melyben fetrengenek, és amennyiben lehetséges, töltsék meg őket a keresztényi emberi erkölcsökkel, ami a köz érdeke volna. Emlékeztetve uraságotokat az eljárás folyamán ezen ügyben megküldött rendelkezések végrehajthatatlan voltára, ne szünjenek meg azon munkálkodni, miszerint ezen nép mégis megtérjen a keresztény erkölcsökre, és a köz hasznára válják. A továbbiakban ezen királyi helytartótanács elvárja uraságotok jelentését

az időközben bekövetkezett eredményekről." /8/

Maga az alispán, Vörös Ignác terjesztette a rendeletet az 1760. december 15-i közgyűlés elé, amely úgy határozott, hogy: "... rendelkezéseit a vármegye érdemben megújítja és a mielőbbi eredmények elérhetése érdekében megtoldja azzal, hogy a cigányok családrádsággal se tarthassanak lovat, és azzal ne is kereskedhessenek, ezért megintti őket, hogy a következő Szent György napig térjenek állandó lakóhelyre és műveltebb életmódra (se ad fixas sedes cultioremque vivendi modum). A vármegye határozatával megerősíti, hogy e kérdésben keményebben kell büntetni, melynek részletesebb elintézésének és végbevételének módját a szolgabírákra bizza. Hogy pedig minél pontosabban legyen elintézve, elrendeli, hogy a földesurak, akiknek birtokain cigányok tartózkodnak, jelentsék, ha valami segítségre szorulnának." /9/ A közgyűlés ezenkívül a megtelepedésre korábban 1758. július 22-ére kitűzött határidőt 1761. április 24-ig meghosszabbította.

Valamelyes eredményre mutat, hogy az 1761. június 11-i közgyűlésen már arról van szó, hogy "... a vármegye kebelében tartózkodó cigányok alázatosan kérelmezik, hogy miként a Veszprém megyei cigányoknak, nekik is legyen szabad lovakat tartani, miáltal a vármegye szolgálatában hasznosabb szolgálatokra volnának képesek. Mire nézve a vármegye megismétli korábbi végzését, és azt megerősíti. Két szolgabírói jelentés is van, miszerint néhány földesur akadályozza a vármegye korábbi rendelkezéseinek végrehajtását, tudniillik nem engedélyezi, hogy az érintett cigányok a vármegye korábbi rendelkezéseinek értelmében eladják a lovaikat. Evégből úgy határozta, hogy nem engedelmeskedvén néhány földesur tilalmának, a cigányok tartoznak a lovaikat eladni, máskülönben a hatóság azokat elveszi és elkobozza." /10/

Ismét találkozunk tehát a cigányok letelepítésének örökös visszataró buktatójával, a lótartás kérdésével. Mert ha a cigánynak lova van, kóborol, ha nincs, nem képes megművelni a földet. Ezért kerül újra szóba a kérdés az 1761. október 15-i közgyűlésen, mikor "... szolgabíró urak jelentést tettek afelől, hogy némely földesurak akadályozzák a vármegyének a cigányokról tett rendelkezéseinek végrehajtását, ezért elhatározta, hogy azokat, akik az ily végzéseknek ellene szegülnek, idézzék a vármegye törvényszéke elé." /11/

Folytatódik a vita az 1764. április 9-i közgyűlésen is: "... ha tehát a földesurak közül valaki ezen cigányoknak a továbbiakban is megengedné a lótartást, és ezenképpen szembeszállna a vármegye határozatával, a korábbi rendszabályok értelmében a vármegye törvényszéke elé idézendő, és tette bebizonyosodván 100 forintra büntettség." /12/ Végül is, mint látni fogjuk, a helytartótanácsnak kell kimondani az utolsó szót e kérdésben.

Az 1761. december 10-én kibocsátott intimátum újabb részleteket tartalmaz: "A cigány népségnek megrendszabályozása és állandó lakóhelyre történő visszaszorítása ügyében a vármegyék, városok és kerületek által ide a királyi helytartótanácsához küldött és innen ő királyi felségéhez felterjesztett jelentésekből ő királyi felsége kegyesen felismerte, hogy a kóborló és eddig lopásból és rablásból élni szokott, az igaz hit alapelemeivel alaposan át nem itatott és az államra terhes cigány népségnek

megrendszabályozására, az ezen ország előmenetelére tett intézkedésekkel a minden bizonnyal említésre méltó munkát folytatni kell, és minden erővel előremozdítani, ezért egyben megparancsolja, hogy a cigányok nemzetségének nevét mindenütt el kell törölni, ezt országszerte ki kell hirdetni, és azok számára, akik az érintett cigányokat ezek után is így neveznék, büntetést kell kiszabni: emellett valójában rendeljék el, hogy ezen nép embereit az iparosok céheibe ezután minden késleltető nehézségek nélkül fogadják be. Ő császári és királyi felségének e rendelkezéseiről ezen királyi helytartótanács uraságotokat azzal értesíti, hogy azt területükön hirdettessék ki, és a bűn elkövetője számára büntetés megállapítása felől gondoskodjanak. Az említett cigányoknak megrendszabályozásánál a legtöbb erőt arra kell fordítani, hogy ezen népet eltiltsák a jelenlegi kóborlástól, mely igen ártalmas, és az ország lakosainak károkat okoz. Evégből őfelsége kegyesen elrendelte és megparancsolta, hogy ezen cigányokat mindenütt állandó lakóhelyre kell szorítani, és ezt állandósítsák, állandó zsinórmértékül leszögezvén és meghatározván azt is, hogy az ezen vagy más helyen röghöz kötött cigányoknak egyikének sem lesz szabad mesterség vagy munkakeresés, végzés vagy bármi címen vándorolni, és utlevelet váltani. Azután ha valakinek közülök azt rendelnék, hogy helyezze magát valamelyik arra vállalkozó földesur pártfogása alá, őfelsége kegyesen megparancsolja, hogy a vármegye magisztrátusa a magukat ilyen módon elkötelezett uraságokkal a dolgot oda vigye, hogy ők a pártul fogott cigányoknak, vagyis azoknak, kiknek egyrészt állandó munkát, másrészt fizetést adni szoktak, jelöljenek ki birtokaikon állandó lakóhelyet, ahol a segítségükkel azon házat építhessenek, ha-sítsanak ki művelésükre telket, azok számára pedig, akik valamely mesterséghez értenek (amint mondják, leginkább kovácsok), annak gyakorlását ne csupán engedélyezzék, hanem valami költséggel segítsék abban őket. A többi cigánynak pedig, akik egyetlen uraság védelme alatt sincsenek, uraságotok úgy intézzék a dolgát, hogy akik a megye területén léteznek, valamelyik helységbe írják be őket az általuk üzött mesterség minémisége szerint, hogy így végre az illető helység többi lakosával egy sorban és közösségben élvén, arra szoruljanak, hogy feleségük és gyermekeik élete fenntartásáról fáradhatatlan munkával gondoskodjanak. De egyáltalán ne nyujtsanak lehetőséget arra, hogy egyik helységből a másikba vándorolhassanak, evégből számukra utlevelet ne adjanak és a lőtartást ne engedjék meg nekik, ne hogy egyik helységből a másikba vándoroljanak. Az erdélyi oláh cigányoknak, mint rosszabb fajtájú embereknek, nem engedélyezi a bevándorlást Magyarországra, hanem a harmincados helyekről és a nevezett fejedelemség véghelyeiről, ahol megjelenének, vissza kell üzni őket, és kényszeríteni Erdélybe. Ezen ismételt megfogalmazottak szerint végbevihető a cigányok népének megrendszabályozása az óhajtottak szerint. Ezek után a fentiekkel meg egyezően kövessenek el uraságotok a maguk területén mindent az előadott szükséges eredmények elérése érdekében, mikről annak idején tegyék meg jelentéseiket ezen királyi helytartótanácsnak." /13/

A rendeletet az 1762. január 11-i közgyűlésen Vörös Ignác alispán ismertette, és úgy határoztak, hogy "... a két szolgabíró útján a vármegye területén közhírré kell tenni, hogy aki az

említett cigányokat e csaló névvel (hoc nomine imposterii) illeti, 1 forint büntetést fizet". /14/

A helytartótanács 1762. szeptember 27-én kiadott intimátumában már számon kéri a vármegyétől a királyi parancs végrehajtását: "Mivel ő császári és királyi felsége parancsára az uraságoknak 1761. december 10-én a cigány népség megrendszabályozása ügyében megküldött rendeletre a mai napig sem érkezett válasz, ezen királyi helytartótanács figyelmeztet, miszerint ő szent felsége a helytartótanácsnál már megsürgette megrendszabályozásuk gyorsabb intézését, ezért minél gyorsabban küldjék be jelentésüket ezen helytartótanácsnak arról, hogy a kegyes királyi rendelkezésekben mit végeztek a valóságban." /15/

Ezt már tárgyalás nélkül súllyesztik az irattárba. De a helytartótanács is csak 1766. február 17-én eleveníti fel az ügyet: "Ő császári és királyi felsége kegyesen úgy rendelkezett, hogy mivel az azelőtt cigánynak nevezett népség a kegyes királyi parancssal megegyező helytartótanácsi rendeletekben előírt lakóhelyekre még mindig nincs mindenütt letelepítve, hanem a megfigyelések szerint itt-ott még mindig sátrakban tanyáznak, az azelőtt is érvényben volt rendeleteken túlmenően újból elrendeljük uraságoknak, hogy - ahol ez még nem történt volna meg - ezen népet rögvést szorítsák munkára, a földesurak és ezek tisztjei és emberei ne adjanak számukra utlevelet, a már kiadottakat mint már érvényteleneket ne fogadják el, az idegeneket bárhol találhatók, utleveleket elszedvén utasítsák származásuk helyére, és ezeket a területükön a szokott módon mindjárt hirdessék ki és el ne mulasszanak gondoskodni az előrebocsátottak szigorú végrehajtásáról". /16/

Erre már megmozdulnak a vármegyék. Statutumokat alkotnak a koldusokról, cigányokról és más kóborló népektől, azokat hasonló állásfoglalás céljából megküldik a szomszéd vármegyéknek. Az uralkodónak pedig 1767. december 10-én újabb intimátumot intéztet a helytartótanáccsal a vármegyékhez: "Ő szent királyi felsége a már megtett sok jelentésből megismerte, hogy a még mostanság is kóbor cigány népség megszokta lopásból és rablásból élni, ezért nagyon káros az államra. Bármennyi rendelkezést tettek is, hogy ezt a tudatlan, kóbor, henye életű népséget a multban összehozzák azokkal, akiktől tudást és becsületes életmódot tanulhatnak, a kiadott körrendeletekkel, mint aminők nevük eltiltása, a céhekbe való felvételük, állandó lakóhelyhez kötésük, továbbá az, hogy lovat nem tarthatnak, amivel egyik helységről a másikba vándorolhatnak és könnyebben lophatnak, rabolhatnak. Mivel pedig úgy látszik, hogy mindez, a hivatalbeliek igyekeztével együtt sem elegendő, hogy ezt a zabolátlanul kóborló és henyeléshez szokott emberfajtát a jó utra terelje, mivel gyermekeik az emberi társadalmon kívül nevelkedvén fel, lassacskán fertőződnek népük mocskos életét követő szüleiktől, úgyhogy végtére úgy látszik, mindenben őseik nyomát követve eltérnek a tisztesség utjától, és ahelyett, hogy valami becsületes munkával embertársaik hasznára lennének, inkább a henyeléstől eltunyulva, a szegénységtől és inségtől hajtva mindenütt vagy koldulással vannak más terhére, vagy lopással kényszerülnek életüket fenntartani. Mivel pedig ezen szabados és sem az isteni sem az emberi tanítással át nem itatott népet ebben a romlott erkölcsökben és

vastag tudatlanságában megtartani sem az Istennek tetszésére, sem az emberi társadalomnak javára nem válnék, ezen királyi helytartótanács főnt címzett uraságotoknak elrendeli a következőket:

Előbben: miként azt 1761. december 10-én uraságotoknak megküldött utasításokban elrendeltük, a következő február hó végéig az összes cigány családokat, feltüntetve feleségüket, gyermekeiket, azok nemét és korát, ugyszintén ha valami mesterséget űznek, vallásukat, a valóságnak megfelelően írják össze, ugyszintén a távollévőket és az idegeneket is, megjelölván, hogy kinél és miért tartózkodnak, név és személy szerint feltüntetve. Végezetül ezen összeírásokat külön táblázatokba foglalva ide, ezen királyi helytartótanácsához minél gyorsabban küldjék fel, hogy ő szent királyi felségéhez felterjeszthessük azokat. Ezen összeírás alkalmával közölni kell valamennyi cigánnyal, hogy a következő 1768. július végéig gondoskodjanak maguk számára jobbágyi vagy zselléri lakóhelyről és állandó lakásról a maguk földesuránál a szükséges szolgálatok ellenében olyaténképpen, hogy a következő összeírásba már azt is be lehessen jegyezni, hogy a cigány család mely helységben él és mely földesurhoz szegődött vagy vetette magát alá neki, ugyanis máskülönb ha a megállapított határidő leltével még találhatók lennének felütött cigánysátrak vagy földkunyhók, azt a falvak bírái súlyos büntetések terhe alatt grujtsák föl vagy rombolják le, és már most, jó előre kell tudatni a cigányokkal, hogy azokat a családokat, akik az ideig állandó lakóhelyről nem gondoskodtak, mint kőborlókat és közveszélyes embereket a hatóságnak el kell fogni, és mindaddig, míg felőlük valami intézkedés nem történik, biztos őrizet mellett, az utak javítására vagy más közérdekű munkára kell fogni. Ezen kegyes királyi rendelkezéseket rendeljük el jelen levelünk erejével annak idején végrehajtani, mivel azt ő szent királyi felsége szorosan és szigoruan megparancsolta.

Másodsor: Ugyanazon fent említett császári és királyi felség ugyancsak akarja, hogy a cigányok vagy gyermekeik ne merészeljenek meztelenül kimenni lakásaikból, és elrendeli, hogy ellenkező esetben a szülőket részesítsék testi fenytékben, a gyermekeket pedig fogják be és vesszőzzék vagy korbácsolják meg. A ruházatuk egyezzzék meg azokéval a parasztokéval akik között laknak, és semmi esetben se tőrjék el, hogy eddigi szokásuk szerint csak egy lepedőbe burkolózzanak, de szigoruan elrendeli, hogy arra szorítsák őket, hogy ugy otthon, mint a nyilvános helyen tisztességes ruházattal fedjék be testüket.

Harmadsor: Uraságotok rendeljék el a mesteremberek összes céheinek, hogy a cigány gyermekeket minden további nehézség nélkül tartoznak felvenni. Végtére le kell tenni az összes ugynevezett cigányvajdákat és a cigányokat a falvak bírái alá kell rendelni.

Negyedsor: A lótartásról már azelőtt is történt rendelkezés, hogy a cigányok ne merészeljenek lovat tartani. Mivel az országban vannak olyan cigányok, akiknek sok lovak van, mert azokkal kereskednek, azért nehogy a jogosan lovat tartók károsodjanak, mások pedig e címen lophassanak, ezért a cigányoknak egyszerűen tilos lovat tartani, amennyiben valamelyikük a nagy számban tartott lovakkal kereskednék, ez csak ugy lesz számára megengedve, ha a lovakról, melyek a birtokában vannak, külön hitelt érdemlő

passzusokat és tanusítványokat tud felmutatni, mert ezen tanusítványok nélkül magától értetődően tolvaj. Miként egyebeknek is 1768. július vége a határideje, melynek elmúltával a cigányok az elkobzás terhe mellett nem tarthatnak lovat, kivéve az olyanokat, akik jobbágyi földeket vállaltak és a föld megművelésére szükséges az nekik." /17/

Ezt a rendeletet az 1768. január 7-i kisgyűlésen ismertette Vörös alispán. A március 24-i közgyűlésen pedig már "... a szolgabíró urak jelentik, hogy a hegyes királyi helytartótanácsnak a mostanság újparasztoknak nevezett cigányok ügyében tett rendeletét a január 7-i kisgyűlés határozatának megfelelően kihirdették és a rendeletnek megfelelően készített összeírásukat felterjesztés végett a közgyűlésnek bemutatták." /18/

Bár a letelepedés határideje a kezdeti 1758. július 22-ről 1768. július végére tolódott el, végül mégis mozgásba jött a dolog. Ezt használja ki a helytartótanács gyors egymásutánban kiadott, új meg új elemeket tartalmazó rendelkezéseivel. Így 1769. július 14-én elrendeli, hogy "... a cigányok lótartását ne tiltás el csak úgy egyszerűen, hanem az ügyet úgy kell intézni, hogy nekik egyénenként annyi lovat engedélyezzenek tartani, amennyi munkájuk és az általuk teljesítendő szolgálattuk szükségletéhez képest szükséges. Tovább földkunyhóban egyáltalán nem lesz szabad nekik lakni, hanem kötelezzék őket, hogy másokhoz hasonlóan, de soha sem a szomszédéval összeragasztott házat építsenek." Majd 10 nappal később: "... a valóban letelepedett és megrendszabályozott cigányokon kívül nehoysz másnak utlevelet adjanak". /19/

A helytartótanács 1773. február 12-én, a királynő parancsára hivatkozva, nyolcpontos rendeletet bocsát ki; ebből a korábban nem szerepelt rendelkezéseket idézem: "3. A vajdák eltörlésével és letételével minden cigány a helységek biráinak van alávetve. Ezen birák pedig, egyéb kihágások mellett, különösen arra kötelesek ügyelni, nehogy ezek közül valaki egyik az eldöglött számos- és aprójószág husából, melyek hulláit - az e célra kiadott rendelkezések szerint - elföldeltetni tartoznak. Ha pedig bárkit rajtakapnának az ilyen tiltott hus evésén, azt minden elnézés nélkül haladéktalanul szállítsák a vármegye tömlöcébe, és ott kenyéren és vizen böjtöljön egy hónapig, melynek elteltével pedig annyi pálca- vagy korbács ütésével, amennyit elbir, büntessék (az 1783. szeptember 12-i parancs 18. pontja ezt 24-ben határozza meg).

5. A kovácmesterséghez szükséges szerszámokkal rendelkezők és akik ebben a mesterségben jártasak, a falu során házuk van, ezen mesterség folytatásában - mint a népnek hasznosak - megtartandók, és ezek házat lerontani nem szabad, hanem munkára kell kényszeríteni őket.

6. A cigányok gyermekeit - kiknek neveltetésétől függ többnyire minden - helyezték szerte a jobbágyokhoz, és evégből az illető parasztnak fizessenek napi 3 krajcárt mindaddig, amíg munkaképessé válnak. De ahol ilyen gyermekek nagy számban adódnak, azt ide jelenteni kell, hogy ellátásukról alkalmatos intézkedés történhessék, és pedig a többi segélyezendővel együtt. A helységek plébánosainál annak útján intézkedés történt, hogy a cigányokat,

de főképpen azok gyermekeit szorgalmasan neveljék az igaz hitben, és az erre rendelt ingyenes iskola látogatására kényszerítsék.

7. Ezen cigány népség emlékezetének eltörlése végett nyilvános fenytetés terhe mellett megtiltjuk az eddigi nyelv használatát ahelyett, ami ott, ahol élnek, érvényes. Melyet ha megszegni mérszelnének, minden bizonytal sulyos büntetésre lesznek ítélve.

8. A nemrég elrendelt egyetemes összeírásakor és a belőle következő adókiivetéskor ezeket az embereket is tekintetbe kell venni, következésképpen úgy a jobbágyokat, mint a házasság és házatlan zselléreket a maguk során az adózók között a teljesítendő vagy a már teljesített hadi és házi adó alá vetni és az urbéri táblázatba bevezetni. Urbéresként kell őket kezelni, és ott ahol összeírták őket, az összeírásban és az urbéri táblázatokban is, biztosan megállapítható legyen ezen újparasztok neve és az összeírásuk éve. Mindezek tekintetében utasítsa ezen vármegye a szolgabirákat, hogy a leküldött zsinórmértékekkel pontosan megegyező jelentéseiket készítsék el, és folyó év január 1-től fogva félevenként elengedhetetlenül és felelősség terhe mellett tegyék meg a vármegyénél, mely ezeket alaposan megvizsgálván arraszve, hogy a zsinórmértéknek megfelel-e küldje fel ezen helytartótanácsnak. "Az ezen rendeletet tárgyaló 1773. május 7-i közgyűlés most már "meghagyja a járási szolgabíró uraknak, hogy végtére tegyenek eleget a cigány nép megrendszabályozása ügyében tett királyi rendelkezéseknek". /20/

A következő lépést az 1774. január 3-i intimátum jelenti: "Ő szent királyi felsége parancsára uraságotoknak ez idáig a cigány gyermekek neveltetése tárgyában úgy rendelkezett ezen királyi helytartótanács, miszerint csupán a 2 évet már betöltött cigány gyermekeket kell elvenni a szüleiktől, és előírt nevelésük végett parasztoknál elhelyezni, és az ilyen parasztoknál elhelyezettek után 12 éves korukig napi 1 garast kell fizetni, a 12 éven felülieket pedig szolgálatra vagy mesterségek tanulására kell szorítani. Továbbá az ezen ügyben felhozottak okából ő szent királyi felsége megengedi - nem ellenkezvén azon korábbi jószágos rendelkezésekkel, miszerint ezen nép fiai, ha jobbágyi telkük van, tarthatnak lovat - az olyanoknak, akik tényleg művelnek telki földeket, házi szolgálatra, és pedig a föld megművelésére, a közterhek viselésére, nem pedig kereskedésre, megengedjék a ló-tartást. Mivel pedig ezen kegyes királyi szándéknak és ezen ügynek a közérdek szempontjából való tökéletes véghezvitele főképp az eljáró megyei vezetőségbeliek ügyességétől függ, evégből ő szent királyi felsége kegyesen megparancsolja, hogy a szolgabíróknak rendeljék el, miszerint ők ezen kegyes rendszabályozás érdekében kiadott pontok végrehajtása dolgában legalább minden három hónapban, részletekben járják be járásuk helységeit, és ott hirdetve hirdessék a kegyes királyi rendeletekben előírtak megújítását, és amennyiben hiányokat észlelnek, azok kiigazítása felől azonnal intézkedjenek. Törekedjenek tehát uraságotok ezen kegyes királyi rendelkezésekhez alkalmazkodni, és úgy ezen, miként az ügyben más alkalommal tett intézkedéseknek kellőleg megfelelni, és legfőképpen azok végrehajtására törekedni, efelől alkalmas módon intézkedni, és az előírt táblázatos jelentéseket időről időre rendszeresen megküldeni." /21/

Majd az 1774. június 30-án kiadott intimátum szerint: "Öfelsége kegyes királyi parancsára elrendeli ezen királyi helytartótanács, hogy a katolikus cigány gyermekeket katolikus parasztnál, a nem katolikusokat pedig nem katolikusoknál helyezték el az előírt nevelésre. Abban az esetben pedig, ha a katolikus cigány gyermeket nem katolikusokhoz kellene adni, az ilyen gyermeknek az igaz hitben történő nevelésére a helyi plébánosok ügyeljenek, és a nem katolikusok semmi esetben se akadályozzák a plébánosoknak a nevelés ügyében tett felügyeletét. Ezen felül még az a megjegyzés, hogy ha akadna árva, elhagyott nem katolikus avagy bizonytalan vallású cigány gyermek, azokat is katolikus parasztokhoz adják a katolikus hitben való nevelésre. Törekedjenek tehát uraságotok ezen királyi rendeletet is az ezen ügyben a megyés püspökök számára elrendeltekkel összhangban végrehajtani." /22/

Az 1774. szeptember 5-1 kisgyűlésen Vörös Ignác alispán bejelenti, hogy "... ezen vármegye azon alázatos kérdést intézvén a nagyméltóságu helytartótanácsához, hogy a nevelésre a parasztnak átadott cigány gyermekek tartására fizetendő napi 1 garast kétségen kívül melyik pénztárból kell kifizetni, azt válaszolja a nagyméltóságu helytartótanács, hogy öfelsége jószágosan azt akarja, hogy a napi 1 garast a házi pénztárból fizessék ki, egyben utal arra is, hogy az említett gyermekek mely koruktól ne szoruljanak az állam segédelmére, hanem élelmezésükért és ruházatért alkalmazzák őket szolgálatra, hogy ezáltal a házi pénztár minél előbb mentesüljön eltartásuk terhétről. Meghagyja a járási szolgabíró uraknak, hogy a parasztokhoz nevelésre kiadott cigány gyermekeket írják össze, az összeirtakat jelentsék, hogy a napi garasok kifizetéséről a nevelő parasztnak számára a házi pénztárból rendelkezni lehessen. Azokat a parasztokhoz kiadott cigány gyermekeket, kik szüleikkel egy helységben vagy birtokon vannak, mivel szüleik csalják őket, azért nehezen lehet, vagy nem lehet a többi parasztnak gyermekek szokására nevelni és cigány mivoltukból kiemelni. Elrendeli ezért, hogy az ilyen gyermekek hosszabb időre elszakadjanak szüleiktől, más és más járásokba kell őket áthelyezni." /23/

Ennyi biztatás és ilyen aprólékos szabályozás után végre az 1777. április 9-én kezdődött közgyűlésen "... a két járási szolgabíró ur bejelentesztette a megye területén lakó újparasztoknak mondott cigányokról a megküldött zsinórmérték szerint készült összeírását az 1776. esztendőről." /24/ És az 1778. január 2-án kelt intimátum szavait idézve: "Az újparasztokról uraságotok által ide felterjesztett táblázatos összeírás felülvizsgálatakor megelégedéssel állapítja meg ezen királyi helytartótanács, hogy Fejér vármegye a cigány népség megrendszabályozásának az ügyét mindenestől fogva buzgón és az e célra előírt alapelvek szerint, és ebből kifolyólag már jó eredménnyel és előmenetellel intézi. Uraságotok és a közreműködő hivatalbeliek ily módon az ügy folyamán ismételten megmutatott dicséretes buzgóságának és fényes szorgalmának minden módon történő elismerése mellett ezen királyi helytartótanács ... ezek felől biztosan nem mulasztja el, hogy ő királyi szent felségének alázatos jelentést tegyen." /25/

E dicséretnél azonban értékesebb számunkra az az 1780. január 20-1 intimátum, mely visszaküldi Fejér vármegye magisztrá-

tusának azt a táblázatot, melyet Marich Tamás és Pekete János készített az 1779. esztendő első feléről a csákvári járásról, "... mert a gyermekek neveltetéséről szóló rovatba úgy azt, hogy ezek közül kiket és miért helyeztek máshová, valamint azt is, hogy kik és miért hagytak otthon, a közreműködő hivatalbeliekkel be lehetett volna vezetetni, és megfigyelésünk szerint a táblázat utolsó oldalán az adókvetés rovatában a járulék mennyisége üresen maradt." /26/ A kifogásolt kimutatás "A csákvári járásban tartózkodó ujjparasztok összeírása az 1778-1779. katonai évről." címet viseli. Eszerint az akkori járás 17 helységében (Acsa, Adony, Boglár, Csákseregélyes, Csákvár, Dunapentele, Lovasberény, Pákoz, Pátka, Pázmánd, Perkáta, Sárosd, Seregélyes, Sukoró, Velence, Vereb, Zámoly) 62 letelepedett cigány család élt 122 gyermekkel, akikről csak annyit mond, hogy a falubeli gyermekek módjára nevelődnek (Educat - scilicet pater eorum - more incolarum). Valamennyien a jobbágy soron laknak, a falubeliek módjára öltözködnek és dögöt nem esznek. Vajdáik nincsenek, hanem a falvak bírái alá tartoznak. Szinte valamennyien magyar névre hallgatnak: Ádám, Babai, Bádi, Cukor, Danyi, Farkas, Gulyás, Hártya, Járóka, Jónás, Kovács, Kuti, Magda, Mészáros, Nyári, Oláh, Pádár, Sallai, Szarvas, Vas. Pátkán a két Danyi, Pázmándon a Mészáros és Perkátán a négy Kovács család jobbágy, telkeik nagysága azonban nincs feltüntetve. A földművelés mellett az egyik Danyi zenél (sustentat vitam agricultura & musica), a másik kovácmesterséget is folytat (sustentat vitam rurali labore & arte fabrili). A zsellérek közül az acsai Járóka, a dunapentelei Nyári, a sukorói Gulyás, valamint a velencei Oláh és Gulyás szerepelnek mint kovácsok (vitam sustentat arte fabrili). A többi zsellér kétkezi munkával (manuali labore), földműveléssel (agricultura) és esetleg még zenéléssel vagy kovácmesterséggel tartja el a családját. Kizárólag zenész nincs közöttük.

Miközben ezen ügyirat járja a hivatalos utját, elkészült már az 1781. évi január 21-én kiadott újabb szabályozás: "A cigányok megrendszabályozása dolgában ő szent királyi felsége az általunk hozzá felterjesztett összefoglaló táblázatokból kegyesen belátta, hogy az ezen népnek megrendszabályozása dolgában végső célul előterjesztettekhez a köz érdekében serényen hozzá kell fogni, és nem elegendő utólag sajnálkozni. Egyben jóságosan elrendelni méltóztatott, hogy a jövőben minden vármegye, város és kerület az itt mellékelt minta szerint tegye meg jelentését a folyó félévtől fogva. Az idecsatolt minta közlése mellett a király kegyes parancsából meghagyja ezen királyi helytartótanács, hogy a jövőben a mellékelt minta szerint pontosan kiállított jelentéseiket küldjék be az előirt időben és megegyezően a kegyes zsinórmértékkel. Az adó kvetésének mértékében ügyeljenek a hadi- és házipénztárak rendjére, ezek járandóságát megkülönböztetve és elkülönítve a két utolsó rovatba vezessék be, és az ujjparasztok adóztatásánál az adó kvetése és behajtása ügyében az egyéb adózóknak terheit vegyék szabályul, melyek az említett zsinórmérték szerint a többi nem nemesek tekintetében kegyesen elrendelve lettek. A megrendszabályozásnak minden itt előadott ügyében alapon és oly szívesen lássanak hozzá, amekkora haszon és kényelem származhatik abból a közre. Ugyanis türhetetlen lenne, ha azokból a költségekből, melyeket azon gyermekek nevelésébe fektetnek és

a házipénztárt terhelik, nem valósulhatnak meg a házipénztár terheit viselő többi adózók javára óhajtottak." /27/

Az említett zsinórmérték a korábbi 13 helyett már 37 kérdés-re vár választ. Felsorolásuk helyett alábbiakban közlöm Fehér vármegye adatait az 1784-1785. katonai év első feléről, a zsinórmérték alapján készült országos összefoglaló táblázatból. A családos ujjparasztok száma 200, melyhez még 8 családos özvegyasszony járult. Gyermekeik így oszlottak meg: 2 éven aluli 47 fiu, 46 leány; 2-12 év közötti 132 fiu, 137 leány; 12 éves és ezen felüli 96 fiu és 66 leány. Családi körben maradt 97 fiu és 88 leány; iskolába jár 5 fiu, 3 leány. A szüleiktől elvettek és nevelésre idegenekhez adtak 131 fiut és 126 leányt. Katona 1, zenész 5, iparos 2, szolgálégény 122, szolgálólány 133. Házaik, szám szerint 200, a többi falubeli házak sorában vannak. A családfők közül negyedtelkes jobbágy 3, nyolcadtelkes 4, házas zselér 152, más házában lakó 20. Mindannyian a környezetük módján öltözködnek. Megélhetésük szerint 7 zenész, 2 kovács, 194 kétkézi munkás. Koldus és döghusevő nincs köztük. A falusi birák alá van rendelve 201, nincs 3. Együttesen befizetnek a hadipénztárba 244 forint 90 $\frac{3}{8}$ dénárt, a házipénztárba 528 forint 60 $\frac{5}{8}$ dénárt, mindössze 773 forint 51 dénárt. /28/

A király legfelsőbb elhatározása, a helytartótanács rendelkezései, Fejér vármegye közönségének határozatai szavainak a forditáson át is megnyilvánuló erejének közlésével kívántam megmutatni azt a hatalmas erőfeszítést, amellyel a feudális hatalom a maga társadalmi rendjébe kényszerítette a török hódoltság után területén maradt kóbor cigány népséget. És azt az aprólékos ügykezeletet is, amivel létrehozta egykori jobbágyfalvaink cigánytelepeit. E telepek megszüntetése már a szocialista társadalomra vár.

Jegyzetek

- /1/ Fejér: Codex Georgicus diplomaticus Hungariae ecclesiasticus & civilis. Budae. 1841. Tom. X. Vol. V. Pag. 532-533.
- /2/ Illési: A cigányok történetéhez. Ethnographia. 1893.évf. 4-6. szám, 157.
- /3/ Jenei Károly: Székesfehérvár visszafoglalása. Fejér megyei történeti évkönyv, 5.kötet, 1971. 17. térkép melléklete; - Somkuti Éva: Székesfehérvár harmadik városkapuja történetéhez. Uo. 169-170.
- /4/ Fejér megyei levéltár (Fl.) Actorum politicorum fasciculus (Apf) IX. No. 2.
- /5/ Fl. Közgyűlési jegyzőkönyv (Kjk) T. 9. P.11.
- /6/ Fl. Apf. XXV. No. 75/1758.
- /7/ Fl. Kjk. T.8. P.180.
- /8/ Fl. Apf. XXVII. No.15/1760.
- /9/ Fl. Kjk. T.8. P.492.
- /10/ Fl. Kjk. T.8. P.547.
- /11/ Fl. Kjk. T.8. P.590.

- /12/ Fl. Kjk. T.8. P.861.
/13/ Fl. Apf. XXIX. No.4/1763.
/14/ Fl. Kjk. T.8. P. 611.
/15/ Fl. Apf. XXX. No.17/1763.
/16/ Fl. Apf. XXXIII. No.6/1766.
/17/ Fl. Apf. XXXV. No.6/1768.
/18/ Fl. Kjk. T.14. P.227 & 350.
/19/ Fl. Apf. XXXVI. No.132 & 133/1769.
/20/ Linzbauer: Codex Xavér Franciscus Sanitariomedicinalis.
Budae. 1852. Tipis Regiae Scientiarum Universitas. T.2.
P. 634 & Fl. Kjk. T. 15. P. 124.
/21/ Fl. Apf. XLI. No. 10/1774.
/22/ Fl. Apf. XLI. No. 98/1774.
/23/ Fl. Kjk. T.15. P.466.
/24/ Fl. Kjk. T.16. P.203.
/25/ Fl. Apf. XLV. No.50/1778.
/26/ Fl. Apf. XLVII. No.22/1780.
/27/ Fl. Apf. XLVII. No.45/1780.
/28/ Magyar Országos Levéltár. Helytartótanácsi levéltár. C.56.
Departamentum cingarorum. Ad No.2832-785. Tabella in puncto
regulationis gentis Zingarae pro 1-o semestri 1784.

János HEICZINGER:

Die Anfänge der Zigeunersiedlung im Komitat Fejér

Karl VI. brachte am 15. Jänner 1725 eine Anordnung, um die aus der Türkenherrschaft stammenden und im Lande herumtreibenden Zigeuner zu entfernen. Nach der Anordnung wurden die Zigeuner zur Ansiedlung oder zum Exil gezwungen.

Die Sorgen wurden trotzdem von Karls Tochter, Maria Theresia getragen. Sie gab am 6. April 1758 den Befehl die Zigeuner durch den Grundherrn ansiedeln zu lassen. Das Komitat Fejér gab zwei Monate Termin - bei Strafe von 50 Stockschläge - dazu. Es wurde den Zigeunern die Pferdehaltung - ein Mittel zum Wandern - verboten. Seit 1761 wurden sie nicht mehr als Zigeuner, sondern als "Neubauern" bezeichnet.

Es wurden ihnen die Pässe untersagt, ihre Häuptlinge aufgehoben, sie wurden den Dorfsrichtern unterstellt. Der Dorfsvorstand kontrollierte, ob sie ähnliche Kleider, wie die anderen Bauern tragen, ob sie nicht das Aas essen. Sie wurden aufgefordert, Häuser zu bauen.

Die Anordnung vom 3. Februar 1773 liess ihre Kinder über Jahre von ihnen wegnehmen, um bei Bauern weiter erzogen zu werden. Die Pflegeeltern bekamen pro Tag 3 Kreuzer bis zum 12. Lebensjahr des Kindes dafür.

Es wurde ihnen die Muttersprache verboten. Und das all murste vom Komitat durchgeführt werden. Die Stuhlrichter gaben alle Vierteljahre einen Bericht über die Zigeuner.

1784 gab es im Komitat schon 208 angesiedelte Zigeunerfamilien, unter ihnen 3 Grundbauern. Die anderen waren meistens Kleinhäusler. Die Angesiedelten zahlten 1784 in die Komitatskasse 773 Forint 51 Denar Steuer.

MADARÁSZ Lajos:

Veszprém megye szlovák telepés községei

Veszprém vármegye településhálózata és lakossága Mátyás halála után, de kiváltképp a török háborúk idején igen súlyos csapásokat szenvedett.

1552-ben elesett Veszprém vára, s ezzel a megye délkeleti része török kézre került. Majd Pápa eleste (1567) után rövid ideig a török hódoltsági területhez tartozott szinte az egész megye. Pápa, Palota és Veszprém mint a nyugati végvár vonal erősségei, valamint környékük a másfél évszázadig tartó török megszállás meg-megújuló harcai közepette népességét szinte teljesen elveszítette, a lakosság az ország biztonságosabb vidékeire menekítette életét és vagyonát. Így a XVII. század elejére a megye háromnegyed része lakatlanná vált, s hosszú ideig az is maradt. /1/

A XVII. század végén megkísérelték ugyan néhány helység újratelepítését - például Bakonypéterdét 1675-ben, Acsteszerét 1676-ban -, de az ujonnan megtelepített lakosság rövid idő elteltével szétszóródott. A felszabadító háborúk idején a megyét megszálló katonaság pusztításai és rablásai, majd a Rákóczi-szabadságharc hadieseményei és a vele járó létbizonytalanság nem kedvezett a telepítéseknek. A szatmári béke után a telepítések szinte azonnal megkezdődtek, s egyre fokozódó ütemben folytatódtak. A század végére újratelepült 50 régi faluhely, benépesült 5 régi puszta, létrejött - főleg irtások révén - 7 új faluhely. Ezenkívül jelentős számú új népesség települt 5 lakott faluba.

A 67 telepítésből az Amade család 1, az Ányos család 2, a Batthyányak 2, az Erdődyek 1, az Eszterházyak 19, a Nádasdyak 1, a Szapáry család 1, a Zichyek 7, különböző közbirtokosok 13, a pápai pálosok 2, a tihanyi apátság 1, a pannonhalmi apátság 3, a zirci apátság 7, a veszprémi káptalan 1, a veszprémi püspök 3, a győri püspök 2, végül a fehérvári káptalan 1 helység benépesítését kezdeményezte. A 67 közül 11 magyar, 8 magyar-német, 1 magyar-német-szlovák, 40 német és 7 szlovák lakossággal települt. Érdemes megjegyezni, hogy 1773-ban a Lexicon locorum már 22 magyar és csak 33 német nyelvű telepés községet sorol fel. A szlovák nyelvű telepés községek száma változatlanul 7, ugyanakkor nem szerepel 5 telepítés, név szerint Bakonypölöske, Döbrönte, Eplény, Fenyőfő és Herend, amelyek más helység határához tartoztak. /2/

A sikeres telepítések sorát a magyar-német lakosságú Tés (1626-től folyamatosan) és Marcaltó (1710-től) kezdi meg, majd 1713-tól, a magyarokkal benépesített Bakonybél-től 1748-ig a német Nagyannával bezárólag a 67 telepítésből 41 helységet ülnek meg az ország sűrűn lakott részeiről és a határon túlról jövő különböző nemzetiségű telepések. A XVIII. század második felében az ütem lelassul, a XIX. század elejéig mindössze 26 új telepítés történik. A kezdeti földbőségnek vége szakad, a 26 telepítésből 6 már a Bakony mélyében létesül (Borzavár, Lókut, Németpolány, Németszentkirály, Németszentlászló és Németszom-

bathely), s a telepesek fejszecsapásai a Bakony rengetegeinek pusztulását is jelentik. /3/

A telepítések befejeztével a XVIII. század végére kialakult Veszprém megye településhálózata. Ez képezte alapját a vármegyei élet ujjaszületésének, s mintegy 100-150 évig - spontán módon - alapvetően meghatározta a településhálózat további fejlődését, a megye gazdasági-társadalmi-igazgatási strukturájának kiépülését.

A telepítések környezetátalakító - sok esetben pusztító - és emberformáló nehéz munkájából nem kis részt vállaltak magukra a szlovák telepesek. Veszprém megye hét települését szállták meg szlovákok (Bakonycsérnye, Bársonyos, Jásd, Lókut, Öskü, Sur és Szápár). Jelentős szlovák népesség települt Borzavára is, de ezt a falut 1773-ban már magyarnak mondja a Lexicon locorum, míg a többi hét községben a használt nyelv továbbra is szlovák. Meg kell jegyezni, hogy szórvány szlovák csoportok a megye több községének újratelepítésében is részt vettek - így például Ácsteszer, Hánta, Csátka megszállásában -, de egy részüket a tulsulyban lévő magyar- és németajku telepesek hamarosan asszimilálták, mások pedig a később létrejött szlovák nyelvű falvakba költöztek.

A felsorolt nyolc telepes község közül a Zichyek telepítettek négy községet - Surt 1716-ban, Ösküt 1718-ban, Bakonycsérnyét 1724-ben és Jásdot 1757-ben. Az Eszterházyak 1758-ban népesítették be Lókutat, 1761-ben pedig Borzavárt. A pannonthalmi apátság telepítette Bársonyost 1733-ban, a Szapáry család pedig Szápárt 1752-ben. A szlovák telepesek hat esetben régi elnéptelenedett faluhelyet szálltak meg (Bakonycsérnye, Bársonyos, Jásd, Öskü, Sur és Szápár), két esetben irtások révén teljesen új települést hoztak létre a Magas-Bakonyban (Borzavár és Lókut). /4/

A sikeres szlovák telepítések sorát Sur nyitja meg 1716-ban, amikor a palotai dominium urai, Zichy Imre és János a csaknem 200 éve elpusztásodott faluhelyre szlovák telepeseket hoznak, s még ugyanezen évben meg is kötik velük a szerződést. Sajnos az eredeti szerződés nem maradt fenn, csupán az 1724, 1737, 1738, 1746, 1753 és az 1759. évi megújításai. A kontraktusok tartalmából megállapítható, hogy a telepeseknek agrárfalut kellett létrehozni, amit csak irtással tehettek, mivel vetésre alkalmas területet nem találtak a prediumon. Minden telepes szabadon irtott magának, ahol éppen tetszett. /5/

Az 1724. évi kontraktust kézjegyével ellátó 20 telepes család száma 1734-re 31-re nőtt /6/, ezek még 1740-ben is "inordinate" művelték a határt, azaz telkek szerint nem osztották fel, ugyanígy a rétek sem voltak fundusokhoz kapcsolva. A szántóföldek és rétek felosztásáról csupán az 1753. november 10-én megkötött kontraktus rendelkezik. Mivel a falu saját határában nem volt két nyomásra elegendő föld, a Repce pusztai földet is kiosztották közöttük. Így minden egész helyes gazda kapott 20-20, minden félhelyes 10-10 és minden fertályos gazda 5-5 pozsonyi mérő alá való őszi és tavaszi vetésre szolgáló földet, melyből az uraság - Zichy János - tisztjének a száraz dézsmát kiadni kötelesek. A kontraktus előírta, hogy őszi alá három szántást, tavaszi alá ősszel ugaroltatást, tavasszal a másod-

szori szántást bő trágyázással tartoztak végezni. A 2-4 vagy több marhás gazda 40 napi igás rotobbal, a házias zsellér 40, a ház nélküli 20 gyalognappal tartozott szolgálni. A személyes roboton felül a falu tartozott "közönségessen" Palotán évenként 100-100 pozsonyi mérőre való őszi és tavaszi búzát három szántásban elvetni, learatni és betakarítani.

A faluban építendő vendégfogadó, mészárszék és kocsmá házonvétele a községé, csakugy mint a szénégetésből befolyó jövedelem, továbbá 300 sertés makkoltatásának szabadsága a határon belül, de ezekért a hasznos beneficiumokért a helység évente 500 rhénes forintokat fizet. A kontraktus szerint az irás alá adandó földek továbbra is 6 évig mentesek, utána pedig - bevett szokás szerint - dézsma-kilenced jár. A település lakosai szabadmenetelűek, de ha az uraság hire nélkül távoznak, ugy a távozó jószágá bárhol elkönfiskálható. Az új kontraktus terhei és a rossz termés miatt 1759-ben a suriak árendájuk csökkentését kérik. Az uraság a hátralékot elengedte, sőt az 500 forintos árendát - "az uraság további resolútiójáig" - 150 forinttal csökkentette azzal a kikötéssel, hogy a "más helyekre elment jobbágyokat kik (amint ezt a helységbéliek maguk bizonyították) elmeneteleket egyéb eránt is megbánták, visszatéríteni tartoznak". /7/ Ugy tűnik, hogy a szabad költözködés hathatós fegyver volt a suriak kezében, mivel az uraság a 150 forintos engedményt nem tudta visszavonni, s 1768-ban ez a módosítás már mint kontraktus szerepel a 9 kérdőpontra adott válaszok között. /8/

Az urbérrendezés koráig - 1770-re - a suriak 162 családra szaporodtak. A 79 telkes jobbágy között 61 szlovák, 17 magyar és 1 német, míg az 52 házias zsellér között 37 szlovák, 13 magyar, 2 német s a 31 ház nélküli zsellér között 26 szlovák, 4 magyar és 1 német nevet viselő lakost találunk. Az urbérrendezés során a falu határát második osztályba sorolták. Az egész helyes gazda sessioja 24 hold szántóból és 10 kocsi szénát termő rétből állt. Az urbéres telkek száma 45 7/8. A 79 telkes jobbágy közül 21 7/8-os, 46 4/8-os és 12 3/8-os volt, s kezükön volt 38 3/8 telek. /9/ Népe szlovák nyelvű 1773-ban, 1836-ban, de Fényes Elek 1851-ben kiadott műve és az 1863-as helységnévtár már magyar-szlováknak mondja a falut.

Öskü újjatelepítését már 1713-ban megkezdte Zichy Imre és Ferenc - nem sok sikerrel. Az 1715-ös országos összeírás adatai szerint Pintér István bíró vezetésével nyolc család szállta meg a csaknem 200 éve lakatlan prédiomot, de a telepítés után két évvel csak két zsellérház állt, s mindössze 38 3/4 pozsonyi mérő alá való földet műveltek és 28 kaszás réttel rendelkeztek. A prédiom földjeit sem osztották fel a lakosok között, akik jobbára állatok nevelésével foglalkoztak. Irtásföldjeik nincsenek. A falu erdeje elegendő, földjei silányok, s csupán két kaszás rét ad egy kocsi szénát. Lakói - a Pintér, Varga, Trenás, Brezovai, Lakatos, Takács családok - hamarosan elszéledtek. /10/ Helyükre az 1720-as országos összeírás adatai szerint 1718-1719-ben a Bars vármegyei Simonyból (Simon ovany), a Nyitra mellől érkeztek új telepesek. Ekkor települtek Öskübe a Csizmázia, Bednarik, Csakovics, Nyitray, Pálincás, Zolnai, Becska, Uhar, Smali, Varga, Fazekas, Fardes családok, szám szerint 22 család. Az összeírás szerint a fent említett

lakosok még nem művelik a földeket és réteket, s még maguk között sem osztották fel ezeket, sőt egyáltalán nem biztos, hogy megmaradnak Őskün. Az összeíró szkepticizmusa indokolt - sok esetben a telepeket kedvezőbb szerződés ígéretével más földesurak elcsábították -, ennek ellenére Őskü második megszállása tartósan bizonyult. /11/ A mégis eltávozottak helyére Besztercebánya környékéről, Pozsony és Nyitra megyékből érkezett utánpótlás. /12/ Őskü lakossága 1731-ben 25, 1732-ben 24 család. /13/ A telepítés kezdeti szakaszában állandó a határviellon-gás a szomszéd településekkel - ami ellen a földesur is vajmi keveset tehet -, s még az 1746-os, s 1760-as kontraktusokban is a lakosok feladatává teszik a falu határának megvédését. Az új telepesek kilencedet adnak, ez a kötelesség csak 1746-ban szűnik meg. Az új kontraktus szerint censuáléra, dézsma-robot és egyéb adomány váltság fejében 250 forintot fizetnek évente, de továbbra is kötelesek 100 pozsonyi mérő alá való allodiális földet megszántani, bevetni és betakarítani. Természetbeni szolgáltatásaik között megtalálható a "hosszu fuvar", amennyiben évenként minden marhás gazda tartozik két fuvar tenni Kálózra vagy máshová. Továbbá közösen adnak 400 tyuktojást az uraságnak - Zichy Istvánnak. Birójukat az uraság tisztjének jelenlétében szabadon választhatják, s ugyancsak a tiszttól adnak számadást a község haszonvételeiről. Ugyanakkor feltűnik bizonyos Proksa János helybeli gazda, aki árrenda-beszédő és az urasági javak gondviselője.

Az 1760-as kontraktusban már csak 200 "rhénes forintokat" fizetnek terheik megváltásáért, de a 100 pozsonyi mérős urasági föld művelésén és betakarításán kívül tartoznak a termést Oroszvárra vinni. Továbbá kötelesek az ősküi és a balai pusztán lévő réteket lekaszálni, baglyázni, az uradalmi birkás házhöz beszálítani, és kazalba rakni. Ugyanakkor limitálták a jobbágyok által tartható juhok számát. Egész helyes legfeljebb 30, félhe-lyes 15, fertályos 10 birkát tarthat. A hosszú fuvart megtol-dották az uradalmi sörházhoz való ölfá szállításával és annak felvágásával ölenként 15 krajcárért. A mészégetésből az uraság tizedet vesz, s elővárslási joga van a mészre. Pozsonyi mérőn-ként 6 krajcárt fizet a szállítással együtt. Az ősküi urasági épület "reparálását" mind marhás, mind gyalog robottal kötele-sek segíteni a falu lakosai.

Az új szerződés kiterjesztette az ajándékok körét is. A közösen szolgáltatandó 400 tyuktojáson felül adtak - szintén közösen - 40 öl tűzifát és minden család két csirkét. A felté-telek súlyosbodása ellenére az Ősküre betelepülők száma fo-lyamatosan növekedett, mivel a lakosság nagy része - divatos kifejezéssel élve - "melléküzemégek"ből" élt. A szlovákok közül sokan foglalkoztak a "faművesség" különböző ágazataival. Fon-tos haszonvételi forrásuk a pálinkafőzés, de a legjövedelme-zőbb a mészégetés. Az égetett mésszel szinte az egész Dunántult bejárták, s igen jól kerestek vele. /14/

1770-ben a 65 telkes gazda közül 18 a magyar, a többi szlo-vák. A 33 házas zsellér közül 22 szlovák, 9 magyar és 2 német nyelví. A 4 ház nélküli zsellér szlovák nevet viselt. /15/

Ősküt a Lexicon locorum 1773-ban szlovák nyelvűnek mondja, Fényes Elek említett műve pedig magyarosodni kezdő szlovák fa-lunak.

A harmadik szlovák telepes falu Bakonycsernye, mely az 1552-es török hadjárat előtt, teljesen megsemmisült, 1724-ben népesült be. Az 1724. március 7-én gr. Zichy János és a csernyei telepesek első csoportja által aláírt szerződés értelmében megállhatják az elhagyott csernyei pusztát "amennyire gondolják, hogy elégséges volna". Az első csoport nyolc telepesből állott, és a többi Zichy-birtokhoz képest előnyösebb feltételekkel szerződött. Általában - "míglén gyarapodnak" - három esztendeig minden adótól és dézsmától szabadok. Amennyiben irtásaikat nagy fákból teszik, annak földjéből 6 évig nem adnak dézsmát, ha "szálló hegyet fognak föl", 9 évig mentes az ültetvény. A szabad esztendők elmúltával minden terményből tizedet tartoznak adni. Az egész helyesek 3 forint árendát fizetnek és évi 24 nap robottal tartoznak. Ugyanakkor a vadászat és a fakereskedés tilos a telepeseknek. /16/ Közben a csernyei telepes családok száma 1731-ben 28-ra nőtt. /17/ A további - 1746-os és 1753-as - szerződés a fokozódó robotterhekről tanuszkodnak. A robotki-szabásának mértéke az igaerő. 1746-ban a marhás gazda a maga ökrével és eszközével még csak 10 napot szolgál, 1753-ban a ket-tő vagy négy marhával rendelkezők már 40 napot. Ezenkívül a marhás gazdák 1746-ban 100 mérő buza alá szántanak, majd vetik és betakarítják. Ez a szolgálat 1753-ban az egész falu lakossága között oszlik meg, de már 200 mérőre szől. Az 1746-os 20 nappal szemben a házas zsellérek 1753-ban már 40 gyalog napot szolgál-nak s a ház nélküliek is 20 napot. A robotszolgálatot súlyos-bitja az átválthatóság. Az uraság igénye szerint a marhásrobo-tot átválthatja dupla gyalognapra. Mind 1746-ban, mind 1753-ban az irtás lehetősége továbbra is fennáll. Az irtásföldek 6 évig mentesek a kilenced és tized alól. A szabadon makkoltatható ser-tések száma 1746-tól 1753-ra 100-ról 300-ra nőtt. Jelentős ha-szonvétele volt a falunak a szénégetés, az irtások mellékter-mékeként. Érdekes pontja mindkét szerződésnek, hogy az "augusz-tána hitvallást" szabadon gyakorolhatják, és prédikátort tart-hatnak. /18/ Az 1770-es urbárium szerint 84 helyes gazda 19 3/8 telket birt. Ezek közül 51 szlovák nevet viselt, míg 33 magyart. A 159 házas zsellér közül 134 volt szlovák nevű és 25 magyar, míg a 44 ház nélküli közül 35 volt szlovák és 9 magyar. /19/ 1773-ban a falu szlovák nyelvű, Fényes 1851-ben magyar-szlovák falunak mondja.

A pannonhalmi apátság Győr-Veszprém megyei birtoktestéhez tartozó Bársonyos 1536 után néptelenedett el, újratelepítése 1728-ban indult meg, amikor az apátság megengedte a mezőrsi la-kosoknak, hogy a prédiom határában lévő Öreghegyet szőlővel be-ültessék. 1732-ben már "neoinpopulata possessio"-nak nevezik. /20/ "Szálló levele" 1733. szeptember 16-án kelt, amikor Sajgó Benedek szentmártoni főapát a Nyitra megyei Sasvárról származó szlovákokhoz a faluba. A szlovákokhoz már a megtelepedéskor jelentős számú magyar telepes is csapódott. Az új telepesek meg-kapják Bársonyos prédiomot, Szőlős nevű pusztát és Kát egy da-rabját. Az új telepesek kötelesek 40 fél helyes és 10 fertá-lyos telket kialakítani. A telepesek négy évig mentesek minden adó és földesuri szolgálat alól. A négy szabad év elteltével szántóból és szőlőből a szokott dézsmát kell kiadni. Robot-kötelességük szántáskor és aratáskor heti 2-2 nap. Az új lako-sok szabadmenetliek, ha lefizetik a 20 ft. terrágiumot, s ma-guk helyett mást állítanak. A távozó gazda házát és majorját

eladhatja, de minden forintból 1 garas jár az uraságnak, s miután adósságait lefizette, mehet "Isten nevében". /21/

1768-ban a fél helyes gazdák két évre vagy két calcaturára elegendő 35 pozsonyi mérős földet és 4 szekér szénát termő rétet bírnak, míg a fertályosok ennek felét használják. Robot-szolgálatuk a telepítési szerződéstől eltérően alakultak, nem tudják, mennyit robotoltak; amikor az uraság szólította őket, mentek, de nem erejük felett. 1753-ig az uraság szőlőjét is kapálták Szentmártonban, de attól fogva azt az uraság átváltotta pénzre, mivel nem volt megelégedve munkájukkal. Kapás robot fejében a félhelyesek kettő, a fertályosok egy forintot fizetnek évente. Borból, bányából, gidából kilencedet és tizedet adnak; buzából, árpából, törkölyből és kukoricából viszont csak tizedet. /22/ A telepesek irtásföldjeit 1773-ban 38 gazda után - két pozsonyi mérővel számolva - 115 holdban mérték fel. 1770-ben a 35 telkes jobbágy 15 4/8-os telket birt. Neveik alapján a gazdák közül 18 a szlovák, 17 a magyar, a 25 házas zsellér közül 11 a szlovák nevű és 14 a magyar, míg az 5 ház nélküli - neve alapján - magyar. /23/ 1773-ban szlovák nyelvű falunak írják össze, bár tanítója már 1771-ben magyar nyelven oktat. Fényes említett műve magyar falunak mondja.

A XVIII. század második felében települt szlovák falvak bázisukat tekintve alapvetően különböztek a korábbi telepítések-től. Míg a század első felében települtek az elsődleges nyelvterületről - a Felvidékről - jöttek, addig az 1750 utáni szlovák telepítések vagy a korábban létrejött szlovák telepek népfeleslegét, vagy a német és magyar nyelvű falvak kisebbségi, szórvány szlovák csoportjait használták fel telepítési bázisul.

Ez utóbbi történet Szápár esetében is. Az 1600-as évek közepétől lakatlan Szápár falu határát, az Akát 1722-ben megszálló szlovák telepesek és azok utódai népesítik be 1752-ben, miután Akára egyre több német telepes érkezik, s az ott lakó szlovákok háttérbe szorultak. /24/ A telepítőlevél 1752. február 8-án kelt, amikor gr. Szápáry János a Kotlekovics Jakab parochus vezetésével megjelenő Fabik Antalnak, Kucs Pálnak, Leszkova Mártonnak és rajtuk kívül 12 akai gazdának a "szápári pusztát árendába kiadja a maga hasznával". A pusztát korábban a cse-tényi lakosok "exárendálták" határában és erdeiben, s mivel azok abban sok kárt tettek, kiadja fent nevezett akai lakosoknak 8 évre árendába azzal, hogy a pusztá elcsipett földjeit és határait visszaszerezzék, s hogy az "előbbeni Statusra juthasson". Mivel az új árendások az első esztendőben maguknak hajlékot kívánnak készíteni és szántóföldeket irtani, így az első két esztendőben összesen 50, a harmadikban 30 forintokat, míg az utolsó öt évben évenként 200 forint árendát fizetnek. Kötelesek a gróf részére meghagyott erdőt minden kártól, pusztítás-tól, favágástól, makkterméskor marhajárástól "sub poena exturbationis et exclusionis" megoltalmazni. A kontraktus szerinti 8 év elteltével újra folyamodni kell az urasághoz, s akkor közösen megvizsgálják az új szerződés lehetőségét. Az árendások egyébként szabadmenetelűek, mondván "hogya valaki közülük elmenne, a maga házat és hajlékát másnak eladhassa". /25/ Az alap-szerződés 1767-ig érvényben maradt, amikor Csakovics János főbiró, Troják György törvénybíró, Fabik Antal, Kukoda Mihály, Vodicska János tanácsnokok és a többi lakos az urasággal meg-

egyeztek, hogy a ház körüli kerteken kívül eső földek termékeiből járó kilencedért minden helyes gazda - Bábolnáig és vissza, teherrel - a maga szekerevel szolgál, továbbá minden árendás köteles 6 napos gyalogmunkát végezni. /26/

1768-ban minden telkes gazdának akár egész, akár fél, vagy fertály telkes, 13 holdból álló földje van, de a holdak különböző mérősek. Egyébként a kilenced megváltáson kívül sem marhás, sem gyalog robotot nem adnak, lévén - ahogy magukat nevezik - kontraktualisak. /27/ Az 1770-es urbárium Szápárt a második osztályba sorolja. 5 egész telken 23 helyes gazda él, akik közül négyen 3/8-osok, kilencen 2/8-osok és tizen 1/8-telkesek. A 23 telkes gazda közül ekkor mindössze egy visel magyar nevet. Az 5 házasság zsellér és a 2 ház nélküli szlovák nevé. /28/ A Lexicon Locorum 1773-ban szlovák nyelvűnek mondja a falut, Fényes 1851-ben magyar-szlovák falunak.

A 15 éves háború alatt elnéptelenedett Jásd másfél évszázadig csupán egyike a palotai vár 17 bakonyi pusztájának. Határait a környékbeli lakosok bérelték 1757. április 1-ig, amikor gr. Zichy János ideiglenes szerződésre lépett szápári Burkos Jánossal. E szerződésben a földesur kiköti, hogy a jásdi és csószti pusztákat csak akkor adja ki végleges megszállásra, "hacsak legalább nyolcvan házig való sessiókat nem építenek", és minden telepes vonós marhával rendelkezze.

A telepítést megkezdő megyebeli szlovákok mellett jelentős számmal érkeztek hospesek Nyitra, Trencsén és Turóc megyékből; ugyanakkor Nánáról és Isztimérről néhány német család is a szlovákok közé vegyült.

A telepések három szabad évet kaptak, annak elteltével évente 300 forintot fizetnek közösen. A marhás gazdák 25 nap ígásrobottal szolgáltak. Szabad volt a telepéseknek 100 sertés-makoltatása, továbbá a bormérés Szent Mihály naptól "fertály esztendeig", de ezenfelül az uraság mindennemű haszonvételt fenntartott magának. Ennek fejében viszont gabonából és egyéb dézsmára alá eső terményekből csupán tizeddel tartoztak a telepések.

A telepítés szépen haladhatott előre, mert gr. Zichy János már 1757. április 14-én megerősíti a kontraktust, s még ugyanezen évben 22 kolonust irtak össze. /29/ 1768-ban a 45 telkes gazda zöme kettős-, illetve egynyolcados és "a magok között való osztály szerint" kinek-kinek 18-16-14-10 és kevesebb pozsonyi mérős-földje volt, s ezek mind irtásból származtak. /30/ 1770-ben a 45 telkes gazdából 29 szlovák, 14 magyar, 2 német, az 5 házasság zsellér közül 35 szlovák, 13 magyar és 2 német nevet visel, míg a 6 ház nélküliből 3 szlovák, 2 német és 1 magyar nevé. /31/

A falut 1773-ban szlováknak irták össze, Fényes 1836-ban szlovák - magyar - német-ajkú községnek mondja, de 1851-ben már a német - magyar falvak közé sorolta.

Az Eszterházyak cseszneki uradalmához tartozott Lókut pusztája, a Bakony része; mint ilyen Csesznektől távol esett, miáltal az uradalom tisztartói nem tudták megakadályozni a nagymérvű erdőpusztításokat, a falopásokat. Ezért ura - Eszterházy Dániel - engedelmével a cseszneki tisztartó 1758. június 4-én szerződést kötött Mechina András és Héring János lokátorokkal,

s megengedte nekik, hogy a Lókut nevű diverticulumot "husz házbéli árendás jobbágy társukkal megszállják". Az uraság tisztje kikötötte, hogy a telepesek "jó keresztény pópista és egy nyelven valók legyenek". A végleges szerződést az összegyűlt hospesekkel 1759. február 16-án kötötte meg.

Az árendások három szabad évet kaptak, aminek elteltével minden "helyes (házas) gazda" fizetett 8 forintot évente. Ezen felül az árendások sem robotot, sem dézsmát nem adtak, csupán házaik és irtásaik után fizettek bért, és minden esztendőben egy vagy két özet adtak "innep napi ajándékban" az uraság részére.

Földjeiket bükkös erdőkből irtották, jobbágyi jogu külsőségeik nem voltak. A település lakói szabadmenetelű árendások, akik főleg tűzifa-kereskedéssel, szekrény, lapát és más faszerszámok készítésével foglalkoztak. Áruik javarészt Veszprém piacán értékesítették. Ezen haszonvételekért a telepesek nem tartoztak árendát fizetni. Jelentős szerepet játszott az új település életében az üvegputa működése is. /32/ Az uraság 1762-ben szerződést kötött a cseh Klyma Marian Károly üvegfüvő mesterrel. 400 forint árenda ellenében megengedte neki, hogy Lókuton hutát építsen, és azt üzemeltesse. /33/ A famegmunkáláshoz kiválóan értő szlovákok minden bizonnyal jól pénzelték áruikból, s így könnyen kifizették az árendát. Mindez felkeltette a földesur Lókut iránti érdeklődését.

Igy jó alkalomként kínálkozott az ugynevezett "Köz-Bakony" felosztása, amely után gr. Eszterházy Gábor lett Lókut egyedüli ura. Az 1779. július 18-án megkötött új szerződésben megpróbálta a telepeseket jobban a földműveléshez kötni. Az új földesur keveselte a házhelyek után lévő irtásföldeket, kifogásolta, hogy a lókutiak a földművelés helyett a fából élnek, amelyből neki vajmi kevés haszon származik, sőt az árendások még élelmüket is a veszprémi piacról szerzik be. Ezért az új kontraktusban a Papod, Borzás és Körösgyőr nevezetű hegyek alatt lévő "lapos" bükkös erdő felosztásával próbálta a lókutiakat rászorítani arra, hogy a "határból" éljenek. Ezen irtandó földek után az árendások 5 szabad évet kaptak azzal, hogy az 5-5 mérős darabokban kijelölt erdő kivágott fáit az irtóké, de a föld "jó szántani való" legyen. A földesur leszögezte, hogy a rosszul irtott földet elveszi, s az utána járó dézsmát a már művelt földből veszi ki. Ugyanakkor kijelenti, hogy az ujonnan irtott földek az uraságot illetik, de nem veszi el 5 szabad év után, hanem külön kontraktusban birtokukban hagyja. Az 5-5 mérős földeket tilos darabolni, elszántani. Minden negyedik évben meg kell trágyázni, s a telepesek a tisztí utasítás szerint meghatározott nyomásba tartoznak vetni. /34/

Az irtások, földek termővé tétele érdekében a földesur "megengedte", hogy épületfa, tűzifa és faedények készítésére, hamuégítésre és a "bányászáshoz" az öt szabad esztendő tartama alatt az irtott fát felhasználják, de utána az erdő szabad haszonvétele az árendásoknak tilos. Valószínű, hogy ennek megszünése - és a valóban óriási mértékű erdőpusztítás - vezetett a huta megszünéséhez. A század végén már nincs adat működésére. /35/

Míg 1774-ben az urbérrendezéskor a 20 fő 1/8-os telepes közül 13 szlovák és 7 magyar nevű, a 15 házas zsellér közül 12 szlovák, 3 pedig magyar nevet visel, addig az 1806-os és 1815-ös urbáriumban szereplő 10 telket bíró 18 4/8-os és 4 2/8-os "gazda" közül már csak 17 a szlovák nevű, ugyanakkor 8 lócuti már német, 7 pedig magyar nevet visel. A szerződés drasztikus szigoritása következtében 91 főre szaporodott házas zsellérek között a szlovákok, magyarok és németek aránya már egyenlő. /36/

Az 1773-as felvétel a népességet szlovák nyelvűnek mondja. Fényes szerint 1851-ben magyar-német falu, az 1863-as helység-névtár szerint magyar - német - szlovák-ajku helység.

A "Csesznek várához tartozó" Borzavár pusztája tipikus példája a "második generációs" migráció révén történő telepítésnek. 1761. március 7-én gr. Eszterházy János tiszttjei, mivel a pusztának kevés hasznát vették, kiadták az Abdából jött Takáts, Köröszts, Horák, Belec, Skobrák stb., szám szerint 29 családnak, továbbá a Csatkáról való Horváth Györgynek, a Hántáról való Harasztia Pálnak, hogy azt megtelepítsék és "20 egész vagyis 40 fél helyre" maguknak és leendő társaiknak alkalmas lakóházakat építsenek. Megszabták, hogy a házak két sorban "helesen" egy év alatt megépüljenek és ugyanezen idő alatt "réteknek és szántóföldeknek való irtásokat" tegyenek. Kikötötték azt is, hogy a helyes gazdák "római hiten" lévők legyenek. Megtiltották, hogy "csavargó, nincstelen" marha nélküli embereket befogadjanak, "mivel azok csak az erdőt pusztítanak".

Az irtások fejében 3 évig mentesek, szabadok, amelynek elmultával évi 300 forint árendát fizetnek, és minden termésből, a méhekből, a dézsma alá esőkből a szokott dézsmát is tartoznak kiadni. Faizás csak dőlts fákából, épületfa csak a tisztek által megjelöltből kerülhetett ki.

A telepesek lekötelezték magukat mint árendások, s ha az uraság a 300 forintot emelni akarná, ők azt megtagadhatják, és az uraság tartozik a házak és irtások becsú szerinti árát letenni és a telepesek szabadon eltávozhatnak. /37/

Ezen szerződés mellett maradtak 1770-ig, amikor évről-évre megújítandó contractust kötöttek, amely 1791-től maradt érvényben. A szerződés a borzaváriak kérésére jött létre, mert a település lakóinak - minden földesuri tilalom ellenére - fő haszonvételi forrása az irtásokból kitermelt fa feldolgozásából származott. Faáruikkal állandóan jelen voltak Veszprém, Pápa, Győr piacain, és kereskedtek vele távoli vidékek vásárain is. /38/ Így azután nem csoda, hogy ragaszkodnak az urbáriumban kitett szolgálataik pénzbeli megváltásához, ami a fenti időszakban a pénzzsűkében lévő földesurnak is érdeke volt. Borzavár esetében is, mint oly sok bakonyi telepes falunál, kialakult a büvös kör, amely nem kis mértékben a Bakony pusztulásához, hatalmas erdősegeinek letarolásához vezetett. A földesurnak alodiális föld kellett, az árendás telepesnek fa, amelyből pénzkelhet, s amiből kifizetheti a megváltási összeget, s közben a fejszék tarolták a szűles erdőket. A hézagos adatok is rámutatnak arra a nagyméretű erdőirtásra, amely Borzavár esetében is történt. 1789-ben 285 hold (1300 négyszögöles) szántó szolgált adóalapul, ami szinte teljesen irtásföld, ugyanakkor az uraság 1808-ban a Cseres és Nyires erdőkből az 1788-tól irtott

326 pozsonyi mérős földet vált meg különként 5 forinttal. Ugyan-
ezen évben az adóalap 260 hold, s ezen felül a 61 telkes gazda
198-, a 33 házas zsellér 33 hold 1300 négyszögöles irtásföldet
is birt. /39/

Közben Borzavár népessége állandóan növekedett. 1768-70-
ben is 7 ház nélküli és 1 házas zsellér költözött a faluba, így
1768-ban a 40 fő 2/8 telkes közül 14 visel szlovák nevet, 1 né-
met nevű, a többi magyar. Az 5 ház nélküli zsellér közül 2 a
szlovák és 3 a magyar nevű. 1815-ben az 57 telkes jobbágy kö-
zül 23 magyar, 22 szlovák, és 12 német nevet viselt, a 43 há-
zas zsellérből 23 a magyar, 15 a szlovák, 5 a német nevű. /40/

1773-ban magyar nyelvű községnek irták össze, Fényes 1851-
ben német-magyar falunak mondja.

A korreferátum végén nem teszünk kísérletet a szlovák te-
lepitések speciális vonásainak kiemelésére, sem a telepítések
általános vonalával való összevetésére. Meggyőződésünk, hogy
ehhez alapvető, részletes előmunkálatok szükségesek, amelyek
még nem történtek meg. A tárgyalt 18 település vázlatos isme-
rete és ismertetése, a behatóbb, a megyékre és régiókra is kii-
terjedő ismeretek hiánya megakadályoz ebben bennünket. Az értté-
keléshez, az általánosításhoz legalább megyénk vázlatos tele-
püléstörténetét kellene ismernünk, de azok a források, amelyek
ezt az információs anyagot hordozzák, ma még a levéltárakban
rejtőznek, kutatásuk és feldolgozásuk a jövő feladata.

Igy korreferátumunkban csak arra a feladatra vállalkoz-
hattunk, hogy a fellelhető kontraktusok alapján vázoljuk a szlo-
vák telepítések folyamatát, és elhelyeztük a soknemzetiségű Du-
nántul színes palettáján a magunk kicsiny - Veszprém megyei --
szlovák színtöltőjét. Emlékezve a telepések szívos munkájára,
életerejére, amely ember által lakottá tette a török korban
csaknem elpusztult megyét, s amely nem kis mértékben hozzájár-
ult - alapteremtő erejével - napjaink és jövőnk eredményeihez.

Jegyzetek

- /1/ Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia-
korában. (Szerk. Felhő Ibolya), I.köt. Dunántul. Bp., 19970.
338.
- /2/ Ila B. - Kovacsics J.: Veszprém megye helytörténeti lexii-
kona. Bp., 1964. 52-56. (A továbbiakban VMHL).
- /3/ Faller Jenő: Adatok a Bakony pusztulásához. Zirc, 1936.
7-8.
- /4/ VMHL. uo.
- /5/ Uo. 356-356.
- /6/ Veszprém Megyei Levéltár (VeML) - IV.1.b. Decrescentia
dicarum ab anno 1734. Acta Congr. 1734. szept. 22.
- /7/ VeML. IV.1.aa. Sur, Kontraktus, 1753. nov. 10.
- /8/ Uo. Sur, Kilenc kérdőpont, 1768. ápr. 14.
- /9/ Uo. Sur, Urbárium, 1770. szept. 22.

- /10/ Magyar Országos Levéltár (OL) - Archivum Regnicolare, Lad. HH. No.10. fr.2. 174.köt. 1715. évi országos összeírás, Veszprém megye (VeML-mikrofilmtár).
- /11/ Uo. Lad. AA. Fasc. A-BNB. 102. köt. 1720. évi országos összeírás, Veszprém megye. (VeML-mikrofilmtár).
- /12/ VMHL. 307-308.
- /13/ VeML. IV.1.b. Decrescentia dicarum ab anno 1731. Acta Congr. 1732. márc. 20.
- /14/ VeML. IV.1.g.aa. Öskü, Kontraktusok: 1746. okt. 6., 1760. ápr. 10.
- /15/ Uo. Öskü, Urbárium, 1770. szept. 22.
- /16/ Uo. Csernye, Kontraktus, 1724. márc. 7.
- /17/ VeML. IV.1.b. Decrescentia dicarum ab anno 1731. Acta Congr. 1732. márc. 20.
- /18/ VeML. IV.1.g.aa. Csernye, Kontraktusok: 1746. nov. 1., 1753. okt. 26.
- /19/ Uo. Csernye, Urbárium, 1770. szept. 22.
- /20/ VMHL. 139.
- /21/ VeML. IV.1.g.aa. Bársonyos, Kontraktus, 1733. szept. 16.
- /22/ Uo. Bársonyos, Kilenc kérdőpont, 1768. április 24.
- /23/ Uo. Bársonyos, Urbárium, 1770. nov. 22.
- /24/ VMHL. 358.
- /25/ OL. Helytartótanács Levéltára, 215. Departamentum Urbariale, Littera R-Szo. 326. cím. C.3247. Kontraktus 1752. febr. 8. (VeML-mikrofilmtár).
- /26/ Uo. Kontraktus, 1767. aug. 11.
- /27/ Uo. Kilenc kérdőpont, 1768. máj. 2.
- /28/ VeML. IV.1.g.aa. Szápár, Urbárium, 1770. szept. 23.
- /29/ Uo. Jásd, Kontraktus, 1757. ápr.1.-ápr.14.
- /30/ Uo. Jásd, Kilenc kérdőpont, 1768. ápr. 18.
- /31/ Uo. Jásd, Urbárium, 1770. szept. 22.
- /32/ Uo. Lókut, Kontraktus, 1758. jun. 4., 1759. febr. 16.
- /33/ VMHL. 248-249.
- /34/ VeML. IV.1.g.aa. Kontraktus, 1779. jul. 18.
- /35/ Ua. mint /33/.
- /36/ VeML. IV.1.g.aa. Urbáriumok: 1774, 1806, 1815.
- /37/ VeML. VII.1.b. Urbéri törvényszéki iratok, Borzavár, Kontraktus, 1761. márc. 7., hosszabbítás 1769. máj. 4.
- /38/ Uo. Borzavár, Kontraktus, 1770. ápr. 20., hosszabbítás módosítással 1788. - Itt található meg az 1791. jan. 14-én megkötött szerződés, amelyben már a földesur tetszésétől függ, hogy a tizedet a termésből kiveszi-e, avagy megvál-

tást kíván, csakugy mint robotszolgáltatást-e vagy megváltást. Sőt a borzavári allodiális Kopasz-hegyi - irtásföldeket a lakosok minden roboton felül művelni kötelesek. A szerződésben a földesur kötelezi a borzaváriakat helyi gazdaságának további építésére is (pajta, magtárépítés).

- /39/ Uo. Extractus quanti contributionalis domestici in I.C. Veszpr. Processu Csesznek é.n., 1789-1806. - Uo. Irtásföldek (kimutatás) é.n., (1788-) 1806-1808. A kedvező háziipari "háttérgazdaság" a népesség - elsősorban a zsellérség - jelentős növekedéséhez vezetett, s a demográfiai robbanás a XX. század elején következett be. Lakossága 1900-1940 között 25-28 %-kal nőtt. - VMHL. 149.
- /40/ VeML. VII.1.b. Borzavár, Urbáriumok, 1768. febr. 28., 1815. nov. 12.

Forrásként felhasznált irodalom

Fényes Elek: Magyar Országnek ... leírása ... geographiai tekintetben. (2.kiadás) Pest, 1841.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.

Magyarország helynévtára. Pest, 1863.

Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Bp., 1920.

Lajos MADARÁSZ:

Die slowakischen Siedlungsdörfer des Komitats Veszprém nach der Türkenherrschaft

Der Aufsatz bringt Angaben über die Siedlungsgeschichte des Komitats nach der Türkenherrschaft.

In der Einleitung wird die Verheerung der Bevölkerung und der Produktionskräfte zur Zeit der Türken dargestellt. Die neue Besiedlung begann im 17. Jahrhundert. Im 18. Jahrhundert breitete sich dann diese Tätigkeit aus, das Siedlungsnetz wurde konsolidiert. Es wurden mehr als 50 Ortschaften neubesiedelt.

Von diesen nimmt der Autor die folgenden acht, durch Slowaken angesiedelte Dörfer: Bakonycsérnye, Borzavár, Bársonyos, Jásd, Lókút, Öskü, Sur und Szápár. Der Aufsatz behandelt den Kontrakt der Siedler mit dem Grundherrschaften, den Kampf der Siedler gegen denselben um bessere Bedingungen, den Kampf gegen die Naturkräfte, die Ausrodung der Wälder, die Schaffung der Wirtschaftsbasis und die Umwandlungen der Gesellschafts- und Nationalitätszusammensetzung der Bevölkerung.

Der Autor betont die Bedeutung des Aufschliessens noch unbekannter Archivquellen.

KANYAR József:

Népiskola és közművelődés Somogyban
a XVIII. század második felében

A felvilágosult abszolútizmus a XVIII. század második felében - állami és társadalmi rendszerének védelmében - a jelentős határozatok egész sorát alkotta nemcsak Magyarországon, hanem az egész birodalom területén, természetesen más és más időpontokban. E rendelkezések - nem elszigetelt - folyamatában elsőként a földesur és a jobbágy-paraszt viszonyát tisztázta az urbérrendezés (1767), a türelmi rendelet (1781) pedig az állampolgárok jelentős hányadánál akarta megszüntetni az anakronisztikus vallási és politikai feszültséget. A két rendelet között - tíz évvel az urbérrendezés után és öt évvel a türelmi rendelet előtt - az I. Ratio educationis (1777) pedig egységes oktatási rendszert szándékozott bevezetni, egy már meglévő és eleven kulturális törekvésnek, az abszolútizmusnak megfelelő művelődési eszményeknek a szolgálatában.

A három rendelet végrehajtása kapcsán a problémák hangsúlyja egészen más volt Magyarországon, mint az örökös tartományokban. Különösképp az egységes oktatási rendszer behozatalára való törekvés volt komplex probléma, amelynek a végrehajtása elé - gyakorlatilag - elég sok akadály gördült. Egyrészt az ország soknemzetiségű állapota sem volt e tekintetben problémamentes, másrészt közismert volt a protestánsoknak a vallásszabadsággal összefonódott iskoláztatási szabadsága is, amely az egységes oktatási rendszert politikailag mindig opponálta.

A közoktatásügy irányításának állami indítású tartalmi megújítását kézbe vevő Mária Terézia-féle koncepció - az oktatás ügyének rendezése előtt - a népiskolákról különféle adatokat íratott össze. Somogy 1770. július 3-i nagygyűlésén tárgyalta a helytartótanács 2132. számú, Pozsonyban még ugyanezen esztendőben kiadott rendelkezését, amelyben összeírták 1. a falvak tanítóit, 2. a tanítók és a gyermekek vallását, 3. a tantárgyakat, 4. az iskolába járó tanulók létszámát, 5. a tanítók jövedelmét és működésük kezdő időpontját, valamint 6. az iskolával kapcsolatos javaslatokat és észrevételeket. A jelentős művelődéstörténeti adatokat tartalmazó 1770-es összeírásokat 1771. február 3-án zárták le a megye székhelyén s ennek az adatait foglalta össze bizonyos pontjaiban a Lexicon locorum című kiadvány.

A második megyei összeírást 1773-ban, a negyediket pedig 1777-ben hajtották végre a megyében. Az ötödiket pedig az I. Ratio educationis megjelenése után az 1789. november 17-i nagygyűlés határozatai alapján irattatta össze főszolgabiráival a megye.

* * *

A népiskola a XVIII. században Somogyban a feudalizmus téli iskolája (Winterschule) volt, amelyben a mezőgazdasági munkák időszakában (in tempore laborum rusticorum) senki (in aestivo tempore nullus), de télen is csak alig egyharmada járt

a tanulóknak olyan népiskolai rendszerben, amelyben nem találta meg a társadalom legalsó régióiban élő jobbágyparaszatok nevelésének és oktatásának a legkedvezőbb módozatait, amelyek rendkívül szegényesek voltak felszereltségükben, igen hiányosak az iskolamesterek képzettségét és műveltségét illetően, romladozóak voltak épületeikben, gyakori tűzveszélynek voltak kitéve a fából épült iskolaházak és mesterlakások, mégis tanultak és tanítottak bennük.

A töröktől éppen hogy csak felszabadult Somogyban a XVIII. század első felében a római katolikus egyház előbb talált magára az egyházszervezés tekintetében, de az iskolázás területén is. Az ellenreformáció, majd a Carolina resolutio kedvező hátszelében birtokon belüli helyzete alakult ki a római katolikus egyháznak. Amikor a helytartótanács segítségével minden alkalom felhasználdott a protestáns egyházak és iskolák likvidálására - "1715-től 1721-ig az egész ország területén 140 iskolát, templomot, paplakot vettek el a protestánsoktól" - ezt a korszakot a megye népoktatása is megsínylette, sőt Padányi Biró Márton veszprémi püspök még a 40-es években is 7 községből üldözött el protestáns iskolamestereket a megyében.

Padányi Biró "apostoli működése" is ebből a birtokon belüli alapállásból volt magyarázható. Könnyebb volt ugyanis a protestánsoktól népiskolákat elvenni, mint iskolákat alapítani ott, ahol nem volt tanító. Jellemző volt egyébként a püspök egész "apostoli működésére", hogy iskolákra mindössze 2800 forintot fordított, míg a rokonokra 167 129 forintot, a gazdasági épületekre 54 200-at, s még a szentháromság szoborra is csaknem a háromszorosát: 8000 forintot.

Ennek eredményeképpen a katolikus egyházhoz tartozó iskolák száma jelentősen megnőtt a század első felében. A veszprémi egyházmegyében 1720-ban csak 12 tanító működött, 1736-ban már 119. Az 1736-os megyei parochia összeírások szerint - amelyeket a helytartótanács 1773. január 24-i rendeletére foganatosítottak a megyében - Somogy 20 jelentős plebániája területén már 16-ban volt tanító, s csak 4 plebánián nem találtak ludimagistert (Szentpál, Buzsák /a plebános hanyagságából/, Somogyvár és Nagyatád).

Ami azonban a század első felében előny volt a római katolikus egyház számára, az a század második felében már hátránynak bizonyult. Minél nagyobb volt ugyanis a nyomás, annál kitartóbb erőfeszítéssel fáradoztak a protestáns egyházak iskoláik megvédésére, tanítóik munkába állítására. Szinte csaknem azonos évtizedekben indult meg több-kevesebb rendszerességgel az iskoláztatás a Külsősomogyi Református Egyházmegyében is. Az első tanítóik munkába állításának a kezdő időpontjai a protestánsokat a szabad vallásgyakorlattól megfosztó Carolina resolutio után, annak mintegy ellenhatására, az 1738-1753 közötti esztendőik voltak. Mintha a protestánsok - már a Carolina resolutio reakciójaként - illetéknéppen adtak volna csattanós választ az ellenreformáció szellemében fogant erőszakos térítők munkára, a templomfoglalásokra, a prédikátor- és a tanítóüldözésekre.

Ekkor kezdett iskoláin és tanítóin keresztül megkapaszkodni a protestáns népiskolázás ügye a megyében, szinte klassz-

szikus érvényét hirdetve a "sub pondere crescit palma" közmondás igazának. Meg is lett mindennek az eredménye, mivel hatékonyabb és kiterjedtebb népiskolázási rendszerüknek megfelelően "a protestáns parasztok között mindig több volt az írni és az olvasni tudók száma" - köztudottan -, mint a más felekezetbeliek között.

Igy tehát a század második felében az iskoláztatás aránya és intenzitása a protestantizmus javára toldott el a megyében. Érdemes egy pillantást vetni az alábbi táblázatra:

Év	A gyülekezetek		A tanítók	
	száma	index 1735	száma	index 1735
1735	50	100%	15	100%
1774	35	70%	24	160%
1795	52	104%	47	313%

A fenti adatokból - dinamikus viszonyszámokkal számolva - láthatjuk, hogy a fejlődés két, jól elkülöníthető korszakra oszlik. Az 1735-1774. esztendőik között a protestáns oktatást általában jellemző fenti számok alapján számítható ugyanevezett dinamikus viszonyszám 3,90 volt, 1774-1795. között pedig 78,41. A két szám összevetéséből kiderül, hogy a második időszakban a protestáns iskoláztatás fejlődésének az üteme kereken a husszosa volt a korábbiak.

+ + +

I.

A tanítók száma és a beszélt nyelvek megoszlása Somogy falvaiban és mezővárosaiban

(Comnotatio locorum populosorum /nec non ludi magistrorum/ Comitatus Sümeghiensis) (1772-1773)

A járások száma: 4
 A falvak száma: 309
 A mezővárosok száma: 10
 Összesen: 319
 A római katolikus tanítók száma: 114
 A protestáns tanítók száma: 32
 Összesen: 146
 A két tanítós helységek száma: 6
 Ebből a római katolikus tanítók száma: 4
 a protestáns tanítók száma: 8
 Hány faluban nincs tanító: 175
 Ebből római katolikus falu: 144
 protestáns falu: 31
 A beszélt nyelvek megoszlása a helységekben:
 magyarul: 240
 németül: 11
 horvátul: 61
 magyarul és németül: 3
 magyarul és horvátul: 3
 magyarul, németül és horvátul: 1
 Összesen: 319

II.

Tanulók, tanítók és iskolák Somogyban az 1770-es megyei összeírás alapján

A járások száma: 4
 Az összeírt falvak száma: 173
 Az összeírt mezővárosok száma: 9
 Összesen: 182
 A római katolikus tanítók száma: 107
 A protestáns tanítók száma: 32
 A tanítók száma összesen: 139
 A két tanítós helységek száma: 4
 Ebből a római katolikus tanítók száma: 5
 a protestáns tanítók száma: 3
 A tanító nélküli falvak száma: 45
 Ebből római katolikus falu: 40
 protestáns falu: 5
 Hány iskolába nem járnak tanulók: 52
 Ebből római katolikus iskola: 49
 protestáns iskola: 3
 Hány tanuló jár a római katolikus iskolákba: 932
 Iskolánkénti átlag: 8,71
 Hány tanuló jár a protestáns iskolákba: 546
 Iskolánkénti átlag: 16,54
 A tanítók jövedelme:
 0-50 forint között: 106
 51-100 forint között: 25
 100 forint felett: 7

Tanulmányunk első részében a néhány adatával a Lexicon locorum-ban is szereplő 1770-es megyei iskolai összeírást vettük szemügyre.

Az első táblázat a tanítók számát és a beszélt nyelvek megoszlását tartalmazza a megye falvaiban és mezővárosaiban a Lexicon locorum adataiból összeállítva. A megye felsorolt 319 helységében, közte 10 mezővárosban az összes tanítók száma 146 volt. Ez a szám az 1770-es megyei összeírásban csak 139 volt. Az eltérés okát a megyei összeírások későbbi kiegészítő adataiban látjuk, amikor is a Lexicon nem egyszer már tanítóval együtt tüntette fel azt a helységet, amelyet a megyei összeírás még tanító nélkül vett számba. Az 1770-es összeírások 1771. évi kora télvégi lezárása után nem egy falu már talált újra tanítót magának, ami újabb létszámmal növelte a Lexicon locorum hasábjait.

A Lexicon adataiból megállapíthatjuk, hogy a megye 240 magyarul beszélő falujában 108 tanító (45,0%), a 11 németül beszélő faluban 6 tanító (54,5%), a 61 horvátajku településben pedig 27 (44,2%) tanító működött. Az adatsor a tanító-ellátottság arányát a németül beszélő falvakban mutatja a legjobbnak.

A megye 4 járásában a falvak tanítórészesedése az alábbi arányokat mutatta: az igali járás 66 helységében 49 volt a tanítók száma (74,2%), a kaposi járásban a 71 faluban 38 tanító működött (53,5%), a kanizsai járás 81 falujában 39 tanító működött (48,1%) s végül a szigeti járás 101 helységében mindössze 21-ben volt tanító (20,8%).

A megye 10 mezővárosában az összeírás időpontjában csupán egyben nem volt tanító, és csak Szigetvárott működött 2 tanító. A többi 2 tanterős iskola falvakban volt: Adánd 2 (református), Köröshegy 2 (református), Ságvár 2 (református), Kiliti 2 (római katolikus és református), és Böhönye 2 (római katolikus és református).

Míg a megye 319 helységében 146 tanító működött (45,76%), addig 174 faluban egyáltalán nem volt tanító (56,31%).

A mezővárosokban beszélt nyelvek szerint háromban volt a tanítás nyelve horvát (Babócsa, Berzence, Sárd és részben Szigetvár) egyben pedig (Szigetvárott) 3 nyelvű (magyar, horvát és német).

Az 1770-es megyei összeírás csupán 182 helységet vett figyelembe, amelyből a falvak száma 173, a mezővárosoké pedig 9 volt. Az összeírt tanítók száma 139 volt, amelyből 107 volt a római katolikus és 32 a protestáns tanítók száma. Az összeírás időpontjában 45 iskolából hiányzott a tanító, 52 iskolába pedig egyetlen tanuló sem járt. Ezen iskolák közül 49 (45,97%) volt római katolikus iskola és csupán 3 protestáns iskola (0,90%).

Az iskolába járó római katolikus tanulók száma a megyében 932 volt, 8,71 iskolánkénti átlaggal. A protestáns iskolákba járó tanulók száma 546 volt, az iskolánkénti átlag pedig 16,54. E számok is egyértelműen bizonyítják a protestáns iskolázottság nagyobb intenzitását.

Az 1770-ben összeírt tanítók működésének a kezdő esztendeit figyelembe véve a megyében 20 volt (14,49%) a 10 év alatti szolgálattal rendelkező, 61 a 11-30 év közötti (44,20%) és 40 a 31-50 év közötti (28,98%) működési időt felmutató tanítók száma. Igen jelentős volt az 50 év feletti szolgálattal rendelkezők száma: 17 (12,31%), közöttük is az emberemlékezet óta tanítóké (a memoria humana: 60 és 70 között) és ennél még idősebb: 7 évtized óta tanítók száma (ab immemorabili): 4. A fiatalabb pedagógusok száma a legnagyobb a kanizsai járás falvaiban (7), illetve a szigeti (6) és a kaposi járásban volt (5), a legkevesebb pedig az igali járásban (2). Az összeírás időpontja előtti esztendőben állt közülük szolgálatba 10. Az 50 éven felüli szolgálati idővel rendelkező tanítók zömmel a kaposi (7), illetve a szigeti járásban dolgoztak (5).

Az összeírt tanítók közül 106-nak (76,81%) 50 forint alatt volt a jövedelme, 25-nek (18,11%) 50 és 100 között, s mindössze 7-nek (5,07%) volt 100 forint felett a jövedelme. A római katolikus tanítók átlagjövedelme 39,92 forint volt, a protestáns tanítóké: 39,57 forint. Törökkoppány mezőváros tanítójának 87 forintos jövedelme az alábbi tételekből tevődött össze: 1) készpénz a községtől (aere parato a communitate) 17 forint; 2) item ex agris et pratis 12 forint; 3) borpárbér (ex vino lecticali) 10 forint; 4) terménypárbér (ex frumenti pecticali) 30 forint; 5) ex stola 5 forint; 6) ab instructione puerorum 5 forint; és végül 7) a harangozásért (a pulsus campanarum) 8 forint.

A legnagyobb jövedelmű tanítók a megyében: a szigetvári 195 forint, Kaposvár mezővárosé: 156 forint, a nemesédi 135,30 forint, a göllei tanító pedig 115,30 forint jövedelemmel. A legkisebb jövedelmű tanítók pedig az alábbi falvakban dolgoztak:

a köröshegyi római katolikus tanítónak 10,30 forint volt a jövedelme, a boronkainak 11 forint, az inkeinek pedig 18 forint. A jövedelmek ilyen aránytalanságai voltak elsősorban az okai a sűrű tanítóváltozásoknak.

* * *

Az 1770-es összeírások után szemügyre vettük az I. Ratio educationis utáni 1789-es megyei iskolai összeírásokat is. E 12 évvel később készült összeírásból csupán 43 katolikus, illetve 23 protestáns népiskola tanulójának és a ténylegesen iskolába járóknak az adatait tudtuk statisztikailag hasznosítani. Ezen adatok alapján vizsgálva a római katolikus és a protestáns egyházak népiskolázásának a helyzetét, megállapíthatjuk, hogy az iskolalátogatás 30,91%-os megyei átlagánál a protestáns iskolák 31,45%-os látogatottsági átlaga jobb volt a katolikus népiskolák 30,35%-os átlagánál. Az iskoláztatás aránya a megyei átlagot illetően nagyon tarkán alakult, az átlag relatív szórása ugyanis 70,99%-os volt, ami általában arra utal, hogy az iskoláztatás mértéke nemcsak az adott községek viszonyaitól függött, de a tanítók egyéniségeitől, alkalmas, vagy alkalmatlan voltától, az iskolafenntartók magatartásától és nem utolsósorban a tanulók szüleinek társadalmi helyzetétől.

A statisztikailag hasznosítható 23 protestáns iskola közül 19-nek a községek voltak a fenntartói, 3-nak a földesur és egyet tartott fenn közösen a község és a földesur. Ezzel szemben a 43 katolikus iskolából, amelyeknek a fenntartóit ismerjük, a községek mindössze kettőt tartottak fenn, a földesurak 22-t, a földesurak és a községek közösen 18-at, és egyet maga az egyház.

Ezek az adatok önmagukban is sokat mondanak. A Ratio educationis a jobbágyfalvak kulturális "urbariumává" is válhatott volna, hisz alkalmazásában olyan gyakorlat alakulhatott volna ki, amelyben a tanügyi hatóságok közbejöttével a szerződést kötő jobbágyfalvak és a földesurak megállapodhattak egymással a közösen viselendő terhekről. Ilyen megegyezés csak 18 községben jött létre a katolikus népiskolák esetében, míg az iskolák felénél (43-ból 22 esetében), továbbra is a földesurak viselték a fenntartási költségeket.

Nem így azonban a protestáns iskoláknál, amelyeknek 82,6%-át a községek tartották fenn, s amelyekben így az abszolutista államhatalom befolyásával szemben csaknem független oktatási rendszer valósulhatott meg a vallásgyakorlatnak még a XVII. századi rendi-függetlenségi háborúk korában biztosított szabadságjogai következtében. A protestáns iskolafenntartók számára köztudott volt, hogy Mária Terézia iskolareformja mögött - különösképp annak végrehajtása során - ott rejtelkedett a magyar protestantizmus ügyének a háttérbe szorítása is. Amikor pedig II. József iskolaügyi reformjai közé az állami ellenőrzés a protestáns iskolák szemefényének: önállóságuknak és függetlenségüknek a feladását vonta maga után, e reformok is nagy ellenállásba ütköztek. Különösképpen akkor vált erőssé az ellenlenség, amikor a reformok és a germanizálás egymással ötvöződve egyet kezdtek jelenteni. Vagyis a Ratio csakugy, mint a jozefinista iskolareformok a kulturális felemelkedés elveinek meghirdetésével törődtek elsősorban, s csak másodsorban gondoltak a nemzetiségre.

Az iskoláztatás mértékét illetően a protestáns iskolák viszonyai tehát kedvezőbbben alakultak, általában egészségesebb volt náluk az iskolázás. Náluk a relatív szórás 68,87%-os volt, míg ugyanez a katolikus iskoláknál jóval magasabb: 98,16%-os.

A számok arra intenek bennünket, hogy az iskolázás a falvak adott felekezeteivel állt összefüggésben. Jellemző módon azoknak az iskoláknak a száma, amelyekbe nem jártak tanulók - 0,4703-as asszociációs összefüggésben állt a felekezetekkel. Bár a kapcsolat nem teljesen szoros, a negatív előjel azonban azt jelzi, hogy a rendszeres iskoláztatás nélküli falvaknak a száma - 1789-ben - elsősorban a katolikus hitfelekezetekhez tartozott. Más összefüggésben ugyanez derül ki abból a tényből is, hogy az iskolák egy részének nagyobb arányu látogatottsága 14,4%-os szignifikáns összefüggést mutatott azzal a ténnyel, hogy ezek az iskolák protestáns kézben voltak. A különbség összességében a két felekezet között ugyan nem volt nagy, de a protestáns iskoláztatás nagyobb kiterjedtségéről, mint tendenciáról egyértelműen vallanak.

A jobbágyfiúk és a jobbágylányok iskolalátogatási arányáról is jellemző megfigyeléseket tehetünk. Míg a protestánsok esetében a nemek közti megoszlás nem játszott meghatározó szerepet (az asszociációs együtttható például Magyaratád községben 1789-ben 0,0344), a katolikus iskoláknál a fiúk és az iskolába nem járók száma között a kapcsolat 0,6842 (46,81%-os!), ami arra utal egyértelműen, hogy a katolikus családoknál a fiugyermekeket - szegényebbek lévén - nem járatták az iskolába. A böhönvei 20 római katolikus fiúból sem járt senki az iskolába, a 16 leányból is csak 4-et vettek számba az összeírás időpontjában. Alsósegeden sem járt egyetlen fiú sem az 5 katolikus tanulóból. Bolhás község 103 családjá közül 29 római katolikus családból egyetlen tanuló sem járt az iskolába, a csaknem ugyanannyi (28) evangélikus családból ugyanakkor 13 tanuló, a 45 református családból pedig 39 járt az iskolába. A falvakban élő zsidó családok gyermekei sem jártak iskolába, még a vegyes típusúakba sem (Beleg, Somogyuszil, Somogyudvarhely). Ez a tendencia - másik 10 statisztikailag hasznosítható helység római katolikus iskoláiban is - megfigyelhető volt, miután bennük hatban jobb volt a leánytanulók aránya, mint a fiuké.

Az összeírások esztendeiben - néhány helységben - feltűntették az igen szegény tanulók számát és azt, hogy hányan jártak közülük iskolába. Ezek szerint Böhönvén 12 igen szegény tanulóból csak 1 fiú járt az iskolába, Istvándiban is csak 1 a hatból. Belegen a 8-ból senki, míg Gölle 52 igen szegény katolikus tanulójából is mindössze 8 (4 fiú és 4 leány) járt iskolába. Az iskolabajárásnak ez az igen alacsony 10-15% közötti aránya megyei átlagként is elfogadható számunkra.

Mind a protestáns, mind a katolikus iskolák tanulói között jelentős részben hiányzik a 6 éves korosztály. Aligha hihető, hogy a gyermekek távolmaradásában a nélkülözhetetlen munkaerőként való visszatartása lett volna a döntő jelentőségű, hiszen a 6 évesek még nem voltak felhasználhatók sem a mezei munkánál, sem az állatorzsnál, sem pedig a vízherdásnál. De arra gondolhatunk, hogy az iskolából való visszatartásuknál jelentős szerepet játszhatott az a tény, hogy a szülők a kisebb gyermekek otthoni, házi felügyeleténél már számításba vették őket.

Leginkább a 7 és 8 esztendőös gyerekek jártak iskolába - a fiuknál és a lányoknál egyformán -, utána fokozatosan fogytak el a szülői akarattal elvont és távoltartott gyermekek a népis-
kolákból.

De arra is figyelhettünk - Fonó község általánosítható példáján - ahol a korosztály négyzetes átlag 7,14 fő lévén, e korosztályátlagnál a nyolcadik életév alatt volt magasabb a gyermekszám, míg a felsőbb korosztályok között az alacsonyabb. Hogy a magasabb korosztályokban miért csökkent az iskolázás mértéke az alacsonyabb korosztályokhoz képest: a jelenségnek csupán az egyik oka volt a szülők általi munkábaállítás, a másik okot: a viszonylag alacsonyabb gyermekszám képezte és magyarázta. Hogy e ténynek mi lehetett az oka, hogy hova lettek az e korosztálybeli gyermekek, az még további kutatásokra ösztönözhet bennünket, hisz a korabeli gyermekhalandóság már aligha adhat erre magyarázatot.

+ + +

Az uralkodói felségjogok közé tartozó iskolapolitika során II. Lipót már megelégedett azzal, hogy a törvényhatóságok helyi szabályrendeletekkel kényszerítsék a szülőket a gyermekek iskolába járatására. Intézkedése - tulajdonképpen - az első gesztus volt a megyék felé, hiszen II. József alatt központi királyi rendelet szabályozta ezt a kérdést. Csak ettől az időtől kezdve kezdett kialakulni a vármegye iskolapolitikája, nem véletlenül utalnak erre az 1790-es évek után megfogalmazott követési utasítások.

Az 1715 és 1848 közötti 133 esztendő 19 országgyűlésére ugyanis, amelyekre a megye összesen 33 követet küldött - nemegyszer 30-nál több követi utasítást bízva rájuk, nagyrészt a korábbi országgyűlésekre adott utasítások ismétléseként - nos e követek a megyétől kulturális természetű megbízatást csak a legkritikább esetben kaptak. Mindössze 5 országgyűlés követi tartályába helyezett a megye kulturális mandátumot, elsőként az 1790-es diétára fogalmazva meg az iskolapolitikára vonatkozó megyei elképzeléseket. Így vitték magukkal a követek az utasítások 41. pontjában - az országgyűlés végleges döntéséig - a didactrumoknak, az iskolás gyermekekre kivetett és kirótt díj-fizetéseknek az eltörlését, "a magaviselet iránti jobb lecke" adását s a nemzeti iskolákban a magyar és a deák nyelvek elsőbbségét követelve. Ugyanitt olvashatunk a tanítók - még ha nemtelének volnának is - munkája előli akadályok eltörléséről, követelve azt is, hogy az országgyűlés az e célra kitűzött bizottság által állapítsa meg a nagyobb és a kisebb iskolák tanítási módszereit. Ugyanilyen metodológiai kívánalmakat fogalmaztak meg az 1796-os utasítás 10. pontjában is, követelvén, hogy "a tanulás és az iskolák folyamatja jobb módszerre alakíttassék át".

* * *

Mit tanítottak a század népiskoláiban? Az 1770-es összeírások szerint az összeirt 139 népiskola közül 52 volt azoknak az iskoláknak a száma (37,41%), amelyben semmit nem tanítottak, miután egyetlen tanuló sem lépte át az iskola küszöbét. Olvasást 85 iskolában (61,15%), írást 62-ben (44,60%), katekizmust, éneket és imát 64-ben (46,04%) tanítottak. A tantárgyak közül,

mint látható az olvasás részesedése volt a legnagyobb, ezt követte a hit elemeire való oktatás, alig valamivel előzve meg a harmadik helyen álló tantárgyat: az írást. Számítant csupán 7 iskolában tanítottak a megyében (5,03%) - Bolháson, Felsősegesden, Galban, Köröshegyen, Nemesdédén, Szulokban és Városhidvégen. 5 iskolában latin nyelvű ismereteket is tanítottak (declinatio, conjugatio). Horvát nyelven 1, német nyelven pedig 3 iskolában folyt az oktatás.

Többhelyütt szívesen tanítottak volna számítant is a növényekkel az olvasáson és az íráson kívül, ha a szülők megfizették volna a tanítók fáradozását. Az olvasás "tandija" volt ugyan is - még Pesten is - a legolcsóbb: heti 2,5 dénár, az írásé már 5 dénár volt, a számtané pedig 7,5.

Melyek voltak a Dunáninni Egyházkerület kálvinista nemzeti iskoláinak a tantárgyai és tankönyvei a XVIII. század és a XIX. század fordulóján? A négyosztályos nemzeti iskola első esztendőjében az olvasás, az írás, a számvetés, a vallástörténet és végül A keresztyén vallás története c. tantárgyakat írták elő, utóbbit J.F. Osterwald: Kis története alapján a Dunán innen levő szuperintendencia minden népiskolájának.

A második év tantárgyai a következők voltak: az olvasás gyakorlása, az írás mestersége, aritmetika, a vallás története, a vallás tudománya (Láczai József katekizmusa alapján), a geográfia tudománya (ugyancsak Láczai József Oskolai könyve vagy Windisch és Büsching német nyelvű írásai alapján), a zoltáréneklés és a könyörgések. E tárgy tankönyvéül Hufeland Kristóf jénai professzor: Az emberi élet meghosszabbításáról írt könyvének rövid summáját írták elő (Kolozsvár, 1798).

A harmadik esztendő tárgyai az alábbiak voltak: szenthistoria, a vallástudomány, aritmetika, geográfia, grammatika, írás, a magyar törvények rövid summája (Kövi Sándor pataki professzor könyve alapján /Pozsony, 1798/) és a természet története (Raff Természeti története c. munkája alapján, amely 1799-ben jelent meg Veszprémben), végül a zoltáréneklés.

A negyedik esztendő tantárgyait az alábbiak képezték: az ó- és újtestamentumi történetek, a vallástudomány, az aritmetika, Magyarország története, az ausztriai örökös tartományok története, a természeti történet, a természet titkai, amelyet a Hortobágyi pásztor és A természet vizsgálására és helyes ismertetésére vezérlés c., Budán 1731-ben kiadott s három krajcárért árusított könyv alapján tanítottak, a magyar törvények, a magyar grammatika, levelek, kontraktusok, kvietanciák és számadások készítése, éneklés, könyörgések, a mezei gazdaság, amelynek tankönyve a Budán 1792-ben kiadott A mezei gazdaságnak folytatásáról a magyar hazának nemzeti módjához alkalmazott tanúságok c. tankönyv volt, amelynek nyolc krajcár volt az ára, végül az egészséget tárgyozó katekizmus volt.

Alig jelent meg a tanítás módja a XIX. század első esztendőjében (1801) Pesten, a Dunáninni egyházkerület kálvinista iskolái részére, a "tanterv" kötelező érvényűvé vált a Dunántúli Református Egyházkerület iskolái számára is. A Külsősomogyi Református Egyházmegye őszi eklézsiája már azon frissiben összeállította belőle azoknak a könyveknek a lajstromát, amelye-

ket az eklézsiáknak, az iskolamestereknek illetve a tanulók szüleinek be kellett szerezniük.

Az eklézsia 1801. esztendei protokollumában a traktuális kurrensok között találtak meg azt a jegyzéket, amely szerint az iskolafenntartó egyházaknak a) egy fiókos táblát és b) egy planiglobiumot, valamint Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Magyarország térképeit kellett beszerezniük (a Debreceni kis-atlasznak kettő forint volt az ára!). E szemléltető eszközöknek a haszthatatlan beszerzésére - az egyházi felettes hatóságok - a kurátorokat utasították.

Az iskolamestereknek az alábbi műveket kellett beszerezni: 1) Jean Frederic Osterwald svájci teológus: Kis história, 2) Lácza József: Oskolai könyv, 3) Házi kincs, 4) Christof Wilhelm Hufeland, német orvosprofesszor népszerű munkája: Az emberélet meghosszabbításáról szólnak a rövid foglalatlja magyarul (Kolozsvár, 1798), 5) A pietista Hübner János: Bibliabeli históriák (magyarul is!), 6) Raff: Geográfia (magyarul Veszprémben jelent meg 1798-ban), 7) a Debreceni Magyar Grammatika, 8) Kövi Sándor: Magyar törvények rövid summája (Pozsony, 1798), 9) Egészséget tárgyazó katekizmus, 10) Biblia, 11) Bod Péter: A szent bibliának históriája (Szeben, 1748, 1782), 12) Maróthi György: Arithmetica, 13) Hortobágyi pásztor, 14) A mezei gazdaságnak folytatásáról a magyar haza nemzeti iskolai módjához alkalmazott tanítások, 15) A joggazda ember ... Kőhalmi Fekete Gergely angolból történi fordítása (Pozsony-Pest, 1788), 16) Raff: Természeti história a gyermekeknek Fábán József református lelkész, gazdasági író fordításában (Veszprém, 1799).

E 16 kötet volt a protestáns népiskolák első jelentős pedagógiai kézikönyvtára, amelynek a beszerzéséhez - a szegényebb iskolamesterek esetében - az egyházaknak is hozzá kellett járulniuk. A könyveket "jó gondviseléssel" kellett megőrizni, ellenértéküket tanítóváltozasnál ki kellett fizetni a távozó meszternek.

A tanulógyermek szülei számára pedig az alábbi tankönyvek beszerzését írta elő a "Tanítás módja": 1) ABC-s könyv, 2) Lácza József: Keresztyén kátéja a vallás rövid históriájával, 3) Heidelbergi káté, 4) Kis tükör, 5) A természet vizsgálatára vezérlés a magyar nemzeti iskolák számára.

A generális konzisztórium rendeletét képező hivatalos kiadvány a XVIII. és XIX. század fordulóján jelentős követelményrendszerrel irt elő nemcsak az iskolafenntartó eklézsiák, hanem a tanítók és a tanulóifjúság részére is. A kálvinista egyházak - amelyek egyébként az iskolákat mindenkor az eklézsiák gyöngyszemének tekintették - radikális határozottsággal nyultak a nemzeti iskolák ügyéhez, amelyekben a tanítás korábbi módja már nem volt jónak és elégségesnek mondható, amelyekben - különösképp a XVIII. század első felében - még nagyon sok szaktudás nélküli, más hivatalra szinte alkalmatlan tanító működött, s amelyekbe a tanulók csak egy-két évig jártak, nyáron egyáltalán nem, s amelyekben a szülői tudatlanság is csak fékezte és hátráltatta a gyermekek tanulását.

Az új tantárgyi követelményrendszer azonban már frissen iratta elő az egyházakkal a tankönyvek megvásárlásának és hasz-

nálatának a szükségességét a korszerű tankönyvirodalom naprakész hazai fordításaiából, s a kötelezővé tett tantárgyak közül a gyakorlati élet szolgálatában álló olyan ismeretek tanítását, amelyeknek a XVIII. század fordulóján már hasznát vették az iskolai tanulók is. Ezért tarthat figyelemre számot az a "tantervi utasítás" is, hogy a lentermelésről, a sertéstartásról, a baromfiakról, a hus jó megfűstöléséről, a kerti veteményeknek a pusztító férgek elleni oltalmazásáról és némely gyógyító orvosi fű használatáról és ismeretéről tanítsák a jobbágy-paraszti családok leánygyermekait a népiskolákban. Ugyancsak a gyakorlati élet követelményeinek a szem előtt tartását vette figyelembe a "tanterv" akkor is, amikor négy esztendei tanulás után - a tanultak ismétlése mellett - főképp a) az egészséget tárgyaló katekizmust és b) a "Jó gazdaember ..." hasznos könyvecskéjének a forgatását írta elő.

A lányok oktatásáról elsőként a II. Ratio educationis (1806) intézkedett az állami irányítású népoktatás történetében. Lényegében tehát csak ettől az időtől került szinkronba a II. Ratio az előtte már bevezetett és gyakorolt protestáns iskolaügyi és tantárgyi követelményrendszerrel és szabályrendeletekkel, megfelelve az általuk képviselt, illetve a társadalmi bázisukul szolgáló nyitottabb paraszti polgárosodás igényeinek.

A tanítók hivatalba lépésük idején esküt tettek feletteseiknek. A Külsősomogyi Református Egyházmegyében - a században - az alábbi esküszöveg képezte a formula juramenti scolarumot: "En ... az oskolának igazgatására törvényes hivatalt vévén, esküszöm az élő Istenre, aki állapotjában egy, személyében három, úgy mint Atya, Fiu, Szentlélek, hogy a nekem rendelt hivatalomban az Istent félem, superintendensemnek, senioromnak, prédikátornak, patrónusaimnak engedelmes leszek. Rektori hivatalomban serényen és hűségesen eljárók, oskolámban levő tanítványaimat az idvesség és tisztesség tudományokra és erkölcsökre, magányos dolgaimnak is félretételekkel, szorgalmatosan tanítom, az oskolákat üresítő kemény disciplinát megvetvén, a fenytéket mértékletesen követem, tanítványaimat nem fogyatni, de minden tehetséggel szaporítani és építeni kívánom a rendes órákon, hanem azokon kívül is tanítani és építeni akarom, azoknak megfogható elméjéhez a tanítást alkalmaztatván, mind szemem előtt, mind távol létebbe a jó engedelmességbe tartani igyekezem, oskolámnak kárával széjjel járó nem leszek, hivatalomhoz illendő öltözetet viselek. Mestertársaimat bosszuval nem illetem, az Isten házában és más helyeken az énekléseket kegyesen folytatom, az mikor prédikálást szükséges tennem, tehetségem szerint örömet cselekedem, tanítványaimnak a próféciákat a rendes exámeneken közönséggé teszem és valamint a jó lelkiismeret és az oskola: eklézsiának az ékessége kíván, mindazt tökéletes szívvel, a nálamlevő isteni kegyelem és erő szerint cselekedni kívánom. Isten engem úgy segítjen."

Essék szó egy másik esküszövegről is. A protestáns falvak jelentős részében, főképp a nagy tanítóinségben sokszor kértek a felsőbbégtől olyan nótáriust, aki a gyermekeket is tanítani tudja. De az is előfordult több alkalommal, hogy a protestáns falvak az elüzlött tanítót nótáriusként tartották vissza. Noha a két tisztég - a tanítói és a nótáriusi - jelentősen eltért, a protestáns falvakban mégis igen jelentős volt e két

funkciót egyszerre betöltők száma. 1770-ben 20 olyan ludimagistert irtak össze, akik nótáriusi tiszteket is viseltek. Ez a szám később a protestáns községekben tovább emelkedett. 1773-ban a Belső-somogyi Református Egyházmegegyében Elek Sándor senior előtt 26 községben irtak alá ludimagisteri és nótáriusi közös kötelezvényt és esküszöveget. A nótáriusi (itt-ott praeciptori) másodfoglalkozások - a hatósági koncepcióknak megfelelően - később csökkenni kezdtek, 1777-ben már csak 11 tanító látott el a megyében nótáriusi funkciót.

* * *

A XVIII. század, de a XIX. század külföldi utazói - az egyébként jószemű Bright is - tul sommásan "iskolázatlan és félig vad emberfajtnak" tartották a somogyi jobbágyot, s "szörnyen tudatlannak", megállapítván, hogy "a faluban csak egy vagy két ember tud írni, olvasni". Ha az iskolai alampéveltség hiánya népünknek sok kívánivalót hagyott is maga után, mindazonáltal "tudatlannak" nevezni a somogyi jobbágyot tulzásnak kell tartanunk, a tudatlanság elmarasztaló jelzőjét csak az iskolai alampéveltség hiányosságaira utalva fogadhatjuk el.

Aligha kell azonban elfogadnunk az elmarasztaló jelzőt a szó anyagipéveltségi jelentésének értelmében, hisz az a jobbágy-paraszt, aki a XVIII. században jeles és tenyésztő állattartást végzett, irtásföldjén különféle kulturákat honosított meg, és rajta eredményesen termelt két- vagy háromnyomásos váltógazdasági rendszerben (ilyen volt a megye területének 80 %-a!), fonta és szötte vásznait és fehérneműjét, vásárba vitte eladó állatait, termelvényeit, háziipari cikkeket, tartósítani tudta a húst, ismerte a gyógyfüveket, aligha nevezhető "tudatlannak".

Ezek az iskolák - a paraszti kulturális emelkedésnek jelentős eszközeiként - az agrárméveltség növelését is szolgálták. Köztudott ugyanis, hogy a kétnyomásos és a háromnyomásos gazdálkodás mindig magasabb szintű agrárméveltséget tételez fel, de az állattartást is már jelentős termelés-tapasztalati - iskolán kívül szerzett - ismeretanyagoknak kell megelőznie. Magyarán, amit a XVIII. század népiskolája még nem tudott hatékonyságban elérni, azt az iskolán kívüli közmévelődésnek kellett elvégeznie.

Az iskolán kívüli közmévelődés területén mutatkozó XVIII. századi állapotokat áttekintvén, megállapíthatjuk, hogy az ellenreformációval induló kulturális törekvések a feudalizmus további erősítését szolgálták. A falvak lelki gondozását, szellemi törekvéseit a helybeli papok alá rendelték. A század első évtizedeiben a plebániákat lábra állító törekvések a társadalmi osztályellentéteket is rendszerint tompító, egységes vallási ideológia szolgálatába ágyazva, a népiskolai oktatást is elsősorban e cél alá rendelték. De az iskola és az egyház nélkülözhetetlen kapcsolatára utalt az 1623-as Komjáti kánonok egyik alapvetése is, amely szerint: az iskola az egyház veteményeskertje.

Nemcsak a tanítók, hanem a parasztlak, sőt maguk a földesurak sem tudták a vallásos ideológia hatása alól kivonni magukat. Idézhetem Eszterházy Pál 1695. március 2-i végrendeletét, amelyben a "Tó melletti Szent Szűzről nevezett ferences atyák-

nak (Keszthely) több száz forintot" hagyományozott azzal a céllal, hogy "minél hamarabb mondjanak el tizezer szentmisét" a lelkiüdvéért.

Ez a vallási ideológia azonban már egyre kevésbé volt alkalmas az árutermelés kibontakoztatása nyomán a mind inkább kiéleződő osztályellentétek leplezésére. A protestánsok elnyomásával az udvar legalább a vallási-ideológiai egységet megkísérelte fenntartani, II. József azonban már rájött arra, hogy bármilyen más vallási ideológia is alkalmas ezeknek az ellentéteknek a tompítására. Bár a birtokos nemesség egy része - kétségkívül - a hazai felvilágosodás képviselőjévé válik, mégis közülük is sokuknak a tekintetét elzárta a "világbatekintés" elől a feudalizmus hazai viszonyainak az alacsony horizontja. Igazságként mondta ki Csokonai Koháry Ferenchez 1798-ban írt levelében, hogy a falusi élet irányítói "egynéhány béreseket és szántóvetőket el tudnak igazgatni", de többre már nem futja képességükből.

A tudatlanságból "későn ébredő", a "későn szabaduló fogoly árvamadár" (Pálóczi Horváth szavai), azaz a nép így maradt továbbra is olyan, amelynek a soraiban kevés volt az irástudó, de még az olvasnitudó is. A közművelődés fellegvái, a század népművelésének a piacai a templomok, a vásárok, a csárdák, az ünnepi társas összejövetelek (lakodalom, keresztelő, temetés stb.) voltak. Erről beszélt a századfordulón József nádor is: "A paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, mivel az ujságoknak a falusi korcsmákban való olvasása (szerintünk inkább hallgatása) által olyan fogalmakat szívott magába, amelyeket azelőtt nem ismert".

De a mondottakkal összefüggésben mindazonáltal arra is rá kell még kérdeznünk: vajon a XVIII. század népiskolája megfelelt-e egzisztenciálisan a hazai jobbágy-paraszti élet és társadalom követelményeinek? Nem volt-e más az "igénye" a kor népiskolai rendszerétől mind a hivatalos államigazgatási szerveknek, mind pedig a jobbágy-paraszti népségnek? Nem érezte-e jobbságunk, hogy olyanra tanítják a fiait az iskolákban, amire nincs szüksége az életben? A könyv nélkül ledarált, sokszor nem is értett imádságokat, idegen nyelvű liturgiális fogalmakat, biblikus textusokat, zsoltárszövegeket, katekizmus részeiteket nem is tudta megérteni.

A korszak legfőbb tömegkommunikációs fóruma a szószék volt, műfaja a prédikáció. A lelkészek voltak (számuk 1787-ben 227 volt a megyében) a korabeli műveltség első közvetítői. Lényegében az első "népiskolák" is a templomok voltak, bennük folyt a vallásos életre, a hit igazságaira való oktatás, az ének és az imaszó, bennük voltak elhelyezve - főképp a római katolikus templomokban - az első szemléltető eszközök is: a különféle falfestmények, az oltárképek és a szobrok. Templom, plebánia és iskola a XVIII. század első évtizedeiben így képeztek egy komplex egységet, s benne az éneklés, a prédikáció, az imádság és a liturgia egyéb eszközeinek a felhasználásával - századokra meghatározóan - népünk anyanyelvi alapműveltségét, még az intellektuálisabb protestáns egyházakban is. Ezek az ismeretek tehát az anyanyelvi műveltség elsajátítása terén igen jelentősek voltak, hisz a régi magyar költészetben is jelentős helyet elfog-

laló, a közösséghez kötődő zsoltárok és dicséretetek, imaszövegek, prédikációs részletek, hitvallási, káté és bibliai szövegtöredékek ekkor ivódtak be és szívódtak fel népünk tudati világába kulturkincseivé válva. E könyvek voltak - a lelkészek, a tanítók és a jobbágyok kezében egyaránt - alapműveltségünk "sine qua non" kötetei.

Az igény azonban a kor népiskolai rendszerétől az elmondottaknál jóval több volt. A gyakorlati oktatás terén különösképp elmaradt hazai népoktatásügyünk láttán a "közönséges haszonra nem törekvő és a Magyarországon előfordulható dolgokra nem alkalmazott" népiskolai törekvésekkel kapcsolatban már Maróthi György is panaszkolta a század közepén a reáliák, főként a számtantanítás hiányosságait, mondván "... most úgy látszik, hogy sok ember gyermekkorában a syntaxisig, sőt feljebb is elment az iskolában, aki mindazáltal semmit sem tanul, amivel vagy magának, vagy másnak használhatna, nem úgy, mint más tanult nemzeteknél, akik között még parasztembert is alig találhatnál, aki a maga nyelvén való olvasás és írás mellett számvetést is ne tudna, ha deákul nem tanult is".

Szinte szó szerint ugyanezeket állapította meg Losonczy István és Tessedik Sámuel is falusi iskoláinkról, amelyekben - más tanult nemzetektől elmaradva - "a fiatal embereket olyan tárgyak tanulásával gyötrik, amelyekre az életben nincs szükségük".

+ + +

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a falvakban még évtizedek múltán is ugyanazokat a panaszokat olvashattuk a különféle iskolai összeírásokban. Kardinális változásokról aligha tudtak beszámolni a közigazgatás tisztviselői, akik csak annyit tudtak összegezni, mint Fonyó Miklós szolgabíró az igali járás tanítóinak 1773-ban végrehajtott összeírásainak a lezárásakor, hogy a falusi iskolázás jobbátételének a feltételei: 1) ha megfelelő iskolaépületeket építenek, 2) ha a szegények iskolázásával is törődnek, 3) ha mindkét vallásbeli gyermekeket is tanítják, 4) ha fizetik a tanítókat s végezetül 5) ha a tanítók egész éven keresztül tanítanak az iskolában. Somogyi Zsigmond főszolgabíró ugyanezen esztendői zárójelentésében még tömörebben fogalmazta meg mondanivalóját: a tanítók mindenütt azt panaszolják, hogy a parasztok télen inkább járatják gyermekeiket az iskolába, mint a nagy dologidőben, amikor is 20-30 növendékből csak alig jár az iskolába 6-8, legfeljebb 10 gyermek.

Népiskolázásunk történetében tehát egyfajta kettősség volt végig a XVIII. századon. Az újrakezdés nagy századában a jobbágy-paraszti áruterhelés még sokáig tartó nehézségei egyfelől hozzájárultak a művelődési igények lassu kibontakozásához, ami a kedvezőtlen, az iskolai alapműveltség hiányosságait is visszatükröző elmaradottságot vont maga után. Mindez annak a gazdasági helyzetnek is részben a következménye volt, amely "a kenyér, a zsír és a husbányának" tartott országban minden munkáskezet elvont az iskolától s így a jobbágy-paraszti társadalom nem is látta értelmét és hasznát a gyakorlati életől amugy is távol álló iskolai műveltségnek és az iskolába járásnak, hisz társadalmi és gazdasági emelkedését nem látta biz-

tosítottak általa. Lényegében tehát társadalmunk legalacsonyabb osztályaként való megkövültségébe és mozdulatlanságába való beleyugvása, a munkájától és az élettől távol álló, vajmi keveset segítő népiskola okolható a századokon keresztül tartó tömeges iskolakerüléssel, miután a század társadalma a parasz-tok iskolás gyermekeire elsősorban, mint a gazdasági megerősödés eszközeire, gazdasági értékekre tekintett. Tehát nem a minimális iskolai tananyag, hanem azok a viszonyok voltak főképpen mindezért felelősek, amelyek még ezt a kevés ismeretanyagot sem tették felhasználhatóvá.

Másfelől azonban észre kellett vennünk a században az emelkedést is, a Ratio educationis előtt már jóval korábban fellépő és meglévő iskolaépítési és iskoláztatási igényeket és eredményeket is. Ha nem is voltak nagy és kiemelkedő iskolák a megyében, összességében a megye Pannoniában "a culturának nem a legalsó lépcsőjén állt" (Apáti Kiss Sándor).

Végül is, ami a században a népiskolai oktatás lassu fejlődése, s befejezetlensége következtében hátramaradt a XIX. századra, mindaz még ebben a században is követelményként fogalmazódott meg akár Beke Kristóf 1828-ban írt kézikönyvében, akár pedig Ambrus Sándor 1841-ben "Értekezés a hittanító, az iskolaigazgató és a kerületfelügyelői hivatalról" c. művében. A tudós Beke a falusi tanítók részére négy pontban tette szövé a népiskolák hiányosságait: a) az iskolakerülés, a mulasztások magas aránya; b) a tanítók - főképp pedagógiailag - csekély képzettsége és rossz fizetése, c) az iskolák tanszerekkel és tanszakközzel való gyatra felszerelése, d) az iskolai épületek alkalmatlan volta. Ambrus Sándor kilenc pontban fogalmazta meg követelményrendszerét a népiskolával kapcsolatban a II. Ratio educationis (1806) után 35 évvel és a kor harmadik nagy elemi iskolai szabályzatának a megjelenése (1845) előtt négy eszterendővel: 1) alapítsunk minden helységben iskolát, 2) teremtsünk több státust a tanítóknak, hogy azokba műveltebb pedagógusokat ültethessünk, 3) egyenrangusítsuk a tanítókat a honoratiorokkal, 4) válasszuk ketté a tanítói és a jegyzői hivatalt, 5) tiltsuk el a gyermekeket - közpásztor fogadásával - a legeltestéstől, 6) alapítsunk tőkét vagyontalan gyermekek könyvekkel és ruházattal való ellátására és jutalmazására, 7) iktassuk törvénybe az iskolakötelezettséget, 8) amelyet hajtson végre a megye és végezetül 9) válják gyakorlattá hazánkban, hogy iskolai bizonyítvány nélkül senki se tudjon állást vállalni.

Történtek tehát kardinális változások hazánkban a XIX. század első felében, amelyek lényegében megváltoztatták népünknek az iskolához való viszonyát? Aligha! Egy korábbi vizsgálattunk alapján már megállapíthatjuk, hogy a darányi református iskolában 1831. március 12. és december 3-a közötti hosszabb szorgalmi időszakban a hiányzás 55%-os volt, a rövidebb tanulási időszakban pedig (1831. dec. 3-1832. március 15.) 24,8%-os.

Ezta megyére is általánosítható képet egészítették ki azok az adatok, amelyek - még pár év múltán is - megtalálhatók voltak a megyében. 1839. augusztus 1-én Kund Vince és Bogyay Elek alszolgabíró a kaposi járás 20 helységének 18 iskolájával kapcsolatban sommázatként azt jelentette, hogy az iskolába járó tanulók száma télen 722, nyáron pedig 179 volt. Az iskolába nem

járó tanulók száma pedig: 164. A 18 iskolából 9-be nyáron egyetlen tanuló sem járt. Ha a nyári iskolalátogatók száma berntfoglaltatik a téli látogatók számában, akkor a téli iskolalátogatók és a teljesen hiányzók együttese adja meg az összes iskolaköteles számát, amely - a 18 iskola esetében - 1286 tanulót jelentett. E tanulók 56,14%-a járt csak télen az iskolába, míg az iskolaköteles tanulók 44,47%-a egyáltalán nem vett részt az oktatásban. A gyermekmunka felhasználásának jelentőségét és nagy arányát mutatja az a szám is, hogy nyáron (in tempore laborum rusticanorum) a tanköteleseknek mindössze 13,9%-a vett részt több-kevesebb rendszerességgel az oktatásban. Lényegében erről irt még a XIX. század második felében is a megye egyetlen hetilapja: a Somogy (VI.évf. 22.sz.) 1870-ben: "Eljött a mezei munka ideje, kiürültek az iskolák. A tanító fogdoshatja a legyeket az őszig."

I r o d a l o m

Tanulmányunk megírásánál az Országos Levéltárban levő összeírások (Helytartótanácsi levéltár, Acta fundationalia Lad. E. fasc. 12.II. 1770-1771) és a Somogy megyei Levéltárban levő iskolai összeírások (Ö. 115, 116, 118, 119/1770-1789) alapvető forrásaik kívül a Veszprémi Püspöki Levéltár canonica visitái (1721-1789), valamint a Ráday Levéltárban a Külsősomogyi Református Egyházmegye traktusi protocollumának (1729) és a protocollum agentialét használtuk, s rajtuk kívül számtalan római katolikus plebánia és kálvinista parókia protocollumát és iratait.

A korszak egyháztörténeti munkái közül többször forgattuk Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplóját. (Közli báró Hornig Károly /Veszprém, 1903/) - Tóth Endre: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában /Csurgó, 1940/. - Hoss József: A kaposvári plébánia története /Veszprém, 1948/. - Hermann Egyed-Eberhardt Béla: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkulturája és könyvállománya a XIX.sz. elején /Veszprém, 1942/.

A neveléstörténeti munkák közül J. Felbiger: Handbuch für die Schullehrer... (Wien, 1779). - Maróthi György: Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége ... (Debrecen, 1743). - Losontzi István: Hármás kis-tükör (Pozsony, 1771). - Tanítás módja ... (Pest, 1841). - N. Apáti Kiss Sámuel: Értekezések Somogyról (Tudományos Gyűjtemény 1822). - Ambrus Sándor: Értekezés a hit-tanító, az iskolaigazgató és a kerületfelügyelői hivatalról (Székesfehérvár, 1841). - Madzsar Imre: Az elemi oktatás fővárosunkban a török kiűzése után (Századok 1925).

Az utleírások közül Bredeczky Sámuel: Tipografisches Taschenbuch des Königreichs Ungarn auf das Jahr 1802 (Sopron, 1802). - Richard Bright utazásai a Dunántulon, 1815, Szerecz Imre fordítása (Veszprém, 1970).

A köz- és helytörténeti munkák közül - többek között - Mályusz Elemér: A türelmi rendelet (Budapest, 1939). - Tanulmányok a parasztság történetéhez. Szerk. Spira György (Budapest, 1952). - Vörös Károly: A két Ratio educationis és a népoktatás

Magyarországon 1774-től 1868-ig. A Nemzetközi Kulturtörténeti Szimpozionon Mengersdorfbán 1975. július 4-én elhangzott előadás kézirat. - Melhard Gyula: Somogy vármegye a rendi országgyűléseken. I. 1661-1812. (Veszprém, 1906). - Csorba József: Somogy vármegye ismertetése (Pest, 1857). - Kovács Zoltán: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján (Kaposvár, 1969). - Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770-1789). Levéltári Évkönyv 1. (1970). - U.ő.: Kaposvár mezőváros művelődéstörténetéről a kései feudáliszmus idején. Levéltári Évkönyv 4. (1973).

József KANYAR:

Einige Fragen der Kulturgeschichte des Komitats Somogy
im 18. Jahrhundert

Der Autor stellt fest, dass die Bauern in Somogy zur Zeit der Urbarialregulation wenig Grundstücke bekamen, um ihre Familien zu ernähren. Es war also für die Familie notwendig, dass die Kinder zu Hause arbeiten, und nicht in die Schule gehen. Diese Lage hat sich 150 Jahre lang nicht geändert, bis "die geistliche Bodenreform" kam.

In Somogy gab es im 18. Jahrhundert keine Druckereien, Buchhändler, Buchbinder. Diese letzteren kamen jedoch zur Marktzeit in das Komitat, von ihnen kauften die Adligen die Lektüren. Die Türkenherrschaft überlebten kaum mehr als 200 Siedlungen, die Bevölkerung wird um 65-80000 geschätzt. Zur Zeit Joseph II. gab es in Somogy 315 Siedlungen und 165560 Einwohner.

Der Autor spricht über folgende Fragen der Kulturgeschichte:

- die Konskriptionen, Quellen der Kulturgeschichte,
- die Volksschulen,
- die Schulmeister,
- die Schüler.

In dieser Periode waren die Kirchen die ersten Organisatoren der Volksschulen. Pfarrhof, Kirche und Schule bildeten einen Komplex. Das Komitat selbst hatte gar keinen Einfluss auf das Schulwesen.

Die Schulgebäude wurden - wie die ersten Kirchen nach den Türken - aus Holz gebaut. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts berichteten die Quellen über den schlechten Zustand der Schulen und die zu ihnen gehörigen Wohnungen.

Die Schüler machten 22 Prozent aller Schulpflichtigen aus. Die Konskriptionen machten eindeutig das Unverständnis der Eltern verantwortlich. 22 Prozent besuchten die Schule nur im Winter, im Sommer gab es gar keine Schule mehr. Die Kinder wurden in den Dörfern eher als Hirten angestellt, das war für die Familie viel nützlicher.

Die Schulmeister waren eigentlich Diener der Kirche, übten kirchliche Funktionen aus, als Hilfskraft der Pfarrer. Den Unterricht führten sie nur nebenberuflich. Es kam vor, dass die Volksschullehrer auch die Pflicht eines Dorfnotars versahen. Es ist kein Wunder, dass es dauernd einen Mangel an Lehrern gab.

Die Bildung und Kultur der Schulmeister war ganz verschieden. Die meisten besuchten nur ein-zwei Jahre Gymnasium. Der Unterricht war nicht geregelt, Pläne gab es überhaupt nicht. Die Schulen wurden regelmässig nicht kontrolliert. Selbst das Komitat verfügte über kein Lehrprogramm. Und das alles "im Jahrhundert der Pädagogie".

Die Schulmeister legten einen Eid ab. Ihr Gehalt war nicht besser, als dasselbe der Konventionalisten der Domänen. Es kam

sehr häufig vor, dass die Lehrer sich wegen der niedrigen Gehälter beklagten. Die armen Kinder wurden gratis unterrichtet ("pauperes enim instruuntur gratis"). Allein die Kaposvárer Lehrer genossen höhere Gehälter.

Die Volksschulen waren also die Schulen des Feudalismus. Im Dorf konnten nur ein-zwei Leute lesen und schreiben. Das Volk hatte keine Grundausbildung.

Wir sehen aber eine andere Lage hinsichtlich der materiellen Bildung. Die Bauern waren wirtschaftlich gebildet, sie trieben Viehzucht, bebauten die Felder, kannten die Wirtschaftsregeln gut.

MÓRA Magda:

Népoktatás Fejér megyében a XVIII. század
első felében

Ha megyénk népoktatási helyzetéről a XVIII. század első felében képet akarunk adni, a kibontakozó rajz vázlat marad, helyenként bizonytalan körvonalak között néhány színes folttal.

Az 1723. évi törvény az ujonnan alakult kormányzásokra, a helytartótanácsra bizta ugyan az oktatás és nevelés ügyének ellenőrzését is /1/, de ez a felügyelet eleinte a nevelési kötelezettség formális ellenőrzését sem jelentette.

Tanítókra vonatkozó összeírás megyei iratanyagunkban 1733-ban jelentkezik először. /2/ A katolikus templomok és plébániák jövedelmének számbavételével kapcsolatban jelzik az iskolamestereket is, de egészen személytelenül, nevük említése nélkül. Az összeíró főszolgabíró és esperes a tanítóknak hivatalával járó jövedelme érdeklő elsősorban, részletesen felsorolják, honnan jön az össze, és mennyivel kellene felemelni, hogy rendszeresen meg tudjon belőle élni.

A másik összeírás 5 évvel korábban készült, és bár tanító-ról, iskoláról voltaképpen szó sincs benne, rejtetten mégis őrszi megyénk oktatásügyének fontos adatait. A helytartótanács ugyanis 1727. december 5-én feddő hangon sürgeti Fejér megye közgyűlését, hogy azonnal küldje fel azt az összeírást a protestáns lelkészekről, amelyet őfelsége már 1725. augusztus 18-án elrendelt. /3/ A leirat hangsúlyozza, hogy ez a türehtetlen késedelem joggal váltja ki az uralkodó neheztelését. Ezek után az összeírás 1728. január 3-1 keltezéssel elkészült, de ez a számbavétel már korántsem személytelen, hiszen a prédikátorok nem közömbös emberek az udvar számára. Az összeíró főszolgabírák pontosan feljegyzik a superintendensek, seniorok és lelkészek nevét, működésük helyével együtt. /4/

A két összeírás a keresztény egyházközségek bejelölésével "kitűzi a gombostűket a térképre", és - éppen a templom és iskola elválaszthatatlanul szoros kapcsolata révén - rámutat az oktatási lehetőségekre. Ha az említett forrásokat összevetjük az 1747. évi canonica visitációk megyénk területére vonatkozó adataival /5/ és egy XVIII. század közepén készült összefoglaló egyházi jelentés szűkszavú helyzetrajzával /6/, figyelembe véve az egyes protestáns egyházközségek történetére vonatkozó forrásközléseket, már nemcsak kívülről látjuk a XVIII. század első évtizedeinek megyebeli iskoláit, de belül is jutunk a kapun, sőt itt-ott átléphetjük a tantermek küszöbét is.

Az 1728. évi megyei összeírás szerint 30 községben találunk protestáns prédikátort. Battyán és Csikvár az egyházközség szempontjából összevontan szerepel, így az egyházközségek és prédikátorok száma összesen 29 (Sárkeresztur, Pákozdi, Pátka, Zámoly, Csákvár, Lovasberény, Tabajd, Acsa, Alcsut, Felcsut, Bicske, Mány, Btyek, Szentpéter, Vereb, Gyuró, Sukoró, Velence, Serégyes, Aba, Tác, Soponya, Káloz, Füle, Polgárdi, Ladány, Kiske-szi, Szentmihály, Battyán-Csikvár. /7/

A század elejének és közepének visszatekintő tanuvallatásai rámutatnak, hogy a felsorolt falvak harmadrészában, így Acsán, Alcsuton, Pátkán, Pákozdon, Zámolyon, Vereben, Szentpéteren, Sukorón, Lovasberényben és Etyeken, sőt az 1728-as összeírásban nem is szereplő Csóron, Csákberényben és Tordason már a török időkben is volt prédikátor és tanító. /8/

Míg ugyanis a katolikus papok és szerzetesek menekülni voltak kénytelenek, a protestáns lelkészeket nemcsak megtűrte, de szívesen is fogadta a török, amint ezt az 1640-ben betelepülő Pátka község esetében láthatjuk. /9/ Így ezek a hazai és külföldi főiskolákról és egyetemekről hivatástudattal, nevelői felelősségérzettel és korszerű műveltséggel hazatérő protestáns papok és tanítók maradtak - megyénkben is - a török uralom alatt gazdátlanul vergődő falvak népének egyedüli szellemi vezetői. Bár Székesfehérvár ostroma után a vert seregként átvonuló törökök irtózatossá pusztították végbe a környező falvakban, felégetve a templomokat is, de amint láttuk, 3-4 évtized múltán a török alatt is működő protestáns egyházközségek száma megkétszereződött, és 1747-ben valamennyiben ott találjuk a prédikátort és a tanítót, sőt még ötten nőtt is számuk. /10/

A katolikus egyházat tekintve sötétebb a kép, hiszen a török alatt legfeljebb egy-egy vándor ferences barát jutott el a katolikus hívekhez, s így mindent előlről kellett kezdeni. A megyei közgyűlés az 1712. évben összesen három plébánosról tud, és azzal bízta meg Meszlényi alispánt, akit követül küld a diétára, hogy mondja el, milyen nehéz helyzetben van megyénk magyar anyanyelvű katolikus lakossága, mert végképp nincs papja a községekben, akivel szót értsen, hiszen a móri kapucinus atya német, az ercsi és érdi ferences atyák meg illir anyanyelvűek, a haladoklónak viszont messze van Fehérvár. /11/

Husz éven belül a katolikus egyház helyzete is megváltozik. 1733-ban már plébániát találunk nemcsak Mórban, Ercsiben és Erdőn, de Szentgyörgyön, Adonyban, Perkátán, Bicskén, Váiban, Lovasberényben, Csákváron, Tárnokon, Etyeken és Pázmádon is, szám szerint 13-at. A már említett kimutatás 13 tanítót is feltüntet, általában a plébániás községekben, kivétel Perkáta, ahol plébánia van, de tanító nincs, Bodajk azonban csak Mór filiája, viszont tanítója van.

Igaz, hogy az iskolamesterekről semmi közelebbit nem tudunk meg 1733-ban, mégcsak nevüket sem, de mivel megélhetésüket vizsgálják, házukat szemügyre veszik. A tizenhárom közül hatnak van alkalmatos háza, azaz olyan, amely a tanításra is megfelel. A bicskei iskolamester az iskola épületében lakik, amelynek hitvány a teteje és silány a kertje is. Etyeken igen nyomorúságos a háza, le kellene bontani, mert tartani lehet tőle, hogy összedől. Pázmádon majdnem romokban áll a ház. Lovasberényben egy uradalmi épületben lakik az iskolamester a plébánossal együtt. Az iskolaszentgyörgyi és tárnoki tanító viszont szellérlésként él. /12/ Az 1730-as években tehát a református és katolikus egyházak gondoskodása révén a megye községeinek közel kétharmad részében folyamatos nevelői munkát tételvezethetünk fel.

Az 1747. évben végzett canonica visitációk nemcsak azért értékes források, mert felméri a pillanatnyi helyzetet, de azért is, mert sok tekintetben írásban is rögzítik, amit az em-

beri emlékezetet a helyszínen még megőrzött, így adataikkal a közeli és távolabbi múltba is visszanyulnak. Csak Móra és Bodajkra látogatott maga a veszprémi püspök, a többi falvak esetében a három kerület esperesei adták be jelentésüket, akik a falvak népével együtt élnek. Dravecz József, a fehérvári kerület visitatora már 15 éve működik a megyében, mikor látogató körutjára elindul. /13/

Mivel a kiküldött esperesek bizonyos mértékben a protestáns egyházközösségeket is vizsgálják, a lelkész és tanító létét mindig jelzik, többnyire neveiket is feljegyzik, sőt hatásköri vitákat is megemlítik.

Igy tudjuk meg, hogy öfelsége parancsára 1739-40-ben le kellett rombolni, vagy más célra kellett átadni a baracskai református templomot. A templom még akkor iskola lett. 1747-ben a visitatio alkalmával az esperes a lelkészi szolgálattól eltiltja a levitát, meghagyva szigoruan, hogy csak a gyerekek tanításával foglalkozzék. /14/

A felcsuti vizsgálat során elmondják a reformátusok, hogy 20 évvel ezelőtt volt ugyan prédikátoruk, de a közbirtokos urak szegénységük miatt most csak levitát tudnak tartani. /15/

Pósfai János életutja bizonyítja, hogy nehéz időkben az sem ritka, hogy a tanító és prédikátor hivatalt cserél. Pósfai 1741-ben Bicskén, 1744-ben Zámolyon, 1747-ben Sárkeresztúron tanít. Mikor azonban a pátkai református lelkész meghal, pappá szentelik és Pátkára küldik felettesei, ahol három évig prédikátorként szolgál. Innen Gyuróra megy, ahol a jezsuita földesurak a lelkészi szolgálattól ugyan eltiltják, de 30 éven át ugyanott marad tanítóként, majd 1790-től újra prédikátor Bodmérön. /16/

A XVIII. század közepén 62 iskoláról tudunk Fejér megye területén: 28-ban katolikus, 33-ban református, 1 iskolában evangélikus tanítóval. Az 1770-es megyei összeírás két görögkeleti iskola létrejöttét is az 1740-es évekre teszi /17/, de ennek nyomát a visitatiókban nem találtam.

Az iskolák magas száma azonban nem jelenti azt, hogy a megye minden nagyobb lakott településére jutott tanító: 7 nagyobb községben egyáltalán nincs, 12-ben viszont kettő is van. Fizetésük kántori jövedelmükkel együtt általában 35-50 Ft között mozog. De található 30 Ft-on aluli fizetés is (Pátkán), és kivételképpen 100 Ft feletti is (Móron).

A 28 katolikus tanító közül egy 19, egy 11, egy pedig 9 év óta működött egy helyben, a többi csak néhány éve vagy éppen pár hónapja dolgozott abban az iskolában, ahol összeírták. /18/

Bár a vizsgálati szempontok a visitatio korának az iskolai munkával szemben támasztott követelményeit tükrözik elsősorban, de valójában az oktatás személyi és tárgyi feltételeinek meglétét vagy hiányosságait mérik le a visitatorok. Szemügyre veszik az iskola épületét, megvizsgálják a tanító tudását, magatartását és hírnevét, azaz a faluban lemérhető erkölcsi hitelét és társadalmi súlyát. Az is fontos, hogy milyen szorgalmat mutat az ifjuság oktatásában, sőt itt-ott az eredményről is számot adnak, illetve megjegyzik az eredménytelenség okait.

Az oktatás tárgyi feltételeit vizsgálva megállapítható, hogy az 1733. évi összeíráshoz viszonyítva csak a számok változtak, az arányok nem. 28 községben tudunk ugyan 1747-ben katolikus tanítóról, de csak 10 faluban találja az egyházi vizsgálat kifogástalan állapotban lévőnek az iskola épületét (Adony, Bodajk, Érd, Lovasberény, Mór, Perkáta, Pázmánd, Szár, Vál, Zámoly), amely a tanítónak hivatása betöltéséhez is alkalmas, és lakását tekintve is megfelelő. Szűkös, illetve javításra szorul 6 iskola (Bicske, Füle, Csákvár, Pátka, Tárnok, Velence). Három iskoláról tudjuk, hogy egyetlen helyiségből áll, a tanító ott lakik és ott is tanít (Acsa, Magyaralmás, Vajta), három tanítónak pedig egyáltalán nem áll rendelkezésére iskolaépület.

A tanítók nevelői egyéniségét tekintve példás életűnek, megfelelő tudással rendelkezőnek és munkájában szorgalmasnak 8-at találunk a visitatorok. Három faluban a személyi feltételek nem hiányoznak ugyan, mind a három tanító jó hírű, megfelelően képzett, becsületes életű, de Etyeken csak készülőben van az iskola, Kozmán zselléreként él a tanító, nincs hol tanítson, Ráckereszturon pedig a községhezán kénytelen lakni, mert ő látja el a jegyzői hivatalt is. Az említett három községben a tárgyi feltételek hiánya aligha tette lehetővé a rendszeres iskolai munkát.

Közepesnek két tanítót minősítenek a visitatorok, akikről csak annyit tudunk, hogy hivatásukhoz illő életet élnek, és a tanítás terén is eleget tesznek kötelességüknek. Két tanítónak csak a nevét ismerjük. Tanulatlansága miatt három helyen tartják alkalmatlannak a mestert. Magyaralmáson a tanítónak nagyon kevés tanítványa van, Velencén pedig egy szabómester, Sárkereszturon egy csizmadia tudatlansága miatt nem is tanít, de mint kántorok nélkülözhetetlenek, és így mégis megtartják őket.

Perkátán az egyébként kötelességtudó és tisztességes életű tanítóról megjegyzi a vizsgáló esperes, hogy részegségében néha nem vigyáz a nyelvére. Szomorubb a helyzet az ercsi iskolamester-nél, aki nem egyszer a templomba is ittasan megy. Míg azonban őt a tanítás terén csak "piger"-nek minősíti az esperes, a csurgói mester a "pigerrimus" jelzést kapja. Jellemzésében az is ott áll: "insignis blasphemiator", s még csak azt sem tesz hozzá menteségül, hogy csak ittás állapotban káromkodik. Míg Bodajkon az egyébként tisztességes életű és megfelelő tudású tanítóról azt mondják az öregek, hogy "hanyag" az ifjuság oktatásában, a szári tanítóról megtudjuk, hogy régebben gyakran látogatta a kocsmát, ahol táncolt is, ebben ugyan már javulást mutat, de ha gazdasági munkái lekötik, az ifjuság oktatásában: "negligentissimus".

A tanítás tartalmát nézve csak a hittant és az írás-olvasást tüntetik fel, de természetesen a tanító tanultságától függött, hogy mit tudott egyebekben átadni. Hogy mit jelent a "doctrinae sufficientis", nem tudjuk pontosan. A vizsgálatot tartók szűkszavú jellemzéseiből látjuk, hogy a több nyelv tudását szívesen veszik, sőt nemzetiségi területen meg is kívánják. Így Móron, ahol a veszprémi püspök maga tartja a visitációt, nem nehezémezyezi, hogy az iskolamester latin nyelvtudása gyenge, de azt, hogy magyarul és németül egyformán jól tanít, méltányolja. Az adonyi tanítónál - bár a németek háromszor annyian vannak, mint a magyarok -, a vizsgáló esperes nem veszi jó néven, hogy

csak németül beszél, sőt fel is veti, hogy szükség volna egy magyarul tudó segédtanítóra. A legjobb minősítést kapó pentelei mesternek is javára írják feddhetetlen élete és dicsőretek kötelességtudása mellett, hogy a magyar nyelven kívül a németben is járatos. /19/

Dravecz József, mikor a fehérvári kerületről irt jelentését benyújtotta püspökének, záró mondatában hangsúlyozta, hogy mindent látogatása sorrendjében jegyzett fel: "... prouti experti eramus ... sincere et genuine ..." /20/ Hogy a vizsgált iskolákról és tanítókról a kép nem derűsebb, az bizonyára azzal magyarázható, hogy a visitatorok pontosan és őszintén akarták feltárni területük oktatásügyi helyzetét.

A megyei összeírások hiánya, a katolikus visitatiók szűkszavusága, a korabeli protestáns egyházvizsgálati jegyzőkönyvek töredékessége mélyebb betekintést az iskolák felébe tett csak lehetővé. Bár a kép vázlatos és újabb források feltárásával kiegészítésre szorul, mégsem érdektelen, hiszen a körvonalakat felrajzoló korszak történelmünk egyik legmozgalmasabb időszaka. A XVIII. század első évtizedei az alapköveket rakják le oktatásügyünkben. Ezekre az alapokra épül Mária Terézia, majd II. József népoktatási politikája is.

Jegyzetek

- /1/ III. Károly 1723. évi decretuma, 105. cikkely. Magyar Törvénytár 1657-1740. Bp., 1900. 645.
- /2/ Fejér megyei Levéltár (a továbbiakban FmL) Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (a továbbiakban közgy.ir.) 11. fasc. 293-1733.
- /3/ Uo. 10. fasc. 3-1728.
- /4/ Uo. 10. fasc. 15-1728.
- /5/ Egyházmegyei Levéltár, Veszprém (a továbbiakban VELT). Visitatio Canonica 1747. (a továbbiakban: Vis.Can. 1747)
- /6/ Egyházmegyei Levéltár, Székesfehérvár (a továbbiakban SZELT) Informatio de Statu, qui ab anno 1744. usque ad Annum 1751. inclusive evenit in Parochiis Districtui Albensi adjacentibus (a továbbiakban Informatio 1744-1751.)
- /7/ FmL közgy.ir. 10. fasc. 15-1728.
- /8/ Károly János: A Fejér vármegyében levő plébániák összeírása 1753-ban és 1754-ben. A Fejér vármegyei és Székesfehérvár városi Történelmi és Régészeti Egylet évkönyve 1893. évre, Székesfehérvár, 1893. 222-263.
- /9/ Nagy Gyula: A pátkai református egyházköztség története, Székesfehérvár, 1943. 17.
- /10/ VELT Vis. Can. 1747.
- /11/ Károly János: i.m. 236-237.
- /12/ FmL közgy.ir. 11. fasc. 293-1733.
- /13/ VELT Vis. Can. 1747.

- /14/ Uo.
- /15/ Uo.
- /16/ Nagy Gyula: i.m. 30-31.
- /17/ VELT Vis. Can. 1747. - SZELT Informatio 1744-1751. - FmL
Conscriptio ludi magistrorum közgy. jkv. 1770. dec. 10.
- /18/ VELT Vis. Can. 1747. - SZELT Informatio 1744-1751.
- /19/ Uo.
- /20/ Uo.

Magda MÓRA:

Volksunterricht im Komitat Fejér in der ersten Hälfte des
18. Jahrhunderts

Der Aufsatz versucht die Lage des Volksunterrichts im Komitat Fejér nach der Türkenherrschaft auf Grund der rar aufbewahrten Quellen darzustellen.

Die katholischen Schulen - die Gebäude und Lehrer - wurden 1733 vom Komitat konskribiert. Die Prediger wurden 1728 von den Stuhlrichtern registriert, die Schulen und Lehrer aber nicht. Es wurden Prediger in solchen Dörfern gefunden, wo es im 17. Jahrhundert schon florierende protestantische Kirchengemeinden gab. Die katholischen Quellen berichten zur Mitte des 18. Jahrhunderts wieder über Schulen und Lehrer in diesen Dörfern. Die von dem Veszprémer Episkopat beauftragten visitierenden Dekane beschäftigten sich mit 28 katholischen Schulen. Sie verfassten ihre Berichte wortkarg und bündig, berichten sie trotzdem nicht nur über die Verhältnisse des Volksunterrichtes dieses Zeitalters, sondern auch über die Anforderungen der Behörden hinsichtlich des Schulunterrichtes.

SOLKUTI Éva:

Székesfehérvár német polgárságának nyelvi sajátosságai
a XVII-XVIII. század fordulóján

A török uralom alól felszabadult Székesfehérvár német lakosságának nyelvét vizsgáltam az 1688 és 1703 közötti másfél évtizedben, amely a város ujjanépesedésének kora. A régebbi és az újabb város- illetve megyetörténeti munkák megegyeznek abban, hogy a lakosság nagy része az ostrom előtt elmenekült és Vas, Veszprém, Komárom és Győr megyéből visszatért magyarokból, az osztrák tartományokból érkezett telepesekekből és a rácokból állott. /1/ Még két népcsoport képviselőit kell megemlítenünk: a törököket és a cigányokat. Igaz, hogy róluk létezésükön kívül eddig semmi részletesebb adatunk nincs, se nevüket, se foglalkozásukat nem említik a források. Hogy mégis éltek itt képviselőik, azt az első lakosság- és házösszeírásból, az Acta politica et iuridica irataiból, valamint az első tanácsülési jegyzőkönyvből tudjuk. /2/

Az előbeszéd szempontjából tehát soknyelvű város volt a XVII. század végi Székesfehérvár. Az itt maradt törökök (elsősorban nők és gyermekek) feltehetőleg hamar beolvadtak nyelvi szempontból környezetükbe, a cigányok a város falain kívül éltek. A városi közigazgatás nyelvében sem egyik, sem másik csoportnak a nyelve nem hagyott nyomot. Érdekes viszont, hogy a Palotai elővárosban letelepedett rácok ittlétének sem találtuk eddig írott nyelvi bizonyítékait, pedig számuknál és háztulajdonosi voltuknál fogva feltétlenül kapcsolatba kellett kerülniük a városi adminisztrációval. Hivatalos ügyeiket a három nyelv - a magyar, a német vagy a latin - valamelyikének segítségével kellett intézniük.

A továbbiakban a Székesfehérvárra legkorábban, tehát 1688 májusától betelepült németesség nyelvével foglalkozom, amely a sokszínű és változatos összetételű lakosságban az egyik, többféle szempontból jellegzetes népcsoportot alkotta.

Bár a hivatalosan szervezett tömeges betelepülések csak a XVIII. század második harmadától fogva kezdődnek, az egyéni, szórányos bevándorlás rögtön a hódoltság utáni első évtizedben megindul Fehérvárra is. A városban használt német nyelv sajátosságait részben a származási helyek bemutatásával, részben pedig a német nyelvű iratanyag adataival jellemezem. /3/

Az első másfél évtized alatt városunkban élő és letelepedő németeket származási helyük szerint a következő csoportokba oszthatjuk: az Ausztriából, az egyéb német vidékekről, a nem német földről (ilyet keveset találtam) és végül a Nyugat-Magyarországból érkeztek. A 123 német személy így oszlik meg a statisztika szerint: /3a/

<u>Ausztria:</u> 34 = 27,6 %	Rheinland	7
Tirol	Schweiz	2
Kärnten	Sachsen	5
Steiermark	Brandenburg	1
Oberösterreich	Schlesien	15
Niederösterreich	Böhmen	16
Österreich	Mähren	6
	St. Hyppolit	1
<u>Egyéb német vidékek:</u> 72 = 58,5 %	<u>Nem német föld:</u> 4 = 3,3 %	
Bayern	Polen	2
Schwarzwald	Slowenien	2
Schwaben		
Franken	<u>Nyugat-Magyarország:</u> 13 = 10,6%	
Oberpfalz		

Az osztrákok mellett tehát, a cseh, a sziléziai, a morva, valamint a bajor, a sváb és a Rajna-vidéki elem dominál.

Az egyes helységek részletezését áttekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy a származási területeken egyáltalán nem található olyan csomópontok, ahonnan nagyobb számú németiség vándorolt volna be városunkba. A 64 ismert helységnevet tartományok szerint elhelyezve sem változik a kép, hiszen az egy-egy nagyobb földrajzi egységből jött települők száma is csak 1 és 16 között ingadozik.

Milyen volt tehát a városban beszélt német nyelv? Az egységes köznyelvi norma kialakítására irányuló törekvések már a XVII. században megindulnak, a német nyelvterületen is. Különösen a nagyobb városokban egy-egy művelődési központ körül kialakuló nyelvi és irodalmi társaságok tevékenysége jelentős ebből a szempontból. Az első nyelvtani szabályrendszerek és a nyelv egyéb sajátosságait elemző tanulmányok csak szűk körben hatnak. Arról van még csak szó, hogy egyik vagy másik nyelvjárás nyelvi és beszédbeli sajátosságait igyekeznek a többi fölé emelni az egységesítés szándékával. De a Magyarországra betelepült németek általában nem tanult emberek, hanem katonák, iparosok, kézművesek, vendég-lősők vagy kereskedők, akik szűkebb hazájuk anyanyelvét beszélték, tehát nyelvjárási formákat hoztak magukkal. A származási helyek százalékos elosztása azt bizonyítja, hogy a Fehérváron beszélt német nyelv tulnyomórészt a bajor-osztrák nyelvjárás sajátosságait mutatta.

Minden nemzet és minden korszak nyelve különböző változatokban él. Nekünk a vizsgált másfél évtizedből csak az írott nyelvi változat dokumentumai állnak rendelkezésünkre, vagyis a kancelláriai írásbeliség. Az írott nyelvi változat sajátosságait az 1688-89-es első lakosság- és házösszeírások, az Acta politica et iuridica 1689/1699 és az első tanácsülési jegyzőkönyv alapján vizsgáltam. Az írásbeliség városunkban az iratanyag bizonyossága szerint háromnyelvű volt: latin, magyar és német. Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei 1688-1790 című tanulmányában részletesen foglalkozik azokkal a szervekkel és személyekkel, akiknek tevékenységi köréhez tartozott a hivatalos kancelláriai írásbeli munkák elvégzése. "A városi igazgatás legszakképzetesebb személye a jegyző volt Ő vezette

a városi tanácsülési jegyzőkönyvet és 1745-ig a telekkönyvet ... A jegyzőtől jogi ismereteket, valamint latin, magyar és német nyelvtudást követelt a város." /4/ De nemcsak a jegyző, hanem a kancellária többi hivatalnokai: az aljegyző, a változatos írásbeli ügyintézését végző irnokok (szám szerint 2 fő) és a járulnokok is szakképzett emberek voltak. Itt említem a város két feltételezően német polgárát, akik a városi kancellária tisztviselői voltak a tárgyalt időszakban, s akik nem szerepelnek a Kállay István tanulmányában közölt névsorban. Az egyik Joannes Gaspar Sartory, akinek a neve először az 1688 májusában készült összeírás 93. sorszáma alatt és az 1688 októberi összeírás 43. sorszáma alatt fordul elő. Az utóbbi adat megjelöli a foglalkozását is: Joannes Gaspar Apotekarius. /5/ A patikust később aljegyzőként alkalmazták. Két győri kézműves azzal a céllal jön Székesfehérvárra, hogy itt Peter Stöttnernél gyakorolja szakmáját. Ehhez kéri a tanács engedélyét, amelyet 1695 december 11. keltezéssel meg is kapnak. "... extradatur per me Joannem Casparum Sartory juratum vice Notarium Civitatis Ejusdem." /6/ Az irat végig német nyelvű, csak a záróformula latin. Az aljegyző tehát mindkét nyelven tudott, s ez ismét bizonyíték a többnyelvűség mellett.

A másik tisztviselőt Johann Georg Haimbnak hívták. Ismerjük tanuvallomását a Johann Haunoldnak Ujváry Péter ellen folytatott perében. "... Hiemiit bezeuge, dass selbiger Zeit, da ich alhier alss Stattschreiber gestanden, Hr (Herr) Honori Haunold eine Klag wider Hn (Herrn) Peter Ujváry bey dem Stattrath wegen seines abgebrannten Getraidtes eingewendet und adjuerendum Veritatem man nothwendig zeugenshaft haben müssen....". A vallomás egyébe pedig így szól: "... Solches der Wahrheit zue Steuern. Geschehen Stuhlweissenburg den 11 Jenner 1695. Johann Georg Haimbkayl (kayserlicher) Schultheiss." /7/ Az egykori városi irnok neve és írásbeli vallomása alapján német volt, az adminisztrációban járatos ember, aki ennek a képzettségnek köszönhette az igazgatásban betöltött későbbi önálló állását.

A török hódoltsági területeken 150 évre megszakadt az írásbeli adminisztrációs tevékenység normális fejlődése az állami és a városi igazgatásban is. A felszabadulás után így szinte mindent előlről kellett kezdeni. A fehérvári városi levéltár a várossal együtt pusztult el. Csak csodálni lehet azt a gyorsaságot, ahogy a közigazgatás újjászervezésével együtt megindult az írásbeliség is. A városi kancellária német nyelven nemzedékről nemzedékre szálló fejlett és gazdag írásbeliségre vall. Alljon itt bizonyítékul a polgáreskü szövege, amely a következőket tartalmazza: az esküt tevő polgár a neki kiadott házadományozó levelet polgárként birtokolja, a rá kivetendő pénzbeli, beszállásolási és egyéb terheket teljesíti. Ez alól őt sem a katonaság, sem más privilegium nem mentesítheti. Ilyenformán mindent, ami ezen házat és a rá felvett polgárjogot illeti, jól megfontolván teljesíti, melynek igaz bizonyosságul ezen reverzálist saját aláírásával és pecsétjével megerősítette. Az eredeti szöveg szó szerint így hangzik: "Ich endtes unterschribener gelobe, zusage undt verspreche, dass ich nicht allein den mir ertheilten Hausbrieff allerdings nach leben sondern auch solches Hauss anders nicht als ein burger innhaben undt genüssen, die darauff kommende Onera, es sey in geldt, Quartieren oder anderen wie es immer nahmen haben mag, prestieren will undt solle, dero gestalten dass mich kein Militz

oder einiges Privilegium darvor schützen kan undt möge gestalten
mier deren so viell diceses Hauss undt dass darauff angenehme
burger recht berühret wohl bedächtigt allerdings verfertigt ha-
ben, dessen zu wahrer Uhrkuhndt habe solchen Revers mit meiner
eigenen Handtschrift undt Pattschaft bekräftiget. Geben Stuhl-
weisenburg den 16 8bris Anno 1693." /8/

A hivatalos jogi nyelv stilisztikai sajátosságaira ismerünk
a kötelességek és jogok pontos körülírásában; a házbirtoklás jo-
ga csak polgárjoggal rendelkező személyt illetett meg, a vállalt
terhek alól semmiféle privilégium nem mentesítheti a háztulajdo-
nost. Ugyancsak a hivatalos nyelv szerkesztésére vall az okmány
zárórésze, hogy a hitelességet az aláírás és a pecsét bizonyít-
ja. A név aláírása mellett viszont keresztet találunk, hiszen a
polgárok közül legtöbben nem tudtak írni. A barokk a kancellária
nyelvére sem maradt hatás nélkül. Megfigyelhető ez az arányos
szerkezetű többszörösen összetett mondatokban és az igealmozás-
okban. Különösen szép a kezdő mondat fogadalmi formulája, amely-
ben a 'gelobe, zusage undt verspreche' igék nemcsak tartalmi erő-
sítést fejeznek ki, hanem megéreztetik az esküttétel ünnepélyes,
érzelemmel telített pátozát is. /9/

A XVII-XVIII. század fordulóján még nincsenek egységes he-
lyesírási normák. Ennek következtében az írott nyelvi formák-
ból következtethetünk a vizsgált korszak beszélt nyelvi változa-
tára is. A kancelláriai tisztviselő többé-kevésbé úgy írt, aho-
gyan beszélt, ahogyan a szavakat kiejtette. A genüssen = élvezni
ige ü-je i helyett jellemző a bajor-osztrák nyelvjárásra,
ugyanúgy a burger = polgár u-ja az ü helyett, vagy a befejezett
melléknévi igenevek -et végződése a berühret és a bekräftiget
szavakban.

Ugyancsak az írott és beszélt nyelvi változat kapcsolatára
szeretnék néhány példát idézni az első lakosság- és házösszeírá-
sokból és az első tanácsülési jegyzőkönyvből. 1688. június 8-án
kelt a második összeírás, amely házak, telkek és üres telkek ada-
tait tartalmazza. Az ingatlan fekvésének és állapotának leírása
néha szűkszavú, néha részletes.

"1. Ein Häussel mit Einem garten"

"8. Zwey Kleine Häussel in Jeden ein kleines
Stübel hinder Einander mit einem garthen."

A Häussel, Stübel szavak -el végződése a nyelvjárásra jellemző
kicsinyítő képző, a hinder szó d-vel írott formája t helyett
ugyancsak a beszélt nyelvi változatra utal.

Az irat szerzője a hivatalos adatokhoz néha személyes meg-
jegyzéseket is fűz, amelyekből megismerhetjük a lakosság élet-
körülményeit.

"67. Ein Traidkasten Türckhensszeiten also gebraucht
gewessen alss wie Ein Lusthauss."

"69. Bey dem Ausseren Thor bey den Ballesaden Ein wacht
neben andern etwelchen Kleinen Häusslen, so nebst
noch etwelchen unnumerirt verblieben." /10/

A külső kapu a Palotai kaput jelenti, a Ballesaden a Pallisaden
szó élő nyelvi változata.

Az első tanácsülési jegyzőkönyv 1689-1697 között a közigazgatás mindennapi ügyeivel foglalkozik. 1691 júliusáig német, ettől kezdve latin nyelven írták. A magyar személyneveket vagy a latin fordulatokat, kifejezéseket a német szövegben is latin betűs írással jelölték. A témákat dátum szerinti sorrendben jegyezték be, a bejegyzések hiányát több helyen indokolja a szerző:

"1690 Martius Osterferien."

"1690 Octobris Seind die Wein Ferien eingegangen." /11/

A magisztrátus értett hozzá, hogy a városi lakókat büntetéseivel jó erkölcsre szoktassa. Az 1690 februári bejegyzés egy bíraskodásról szól: "... hat Kovács Pal wider die Curatin und Sconka Jörglin in puncto furti eine Klag gerichtlich angebracht, worauff beede beklagtin citieret und angehoret worden." A gondnokné beismerte vétkeességét, "... die Sconkanin aber, so alles gelängnet, eine Stund in die Prechl gestellet worden." /12/ A szöveg nyelvi szempontból is érdekes. A Curatin és a Sconka Jörglin nevekben az -in végződés utal az özvegyi állapotra, a beede = mindkettő és a Prechl = kaloda szavak pedig a beide és a Brechel nyelvjárási változatai.

Néhány bejegyzés azt mutatja, hogy a tekintetes magisztrátus bíraskodási és végrehajtó hatalmát nemcsak a törvények megtartására, hanem a város javára is felhasználta.

"1690 november 7. Paul Klessl wegen eines ungehorsams zuer abtitt und schaffung 4 Stüll auff das rathaus condemnirt worden." /13/

"1690 julius 10. ... Hannss Peter Stettinger burgerlicher binder alhier ... für seine Straff aber solle er ein schenckdisch, 2 wein Kandl und 2 Undersätzl der gemaine Statt verfertigen." /14/

Az idézett részletek nemcsak a gyakorlatias észjárást, a mindennapi élet eseményeit tükrözik, hanem a korabeli német nyelv írásos és beszélt változatának gazdagságát is bizonyítják.

Jegyzetek

- /1/ Károly János: Fejér vármegye története II. kötet, Székesfehérvár 1898. - Schneider Miklós-Juhász Viktor: Fejér vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája. XXII. kötet Budapest 1937. - Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története, Székesfehérvár 1912. Kézirat a Fejér megyei Levéltárban.
- /2/ Fejér megyei Levéltár. Lakosság- és házösszeírások 1688/I. 14. 23. 105. 106. 149. 177. és 222. tételszám - Acta politica et iuridica 1689-99/2 - Stadtprotokoll, 1689: 1690. ápr. 19-i bejegyzés.
- /3/ A Belvárosi plébánia anyakönyvei 1688/1743. - Eugen Bonomi: Siedlungskundliches aus den Kirchenbüchern der Stadt Stuhlweissenburg 1688/1743. Südost-Forschungen 1943. Sonderdruck.
- /3a/ A német nyelvű forrásokból vettem át a származási helyek német nevét. Felosztásomban - egységes köznyelv még nem lé-

vén - a német nyelv korabeli változatait vettem figyelembe, nem az egyes földrajzi területek politikai státusát. A következő neveknek van magyar alakja:

Kärnten	- Karintia	Oberpfalz	- Felső-
Steiermark	- Stájer-		Pfalz
	ország	Rheinland	- Rajna-
Oberösterreich	- Felső-		vidék
	Ausztria	Sachsen	- Szászor-
Niederösterreich-	Alsó-		szág
	Ausztria	Schlesien	- Szilézia
Österreich	- Ausztria	Böhmen	- Csehor-
Bayern	- Bajoror-		szág
	szág	Mähren	- Morvaor-
Schwarzwald	- Fekete-		szág
	erdő	Polen	- Lengyel-
Schwaben	- Svábföld		ország
Franken	- Frank-	Slowenien	- Szlovénia
	föld		

- /4/ Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei 1688-1790. Fejér megyei történeti évkönyv 6., Székesfehérvár 1972.
- /5/ Összeírás I. és III.
- /6/ APol I. 87.
- /7/ APol I. 67.
- /8/ APol I. 46.
- /9/ Összeírás II.
- /10/ Összeírás II.
- /11/ Protokoll I.
- /12/ Protokoll I.
- /13/ Protokoll I.
- /14/ Protokoll I.

Éva SOMKUTI:

Die Eigenartigkeiten der Sprache der deutschen Bevölkerung von Székesfehérvár zur Wende des 17-18. Jahrhunderts

Der Aufsatz untersucht die Sprache der von der Türkenherrschaft befreiten Stadt zwischen 1688-1703. Die Bevölkerung bestand aus früher geflüchteten und jetzt aus dem Westen heimkehrenden Ungarn, aus den österreichischen Erbländern einwandernden Deutschen und aus Raitzen, Türken und Zigeunern. Die Umgangssprache war also vielschichtig in der Stadt. Die Schriftlichkeit war aber dreisprachig: lateinisch, deutsch und ungarisch.

Die deutsche Umgangssprache wird im Aufsatz durch die Stammungsorte und durch die dreisprachigen Quellen charakterisiert. Nach den Stammungsorten gab es folgende Gruppen: Österreich 27,6 %, Deutschland 58,5 %, übrige Länder 3,3 %, Westungarn 10,6 %. Es wurde schon zu dieser Zeit engst versucht, eine einheitliche Gemeinsprachennorm zu bilden. Aber die angesiedelten Deutschen waren meistens ungebildet und brachten ihre eigenen Mundarten mit sich. Die deutsche Umgangssprache wies die Eigenarten der bayerisch-österreichischen Mundart auf.

Die schriftliche Variante der Sprache wurde von dem Schriftgut der Stadtkanzlei aufbewahrt. Die Schriften wurden von fachgebildeten Personen - Notar, Vizenotar, Kanzellist, Accessist - verfasst. Die Tätigkeit des Vizenotars Johannes Caspar Sartory und des Kanzellisten Johann Georg Haimb - später Dorfsrichter - weist darauf hin, dass die Kanzleibeamten drei Amtssprachen benutzten.

Die deutsche Sprache der Stadtkanzlei zeigt eine entwickelte Schriftlichkeit auf. Das wird z.B. durch den Text des Bürgeredeis, der die stylistischen Eigenartigkeiten der Rechts- und Amtssprache und des Barockes trägt.

Das Fehlen der einheitlichen Rechtschreibungsregeln hilft uns aus den schriftlichen Sprachformen auf die Umgangssprache zu schliessen. Der Kanzleibeamte schrieb mehr oder weniger die Umgangssprache nieder, nach seiner eigenen Aussprache. Die aus den Quellen zitierten Beispiele weisen auf die Eigenartigkeiten der bayerisch-österreichischen Mundart hin und beweisen den Reichtum der schriftlichen und Umgangsvarianten der damaligen deutschen Sprache.

MAGYAR Zsuzsanna:

A könyvkötészet és könyvkereskedelem kezdetei
a 18. századi Székesfehérvárott

A könyvkötő iparra vonatkozó források és tárgyi emlékek

Az 1715-1720-as regnicoláris összeírás forrásértéke egy-egy iparág viszonylatában vizsgálva azért pontatlan, mert az összeírók nem vettek fel minden iparost, s a háztulajdonnal rendelkező iparosokat a birtokosok között tüntették fel, megfelelően foglalkozásuk megjelöléséről. A székesfehérvári iparosok és kereskedők foglalkozás szerinti megoszlását Kállay István összevetette a fenti összeírások alapján, s felsorolta azokat az iparágakat, amelyeknek - az országos felméréshez viszonyítva - az összeírásban Székesfehérvárott nincs képviselőjük: ács, bádogos, bocskorkészítő, cserepező, esztergályos, fegyverkovács, fésűs, fuvaros, fürdő, gyógyszerész, kelmefestő, kéményseprő, késes, kocsmáros, könyvkötő, molnár, nyerges, puskaműves, puska-porgyártó, serfőző, szitakötő, szürszabó. /1/ Az összeírás említett pontatlanságát igazolja, hogy a felsorolt foglalkozások nem egy képviselőjét név szerint is ismerjük az összeírások készítésének idején. /2/ Könyvkötő ekkor még nem dolgozhatott Székesfehérvárott, pedig munkájára nemcsak a szűk körű olvasórétegnek, hanem a hivatalos adminisztrációnak is szüksége lett volna. A megyei adószedő számadásaiban már a század elejétől folyamatosan találkozunk papír vásárlásra vonatkozó kiadásokkal, de mivel a papírral való kereskedés nemcsak a könyvkötők üzletághoz tartozott, a papírvásárlás tényéből még nem következtethetünk egy helyi vagy a fehérvári vásárra járó könyvkötőre. A gondosan őrzött iratokat óvták a tüztől, ezért 1720-ban vasajtókkal látták el azt a helyiséget, ahol a "Nemes Vármegyének Actái és Prothocollumai" voltak. /3/ Az iratok védelmét szolgálta azok bekötése is, így már 1729-ben végeztetnek könyvkötő munkát, de azt, hogy a Dietális Actákat hol és kivel köttették, nem említik. /4/

A 18. század második felében a népességösszeírások a lakosság rétegződésére, foglalkozási megoszlására vonatkozó adatokat is tartalmaznak. Ezekben 1773-ban írtak össze először Székesfehérvárott könyvkötőt. Egy műhely dolgozhatott ekkor a városban, mert a mesteren kívül 1 legényt, 1 inast vettek számba. Négy évvel később számuk változatlanul 3, a mester 2 legénnyel dolgozott. A könyvkötőiparban ekkor országosan összesen 174 fő dolgozott; 75 mesternél 77 legény és 22 inas. /5/ Ha átlagosan minden könyvkötőműhelyre 1 legényt számolunk, s tekintetbe vesszük, hogy könyvkötő inas csak a műhelyek 29 %-ára jut, akkor a székesfehérvári műhely létszámát tekintve számottevőnek látszik. Az 1784-es iparosösszeírás felsorolja az iparosmestereket, így név szerint említi a korábbi népességösszeírásokban már szereplő könyvkötő mestert is: Adam August Lang "Compactor" /6/, aki már 1769-től Székesfehérvárott dolgozott. Lang könyvkötőt a szakirodalom mint Trattner János Tamás bizományosát ismerte meg, kiadói és közvetítői tevékenységével pedig Sulyok János és Murányi Lajos foglalkozott részletesebben. /7/

kat ezek közül az ő jelenlétében készpénzben fizettem ki, és egy kr-t rá nem vertem, csak azért, hogy én őt segítsem..." /15/ A készpénzt azért kapta Schaurtól, hogy azzal "elkezdeni tudjon". Aman a kölcsön évi 50 Ft-ban való törlesztésére kötelezte magát. /16/ Amannak szüleitől nem volt vagyona, csak a Schaurtól kapott összeggel és a könyvekkel jött Székesfehérvárra. /17/ Aman látva Schaur segítőkészségét, meg akarta teremteni annak lehetőségét, hogy az ezen az úton kedvezményesen kapott könyveket néhány éven át árulhassa. Aman kérte, hogy tartsák fenn a távoli üzleti kapcsolatot. /18/ Schaur küldött volna még könyveket Amannak, ha erre szükség lett volna. /19/ Valószínű, hogy még Münchenből jövet, Aman - Schaur tudta nélkül - Bécsben Ludvig atyától, Schaur bizományosától is vett át könyveket 60 Ft értékben. Schaur erről csak Ludvig atya leveléből értesült. /20/ Joseph Schaur a pénzt a felesége hozományából adta, s a pénzre annál is inkább szüksége volt, mert nyolc gyermekről kellett gondoskodnia. Schaur szerint Aman attól sem tart, ha ő bepanaszolja Székesfehérvár város tanácsánál, "mert abban bizik, hogy a város inkább saját polgárának ad majd igazat, mintsem egy idegennek segitene". A müncheni könyvkötő az 1734-ből származó adósságot, amiből Aman a többszöri kérés ellenére 1740-ig - hat év alatt - még csak egy évi részletet fizetett ki, már a kamatokkal együtt kéri, még akkor is, ha az a bírót illetné. /21/

Philipp Jacob Aman 1735-ben már Székesfehérvárott dolgozhatott. A könyvkötő név szerint ugyan nem említik, de a városi kamarási hivatal könyvkötő munka végzéséért 5 Ft-ot kifizetett. /22/ 1737-ben könyvkötő számla alapján 7 Ft-ot fizetett a városi kamarás. /23/

Aman a városi tanács hivatalos megrendelésein kívül szélesebb körű városi és vidéki közönségnek is dolgozott. /24/ Megyei tisztviselőknél: a megyei notáriusnak, a vicispánnak, az "öreg Kolozsvárynak", aki valószínűleg Kolozsváry Mihály szolgabíró és helyettes alispán lehetett, aki Székesfehérvárott lakott, s több alkalommal elvállalta a városi jegyző tisztét is. /25/ Úgy látszik, könyvkedvelő ember volt, mert 1741-ben ingóságai között egy könyvesládát is összeirtak. /26/ "Fri Weis ur" valószínűleg Friebeisz Adám, aki 1726-1736 között városi jegyző volt. /27/ Schmidt Mátyás is azonos lehet azzal a városi jegyzővel, aki 1701-1714-ig töltötte be ezt a hivatalt. /28/ "Kloc ur", Klotz József városi írnok lehetett. /29/ "Augspörger ur", akinek könyvet készített a halászok számára, valószínűleg Augspörger Mátyás, aki az 1730-as években vásárbíró volt. /30/ "Horbat", vagyis Horváth ur 14 Ft-tal tartozik Amannak, 12 Ft értékben Corpus Jurist vásárolt tőle. Talán ezt az adósságot követelte Aman 1743-ban, amikor a megyei közgyűlés a szolgabíróhoz utasította a Horváth Sándor elleni - pontosan meg nem nevezett - követelés ügyében. /31/ Amannak tartozott a környékről többek között az acsai secretárius, a csurgói bíró. Aman adóssai között a város életében jelentős szerepet játszó két szerzetesrendet képviselő a jezsuita superior és a ferences gvardián, akinek Aman missalét kötött. Naptárt vett tőle például az éjjeli őrk hadnagya és a városi zenész, Pál muzsikus /32/, akinek kottát is kötött. A szintén Aman nevű fürdősnék viszont orosi könyvet készített. 8 Ft 20 kr-ral tartozott a könyvkötőnek a palotai grófnő, és nála vásárolt imakönyvet és evangéliumot Vanossi Francis-

ka, Vancsai Lőrinc volt székesfehérvári harmincados leánya és Vancsai Antalnak, a fehérvári jezsuitákat szellemileg és anyagiilag is patronáló bécsi provinciálisnak a huga. /33/

Aman városi megrendelésre végzett könyvkötőmunkáért 1738-as számlája alapján 11 Ft 25 fr-t kapott. /34/ 1739-ben könyvkötőmunkáért és 1740-ben a pestisjárvány idején eladott könyvekért 50 Ft-ot kapott. Ezt a számlát tételenként is ismerjük, mert a kamarási hivatal Aman eredeti számláját lemásolta. /35/ Hasonló számlamásolatokat a későbbi évekre vonatkozóan is találhatunk, szórványosan megmaradtak eredeti könyvkötőszámlák is, a benyújtott számla hátoldala a hivatalos kifizetés nyugtájának számított.

A számlák tanúsága szerint Aman változatos könyvkötő munkát végez, papírt vág fel különböző méretre. Külön megemlíti, ha a papírkötés csak gerincén és sarkainál készült bőrből. Az 1739-es városi számla szerint új és régi "Prothocoll"-t készített, ezek szerintünk már a Romhányi által ismerttetett vaknyomással díszített városi jegyzőkönyvekhez tartoznak. Aman hangsúlyozza, hogy régi és új jegyzőkönyvet készített egyidejűleg. Ez is arra mutat, hogy számolnunk kell az utólagos kérés lehetőségével.

Philipp Jacob Aman a városi tisztviselők ellátásán kívül hivatalos megyei megrendelésekre is dolgozott. A megyei perceptor számadásai között is feltűnnek a könyvkötőnek kifizetett tételek.

Joseph Schaur 1740. nov. 25-én küldött levelében ismét kérte a városi előljáróságot, hogy figyelmeztessék Amant a hátralékos 250 Ft adósság visszafizetésére, s jelöljenek ki rövid terminust. /36/ Amant beidéztek a törvényszék elé, s felhívták, hogy árukézletéről nyújtson be leltárt, és legyen kész a hitelező kívánságára "a megnevezett árukat a számla értelmében" átadni. /37/ A városi törvényszék 1741. július 24-én úgy döntött, hogy Aman Schaurnak 4 héten belül 50 Ft-ot küldjön meg. A hátralékot is igyekezzen kifizetni, mert ellenkező esetben végrehajtással kényszerítik rá. /38/

Amant Schauron kívül székesfehérvári hitelezői is szorongatták. 1742. november 10-én ismét törvényszék elé citálták az Arany Korona vendéglősnének, Rauch Simonnak a panaszára. Aman 12 dukáttal tartozott neki, amit már a többszöri követelés ellenére sem tudott kifizetni. A törvényszéki határozat szerint Philipp Jacob Aman javairól törvényes leltárt kellett készíteni, hogy az ellene benyújtott egyéb panaszok is kielégíthetők legyenek. /39/ Leltárba vették a Philipp Jacob Amannál található kötött és kötetlen könyveket, nyersanyagkészletét s a vásáron használt eszközeit, ládáit és bódéját. /40/ Aman vagyont 1312 Ft 15 kr-ra értékelték, a leltár tételi után felsorolták Aman adósságait, mely 1315 Ft 24 kr-ra rugott. Aman hitelezőinek névsorából kiderül, hogy a müncheni könyvkötőn kívül kapcsolatban lehetett a jezsuiták nagyszombati nyomdájával, mert 64 Ft-tal volt adósuk. Ugyanekkorá összeggel tartozott özvegy Nottensteinnének, a budai nyomda tulajdonosnak. /41/ A pozsonyi Spajzer kiadóknak 109 Ft-tal tartozott. Ludvig atyának, Schaur bécsi bizományosának - e jegyzék szerint - 106 Ft-tal, Schaurnak pedig a még hátralévő 250 Ft-tal tartozott. Tartozott még Lisics atyának, Gyurkovics urnak, Fribeisz Ferencnek. A leltározást nem követte a vég-

rehajtás. Amennyiben sor került az adósságok törlesztésére, elsősorban a városi előljárásnál befolyásos helyi hitelezőt kellett kielégíteni. A városi törvényszék a hivatalos leltár készítését 1742-ben Rauch vendéglős panaszra miatt rendelte el. A Rauchnak járó adósság kifizetése ügyében 1743. október 1-én a törvényszék azt a határozatot hozta, hogy Aman elégitse ki a vendéglőst, fizesse ki neki az 50 Ft-ot. Amennyiben ezt Aman nem tenné meg, 1743. október 1-től a kamatokat is fizetnie kell. Egyidejűleg döntött a törvényszék Aman másik tartozása ügyében is. Az Aman fürdősnak járó összeg kifizetésére törvényes fizetési terminusként 1744 Szent Márton napját jelölték ki. /42/

Aman vagyonáról a leltárt hivatalból kiküldött tisztviselők készítették, a könyvek leírásánál az egyes tételekhez tartozó kötettség és az ár feltüntetése volt a cél. Művek, kiadások azonosítására nincs lehetőség, hiszen se a szerzőket, se a címeket nem közölték pontosan. A könyvek értéke szempontjából a megjelölésre vonatkozó adatok is elhanyagolhatóak voltak. A német nyelvű leltár alapján a kiadványok nyelvi csoportjainak meghatározása is nehéz. Mindenesetre a több mint 3000 kötetes készlet tételei között legnagyobb számban latin nyelvű kiadványok szerepelnek, kevesebb a német és legkisebb a magyar nyelvű tételek száma. A latin nyelvű könyvek legnagyobb része imakönyv és vallásos elmélkedő olvasmány. Jogi munkákon kívül klasszikus latin szerzők műveivel is találkozni, nyelvtani, nyelvészeti alapismeretekre oktató munkák mellett. A német nyelvű tételek között körülbelül azonos arányban fordulnak elő a katolikus és református imakönyvek és katekizmusok. Az evangélikusoknak szánt imakönyvek, katekizmusok és evangéliumok száma alig éri el a katolikusoknak vagy reformátusoknak szántak negyed részét. A német nyelvű ábécés könyvek között 15 darab katolikus, 59 evangélikus és 95 lányoknak készült könyv szintén raktáron hever. Katolikus német nyelvű fiú- illetve leány névkönyv 50-50 kötete sem talált gazdára Székesfehérvárott. A magyar nyelvű kiadványok között - a német nyelvűekhez hasonlóan - körülbelül azonos arányban fordulnak elő a katolikus és református imakönyvek és katekizmusok; az evangélikusoknak szánt imakönyvek az előző tételeknek csak a negyed részét érik el. Aman szerb nyelvű evangéliumot, imakönyvet és névkönyvet is tartott. Katekizmusból beszerzett cseh nyelvűt is. /43/ Könyvkészlete arra enged következtetni, hogy tudatosan tekintetbe vette a megye, illetőleg a város akkori nyelvi és felekezeti megoszlását, kivéve a német nyelvű református kiadványok beszerzését, hiszen a megye református lakossága magyar volt.

A hivatalos vagyonleltárhoz mellékeltek azt a jegyzéket, amelyen Aman összeírta, hogy 1737 és 1742 között végzett könyvkötőmunkájáért kik az adósai. E jegyzék alapján lehet körvonalazni, milyen társadalmi rétegből tevődött össze vevőközönsége. /44/

A megyének végzett könyvkötő munkáért Aman 1741-42-ben 27 Ft-ot kapott. /45/ A megyei megrendelésre végzett munka ellenértékeként az 1742-ről még hátralékban lévő, az 1743. és az 1744. évi megyei közgyűlési határozat alapján fizették ki. /46/

Schaur 1743. augusztus 27-én - kétéves hallgatás után - ismét sürgette Aman régi adósságának a visszafizetését. /47/ Schaur

hallgatásának oka az osztrák örökösödési háború - München is sújtó - hatása volt. 1743. december 17-i ismételt sürgetésében így irt helyzetükről: "Minden ujság tele van a fájdalommal és országunk nyomorúságával. Nem én vagyok az egyetlen, a mi országunkban sok ezer alattvaló az éhségtől és szűkéstől reményét teljesen elvesztette, egyrészt meghalt, másrészt tönkrement. Minden kétségbeejtően drága, az egyetlen eszköz, hogy én a magisztrátushoz forduljak, hogy irgalmazzon a nevetlen gyermekeimnek és a hálátlan Amant vegye rá, hogy fizessen nekem..." /48/ A városi előljáróság válaszában megírta Schaurnak, hogy a törvényszék Amant a legszigorubbán felhívta adósságának a visszafizetésére, de Aman előadta, hogy ő csak 80 Ft-ot tud az adósság törlesztése fejében összehozni. A Joseph Schaurtól való értékesíteni nem tudott - árut 125 Ft értékben Aman már elküldte Schaur bécsi raktárába. A tanács kéri, hogy Schaur rendelkezék arról, hogy a pénzt illetve a számlát hova küldjék. /49/ Schaur 1744. január 16-án nyugtázta, hogy Aman tartozásából a 80 Ft-ról szóló nyugtát megkapta, a pénzről ugy rendelkezett, hogy Köppl Chrysogonus minorita atyának küldjék Bécsbe, akitől ő megkapja, de az is lehet, hogy egy karmelita jelentkezik érte. Schaur tiltakozott a könyveknek Bécsbe történt küldése miatt, a tíz év alatt elavult könyveket ő már nem tudja Bécsben értékesíteni, s így még neki kell kifizetnie az onnan Münchenbe való szállítás költségeit is. /50/

Az 1743-as városi eredeti könyvkötőszámla - az 1739-es másolathoz hasonlóan - felsorolta, hogy portio, cassa domestica és céhkönyvet készített, s 14 darab naptárt adott el. A számla hátoldalán található a hivatalos engedély, amely szerint a helyi bíró és tanács engedélyezi a kamarási hivatalnak, hogy az összeget, ebben az esetben 7 Ft 51 kr-t kifizesse. /51/ Az önálló tulajdonnal nem rendelkező Philipp Jacob Amanról - korábbi összeírások hiányában - csak annyit tudunk, hogy 1740-41-ben a belvárosban lakott. /52/ Az 1744-es házadó-összeírás szerint Aman könyvkötő az Aman fürdősz telkén álló fél ház után adózott. Ebben az időben két szoba bérbe adásával próbált megélhetési gondjain segíteni. /53/

Aman anyagi helyzete még 1745-ben sem rendeződött annyira, hogy a Schaurtól oly gyakran érkező fizetési felhívásoknak eleget tudjon tenni. Ha a városi tanács el is jár ellene hivatalból, ez többnyire új és új fizetési terminusok kitűzését jelenti. Munkájával meg lehetnek elégedve. A helyi előljáróságnak kellett azonban a legjobban ismernie Aman anyagi viszonyait, s tudták, hogy a hivatalos megrendelések egész évre nem adnak elég munkát, s így megélhetését alig fedezik. Amikor 1745-ben egy Joseph Graf nevű könyvkötő szeretett volna letelepedni Székesfehérvárott, akkor a tanács csak ígéretet tett arra az esetre, "Ha a város még egy könyvkötőt igényel majd, akkor a kérelmezőnek más esélyesek előtt ... előnye lesz". /54/

Schaur 1746. április 11-én így irt nehéz helyzetéről a városi előljáróságnak: "... egyetlen lapot nem küldenek beköztetni, mert minden kolostor és a nemesség teljesen kifosztott és elszegényedett... annyira el vagyok adóssodva, hogy gyakran becitálnak engem a hatóságokhoz... Minden könyvet, amit Aman Bécsbe küldött, lefoglaltak az adósságaim miatt...". /55/

Schaurhoz hasonlóan a pozsonyi Spajzer Domokos is a városi tanács segítségét kérte Aman adósságának a behajtásához. A Spajzer kiadó tulajdonosának, aki itt csak könyvkötőnek nevezi magát, Aman már öt éve adósa. Spajzer véleménye szerint pénzéhez már csak akkor tud hozzájutni, ha Székesfehérvárra egy olyan "jó könyvkötőt" hoznak, aki átvállalja az Amantól neki járó adósságot. Azt javasolja, hogy bocsássa el a város Amant a polgárok sorából, s az új könyvkötőt vegyék fel a polgárok közé. Spajzer szerint az "új odakerülő könyvkötőnek egész életén át megélhetése lehetne". /56/

A városi előljárósnak végzett munkájáért Aman 1746-ban 15 Ft 21 kr-t kapott. Piros bőrbe kötött és a fedelén bearanyozott 15 naptárt. Iratborítót készített a taxáknak, sarkainál és hátul bőrrel. Hasonló módon készített el két portio könyvet, portio- és kamarási számadást állított össze, portio könyvhöz papírt vágott és összekötötte. Telekkönyvet készített és festett képet tisztított 24 kr-ért. A correspondens könyvet valószínűleg sima bőrbe kötötte. /57/

A kamarási hivatalnak beadott 1747-es számlán Aman feltüntetette az egyes tételek készítésének idejét is. Így még jobban látszik, hogy ezek az évenként elszámolt hivatalos városi megrendelések hónapokon át kimaradnak, s nem nyújtanak biztos megélhetést. /58/

Schaur 1747. október 9-én írt levele szerint Philipp Jacob Aman az egyik terminust a másik után tüzi ki adósságának kiegyenlítésére, de egyetlen alkalommal sem tartja meg szavát. /59/ Úgy látszik, Schaurnak Aman azzal mentegetődzött, hogy a könyvekért 70 Ft vámot és szállítási költséget kellett fizetnie, s a könyvek nagy részét csak veszteséggel tudta eladni. Schaur szerint Amannak a vámmal és a szállítási költségekkel előre kellett volna számolnia. Amannak nem lett volna szabad annyi könyvet elhordnia. Aman adóssága azért huzódhatott el ennyire, mert "tekintetbe vettem a közbe jött háborút, a pestist, a zárlatot...". /60/

1748. január 1-én Schaur türelmét már végképp elvesztette: "én egyszer s mindenkorra nem akarok ezzel az istentelen emberrel többet levelezni... Nem tudom eléggé leírni, hogy sok nemes személy, öregek és fiatal lányok, akik ezelőtt a legnagyobb jólétben éltek, egyik kolostortól a másikig egy darabka kenyérért koldúlnak, lehet ritkaságokat és értékes könyvtárakat poton áron venni, ezért könnyű elképzelni, milyen nyomorultul él egy könyvkötő, ha a nemességnek és a papságnak - akiből a könyvkötőnek élnie kell -, semmije sincs, hogy tudja övéit és magát eltartani az a könyvkötő, akinek különböző adókat és szolgáltatásokat be kell fizetnie..." /61/ Székesfehérvárról így számoltak be Schaurnak az Amannal folytatott tárgyalásról: "Előttünk tudott dolog, hogy a mi könyvkötő mesterünk a mindennapi kenyeret övéi számára munka és pénz hiányában alig tudja előteremteni. Ennek ellenére azt állítja, hogy amikor tisztelt urunk a nyugtát az ő tartozásának teljes összegéről megküldi, ő minden lehetséges módon a még hátralévő 45 Ft-ot behozni és elküldeni elhatározta magát..." /62/

1748-ban ismét foglalkozott a városi tanács egy könyvkötő mester kérvényével. Szerényi György veszprémi könyvkötő kérte

a tanács engedélyét a Székesfehérvárott való letelepedéshez. A tanács már nem zárkózott úgy el, mint 1745-ben, amikor nem volt szükség még egy könyvkötőre. Ugy döntöttek, hogy Szerényi áttelepedhet Székesfehérvárra. /63/ Bizonyos óvatosságra és körültekintésre mutat, hogy kivizsgáltatták a kérelmező anyagi viszonyait, ugyanis azt hallották Szerényiről, hogy adósságokba keveredett, s a város levele szerint: "... az illetin emberben nem reménylhetünk, sőt egy nyomorútból kettőt szaporítanánk: Azért nagy bizodalmasan kérjük szomszéd urainkat, méltóztassanak annyi jó akaratot cselekedni és azon ott lakós könyvkötő purgernek válasza Szerényire nézve pozitív volt, annak nincs nyoma, hogy valóban áttelepült volna Székesfehérvárra.

1742-ben a vagyonleltár készítésekor adóssainak jegyzékéből körvonalazódott, hogy kiknek végzett könyvkötőmunkát és kik vásároltak nála könyvet is. A későbbiek folyamán egy-egy könyvkötő munka végzéséről - a hivatalos megrendeléseken kívül - csak akkor maradt feljegyzés, ha a fizetés körül valamilyen reklamációra került sor. Ugy látszik, hogy a könyvkereskedéssel felhagyott, s nem játszatott közvetítő szerepet a két törvényhatóság hivatalos könyvbeszerzéseinél sem; a hivatalos kiadványokért közvetlenül a nyomdának fizetett. /65/

Székesfehérvárott a könyvekkel való kereskedés akkor sem szűnhetett meg, ha Aman ezzel teljesen felhagyott volna. A várost bizonyos mértékig a vásárookra járó könyvkötők is ellátták. 1751-ben az "itt való vásárookra járó könyvkötők" kérvényével foglalkozott a városi tanácsülés. A kérvényben megnevezett könyvkötőkre hivatkozik a határozat - maga a kérvény sajnos nem maradt fenn - a "jövő vásár"-ra, valamint az "előbbi helyekre" való utalás arra mutat, hogy intézkedésük a vásári helybiztosítással volt kapcsolatos. /66/

Aman érdekében a fehérvári tanács más törvényhatóságoknál is eljárta. 1754. augusztus 26-án levelet irtak Tolna megye esküdtjének, Barbacsy urnak: "Ide való Compactor és Purgerunk Aman Phülöpp két esztendő előtt méltóságos gróf Styrum ő nagysága parancsolatjából 4 misés könyveket készített, és mint azoknak készülete után nevezett compactorunk által admanáltattak is, mindazonáltal két könyvet azokból bizonyos változás miatt visszahozván most is kezeiben tartatnak... 20 Ft azok fejében fizetett, az könyvek pediglen mindenestül 62 Ft-ra mennek, consequenter még 42 Ft hátra vagyon, és ámbár ezen 42 Ft-nak kifizése végett nevezett szegény compactorunk már sokszor nagy költséggel fáradozott, és a Magistratus is Literatorie requiráltott... mindazonáltal levelünkre feleletet sem vehettünk; nagy szegénysége pediglen említett compactorunknak az tovább várakozást nem szenvedhetné; Erre való nézve bizodalmasan requirálni kívántuk jó urunkat, tessék méltóságos gróf Styrumot törvényesen az fönt irt két könyveknek in Ft 42 kiváltására admoneálni, oly formán, hogy ha ki nem váltaná ő nagysága 15 nap alatt, az könyveknek eladására többször említett Compactorunknak szabadságot adunk." /67/

Az 1759-es városi számla összege 49 Ft 13 1/2 dénár volt. /68/ Ezt a munkát már valószínűleg nem Aman, hanem egy másik

Székesfehérvárott dolgozó könyvkötő végezte. Aman ugyanis 1759. február 3-án, 52 éves korában meghalt. /69/

Karl Polaschek - 1759-1768

Székesfehérvárott 1759. március 23-án Karl Polaschek könyvkötősegédet felvették a könyvkötőmesterek közé. A tanácsülési határozat megemlítette, hogy a kérelmező el fogja venni feleségül Aman könyvkötő özvegyét. /70/ Aman életében nem is gondoltunk arra, hogy kevés munkája és szűkös anyagi viszonyai között esetleg segédet is tart. Az új könyvkötő ilyen gyors jelentkezése mégis arra mutat, hogy Polaschek már korábban is Székesfehérvárott tartózkodott.

1759. november 5-én volt özvegy Amanné és Karl Polaschek esküvője. /71/ Így Polaschek munkájával nemcsak a folyamatosságot biztosította, hanem a házasság révén birtokába jutottak azok a szerszámok, a könyvkötéshez használatos díszítő eszközök is, amelyeket Aman még Münchenből hozhatott magával.

Polaschek átvéve Aman műhelyét, ugyanugy dolgozott városi és megyei megrendelésekre, mint elődje. A városi tanácsnak 1762-ben végzett munkájáról fennmaradt az eredeti számla is. Papírt vágott, beíró és számadáskönyvet készített, több megrendelő hivatalnokot név szerint is megnevezett. /72/

Közben Amanné meghalt, s 1762. november 8-án az özvegy Polaschek ismét megnősült, felesége Anna Schwartzin lett. /73/

Az 1763-ban végzett városi munkáról szintén fennmaradt egy eredeti számla. Magyar és német számadásokat készített. A papírtáblás kötések Polaschek is a sarkuknál és hátul is bőrrel erősítette meg. A munkadíj mellett évente felszámította a hivataloknak eladott naptárakat is. /74/ 1765-ben városi megrendelésre nagy mennyiségű papírt vágott fel, beíró könyveket készített hátul és sarkainál bőrrel. Portio számadáskönyvön kívül bekötött egy törvénykönyvet is, francia kötésben. Iratborítót készített kordovánból, de felszámított egyszerű iratborítót is. Az Acta Dietaliát tőle vásárolhatták, mert nem jelöli, hogy bekötötte volna. A 20 naptárral együtt számlája 33 Ft 24 fr-t tett ki. /75/

A prágai származású Karl Polaschek könyvkötő mester polgárjog iránti kérelmét 1765-ben tárgyalta a városi tanácsülés. A feltételeknek megfelelt, s felvették a székesfehérvári polgárok közé. /76/ Amanhoz hasonlóan Polaschek sem volt háztulajdonos, 1766-ban mint bérlő 90 kr. házádot fizetett. /77/

A megyei perceptorral való elszámolás az 1765-66-os időszakban 3 számlát említ: az első 4 Ft 40 kr., a második 35 kr., a harmadik számla két jegyzőkönyv bekötéséért 4 Ft 50 kr-t említ. /78/

1768-ban a városi megrendelésre végzett könyvkötő munkákról már Mária Anna Polaschekin, a helyi polgári könyvkötő özvegye számolt el. /79/ Férje ugyanis 1768. augusztus 26-án 37 éves korában elhunyt. /80/ Az özvegy által beadott számlán az adóredő, a kisbíró, a városi kamarás számára készített beírókönyvek, iratgyűjtő szerepel, a szokott módon bőrrel megerősítve. Készített magyar és német számlakönyveket is. Teljes bőrkötéséért 1 Ft 8 kr-t számított fel. Nagy mennyiségben vágott fel portio cédulá-

kat, 11 db magyar "titulatur"-t számított fel, egyet simán be is vont 36 kr-ért.

Adam August Lang - 1769-

Adam August Lang pozsonyi könyvkötő polgárjog iránti kérvényét 1769. június 19-én tárgyalta a városi tanácsülés. /81/ Emleltik, hogy Lang elveszi feleségül Polaschek özvegyét, ezt majd hivatalos okmányokkal is igazolnia kell, s ha teljesíti a polgárjoggal kapcsolatos kötelezettségeket, felveszik a polgárok és a könyvkötő mesterek közé. 1769. július 17-én Adam August Lang valóban feleségül vette Anna Máriát, aki férjét már egy több mint 30 éves könyvkötőműhely örökébe juttatta. /82/

A városi tanácsülés 1770. január 26-i határozata szerint vették fel a nyitrai születésű könyvkötőt a fehérvári polgárok közé /83/; Lang 26 Ft polgártaxát fizetett. /84/

Lang a két korábbi fehérvári könyvkötőhöz hasonlóan dolgozott a város és megye tisztviselői hivatalos megrendelésein. 1769. december 31-én fizette ki a városi kamarási hivatal 1769-ben végzett munkája ellenértékét. Median folióba kötött beirókönyvet, keskeny lapu beirókönyveket készített, sima lappal, máskor pedig median folióba vont be számlakönyveket. Eladott a kancelláriának 4 db közönséges naptárt, kis portio cédulákat vágott fel. Könyvet kötött a vásárbíróknak, piros bőrbe kötött 9 német naptárt, darabját 1 Ft-ért. Hasonlóan 1 Ft-ot számított a 13 magyar titulatur naptár darabjáért is. /85/

A megyének készített munkákat azért nem ismerjük ilyen részletesen, mert csak hivatkoznak a beadott számlákra, de azok már nincsenek meg. A perceptor számadása a könyvkötőt név szerint nem említi.

1770. október 29-én Lang megjelent a városi tanácsülés előtt, és előadta, hogy egy "aranyért a naptár darabját veszteség nélkül nem tudja elkészíteni a jövőben". Ezért elhatározták, hogy 18 darabot bőrben 1 Ft 25 dénárért és 6 darabot 60 dénárért aranyos papíron fog elkészíteni. /86/ - Valóban Aman és Polaschek is 1 Ft-ért készítette a naptár darabját. - Az 1770-ben készített munkákat már a megegyezés alapján végezte Lang. A határozatban említett 18 naptárt valóban piros bőrbe kötötte és 1 Ft 25 dénár számított fel értük. /87/

Az 1770-es évtizedhez s Lang személyéhez érve tulajdonképpen elértünk ahhoz az időszakhoz, amikor a könyvkötők "megjelentésére" vonatkozó adatokat az 1773-as iparosösszeírásból, s a Lang működésével foglalkozó publikációkból már bizonyos mértékig ismerjük. Mint már említettük, 1773-ban 3 könyvkötő dolgozott Székesfehérvárott: 1 mester, 1 legény és 1 inas. /88/

Adam August Lang működésének csak egyik oldala volt könyvkötői tevékenysége. Hivatalos megrendésekre végzett könyvkötőmunkáival a kamarás és perceptor számadásokban a következő évtizedekben is találkozunk. Az 1780-as években már több nyomtatvány kiadója volt. Kapcsolatban állt Royer Ferencsel és Trattner János Tamással. /89/ Lang egyházmegyei megrendeléseket közvetítő tevékenységéről is az 1780-as évekből van a legtöbb adatunk. /90/ A püspöki székhely, a pálos majd királyi gimnázium hatására megnövekedett igények tisztos megélhetést biztosítottak Lang számára.

1787. december 31-én a város ismét veszprémi könyvkötő kérvényével foglalkozott. /91/ - A régi püspöki székhely, Veszprém kedvezett a könyvkötők működésének, a mesterek számát azonban ott sem növelhették szívesen. A veszprémi könyvkötőknek így Székesfehérvár volt az a közeli fejlődő város, ahol szerencsét próbálhattak. Székesfehérvár is püspöki székhely volt ekkor már egy évtizede.

A Joseph Baumeister Székesfehérvárra kerülésével kapcsolatos kérvényt a városi tanács Lang véleményének a meghallgatásával intézte. /92/ Lang azt kérte, hogy mostohafiát, Polaschek Károly könyvkötősegédet, aki már külföldön is gyakorolta mesteriségét, vegyék fel székesfehérvári könyvkötőnek. Szerinte a helyi polgár fiának felvétele a tanács részéről nem ütközhet akadályba. A város elfogadta Lang érveit, s az idegen kérelmezővel szemben teljesítette kérését. /93/ Joseph Baumeister azonban nem nyugodott bele ügyének elutasításába, s márciusban fellebbezett az alispánnál. Az alispán véleménye szerint fel kell venni az új mestert. Felvételének nem lehet akadály, hogy Székesfehérvárott van már könyvkötő. Felsőbb rendeletekre hivatkozva a maga részéről úgy találja, hogy a városnak az új mesterek felvételét támogatnia kell. A konkurrencia megteremtésének lehetőségével meg kell akadályozniuk egy ember monopolizmus hatását. /94/ Az alispáni utasítás értelmében a városi közgyűlés 1788. április 4-én úgy határozott, hogy a helyben már letelepedett Baumeistert is felveszik fehérvári könyvkötőnek. /95/ Lang kérte, hogy döntésükről értesítve, lássák el őt a könyvkötőmesterség folytatásával kapcsolatos utasításokkal, s egyúttal hozzák azt is tudomására, hogy a helyi születésű Polaschek Károlyt előnyben részesítve már 1788. január 25-én felvették a székesfehérvári könyvkötők közé. /96/ Baumeister ekkor már ügyvédre bízta érdekeinek képviselését. A polgárjog és vásárhely iránti kérvényét Spolarich Ferenc fogalmazta: /97/

"Nemes Magistratus!

Alább irt Kérem: hogy Engemet a Városi Polgári Számba Hallogatás Nélkül bé venni ne terheltessék, melynek Taxáját tüstént le is teszem: mivel

- 1.) Én már Czéhbéli Mester, Hütős, Feleséges, Házas, Tüzes, Gazda Ember vagyok.
- 2.) Én a Köz Terheknek elviselésére elegendő Értékeket megmutattam, s magam bötösületes Soromat, és Eredetemet legitimáltam. Azért
- 3.) Nem is lehet úgy gondolkodni Polgári Soromrul, hogy az Öreg Compactornak Vándorlásban lévő Fia akár a Polgári számban, akár a Vásári Localitasban Előmben rendeltessék: Mivel az még sem Mester, sem ide haza nintsen, sem Annak Mags Viseléséről, és Existenciájáról, vagy Ubiquitásáról Bizonyítás nem lehet; de egyéb eránt is halhatatlan Dolog az, hogy a Bizonytalan az Bizonyos és Valóságos Gazda Ember elejben számláltassék. Másképp az Gazda Ember Gyermekek után számláltatnék.

Alba-Regl. 10. Áprl. 1788.

Baumeister Jóseff
Compactor Mester"

Polaschek Károlyt - ugy látszik - távollétében vették fel fehérvári könyvkötőnek, de erről eddig hallgatott Lang és a tanács is. Baumeister polgárjog iránti kérelmét ekkor még elhalasztották, hogy kvalitásait megismerhessék. A vásárjogról a tanács majd csak akkor hajlandó dönteni, ha kivizsgálják Polaschek ügyét is, akiről azt sem tudják, hogy hol tartózkodik. /98/ 1788. szeptember 19-én Baumeister elnyerte a székesfehérvári polgárjogot. /99/ 1789. szeptember 4-én pedig bizonyoságlevelet adott ki a város arról, hogy Polaschek Károlyt, a helyi polgár és könyvkötő fiát már felvették a városi könyvkötők közé. A városi hatóság ezzel biztosítani akarja, hogy szülővárosába akadály nélkül visszatérhessen, és letelepedjék. /100/ A polgárjogot Polaschek 1791-ben nyerte el. /101/

1792-ben a magánkönyvnyomdák és önálló könyvkereskedők összeírására kiadott rendeletre a megyének nem volt miről jelentenie, hiszen még a megyeszékhely Székesfehérvár területén sem található nyomda és könyvkereskedés. Könyvkereskedéssel csak a három könyvkötő foglalkozott, név szerint: Lang August, Baumeister József és Polaschek Károly. /102/

Jegyzetek

- /1/ Kállay István: Adatok Székesfehérvár népességi és gazdasági viszonyaihoz 1688-1785. = Történeti Statisztikai Közlemények. 1958. 3-4. sz. 65. 20. t.
- /2/ Fürdős: Axmann Sigismund Ignatz L. Fejér megyei Levéltár iratai. Székesfehérvár város levéltára. (Továbbiakban SzVL.) Grundbuch: 1712-1727, innere Stadt. fol. 97-98. 1714. július 24.
Fläschcker Andre fürdős. Uo. 96. fol. 1714. július 9.
Gyógyszerész: Grimptner Joseph Uo. fol. 117. 1717 dec. 16.
Besenecker Sebastian Uo. fol. 123. 1720. jan. 19.
Puell Johann Michael. Uo. fol. 124. 1720. juni 4.
Kéményseprők: Rehe Domokos: 1714-1716.
Riva Antal: 1717-1760. L. Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688-1790). = Fejér megyei Történeti Évkönyv. 6. Székesfehérvár. 1972. 135.
- /3/ Fejér megyei Levéltár iratai. Fejér vármegye adószedőjének iratai: 1720. Nr. 104.
- /4/ Uo. 1729. Nr. 77.
- /5/ Kállay: Adatok ... i.m. 56-57. 9. t.
- /6/ Varga Marianna: Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. = Alba Regia 1967-1968. Székesfehérvár 1968. 265.
- /7/ Sulyok János: Három székesfehérvári vonatkozású 18. századi ismeretlen nyomtatvány. = Fejér megyei Könyvtáros. 1973. 4. sz. 34. - Murányi Lajos: Adalékok a székesfehérvári könyvkereskedelem és nyomdászat történetéhez. = Fejér megyei Könyvtáros. 1973. 2. sz. 30.

- /8/ Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII-XIX. században. Bp. 1937. 18. századi székesfehérvári vaknyomás-sal diszitett bőrkötések: 19. sz.: 118.; 68. sz.: 128.; 72. sz.: 129.; 76. sz.: 129.; 78. sz.: 130.; 84. sz.: 131.; 85. sz.: 131.; 87. sz.: 132.; 93. sz.: 133.; 102. sz.: 135.; 108. sz.: 136.; 115. sz.: 137.
- /9/ Uo. 46.
- /10/ Uo. 46-47.
- /11/ SzVL.: Protocollum sessionale (továbbiakban: Prot. sess.) 1738. december 10.
- /12/ Czakó Sarolta: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása 1688-1740. = Fejér megyei történeti évkönyv. 7. Székesfehérvár. 1973. 10.
- /13/ SzVL. Acta politica et juridica (továbbiakban: Acta pol. et jur.) 1740. Nr. 107.
- /14/ Uo. 1741. Nr. 81.
- /15/ Uo. 1744. Nr. 21.
- /16/ Uo. 1747. Nr. 111.
- /17/ Uo. 1744. Nr. 21.
- /18/ Uo. 1741. Nr. 81.
- /19/ Uo. 1744. Nr. 21.
- /20/ Uo. 1747. Nr. 111.
- /21/ Uo. 1740. Nr. 107.
- /22/ SzVL. Kamarási számadások: 1735. Nr. 90.
- /23/ Uo. 1737. Nr. 98.
- /24/ SzVL. Acta pol. et jur. 1742. Nr. 8.
- /25/ Czakó: i.m. 44. 29. jegyzet
- /26/ SzVL. Acta pol. et jur. 1741. Nr. 129.
- /27/ Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688-1790). = Fejér megyei Történeti Évkönyv. 6. Székesfehérvár. 1972. 117.
- /28/ Uo. 117.
- /29/ Uo. 119.
- /30/ Uo. 141.
- /31/ Fejér megyei Levéltár iratai. Protocollum congregationis. 1743. január 28-29.
- /32/ Hoffer Pál városi zenész: 1737-1748.: L. Kállay: A székesfehérvári városi kormányzat ... i.m. 140-141.
- /33/ Schoen Arnold: Vanossi Antal. = Székesfehérvári Szemle. 1932. 10-11-12. sz. 58.
- /34/ SzVL. Kamarási számadások: 1738. Nr. 87.
- /35/ Uo. 1739. Nr. 93.:

Quittung

Was ich an Buchbindter arbeits Vor Einem Hoch-Löbl. Stadt
Magistrat dieses Lauffende 1739. ferfertiget habe.

	fl	xr
Erstl. 600 ungarische Peest Büchl gemacht		
a 2 den	12	-
Item Vor denen teutschen Peest Büchl noch		
ausstendig	3	-
Item 10. Musicalien Vor dem Schuellmeister gemacht in leder Ruckh und Eckh a 10 xr	1	40
Item 2 bücher gemacht aber mit 6. schnieden a		
17 xr		34
Item ein Correspondens buch gemacht		18
Item ein Neues Prothocoll gemacht	1	30
Item ein altes Prothocoll gemacht	1	30
Item 14. grosse Schreib Calander a 30 xr	7	-
Item Ein Schreib Pergament Vor Neue Capeln		34
Item ein Buch in alte döckhl gemacht		12
Item ein Neues Buch gemacht		18
Item ein zehent buch		18
Item 4. mahl Papier beschnieden in allen 44		
Buch sowohl Portion Zethl, als auch Passen		
a 2 1/2 den	1	60
Summa:	30 fl.	-

Philipp Jacob Aman
Bürgerl-Buch Bänder allda

- /36/ SzVL. Acta pol. et jur. 1740. Nr. 116.
- /37/ SzVL. Gerichts protocoll. 1740. dec. 20.
- /38/ Uo. 1741. julius 24.
- /39/ Uo. 1742. november 10.
- /40/ SzVL. Acta pol. et jur. 1742. Nr. 8.
- /41/ Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája 1712-1860. VI. Bp. 1972. 32.
- /42/ SzVL. Gerichts protocoll. 1743. oktober 1.
- /43/ SzVL. Acta pol. et jur. 1742. Nr. 8.
- /44/ Uo.
- /45/ Fejér megyei Levéltár iratai. Fejér vármegye adószedőjének iratai: 1741-1742. Nr. 67.
- /46/ Fejér megyei Levéltár iratai: Protocollum congregationis: 1745. márc. 16.
- /47/ SzVL. Acta pol. et jur. 1743. Nr. 115.
- /48/ Uo. Nr. 157.

- /49/ SzVL. Correspondensbuch (a továbbiakban Corr. buch) 1744. jan. 3.
- /50/ SzVL. Acta pol. et jur. 1744. Nr. 21.
- /51/ SzVL. Kamarási számadás 1743. Nr. 88.
- /52/ SzVL. Katonai adó összeírás 1740-1741. 578.
- /53/ SzVL. Gerichts protocoll. 1744. szeptember 1.
- /54/ SzVL. Prot. sess. 1745. szeptember 15.
- /55/ SzVL. Acta pol. et jur. 1746. Nr. 64.
- /56/ Uo. 1746. Nr. 87.
- /57/ SzVL. Kamarási számadás: 1746. Nr. 95.
- /58/ Uo. 1747. Nr. 91.
- /59/ SzVL. Acta pol. et jur. 1747. Nr. 110.
- /60/ Uo. 1747. Nr. 111.
- /61/ Uo. 1748. Nr. 24.
- /62/ SzVL. Corr. Buch 1748. január 19.
- /63/ SzVL. Prot. sess. 1748. március 8.
- /64/ SzVL. Corr. Buch 1748. március 20.
- /65/ Fehér megyei Levéltár iratai. Fejér vármegye adószedőjének iratai: 1750-1751. Nr. 56.
- /66/ SzVL. Prot. sess. 1751. ápr. 30.
- /67/ SzVL. Corr. buch 1754. aug. 26.
Admanáltattak = administráltattak: leszállítottak.
- /68/ SzVL. Kamarási számadás 1759. Nr. 87.
- /69/ Székesfehérvár, Belvárosi Flébánia: Halotti anyakönyv: 1759. febr. 3.
- /70/ SzVL. Prot. sess. 1759. márc. 23.
- /71/ Székesfehérvár, Belvárosi Flébánia: Házassági anyakönyv: 1759. nov. 5.
- /72/ SzVL. Kamarási számadás 1762. Nr. 87.
- /73/ Székesfehérvár, Belvárosi Flébánia: Házassági anyakönyv: 1762. nov. 8.
- /74/ SzVL. Kamarási számadás 1763. Nr. 87.
- /75/ Uo. 1765. Nr. 88.
- /76/ SzVL. Prot. Sess. 1765. nov. 26.
- /77/ SzVL. Házadó összeírás 1766. Nr. 757.
- /78/ Fehér megyei Levéltár iratai. Fejér vármegye adószedőjének iratai: 1765-1766. Nr. 70.
- /79/ SzVL. Kamarási számadás 1768. Nr. 95.
- /80/ Székesfehérvár, Belvárosi Flébánia: Halotti anyakönyv: 1768. aug. 26.

- /81/ SzVL. Prot. sess. 1769. juni. 19.
- /82/ Székesfehérvár, Belvárosi Plébánia: Házassági anyakönyv: 1769. jul. 17.
- /83/ SzVL. Prot. sess. 1770. jan. 26.
- /84/ SzVL. Kamarási számadás 1770. Nr. 45.
- /85/ Uo. 1769. Nr. 90. - Medián: különböző minőségben és méretben készített papírfajta. - Titulatur naptár: hivatalos cím- és névtárat is tartalmazott.
- /86/ SzVL. Prot. sess. 1770. okt. 29.
- /87/ SzVL. Kamarási számadás 1770. Nr. 91.
- /88/ Kállay: Adatok ... i.m. 56-57. 9. t.
- /89/ Murányi: i.m. 31.
- /90/ Sulyok: i.m. 34.
- /91/ SzVL. Acta pol. et jur. 1787. Nr. 2037.
- /92/ Uo.
- /93/ Uo. 1788. 535. 1788. jan. 25.
- /94/ Uo. Acta pol. et jur. 1788. Nr. 532. 1788. márc. 21.
- /95/ Uo. Prot. sess. 1788. Nr. 532. 1788. ápr. 4.
- /96/ Uo. Acta pol. et jur. Nr. 535. 1788. ápr. 3., 4.
- /97/ Uo. 1788. Nr. 618.
- /98/ Uo. 1788. ápr. 14.
- /99/ Uo. Prot. sess. 1788. Nr. 1400.
- /100/ Uo. Acta pol. et jur. 1789. Nr. 1174.
- /101/ Bonomi, Eugen: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg 1688-1848. Fejér megyei Levéltár, Kézirat. 35. Valószínűleg elírás a "Balasek" névváltozat.
- /102/ SzVL. Acta pol. et jur. 1792. Nr. 1415. 1792. nov. 23.

Zsuzsanna MAGYAR:

Die Anfänge der Buchbindung und des Buchhandels in Székesfehérvár
im 18. Jahrhundert

Das 19. Jahrhundert ist die reichste Periode für die Aufschliessung der Bücherkultur der Stadt Székesfehérvár. Der Aufsatz versucht es, als Vergleich einige Grundzüge dieser Kultur aus dem früheren 18. Jahrhundert zu bringen.

Die Buchbindung reichte als Beschäftigung für die Handwerker nicht aus, deswegen betrieben sie auch Buchhandel. Die Fachliteratur kennt aus dieser Periode einen Buchbinder in Székesfehérvár: Adam August Lang, der ein Kommissionär Thomas Trattners war. Die Ledereinbände im Komitat- und Stadtarchiv weisen aber darauf hin, dass es früher einen Buchbinder in der Stadt gab.

Im 18. Jahrhundert arbeitete eine Buchbinderwerkstatt durchgehend in der Stadt. Sie wurde 1735 von dem aus München stammenden Philipp Jacob Aman gegründet. Er arbeitete ständig für die Stadt und das Komitat, aber das reichte für seinen Unterhalt nicht aus. Er lebte unter armen Verhältnissen und war verschuldet. Nach seinem Tod in 1759 wurde seine Witwe von einem Prager Buchbinder, Karl Polatschek geheiratet. Er arbeitete weiterhin für die Ämter. Polatschek starb 1768. Seine Witwe (seine zweite Frau) heiratete im nächsten Jahr den Buchbinder Adam August Lang. Dadurch kam Lang in den Besitz einer schon 30 jährigen Buchbinderwerkstatt. Seine Tätigkeit von mehreren Jahrzehnten in der Stadt bedeutete eine Ausbreitung des Wirkungskreises seiner Vorgänger.

URBAN László:

Sárvár és Csepreg mezővárosok szerepe a polgáris
művelődésben a XVII. században

A török hódoltsági vonal kialakulása után, a XVII. században a magyarnak megmaradt terület művelődési áramlatai három főágra oszlanak: 1) a főúri és az ehhez kapcsolódó udvari kultúra; 2) a polgárságnak, főként a mezővárosokban kibontakozó, demokratikus törekvéseket tartalmazó kulturális mozgalma; 3) nemesi, nacionalista megnyilvánulások. E három irányzat sajátos kapcsolatban volt egymással. Leghaladóbb főuraink támogatták a magyar nyelvű irodalmat, sokan közülük maguk is írtak, és védelmük alatt bontakozhatott ki a mezővárosokban a protestáns egyházi irodalom. A mezővárosi polgárok, parasztok, kézművesek fiai külföldi egyetemekről visszatérve iskolai rektorként, mezővárosi lelkészként átadták környezetüknek a magukba szívott eszméket. A nemesi nacionalizmus alapvető elveit is a haladó főúri írók vetették először papírra. Zrínyi addig ostromozta a nemesség elmaradottságát, közömbösségét, önzését, míg az öt eszményképül választó nemesi íróktól válasz érkezett: magasztos célként a magyarság szolgálatát és az abszolutista elnyomással való szembefordulást jelölték meg.

E három művelődési áramlatnak a Nádasdyak dunántúli birtokain is megtalálhatjuk szemléltető példáit. Nádasdy Ferenc (II. - 1555-1604.) pártfogásával alakult meg a nyugat-dunántúli evangélikus egyházkerület. Első püspöke Nádasdy ifjúkori nevelője, Szegedi Máté lett. A sárvári vár ura és utódai diákok sokaságát küldték külföldi egyetemekre, főként Wittenbergába. A Nádasdyak birtokán - Sárvárott, (Sopron)keresztúron és Csepregen - nyomda is működött, először Manlius János vezetésével, majd halála után Manlius munkatársa, Farkas Imre irányította a nyomdát. A sárvári, csepregi mezővárosi iskolamesterek, lelkészek ebben a nyomdában jelentették meg, sokszor földesuri támogatással, írásaikat.

A Nádasdyak nemcsak elősegítették könyvek megjelenését, hanem maguk is írtak. Nádasdy Pál (1598-1633) imádságos könyvét nyomtatta ki Csepregen 1631-ben. Nádasdy Ferenc (III. - 1623-1671) még nincs 14 éves, "nondum annos 14 natus", amikor már vitairatot fordít magyarra. Később egy törvénygyűjteményt és egy összefoglaló magyar történelmi művet adott ki, mindkettőt latinul. Híres Oratio-ja, amely halálos ítéletében is szerepet kapott, a publicisztikai irodalom jellegzetes képviselője, gondolataiban rokon a nemesi nacionalista publicisztikával. /1/ Ennek az áramlatnak legerőteljesebb képviselője, Vitnyédi István a Nádasdyak sárvári várából indult el. Apja udvarbíró volt a várban, István fia megszületése után kapta meg a nemességet. Vitnyédi először Nádasdy Pál titkára volt, majd Sopronban ügyvéd lett, és hamarosan megválasztották a város magyar jegyzőjének. Személye kivételes a nemések között: jellegzetesen városi polgári életmódot folytatott, felesége polgárlány volt és a városi jegyzőség mellett kereskedett is. Felfogása az 1700 utáni luteránus "hungarus patriotizmus"-nak mintegy előfutára: nyelvi kérdésekben nem nacionalista, különféle nyelvű diákokat támogat, küld

iskolára, részükre alapítványokat biztosít, a visszatérő diákokat irodájában is foglalkoztatja, anyanyelvük megőrzésére buzdítja őket. /2/

A polgári művelődési áramlatban fontos szerepet játszott két mezőváros, Sárvár és Csepreg. Mindkettőben szép számban működtek céhek, jöhrü iskolák működtek, a tanári kar tagjai egyetemet járt, több nyelvet ismerő emberek voltak. Főemberek ezekbe az iskolákba járatták gyermekeiket. /3/ A sárvári iskola javadalmazásáról a földesur gondoskodott, ez ritka példa e korban. Az iskolamesterek jövedelme Sárvárott nagyobb volt az okmányok tanúsága szerint, mint Csepregen, ahol a tanulók szüleire hárult az iskola fenntartása. /4/ A sárvári iskolából kikerülők közül a tehetségesebbek Wittenbergbe is eljutottak, hogy hazajöve lelkészi, tanári feladatokat vegyenek át. A sárvári Zvonarics család hat diákot is küldött az iskolába. (Melléknevük Varga volt, mivel első nemzedékük foltozóvárga család volt.) Néhány név az ismertebb diákok és tanárok közül: Sármelléki Nagy Benedek, később kőszegi rektor, Pálházi Göncz Miklós, előbb Sárvárott tanár, majd győri evangélikus püspök, Letenyei István sárvári rektor, később csepregi esperes-lelkész, Trnka Mátyás, aki Sárvárról távozva Széchy Györgyné alumnausa lett. Vitnyédi István is először Sárvárott, majd Csepregen tanult, és Sopronban fejezte be iskoláit.

A sárvári iskola tanári karának színvonalára jellemző, hogy szinte alig van olyan köztük, akinek valamilyen írása nem jelent volna meg nyomtatásban. Ez a szellemi pezsgés a város életére nagy hatással lehetett, mint ahogy a várbán történetek is szorosán kapcsolódtak a mezővároshoz. A külföldről hazajövő alumnusok közül többen is nevelői vagy titkári feladatot kaptak a vár urainál, a lelkészek egy része udvari papként is működött. Így például Kis Bertalan, aki Nádasdy Ferenc (II.) özvegvének, Báthory Erzsébetnek volt alumnausa, először Csepregen lett rektor, de nemsokára már Nádasdy Pál kereszturi prédikátoraként említik. 1625-ben sárvári lelkész, és még ugyanebben az évben püspökké választották. A gyermek Nádasdy Ferenc (III.) mellé Kis Bertalan rendelt nevelőket, köztük Zvonarics (Varga) Istvánt. Jellemző, hogy Nádasdy Ferenc fiatalkori irodalmi próbálkozásában, a Fidelis admonitio című irás mű magyarra fordítását három lelkész is javította, köztük Letenyei István, a csepregi lelkész is, a korábbi sárvári rektor. /5/

További értékmerőt kapunk a polgári értelmiségi kulturáról az irodalmi tevékenység vázlatos számbavétele alapján. Farkas Imre először Keresztúron vezette a nyomdát, majd 1621-ben Letenyei István Csepregre hívta meg. Egészen 1643-ig, Nádasdy Ferenc katolikussá válásáig a nyomda szellemi felügyeletét maga Letenyei István látta el. Sajtó alá rendezte a kiadásra kerülő műveket, bevezetőt írt eléjük vagy verses ajánlásokat. A Manlius-Farkas nyomdában közel száz mű került kiadásra, ebből majdnem harminc szerzője sárvári születésű, vagy Sárvárott élt hosszabb-rövidebb ideig. E harminc irásból a 23 magyar nyelvű, jelentős nyelvű, irodalomtörténeti értéket képvisel. Zátonyi Sándor (a Vasi Szemle 1963/2. számában megjelent tanulmányában) csak a csepregi évek termését 26 műben jelölte meg, ebből 22 magyar nyelvű. Többségük egyházi vonatkozású, vitairatok, beszédgyűjtemények, egyházi szabálykönyvek. Szerepel köztük egy

soproni orvos műve is, ez többek között a balfi fűrdő használatára ad tanácsokat, és a kiadványok között van hét kalendárium is. Ezek Beszedállító Közvetlen kapcsolatban állhattak a krakkói akadémiával és a késmárki iskolával is, ugyanis a kalendáriumok anyagát az ottani "filozófus és matematikus doktorok és profeszszorok" írásaiból állították össze, a hazai viszonyokra alkalmazva az anyagot. Csepregi szerzőknek másutt is jelentek meg írásaik: kettő Bártfán, kettő pedig Wittenbergben.

A csepregi kiadványok egyik értékes kulturtörténeti adata, hogy belőlük megállapítható: a nyugat-dunántúli evangélikusok a XVII. században rendszeresen használták Sylvester János Új Testamentum fordítását. Zvonarics Mihály sárvári prédikátornak és superintendensnek 1627-ben és 1628-ban Csepregen megjelent posthumus beszedgyűjteményéből, a Magyar Postillából megállapítható, hogy Sylvester János bibliafordítása az idézetek alapja. A helyi kiadvány hagyománya tehát élt, és Károli Gáspár fordítása csak később vált általánosan használttá. /6/

A két mozgalmas életet élő mezőváros kulturális fejlődésében az első megtorpanás Nádasdy Ferenc országbíró 1643-as katolizálásakor jelentkezett. Megszűnt a nagyhatalmu főúr erkölcsi és anyagi támogatása, sőt menekülésre kényszerültek a sárvári és csepregi szellemi élet vezetői: Kis Bertalan püspök és egyházi író Sárvárról Répceszentgyörgyre, Letenyei István Csepregről Kőszegre távozott. Csepregen meghiusult egy főiskola alapításának terve. 1641-ben Kis Bertalan püspök körlevelet bocsátott ki, amely szerint "őreg auditóriumot, pitvart s a mestereknek, deákoknak házakat és kamrákat" akartak építeni, és már erre a célra adományok is érkeztek. /7/ Sárvárott az iskola számára adott földesuri támogatás, a tanító mesterek javadalmozása nem szűnt meg, de az iskola vezetése mérsékelt tudású mesterek kezébe került.

A két város művelődési életében az igazi hanyatlás 1671, Nádasdy Ferenc országbíró lefejezése után következett be. Ezt megelőzően, talán a császár elleni szervezkedés hatására is, Nádasdy Ferenc kevésbé támogatta az evangélikus gyülekezeteket. Az őt követő birtokosok azonban nemcsak az iskolákkal és a kulturális élettel nem törődtek, hanem a meglevő városi szabadságjogokat is állandóan nyirbálták. Sárvár 1690-től közel egy századon át pereskedett földesuraival szabadságjogaiért, és már az 1690. aug. 28-i előterjesztésben, a sérelmek között említik az iskola járandóságainak elmaradását. E javadalmozást Draskovich Miklós szüntette meg, akinek fia Pál szintén megtagadta az iskolamester fizetését. /8/ Emiatt később Sárvárott a polgároknak kivetett censusból fedezték az iskola fenntartását. Még ez a forma is jobb volt azonban, mint a másutt tanulóként, temetésenként stb. Összegegyülő tanítói jövedelem. /9/

Sárvár a Rákóczi-szabadságharc alatt majdnem teljesen elpusztult, lakóinak többsége elmenekült. A lassanként visszaköltözők iskolafenntartási gondjairól 1733-ból is van adat. Az iskola épülete jó állapotban volt, az egyházmegyei látogatási jegyzőkönyvek megyei viszonylatban a három legjobb között említik. /10/ Színvonala viszont a régivel egy napon nem említhető.

A mezővárosok - mint az egész országban - itt is kulturtörténetük mélypontjához érkeztek, a polgári értelmiség nevelése

szinte lehetetlenné vált. Az írott művek helyett csak a népbe visszahuzódó költészet élt tovább, s az is siralmas képet festett a korábbi mezővárosokról.

"Télen-nyáron tele sárral Sárvárnak utcája,
Megrozsdásult, nem villog már régi vitorlájája;
Nincs kelete, becsülete, mert üres konyhája -
Nincs is ott már a bölcseknek törvényes táblája..."

- mondja egy korabeli kuruc ének. /11/

Két mezőváros néhány adata, példája megmutathatta, hogy a gondolat guzsbakötése, a társadalmi fejlődés erőszakos visszafordítása hogyan benitotta meg a polgáriás kultúra fejlődését hazánkban, hogyan vetett véget iskolaalapítási terveknek, állított le szorgalmasan dolgozó nyomdákat. Sárvár és Csepreg kulturtörténetében az egész országot jellemző helyzet tárkozik.

Jegyzetek

- /1/ Nádasdy Ferencnek Kis Bertalan püspökhöz küldött levelét, melyben ifjúkori fordítási kísérletét említi, közzétette a Magyar Könyvszemle 1899-i száma, a Magyar Nemzeti Múzeum (jelenleg az Orsz. Széchenyi Könyvtár Kézirattárában) 2077. Pol.Lat. jelzésű kézírata alapján. E levél perdöntő Nádasdy Ferenc születési évére vonatkozólag, a "nondum annos 14 natus" (t.i. fui) alapján visszaszámítható az 1623. év, mint Nádasdy Ferenc születési éve, szemben több lexikon eltérő adatával. Nádasdy Ferenc irodalmi munkásságáról lásd bővebben: Sitte Adolf: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára. Bp., 1902. - Urbán László: Nádasdy Ferenc országbíró irói munkássága. = Honismereti Híradó. Sárvár, 1971. 1.sz. 17-19.
- /2/ Lásd: Payr Sándor: Muzeajai Wittnyédy István. = Protestáns Szemle. 1905. Továbbá: M. Vitnyédi István levelei. (I-II. Magyar Tört. Tár XV-XVI. 1871.) A vonatkozó levelek kelte: 1651. okt. 21.; 1657. máj. 15.; 1657. jun. 5.; 1657. dec. 24. és 30.
- /3/ Lásd Pásztory Gergely sárvári főudvarbíró 1608. jun. 7-én kelt levelét. Közreadta Payr S.: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. köt. Sopron, 1924. 64-65.
- /4/ A két mezőváros iskolamestereinek jövedelméről részletesen ír Payr S.: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. köt. 65, 77, 865-866, 869-870.
- /5/ Lásd Nádasdy Ferencnek az /1/ jegyzetben említett levelét. E levél végén más kézzel írt feljegyzésből értesülünk arról, hogy a fordítás javításában részt vettek Letenyei István, Serényi György és Musay Gergely lelkészek.
- /6/ Lásd Payr S.: A dunántúli ... 831.
- /7/ Lásd Payr S.: A dunántúli ... 84.
- /8/ Orsz. levéltár. Kancelláriai lt. Acta particularia. fasc. 136.

- /9/ Lásd a Sárvár mezővárosban 1747-ben készült jegyzőkönyvet Ferlavics Szabó János ügyében, aki többek között a "mestercensus" alól is egyszer s mindenkorra való megváltást kér. Készli Szeibert János: Sárvár monográfiája. Szombathely, 1926. 36.
- /10/ 1754-ben gróf Batthyány József megyei főesperes canonica visitatio-ja is jónak minősíti az épületet, és a megye három legjobb iskolája között említi.
- /11/ Készli Békefi Antal: Vasi zenei emlékek a török kiűzésétől a Kossuth szabadságharcáig. I. = Vasi Szemle. 1966/2.sz. 196. Dallamát is megadja. Kétségtelen, hogy forrása alapján (Thaly: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. II. Rákóczi Ferenc kora.) meg lehetne kérdőjelezni eredetiségét, itt azonban főként, mint a kor jellemző képét festő sorokat kívántam felhasználni.

László URBÁN:

Die Rolle der Marktflecken Sárvár und Csepreg in der
Verbürgerlichungsbildung im 17. Jahrhundert

Auf dem Gebiet der Nádasdyschen Besitze in Transdanubien erhoben sich zwei Marktflecken aus dem bürgerlichen Bildungsvorgang des 17. Jahrhunderts: Sárvár und Csepreg. Die Nádasdys waren selbst auch Schriftsteller, es erschienen Bücher von Pál Nádasdy und von dem Landesrichter Ferenc. Bedeutender aber, als diese literarische Tätigkeit, war seine Unterstützung für Schulen und Auslandsreisen einiger Studenten. Die heimkehrenden Studenten wurden dann zu Hause Priester, Schulmeister und sie verfassten Bücher. In der Druckerei von Imre Parkas in Csepreg - der als Nachfolger von János Manlius wirkte - erschienen 1621-1643 26 Werke, von denen 22 in ungarischer Sprache. Es gab nicht nur kirchliche, sondern auch weltliche Publikationen, wie z.B. sieben Kalender, ein Arzdebuch, usw. Als geistiger Führer der Druckerei fungierte István Letenyei, der die Bücher zum Drucken vorbereitete und betreute.

1643 als Ferenc Nádasdy katholisierte, mussten die lutheranischen geistigen Führer flüchten. Nach der Bekämpfung Nádasdys (1671) verschlechterte sich die Lage beider Marktflecken. Die neuen Besitzer, die Draskovichs hobten die Dotierung für die Sárvárer Schule auf, fochten die Privilegien der Stadt an, führten fast 100 Jahre Prozesse gegen die Bürger. Die stärker gewordene ungarische Ständegesellschaft drehte nach 1671 die Richtung der Entwicklung um, stoppte die progressiven Strebungen der Marktflecken Sárvár und Csepreg ab, warf ihr Kulturniveau zurück.

HECKENAST Gusztáv szekcióvezetői beszámolója

Történész közéletünknek már mintegy évtizede évről-évre visszatérő, nagy érdeklődéssel várt eseményei az Alba Regia-napok keretében megrendezett történész találkozók. Eme összejövetelek rendezői, előbb az István Király Múzeum, majd a Fejér megyei Levéltár igazgatója és munkatársai minden alkalommal gondoskodtak róla, hogy a konferenciák napirendjére országos jelentőségű helytörténeti és regionális kérdések megvitatása kerüljön, olyan kérdéseké, amelyek kidolgozása nemcsak megkívánja, de lehetővé is teszi a központi tudományos intézményekben és a helytörténeti kutatás alkotó műhelyeiben dolgozó történészek jó és hasznos együttműködését. Idei konferenciánk életerős és egészséges helyi hagyományt folytatott, amikor a történettudomány szoros szakmai keretein túlmenően, a régészeti kutatástól a szocialista tervezés településtudományi megalapozásáig ivelő témát tűzött ki tanácskozásunk tárgyául.

Konferenciánk tárgya a Dunántul kora újkori településtörténetének, a középkori településszerkezet török kori pusztulásának és a XVII. század végi-XVIII. századi új telepítéseknek a vizsgálata volt. Nekem az a feladat jutott, hogy az első szekció, a településrendszerrel foglalkozó előadások eredményeit foglaljam össze. Minthogy azonban a megnyitó plenáris ülés tematikája ugyanaz volt, mint az első szekció keretében elhangzott előadásoké, beszámolómban a településrendszer vizsgálatának eredményeit foglalom össze, tekintet nélkül arra, hogy az előadottak a plenáris vagy a szekció ülés keretében hangzottak-e el.

A két ülést egy-egy előadás vezette be; joggal mondhatjuk azt is, hogy alapozta meg. Maksay Ferenc a Dunántul középkor végi településrendszeréből kiindulva ismertette a török időkben bekövetkezett változásokat, Ruzsás Lajos pedig a Dunántul társadalmi fejlődésének tájankénti fő vonásait rendszerezte a török kiűzését követő nyolcvan évben, a nagy telepítési és társadalmi mozgásokat viszonylagos nyugvópontonra juttató urbérendezésig. A hozzászólások és az egyes kérdésekben lefolyt vita teljes mértékben igazolták Maksay gondos forráskritikáját mind a pusztulást megörökítő egykoru leírások, mind a török uralom és a hadjáratok demográfiai következményei tekintetében. Ugyancsak lényegében helyesnek és a további kutatásokat meghatározónak bizonyult Ruzsás táji felosztása, a török uralom alá került, a török hódoltság részét alkotó, és a királyi Magyarország részeként hódolatlanul maradt övezetek három külön táji egység egyedi és összehasonlító vizsgálata. Az övezethatárok pontos rögzítése a további kutatás feladata lesz; több hozzászólásból kitűnt, hogy az övezethatárok nem estek egybe a megyehatárokkal. Különösen tanulságos volt, amit Horváth Ferenc mondott el a Rába vonalának tájakat elkülönítő történelmi szerepéről.

Nem tartom feladatomnak, hogy egyenként ismertessem a hozzászólásokat. Általánosságban elmondható róluk, hogy kivétel nélkül új regionális kutatások értékes eredményeiről számoltak be, a dolog természetéből következően nem egyszer ugyanazokat a problémákat vizsgálták, de mivel más és más táji keretek kö-

zött, összehasonlításuk nemcsak a regionális eltérésekről, hanem a kutatás fehér foltjairól is tájékoztat. Legyen szabad tehát a hozzászólások helyett tanulságaikról szólni.

Talán a legszembetűnőbb általános tanulság, hogy nem különíthetők el egymástól a török kori és a török utáni településtörténet kutatási problémái. A Dunántul településszerkezetének, demográfiai viszonyainak és etnikai képének átalakulása a középkor végétől a XVIII. század második feléig egy összefüggő folyamat, és - mint Andrásfalvy Bertalan hozzászólása mutatta - ennek a folyamatnak eddig még kellően fel nem kutatott mozzanatait a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek nagy horderejű településtörténeti következményei. Ezeket a Délkelet-Dunántulon most már ismerjük, másutt még alig.

Általában úgy látszik, hogy pillanatnyilag a Délkelet-Dunántul, lényegében Baranya, Tolna és Somogy megyék településtörténetét ismerjük a legjobban. Azok a regionális kutatások, amelyekről Andrásfalvy Bertalan, Kopasz Gábor, T. Mérey Klára, Tóth Tibor, Kisasszonydy Éva, és részben Simonné Tigelmann Ilona, Simonffy Emil számoltak be, megvilágítják nemcsak a XVIII. század, hanem a török kor településtörténetét is. Érdekes módon a török pusztításnak kevésbé kitett területek török kori települési változásait kevésbé jól ismerjük. Müller Veronika a török kori Zala egyes települési sajátosságairól, Horváth Ferenc a török uralom alá nem került Vas megyéről világos tájékoztatást adott, Horváth István Esztergom és környéke török alatti pusztulásáról nyújtott vázolata azonban már elszigetelten áll egy széles feldolgozatlan terület közepén.

A török kiűzése utáni állapotokat és az új telepítéseket - természetesen vissza-visszapillantva a török időkre is - Zala megyében Degré Alajos, Simonffy Emil, Simonné Tigelmann Ilona, a Duna mentén pedig Gecsényi Lajos (Győr), Ortutay András (Esztergom), Lakatos Ernő (Pest), Vadász Géza (Fejér) és Kisasszonydy Éva (Tolna) ismertették. Mint ebből a felsorolásból kitűnik, konferenciánk csak érintőlegesen foglalkozott - Esztergom kapcsán - Komárom megyével, egy másik szekció Sopron településtörténetének egy kérdésével, s egyáltalán nem került ismertetésre Moson - és ami különösen erős hiányérzetet kelt - Veszprém megye problematikája. Kivánatos lenne tehát a jövőben fokozott figyelmet fordítani a Dunántul északnyugati részére, és mindenekelőtt középső területeire.

Külön és kiemelten szeretnék szólni a demográfiai kutatás problémáiról. Hogy mekkora volt Magyarország népessége a török kiűzése után, mind abszolút számban kifejezve, mind a középkor végére vonatkozó becslésekhez és a II. József-kori népszámláláshoz viszonyítva, történeti statisztikánk immár több évtizedes vitakérdése. A megoldáshoz még nagyon sok munkára, elsősorban alapos regionális vizsgálatokra lesz szükség. Konferenciánk munkájából ezen a téren nagyon jelentős módszertani tanulságokat vonhatunk le. Példamutatóknak és követendőeknek tartjuk azt a problémaállítást és azokat a forráskritikai megfontolásokat, amelyeket Máksay Ferenc előadása tart elénk. Megszivlelendőknek és követendőeknek tartjuk azokat a metodikai szempontokat, amelyeket Faragó Tamás fejtett ki a vitában. Nem kétséges, hogy a történeti statisztika önálló kutatási eljárások kidolgozása

után most már külön társtudomány, amit a demográfiai kérdésekkel foglalkozó történésznek éppúgy meg kell tanulnia, mint például a paleográfiát vagy a kronológiát. Ha a kellő speciális szakismeretek nélkül nyulunk hozzá demográfiai problémákhoz, csak növeljük azt az áldatlan zürzavart, amelynek eredményeként ma már a török kiűzése utáni Magyarország népességbecslésének felső határa több mint 100 %-kal haladja meg e becslés alsó határát. Demográfiánk forrásai szempontjából tartjuk nagyon fontosnak Ortutay András megfigyelését, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején készült dikális összeírások a legalaposabbak és a legrészletesebbek a XVII. század végének és a XVIII. század elejének összeírásai közül. Mint a kutatás más területein, a demográfiai vizsgálatoknál is elérkezett az ideje a királyi kormányzások és a Rákóczi-szabadságharc állami szervei által termelt iratanyag együttes feldolgozásának.

Végül a demográfia témakörébe vág konferenciánk - ha szabad ezt a kissé fellengzős kifejezést használni - tudományos szencziója, Müller Róbert beszámolója azokról a Veszprém megyében, illetve Somogy megye fonyódi járásában végzett terepbejárásairól, amelyek eredménye több mint száz török kori ideiglenes jellegű településhely rögzítése. Müller kutatásai bizonyítják, hogy a lakosság jelentős része lakóhelye közvetlen közelében elrejtőzve átvészelhette a török idők viszontagságait, és feltérjék az életmódjukban ennek következtében beállott változásokat. A régészeti terepbejárás eredményeinek a levéltári adatokkal való egybevetése, amire Müller hozzászólásában eredményes kísérletet tett, szélesebb területre kiterjesztve egyik megbízható alapja lehet a népességbecslésnek.

Befejezésül szeretnék javaslatot tenni a további munkára. Javasolom, hogy konferenciánk delegáljon állandó bizottságot az 1971-ben Nagyvácszonyban megkezdett, 1973-ban Veszprémben, 1975-ben itt Székesfehérváron folytatott településtörténeti tanácskozások folytatására és közben tartására. Az állandó bizottság tagjainul ajánlom Éri Istvánt a Veszprémi Akadémiai Bizottság, T. Mérey Klárát a Pécsi Akadémiai Bizottság, Vörös Károlyt a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya és Farkas Gábort a jelen konferencia rendezősege részéről. Ajánlom, hogy ők négyen

1) dolgozzák ki részletesen és szükség esetén egészítsék ki az előző településtörténeti konferencián, 1973 decemberében Veszprémben Fügedi Erik által felvázolt komplex kutatási javaslatot, és e célból konzultáljanak a településtörténet legjobb hazai szakembereivel (Wellmann Imrével, Maksay Ferenccel, Major Jenővel stb.);

2) illesszék be a településtörténeti kutatásokat a Veszprémi illetőleg a Pécsi Akadémiai Bizottság által támogatott munkálatok közé, és keressenek módot a terv szerint elkészült munkák publikálására e két illetékes akadémiai bizottság költségén;

3) tárgyalják meg a Veszprémi és a Pécsi Akadémiai Bizottsággal a következő településtörténeti konferencia színhelyét, időpontját és tematikáját.

VÖRÖS Károly szekcióvezetői összefoglalója

A szekcióülés sokoldaluan vizsgálta meg tárgyát: a XVIII. század közepi Dunántul tarka nemzetiségi képe kialakulásának folyamatát. A hozzászólók nagy száma (35) és az ehhez képest rövidre szabott idő (három óra) egyik oldalról a hozzászólók értékes mondanivalójának megrövidítését követelte, ugyanakkor az így kibontakozó sokoldalú képet össze is tömörítette, ezáltal lehetővé téve sokféle összefüggés, kapcsolat, kölcsönhatás különben talán nehezebbé váló megfigyelését.

Mindezeknek alapján szekciónk munkáját és eredményeit az alábbiakban foglalom össze.

1. Muzsnai Lászlóné tanulmánya nyomán - első eredményként - szolid, megalapozott, számszerű és térképekkel is alaposan alátámasztott, nagyvonalú, de e lépték mellett konkrét kép bontakozhatott ki előttünk, részint a nemzetiségi viszonyokat kialakító tényezőkről (így egyrészt a török világ pusztító hatásáról, másrészt a földesuri telepítő tevékenységről), részint az ennek nyomán a XVIII. század közepére kialakult - egyelőre csak a helységszámon lemért - nemzetiségi képről. Olyan kép ez, mely általában tisztázza azt: mennyiben pusztult el a Dunántul magyar őslakossága, és így mennyiben volt szükség egyáltalán a telepítésekre, jó alapul szolgál egyrészt fő vonalait mélyebbre is lenyúló (a településszámok mögött legalább a tényleges népességszám, vagy legalábbis adózó létszám megállapítása felé is irányuló) kutatásának, - másrészt a nemzetiségi kép további alakulását vizsgáló kutatásnak. Különös tekintettel arra, hogy - immár éppen az itt elhangzott kutatási beszámolókat tapasztalatai által is megerősítve - e nemzetiségi kép, népességszám és területi igények és lehetőségek egyensúlyba kerülésével (amit a két másik szekcióban folyt kutatások is bizonyítani látszanak), a XVIII. század közepére már stabilizálódik: sem arányaiban, sem területi elhelyezkedésében lényegesen nem módosul, mint ahogy az urbérrendezés lényegileg végleg megszünteti, "gleichschaltolja" a korábbi esetleg még meglévő, a telepítések korára visszanyúló kedvezményeket, különbségeket. A Dunántul nemzetiségei etől kezdve már csak saját etnikai és gazdasági erejükből, a magyarországi társadalom egésze mozgásának szabályai szerint fejlődhetnek tovább. Olyan körülmény ez, mely a Dunántul nemzetiségeinek immár a XVIII. század közepétől az I. világháborúig terjedő történetét - következő konferenciánk egyik remélhető központi problémáját - az eddigieknél semmivel sem kevésbé izgalmasá, sőt módszertanilag immár szociografikus (így többek között kulturszociológiai, vallásszociológiai) módszerek, néprajzi eljárások kötelező bekapcsolásával - talán még izgalmasabbá is fogja tenni.

2. Munkánk második eredményét abban látom, hogy a részlet-kutatás - a vártnál örvedetesen jóval szélesebb sávban - két irányban is tulerjedt az eddigiekben megszokott és várható kereteken. Egyrészt nemcsak a német, hanem (és nagy hangsúllyal) a délszláv és az eddig kis méretei folytán szinte teljesen elhanyagolt szlovák nemzetiségi kérdéseket, sőt a cigányok let-

lepitésére tett kísérleteket is vizsgálta, másrészt kellő figyelemben részesítette a török alatti - elsősorban a délszláv elemekre kiterjedve kibontakozó - telepítési tevékenységet vagy spontán települést is. Ujszerűen hívta fel a figyelmet ennek során a Rákóczi-szabadságharcnak a délszláv települési terület határát erőteljesen visszaszorító hatására. Am a német nemzetiség vizsgálata során is érvényesültek eddig kevésbé kutatott vonatkozások: így az eredetileg is német etnikumu területeken a stabil németsegen belüli mozgások, valamint a szervezett vagy telepítések kívüli egyéni - és leginkább a városokban vizsgálható betelepülési folyamat vizsgálatával. Természetesen mindezek az eredmények egyelőre tulnyomórészt részletkutatásokra alapozódnak, és így most még nem léphetnek, de nem is léptek fel az általánosíthatás igényével. Az esetleges - de mindenképpen túl korai - általánosíthatásnál azonban végül is sokkal nagyobb jelentőséggel bír az e kutatásokban megnyilvánuló kezdeményezés: olyan eredményként, melynek továbbfolytatását: kiszélesítését és elmélyítését, a Dunántul e korai, XVI-XVII. századi nemzetiség-történetének a maga még teljesebb komplexitásában való bemutatását, ugyancsak a következő konferenciától várjuk.

3. Harmadik eredményként ki kell emelni a kérdés tárgyalásába egyrészt új, döntően helyi levéltári forrásanyagok bevonását (amit a hozzáférhető, illetve kiadott török forrásoknak a helyi anyaggal szembesített, abba ezeket szervesen beillesztő felhasználására tett kísérletek igen szerencsésen egészítették ki), másrészt a törekvést az illusztratív bemutatás helyett egy-egy kérdéskörnek akár területi, akár etnikai alapon, akár a felhasznált forrást tekintve, de mindenképpen rendszeresen körülhatárolt bemutatására. Ha valahol, úgy éppen az elsősorban helyileg megnyilvánult, helyhez kötve megfogható, megragadható jelenségek tárgyalásánál van szükség erre a rendszerességre, lévén, hogy itt is nyílik rá a legnagyobb lehetőség is. Ezen az elven alapult maga az alappreferátum is, és az elhangzott hozzászólások között is számos olyannal találkozhattunk, mely többé-kevésbé szigorú tárgyi vagy területi körülhatárolással és ezen belül módszeres és meghatározott szempontokból teljességre törekvő bemutatással szilárd alapot teremtett részint saját további kutatásához, részint másoknak eme eredményekre alapozni kívánó munkájához. Ezzel ugyancsak (és igen jelentősen) előmozdítva következő konferenciánk sikerét is.

4. Negyedik eredménye szekciónk munkájának szorosan összefügg az előzőekkel: ezeknek mintegy összefoglalóan következménye is. Ez pedig a nemzetiségi kérdés demitizálása, hétköznapijainak ábrázolásán át az együttélés mechanizmusának bemutatásával, amit végül is a soknemzetiségű Dunántul kialakulásának alapjában gazdasági-társadalmi problémaként való tárgyalása tesz lehetővé. Hosszu és ide talán most szorosan nem is tartozó kutatási téma lenne annak vizsgálata, hogy a kérdés tárgyalásába ezen a XX. század államhatár- és területváltozásai által viszonylag kevésbé érintett területen hogyan keveredtek be sajátos irracionális elemek, melyek vallási, nemzeti, politikai és társadalmi sérelmek keverékének kötfanyagaként és burkaként a többi, autochton nemzetiségi területek multjának kutatása esetén többé-kevésbé nyersen és egyértelműen jelentkező politikai megfogalmazások helyére léptek, átvéve a reális és racionális

kategóriák szerepét. Pusztuló és üzött magyarok és velük szemben bőven megtámogatott idegenek; elpusztult és demoralizált őslakói által reménytelenül elhanyagolt vidék és az idegenek kultúrateremtése: részleteikben sokban reális, de antagonisztikus szembeállításukban eleve irreálissá váló, ám az így társadalomként együttélésre kényszerített nemzetiségek történeti és ezen át politikai tudatát mélyen és veszélyesen eltorzítani igen alkalmas sémák helyére szekcióülésünk során - de a kibocsátott anyag tanúsága szerint más szekciók vonatkozásában is - egy reálisabb gazdasági-társadalmi alapu szemlélet kezdett kibontakozni. Még hozzá nem valami - a korábbi gyűlölséget most viharos barátságra fordító, az előzőnél alapjában nem kevésbé sematikus kép veszélyével fenyegető - egyszerű fordulattal, hanem a mult reális megközelítése révén. Immár az egész régiót, ha belsőleg persze tagoltan is, de alapjában egyfajta egységes gazdasági-társadalmi egységnek tekintve, melyben őslakók és jövevények, telepítettek vagy települtek helyét és szerepét hosszú távon már ennek az egységnek a hazai fejlődés egészétől meghatározott törvényei határozzák meg, és melyben az etnikai különbözőség és a rá épülő, illetve benne kifejeződő antagonizmusok és konfliktusok szükségképpen csak átmeneti - legalábbis reálisan csak átmeneti - jelenségek lehetnek. És ezt immár jól érzékeltetve, szekciónk anyagai és kutatásai ezáltal is ismét előremutatnak a XVIII. századtól megújuló, az immár konzolidált, stabilizált együttélés kutatásának, mintegy következő konferenciánk tárgyának igényei felé. Ami úgy véljük, végül is további nagy lépést fog jelenteni az egész mechanizmusnak teljesebb szemléletén át reálisan érzékelt és bemutatott valódi problémák végleges demitizálásának irányában. És ha ez persze hosszú és még nagyon sok és mély kutatást igénylő ut is, - úgy vélem, szekciónk munkája éppen ezen az uton jelentős lépéseket tett előre.

Konkrét alapvetés, komplex és tág problémalátás, új levéltári források bevonása, törekvés rendszeres adatfeltárássra és így végül lépések a Dunántúl nemzetiségtörténetének reálisabb, demitizált szemlélete felé: ezekben összefoglalva szekciónk munkájának eredményeit, úgy vélem, mindez indokolja azt is, hogy javasoljuk: ez a probléma (részint időben előrehaladva, részint most tárgyalt korszakunk vonatkozásában tárgyilag elmélyítve és szélesítve is maradjon illetve legyen tárgya további konferenciáinknak is.)

SETTLEMENT HISTORY OF TRANSDANUBIA

I.

1686-1768

(Summary of the conference held in
Székesfehérvár, May 26-27, 1975)

The Special Committee of Settlement History under the Hungarian Academy of Sciences, Committee of the Academy in Veszprém suggested the organization of this conference, as a resumption of the previously held two conferences: 1971 in Nagyvázsony and later in 1973 in Veszprém. The concerning topic was restricted to the 17th and 18th centuries and on the area of Transdanubia (the part of Hungary that lies between the Danube, the Drava and the western frontier of the country). During the two days of the session four lectures and 32 contributions were delivered; this volume contains totally 31 lectures respectively contributions.

On the first morning's plenary LAJOS RUZSÁS gave his summary on the main features of the social conditions in Transdanubia between 1686-1767. He divided Transdanubia to three zones, based on the military and political relations during the Turkish occupation. Despite the different development stages, at the end of the 18th century the significance of the estates increased and their power became general. At the same time the settlements and the social movements came to rest. The estates' growing power, however, is not merely a Hungarian phenomenon; in the whole Hapsburg empire a similar development was in course.

Mrs. SIMON (ILONA TIGELMANN) and EMIL SIMONFFY explained the changes of agricultural systems in the first half of the 18th century in the counties Zala and Somogy. County Zala belonged partly to the territory occupied by the Turks, while county Somogy completely. In the south-western parts of county Zala, between the rivers Danube and Mura, the shortage in lands made it necessary that the fallow should be sowed also: i.e. the one rotation system. In county Somogy, where the number of the population decreased extremely, besides the two shift farming the three shift system could have been established as well.

KLÁRA F. MÉREY analysed the situation which overtook the population in county Somogy after the fort Szigetvár had been taken by the Turks. The majority of the nobility took flight to royal Hungary, ruled by Hapsburg kings. The serfs, however, did not leave their villages. The way they lived can be traced through the testimonies in the lawsuits concerning the possessory actions.

BERTALAN ANDRÁSFALVY described the doom of the people in South-Eastern Transdanubia who went through the hardships of the Turkish conquest. The majority of the Southern Slav immigrants of the previously occupied territories remained there even after the Turks were driven out. They were played off by the Hapsburgs against the Rákóczi freedom fight; the Kuruts of Rákóczi revenged with destroying their villages, whose inhabitants fled beyond the Drava.

FERENC MAKSAY's lecture on the Transdanubian settlement system until the turn of the 17th-18th century gives a summary of the population living there. At the beginning of the 16th century a quarter of the four million inhabitants of Hungary lived in Transdanubia. The territorial division of the approximately five thousand settlements was more even than at present and the majority of villages had regular pattern, the lands were cultivated by rotation system.

Due to the Turkish conquest especially in the eastern parts of Transdanubia the arable land decreased, the importance of nomadic stock-raising and fishing acquired greater importance. The irregular villages became dominant, even the primitive forms of land-communities reborned. Along the western frontier, not afflicted by the Turkish occupation, the agriculture prospered and the settlements grew richer.

RÓBERT MÜLLER described the changes in settlement's network of the occupied areas based on archaeological data. The most obvious defence against the military raids was the flight. Larger groups were hiding in the marshlands and in the reeds, in the depth of woods also. These "hidden villages" were unknown even for the tax-collectors.

FERENC HORVÁTH related the changes in Western-Transdanubia's settlement system in the 16th century. The area bordered by Radkersburg-Nagykanizsa-Győr-Eisenstadt (Kismarton), before the Turkish conquest served as safeguards against the attacks from the West. After the lost battle at Mohács in 1526 the defence against the Turks came to the foreground. The one-time defence-system of the uninhabited waste land gradually filled up: Hungarians, Germans and Croatians poured into these parts and that contributed to the evolution of an intensive agriculture.

ISTVÁN HORVÁTH outlined the decay of Esztergom and its surroundings. Between 1526 and 1543 the fort of Esztergom was six times besieged but it suffered the heaviest losses during the fifteen-year war and the liberating fights. After the liberation of Esztergom, in 1683 no building in the town remained intact. The nearly desolated region had been re-peopled with Hungarians, Slovaks and Germans.

ALAJOS DEGRÉ spoke of the resettling problems of the county Zala. The majority of the settlers consisted of escaped serfs who did not possess any draught power, thus did not receive lands either. For that reason the poverty became general and long-lasting in this county.

ÉVA KISASSZONDY presented the same problem concerning the county Tolna. Before the battle of Mohács there were more than 500 settlements from which barely 28 remained at the end of the 17th century. The resettling was retarded because the Southslavs were not able to adapt themselves to the new circumstances. In order to make the Germans settle down, in 1725 the County uniformed the contract to socages. Due to the facts that the settlements terminated around 1767, the number of the Hungarian and the German villages became nearly equal in the county.

GÉZA VADÁSZ offered a brief survey of the population's conditions in county Fejér in the decades after its restoration in 1692 (reelection of county officials); about the royal regulations for encouraging the settlements. Based on archivalia he described the fights of the settlers against the landlords that they should be released from serf-servitude. The County supported the landlords in 1726 with unified socage regulations.

ral equipments as well. But against the violence of soldiers neither the county nor the landlords could protect the settlers. For that reason the settling intentions were not successful until the middle of the 18th century. The higher level of the German settlers' agriculture influenced the existing production customs.

ISTVÁN KÁLLAY analysed the problem of settling the Germans to Székesfehérvár. As a free royal town it could make its own decision about those persons who would be allowed to live within its walls; this permission depended on various preconditions. The Germans, arriving at the end of the 17th century, soon could take part in the town administration, but neither in their number nor economically predominated over the Hungarians, moreover they gradually assimilated.

KÁROLY JENEI spoke of the settlings during the Turkish occupation of county Fejér's area. In the middle of the 17th century the Turks recalled the Hungarian runaways. After 1620 people from the Balkans appeared in the region: first Bunevac (Catholic Serbians) and later Orthodox Serbians. After 1690 a larger group of Serbians, under the leadership of Arsen Cernovic, patriarch of Ipek, sought shelter from the Turks in Hungary; county Fejér offered refuge to 3000 Serb fugitives.

LÁSZLÓ SZITA reported of settling the South Slav groups in the county Baranya. The harmonious coexistence of Serbians, Croats and Sokacs (a Slav ethnic group) soon broke up because the House of Hapsburg used the Serbians against the freedom fight of Count Rákóczi.

GYÓZŐ BEZERÉDY acquainted with the settling of the market-town Dunaszekcső. The Hungarian and Serbs protested against the increase of the burdens laid on them by the landlord. The landlord invited German settlers and granted them favours in order to turn them against the other nationalities. But the Germans realized after a while the landlord's intention who wanted to misuse them as means of his despotism.

LÁSZLÓ MÉSZÁROS described the Transdanubian life of those South Slavs and gypsies of Indian origin, who came from the Balkans, using the data which were collected by the defters (Turk-

LAJOS GECSÉNYI summed up the settlement system before 1526 in the county Győr, which was in conformity with the geographical natural endowments. The present settlement network was formed between 1714 and 1730 when Germans and Croats were brought among the Hungarian population to be settled.

Mrs. L. MUZSNAI in her speech Evolution of the multinational Transdanubia between 1686-1773 summarized generally then in details of each county separately this process. The settling of foreigners was urged mostly by the landlords of German origin. The Germans came from Hessen, Bavaria, Württemberg, Baden, from the Rhine provinces, Austria and from the eternal provinces of the Hapsburg Empire, mostly in the first half of the 18th century. Most of them grew stronger economically within a few decades and imparted their experiences in production to their neighbours. Southslavs were called in mainly by the House of Hapsburg, in order to keep the "rebellious Hungarians" within bounds.

JÁNOS FATUSKA spoke about the settlings of Germans to the environment of Tata. The estate Eszterházy invited Hungarians at the end of the 17th century and later Slovaks at the end of the 18th century, who would not remain there. The settling for the Germans was better organized, the seven villages were assigned in advance. Their economical development was more dynamic due to the concessions from their socage burdens.

JÓZSEF TIRNITZ gave an account of the population exchange the eight villages held in socage by the town Sopron. This part of Transdanubia was not afflicted by the war. The eight villages were populated by Hungarians in the 14th and 15th centuries, later, however, Germans became predominant. From the second quarter of the 16th century Croatian and Hungarian runaways arrived, nonetheless they could not displace - with the exception of one village - the German ethnic group.

GÁBOR FARKAS offered a survey on the German settlements in the county Fejér. The estates grasped the opportunity to call in German settlers after the Turks had been driven out. The settlers got concessions, not only exemption from villein socage several years long, but received draught animals and agricultu-

ish tax-lists). These South Slavs were partly iflaks (nomadic herdsmen), farmers and artisans, who received favours for their military services. Among the Serbs - who belonged to the Eastern Church - were the marauders (freebooters). The marauders were no robbers - as it was believed - but mercenaries. The gypsies turned to Muslim faith, thus facilitating their integration.

JÁNOS HEICZINGER spoke about those measures which intended the disintegration of the gypsy society and their accomodating into the feudal system. The council of governor-general passed a decree in 1725 for expulsion of the wandering gypsies after the Turkish conquest ended. In spite of the severe measures, however, it was not accomplished, and in 1758 Maria Theresa gave directions for their settling.

In county Fejér in 1784 already 208 settled gypsy families can be traced. It turned out that despite of successful integrating of many families the ranks of gypsies were refilled with other wandering people.

LAJOS MADARÁSZ spoke about the Slovakian villages of county Veszprém. These inhabitants earned their living with forest clearing. These people arrived from Upper-Northern-Hungary. Not all of them were Slovaks; Hungarians escaped during the Turkish oppression to Slovak villages, spoke the Slovakian language, but their Hungarian family names reveals their Hungarian origin.

JÓZSEF KANYAR made his referat concerning the public schools and public education in county Somogy in the second half of the 18th century, and gave a description of the cultural situation of the county. These public schools were during the agricultural working period abandoned. Even in winter only one third of the students visited them. They were poorly equipped, the teachers' salary was low therefore many of them undertook the post of the village notary. The Ratio educationis of 1777 brought a change.

MAGDA MÓRA analysed the school institutions in the first half of the century in county Fejér. She stated that here as well the schools had been established with contribution of the landlord and the congregation. In these schools the Hungarian, German, Slovakian, Croatian and Serb languages were used.

ÉVA SOMKUTI summarized the language peculiarities of the German citizenry of Székesfehérvár around the end of the 17th century. Her collected data refer mainly to the residents of the inner town. The congregational registrations, council's minutes and documents issued by the administration of the shortly before liberated town prove unanimously that the German inhabitants of Székesfehérvár arrived as well from different parts of the empire.

ZSUZSA MAGYAR offered a brief survey about the first period of the book trade and bookbinding. In Székesfehérvár only one craftsman was doing these professions; among his customers were mainly county- and town authorities and the Catholic Church.

LÁSZLÓ URBÁN made acquainted with the patronize art of the family Nádasdy on the field of literature and typography. We get an insight in this connection into the cultural share of Sárvár and Csepreg market-towns in this epoch.

ИСТОРИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

I.

1686-1768

/Резюме докладов конференции, состоявшейся
в Саксфехерваре 26-27-го мая 1975 года/

Конференция была организована по инициативе Отраслевой Комиссии по истории колонизации Веспремского Отделения Академии Наук ВНР как продолжение конференций, состоявшихся в 1971-ом году в Надьявоне, а затем в 1973-ем году в Веспреме. Темы конференции были ограничены по временной периодизации на XVII-XVIII века, а территориально на Задунайский край. На двухдневной сессии было прослушано 4 доклада и 38 выступления. Настоящий том содержит всего 30 докладов и выступлений.

Утром первого дня состоялось пленарное заседание, на котором выступил ЛАЙОШ РУЖАК с докладом по теме: "Основные черты общественного развития Задунайского края в периоде 1686-1767 годов". На основе военных и политических отношений эпохи турецкого господства он разделил Задунайский край на три района. Он подчеркнул, что несмотря на разные степени развития, к середине XVIII-го века значение крупных землевладений везде возросло, они достигли всеобщего господства. В то же время процесс колонизации и общественное движение пришли к состоянию покоя. Усиление господства крупных землевладений впрочем явление не только отечественное, во всей Габсбургской империи произошли подобные изменения.

Авторы ШИМОННЕ, ИЛОНА ТИТЕЛЬМАН и ЭМИЛЬ ШИМОНСИ в коррелюрате разработали вопрос об изменении системы земледелия в областях Зала и Шомодь в первой половине XVIII-го века. Область Зала располагалась на край захваченной турками территории, а Шомодь была полностью под турецким господством. Нехватка земли в междуречье Мура-Драва области Зала заставляла обрабатывать и паровые поля, то есть переходить к однопольной системе. В малолюдной области Шомодь наряду с двухпольной появляется и трехпольная система обработки земли.

КЛАРА Т. МЕРЕИ анализировала тяжелое положение населения области Шомодь после захвата крепости Сигетвар турками. Подавляющее

большинство дворянских семей сбежало на территорию королевской Венгрии, крепостное крестьянство однако осталось на месте. Их судьбу можно проследить по свидетельским показаниям судебных споров о владениях.

БЕРТАЛАН АНДРАШФАЛЬВИ дал сообщение о судьбе населения юго-восточной части Задунайского края, пережившего период турецкого господства. Южные славяне, иммигрировавшие на захваченную территорию, после изгнания турков в большинстве остались на месте. Габсбурги использовали их против борьбы за независимость, возглавляемой князем Ракоци. В результате походов воинов Ракоци, названных народом "куруцами", был уничтожен ряд южно-славянских селений, их население сбежало на территории, лежащие за рекой Драва.

Реферат ФЕРЕНЦА МАКШАИ на тему: "Сеть поселений Задунайского края до рубежа XVII-XVIII. веков" дает обобщающую картину населения Задунайского края. В начале XVI-го века одна четверть населения исторической Венгрии, насчитывавшей тогда около четыре миллиона жителей, жила в Задунайском крае. Территориальное распределение существовавших около пяти тысяч селений было более равномерное, чем ныне; большинство их было построено улично-рядовой расстановкой домов. Поля обрабатывались в системе чередования посева, или в системе чередования обрабатываемых и паровых полей. Вследствие захвата территории турками, особенно в восточной части Задунайского края произошло уменьшение сельскохозяйственной площади, возросло значение отгонного животноводства и рыболовства, умножились кучевые деревни, преобладала система чередования обрабатываемых и паровых земель, вернулись даже первобытные общинные формы землевладения. На западном рубеже, не попавшем под турецкое господство, дальше развивалось сельское хозяйство и росло число селений.

РОБЕРТ МОЛЛИЕР на основе археологических данных дал картину изменений поселковой структуры захваченных краев. Для жителей поселков самым простым средством защиты от военных нападений оказался бег. Большие группы людей прятались в глубине камышей, болот и лесов. Эти "затаенные села" были неизвестными часто даже для сборщиков налогов.

ФЕРЕНЦ ХОРВАТ сообщил об изменениях поселковой структуры западной части Задунайского края, происходивших в XVI-ом веке. Область,

охваченная контуром Радкерсбург/Эйзенштадт, Австрия/ - Надьканижа - Дьер - Кипмаргон перед турецким захватом служила щитом против нападений с Запада. После трагического поражения венгров в битве с турками у с. Мохач, защита продолжается против нового врага - турков. Бывшая преграда заселялась потоком венгерских, немецких и хорватских жителей, что подействовало благоприятно на формирование интенсивной сельскохозяйственной деятельности.

ИЛТВАН ХОРВАТ говорил о гибели города Эстергом и его окрестности. Эстергом в периоде 1526-1543 годов был атакован шесть раз, но самые тяжелые потери он перенес во время так называемой пятнадцатилетней войны с турками /1591-1606/ и в освободительных боях. После освобождения Эстергома в 1683-ем году в городе не осталось ни одного уцелевшего дома. Край, почти совсем обезлюдевший, был заселен венгерским, словацким и немецким населением.

АЛАЙОШ ДЕГРЕ изложил проблемы колонизации в области Зала. Большую часть переселенцев составляли сбежавшие крепостные крестьяне, не располагавшие тягловым скотом, и вследствие этого они не получали нарезов. По этим причинам нищета в этой области стала общенародной и долговременной.

ЭВА КИПАСОНДИ сообщила о проблемах заселения области Тольна. Из свыше полутысяч селений, существовавших до мохачской битвы 1526-ого года, к концу XVII-го века осталось всего 28. Начинаясь в это время процессу заселения препятствовала малая склонность вжных славян к ассимиляции. Чтобы заставить переселенных немцев укорениться на новом месте, комитатское управление в 1725-ом году заключило всеобщий оброчный договор. Вследствие заселений, закончившихся около 1767-ого года, число немецких поселений в данной области почти достигло числа венгерских.

ГЕЗА ВАДАС дал сообщение о демографических отношениях области Фээр в десятилетиях после восстановления системы комитатского управления 1692-ого года. Он изложил королевские приказы, изданные для стимулирования колонизации. По данным документальных архивов осыятил борьбу переселенцев с помещиками за освобождение от крепостнических повинностей. В 1726-ом году приказом о всеобщем оброчном договоре комитатское управление дает поддержку помещикам.

ЛАЙОШ ГЕЧЕНИ рассматривал структуру поселковой сети области Дьер до 1526-ого года, соответствующую географическим особенностям. Сегодняшняя сеть поселений возникла в периоде 1714-1730 годов, во

время распределения среди венгерских жителей немцев и хорватов.

МУЖНАИ ЛАСЛОНЕ в реферате по теме: "Сформирование многонационального Задунайского края в периоде 1686-1773 годов" проследила данный процесс сначала в общих чертах, затем подробно, по комитатам. Заселение областей иностранцами поддерживали в основном немецкие помещики. Немецкое население переселилось из Гессена, Баварии, Вюртемберга, Бадена, из рейнских провинций, Австрии и из наследных провинций Габсбургской империи, в основном в первой половине XVIII-го века. Они за несколько десятилетий экономически окрепли, и передали свой производственный опыт окружающему населению. Близкие славяне были заселены в основном по хлопотам Габсбургского двора, чтобы обуздать "венгров-бунтовщиков".

ЯНОШ ФАТУШКА докладывал о заселении немцев в окрестности города Тата. Дворянская династия Эстерхази переселяла на свое имение в конце XVII-го века венгров, а позже в конце XVIII-го века словаков, они однако не укоренились. Немцев они заселяли уже систематично, заранее определяя их места в семи деревнях. Благодаря привилегиям, их экономическое развитие стало динамичнее, чем у остальных народов, проживающих на имении.

ЙОЗЕФ ТИРНИЦ прочел доклад о том, как изменялось население в восьми селах, бывших в оброчной зависимости с городом Шопрон. Этот уголок Задунайского края война пощадила. Население восьми сел до XIV.-XV. веков было венгерским, однако вскоре начинает преобладать население немецкое. Со второй четверти XVI-го века сюда иммигрируют венгерские и хорватские беженцы, но немецкого этнического характера поселений они не смогли изменить.

ГАБОР ФАРКАШ дал обзор немецких заселений области феер. Помещики крупных имений после изгнания турков использовали возможность призова немецких поселенцев, которых они не только освобождали на несколько лет от крепостнических повинностей, но и снабжали хозяйственными принадлежностями. Против военных происшествий переселенцев однако не могут защитить ни помещики, ни комитатское управление, поэтому стремления заселить территорию до середины XVIII-го века не приносят никаких результатов. Более высокая культура земледелия немцев позже повлияла на производственные традиции этой области.

ИШТВАН КАЛЛАИ изложил проблемы заселения немецких жителей в г. Селекшегервар. Данный город был независимым от комитата, он отно-

сился к числу так называемых королевских городов, управление которых самостоятельно решало вопросы о том, кого принимать, а для разрешения на прописку жителям выдвигало различные условия. Переселившиеся немцы скоро добились слова в управлении городом, но ни численно, ни экономически не смогли перевесить венгерского населения, что постепенно привело к их ассимиляции.

КАРОЙ ЕНЕИ докладывал о колонизации территории сегодняшней области Фееер в эпоху турецкого господства. Во второй трети XVII-го века турки начинают заселять территорию: сбежавших венгерских жителей призывают к возврату. После 1620-ого года появляются в этом крае балканские народы: сначала буньевцы и хорваты, бывшие на католической вере, затем сербы ортодоксальной веры. После 1620-ого года под руководством Арсена Черновича, патриарха города Ипек, большое число сербов искало спасения от турков на венгерской территории. В области Фееер три тысячи из них получили право убежища.

ЛАСЛО СИТА сообщил о колонизации южно-славянских этнических групп в области Барая. Гармоническое на первых порах сосуществование сербов, хорватов и шокацов с венгерским населением скоро нарушилось, вследствие венского королевского двора использовать сербов против борьбы за независимость, возглавляемой князем Ракоци.

ДЕЗЕ БЕЗЕРГДИ дал подробное сообщение о заселении г. Дунасекче. Венгерское и сербское население сельского городка протестовало против повышения крепостнических повинностей. Для слома их антифеодального сопротивления помещики заселили немцев с большими привилегиями, чтобы их поссорить с остальными двумя народами. Некоторое время спустя немцы осознали, что они были всего лишь средствами помещичьего самовластия.

ЛАСЛО МЕСАРОШ занимался изучением жизни в Задунайском крае южных славян, происходящих с Балкан, и цыган индийского происхождения, на основании данных "дефтеров" - турецкой налоговой регистрации. Многие славяне отчасти принадлежали к "ифлакам" - странствующим пастухам, земледельцам, ремесленникам - , пользовавшимся в замен военной службы льготами. Народеры выходили из сербов православной веры, и - напротив всяких общепринятых мнений - они были не разбойниками, а наемными крепостными воинами. Ассимиляция цыган была облегчена переходом их большинства в мусульманство.

ДНОШ ХЕИЦИТЕР рассматривал вопрос о мерах, принятых для разгона цыганского общества и привлечения цыган к феодальному обществу.

В 1725-ом году советом наместничества был издан приказ с целью удаления бродячих цыган, оставшихся на территории Венгрии с времен турецкого господства. Однако — несмотря на принятые строгие меры — это осуществить не удалось. В 1758-ом году императрицей Марией Терезией был издан приказ о заселении. В области Феер в 1784-ом году можно выявить уже 208 заселившихся цыганских семей. Их ассимилирование оказалось успешным, но одновременно пополнились и массы бродячих цыган.

МАГДА МОРА избрала себе для исследования тему создания школ в области Феер в начале нашего века. Она установила, что и в этой области школы создавались в каждом случае при участии помещиков и церкви. Это были школы с обучением на венгерском, немецком, словацком, хорватском и сербском языках.

ЕВА ШОМКУТИ исследовала языковые особенности немецкого населения города Секешфехервар в конце XVII-го века. Данные собраны ею в основном относительно жителей центральной части города. Церковные матрикулы, протоколы советных заседаний, а также административные документы только что освобожденного города единогласно утверждают, что немецкое население Фехервара этого времени происходит тоже из разных областей империи.

ЛУЛА МАЦЬЯР дала обзор о началах книжной торговли и переплетного дела. В Секешфехерваре этим ремеслом занимался единственный мастер, среди его покупателей и заказчиков на первом месте стоят городские и областные органы, а затем католическая церковь.

ЛАСЛО УРБАН анализировал роль дворянской династии Надагди в стимулировании литературной деятельности и книгопечатания. По этому поводу мы получили также представление о культурной роли сельских городов Шарвар и Чепрег в указанном периоде.

ЛАЙОШ МАДАРАС докладывал о словацких селениях области Беспрен. Переселенцы восьми сел средства к жизни добывали рубкой леса. Население, переселенное из Верхней Северной Венгрии, не было чисто словацким; часто встречающиеся венгерские фамилии свидетельствуют о том, что часть населения происходила от венгров, бежавших от турков из словацкую территорию.

ЙОЗЕФ КАНЯР в реферате третьей секции на тему: "Народная школа и общее образование в Шомоде во второй половине XVIII-го века" дал изложение народного образования и характеристику культурного

уровня данной области. Народную школу во время сельских работ не посещали, даже зимой училась всего лишь одна треть учеников. Они имели очень небогатый инвентарь и маленькие учительские заработные платы, вследствие чего многие из учителей работали одновременно и нотариусами. Переворот произошел в 1777-ом году, изданием Йозефом вторым закона "О рационализации образования".

